THE

SADDARSHANA-CHINTANIKÂ

OR

STUDIES IN INDIAN PHILOSOPHY

षड्दर्शनचिंतनिका.

पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, योग,

वृत्तिसहित

त्यांचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर.

पुस्तक ६. नोव्हेंबर, १८८२. अंक ११.

Vol. 6. November, 1882. No. 11.

मुंबई.

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

ACKNOWLEDGMENTS

Names	Rs	A	P
His H gi ness the Ch ef of M raj (Jur or)	26	8	0
Aba Sahel Regent	10	12	0
" the Mal a aja of Mysore	52	4	0
Mr Sh varam Narayan Jo lekar	10	12	0
Ba B sesl war Chandra Lai	16	2	0
The Hon. A Sasaya Sl astr	5	6	0
I and t Isl war Cl an lra V lyasagar	16	12	0
Mr Gajanan Daj Nasal	5	2	0
Rao Bahadur M G Panale	10	0	0
M V B rve	15	2	0
Babu Mohesl Cl andra Nyayaratna	10	12	0
M Damodar B Jatt r	5	6	0
H. H. Maharaja *Holkar*	26	8	0
Dr Yasl want Pandura g	5	6	0
Mr Bl anushankar Narayanshankar	20	0	0
Bhawani Datt Josl	10	12	0
S B Thakor C S	12	4	0
K B Gokhaley	10	12	0
T N K rtane	5	6	0
H. H. the Ch ef of Bowra	20	12	0
Bab Madan S ng	10	0	0
R. S Navalram Laxumiram (*Kattiawar Library*)	22	9	0
Revd R. A H me	10	12	0
Mr G R. Kirane	6	2	0
R. B V na ak J K rtane	21	6	0
Mr Madl a Raw Sh rastedar	6	2	0
V N Pathak	5	6	0
Col J A Jacob	10	12	0
Mr Gov nd Raw Goray	5	6	0
B bu Keshava P Tewar	5	6	0
Mr N G Sathaye	3	11	6
Rao B l adur R Ragl unath Raw	10	6	0
Mr Damodar V shnoo Shastr	3	4	0
La la S gar Chand	5	6	0
Mr P N D anayan Mud iar	16	2	0
Pand t Lox n N rayan	32	4	0
I B Anund I aw S Bar e	16	2	0
I S Gop l G Ol e	5	6	0
P B Gopal Sarabl a	5	6	0
Man bha J sbl oy	5	6	0
Babu Ra Radhakr shna	5	6	0
Babu Mol esh Chandra Nyayaratna	5	6	0
Mr A K ishnaswam Iyeng r	5	6	0

INTRODUCTION.

THE BRAHMA-SÛTRAS OR VEDANTIC SYSTEM OF BÂDARAYANA

We have arranged to enlarge the size of our "studies in Indian philosophy by adding eight pages to each monthly part We have been asked by scholars of eminence to undertake the interpretation and explanation of the sûtras or aphorisms of Bâdarayana which are the basis of Indian Vedantism or Pantheism We should have certainly begun our series by preferring Vedantism or the system of Bâdarâyana to Karma Mîmânsâ or the system of Jaimini But such a procedure would have subverted chronological order, which is the essence of historical sequence No event or series of events or no philosophical *situation* is isolated It has its antecedents from which it results. The system of Bâdarayana as well as that of Jaimini is the inevitable consequence of an important historical revolution The doctrines—which mould the conduct of a modern Hindu, which tinge his political aspirations, which constitute the essence of the religious system he has developed in modern times and which determine the nature of the social institutions and the principles of the united family system obtaining at present in India—are the result of two polities which can be characterized from an historical stand point as Vaidika and Buddhistic or more correctly as Aryan and re actionary

We must enter on a short historical sketch to show the bearing of the two polities on one another

that the doctrines known by the comprehensive name of Vedantism may be properly interpreted and explained—the proper interpretation of a system of philosophy is that which carefully investigates the *situation*, with its surroundings, with its under currents, with its logic which seeks to justify it to its opponents—logic to be distinguished from its causes which, though carefully concealed by the actors on the historical stage from the masses of the people necessitate the growth of a philosophical system by their feelings being moved, and by their intellect being roused

We will take the Âryan or Vaidika polity first The Âryas entered India at least about four thousand years before the Christian era They were only a tribe in Âriâna—a tribe left behind in the progress of the united Âryas in civilization They occupied the north eastern corner of Ariâna The country—from the valley between the Oxus and the Jaxartes in the north to the valleys of the seven rivers of the Panjab and Cabul in the south and from the plateaus of the Hindu Kush and Paropamisan ranges in the east to the valleys of the Euphrates and the Tigris in the west—was occupied by the Âryan tribes About the time, the Âryans moved *en masse* towards India, the Âryas in Ariâna were passing through an important social, religious and political revolution It is only now a days that a distinction can be made between social, religious and political movements But through the oceanic currents of history, such a distinction cannot be marked Whenever a nation is moved, and begins to put forth new energies its activities are many sided—activities, whether social, religious or political, being mixed up and inseparable from one another This was, however, especially true in the case of all ancient nations The

Âryan tribes in the country, the boundaries of which we have indicated, had to pass from the pastoral into the agricultural condition of life for every-where settled life began to be appreciated: agricultural operations were commended: directions for the preservation of the agricultural enclosure were specially given: the confederacy, and the kingdom were religiously respected: the idea of a council with a president characterized the highest religious conceptions: Ahura-mazda (Asura medhis*t*a) was the name of God himself—Asura being the deity of life and the means of its sustenance—the holder of *asu* (life) while two spirits Shpento-mainyus and A*n*ra-mainyus were opposed to each other. The first was the good spirit, and the last, the evil spirit—the former meaning white thought (Shveta-manyus) and the latter, non-Âryan thought (Anârya-manyus). The council of gods under the presidency of Shpento-mainyus was a reflection of a regular political council in the country—a council which represented the power of the confederacy of tribes. By way of contradistinction, A*n*ra-mainyus also had a council of his own. Vohumano (Vasu-manas) who ruled over the passions, appetites, affections, desires, and thoughts of man also had a council. His opponent Akem-mano (Ak*s*ema-manas) led whatever is evil in every individual man. This picture of society is drawn in the Zend-avesta, the historical value of which as throwing a great deal of side-light on the Vedas of the Indian Âryas is very great. The contrast of the Mazdayasnian or the Iranian Âryas with the Indian Âryas illustrates the social and political condition of the latter. There is no mention made in the Vedas of any council. The confederacy is not alluded to as pastoral life predominated. The wild warriors marched

into India, fell on the aborigines and settled as they pleased It is significantly seen that these wild warriors still betrayed predilections for nomadic life as they seized a wild bison, roasted him alive and despatched his flesh. Yet agriculture was pursued by the followers of these warriors, whose ambition was gratified by hunting expeditions These warriors were also bards whose genius was fired by the scenery of the Indian forests, and of the valleys of Indian rivers, and by the stupendous ranges of Indian mountains, and who invoked their gods in new strains instinct with warm poetical feelings All the hymns of Indra portray the feelings of the war like Indian Âryas the Mazdayasnians detested Indra, and set him down as a demon,—as a member of the council of Anra mainyus The bards of the Indian Âryas praised their gods as they invoked them at the time of their sacrificies, the essential feature of which was the representation of the pastoral mode of life—milking their cows, tying their calves, bringing a bundle of fuel, ropes made of rush, and a kind of grass for seats from the forest, marking and arranging rude utensils of cooking, preparing the materials of a cake to be baked on potsherds, offering it into fire and eating it, clarified butter being plentifully used The gods came as they were invited The bard also was a priest, at first there being only one—the Brahmâ—the increaser—the bard of the threshing floor Yet the ideas of personal sin (Pâpmâ) as opposed to good knowledge (Sanjnâna) the Indian Âryas realized though not so vividly as the Iranian Âryas did The Indian Âryas, that is, their leaders developed a sort of feudal system which is the distinguishing feature of the Vaidika social, religious and political polity which originated in the settle-

ment of the Âryas in India and in the formation of small kingdoms, each acting for itself, each developing its power, and each ambitiously increasing and economising its resources,—the Vaishyas or the peasantry quietly looking on, and taking a part in a revolution as followers whose opinions and feelings could not be ignored, but who were under the guidance of those who could undertake the onerous and responsible functions of leaders worthy of respect and obedience The warrior chiefs had their courts, their seraglios, their halls of justice, their police, their schools, and *Rita*—their immutable unwritten code of morals—so often mentioned in the *Rig* Veda. The society, consisting of hundreds of chiefs devoted to chivalrous pursuits and cherishing chivalrous aspirations, moved on, cultivating peaceful arts, performing religious ceremonies, developing their style of life, bringing new tracts under cultivation, exploring the courses of rivers, and delighting in poetry as recited at their annual assemblages

The warriors are well qualified for leading a community, marching in search of new homes, exposed to frequent dangers, ever involved in war fare, and ever desirous of a permanent settlement

As soon as a permanent settlement is formed, the energies of the leaders slacken their hold on the minds of their followers is weakened, their pride giving offence and their pretensions to superiority awakening jealousy Of such circumstances and of such a popular feeling, the priest is not slow to take advantage The chaplain of the feudal mansion gradually usurps power his dictates as religiously binding on society are enthusiastically obeyed The political leadership belongs *de jure* to the king or the duke, but it is exercised by the chaplain who has spiritual power over the wives

and children of the lord of the castle, as the basis of the power of the chaplain of the feudal mansion is theology

Thus when theology was encouraged, and when the priest came to be respected the Aryas in India had passed through an important revolution The *Risi* period had passed away the Brahmavadi period came The period of conquest of expansion of adventures, and of new hymns had passed way the period of a permanent settlement, of the peaceful enjoyment of luxuries and of the interpretation of the old hymns came The period of military glory and military prowess had passed away the period of vain glorious demonstration of the past military glory, of the narration of battles and of success already achieved came This period is depicted with remarkable fidelity in the Vaidika works known as Brâhmana literature the essential feature of which is the celebration of a sacrifice which flattered the vanity of a rich householder, which presented to his mind a picture of military glory, and of social importance, and which led him to believe that he had propitiated his gods, but which really increased the power of the priest and established his prestige This state of things however, could not last long A reaction came in time—a reaction that threatened the over throw of the Vaidika polity Two classes of society—the conformists or Vaidikâchâryas and dissenters or Bouddhâchâryas—began a conflict fraught with remarkable consequences to mankind We will briefly sketch their bearings on one another

These two sections grew out of the Âryas and the [illegible] origines of India being thrown together for c[illegible]n turies Intermarriages though condemned by Âryan legislators took place between the two sections Cla[illegible]s

es resembling the American mulattos, quadroons, and octoroons, came into existence These classes naturally sought to be admitted to the privileges of the genuine Âryas who, in their turn, resented and attempted to suppress their pretensions The story of Kavasa Ailûsa is an illustration in point The two sections of the Âryan society pulled on together, though their interests often jarred Learned and influencial genuine Âryas often espoused the cause of the Âryanized aborigines until at last the forces that created the opposition between the two classes were organized. Suppressed and ignored, the Âryanized aborigines, known as the crowd or multitude (Sangha), dissented from the genuine Âryas, known as the upper classes (Udgha) Similar causes have produced similar phenomena in modern India We have the genuine Pathân whose superior physique and hauteur distinguish him from the spurious Pathan of mixed blood who aspires to be considered a genuine Pathan, and disdains the familiar approaches of the mass of the Indian Mohammedans

We have called the Âryanized aborigines dissenters and non conformists because their tenets differed essentially from those of the genuine Aryas The one believed in the stability and permanence of the world the other looked upon the world as a mere illusion The one believed in the existence of Heaven, its happiness, and its attainment the other believed that its three fold misery— spiritual physical, and that caused by gods recurred perpetually, their souls transmigrating from body to body to endure new pains The one believed in the efficacy of sacrifices and considered it their exclusive privilege to perform them as the direct means of all worldly pleasures nay of Heaven

itself the other believed the sacrifices to be the means of evil. The one sought children, cattle and wealth the other preferred austerities, and willingly enduring them, delighted in the name of Shramana or labourer The one gloried in the acquisition of knowledge as the means of worldly happiness and insisted upon the Vedas being the revelation from God the other preferred contemplation and retirement into a convent The one valued active life (Karma) and inculcated it systematically upon the students in its schools the other traced all its miseries to the power of its activites (Karma and Upâdâna) The one worshipped elemental gods, such as Indra, Vâyu, and Agni the other worshipped the relics of their leaders and thus paved the way for modern idolatry The one boasted of its prestige and privileges and considered caste to be the essential element of their social polity the other, taking a higher position, preferred truth and righteousness to caste The women of the one delighted in worldly glory and participated with their husbands in the performance of sacrifices the women of the other became nuns and abandoned the pleasures of the world To the one their gods, nature, and spirit, appeared to be the source of cheerfulness and pleasure to the other, gods nature, and spirit, appeared malevolent powers The one could understand and realize only class-interests the other openly preached universal benevolence The one kill every day lower animals for food as well as for nces fices the other gloried in Ahinsâ or total absti gs on from the use of flesh The one considered it its lege to lord it over the whole world the other belie nd that man and lower animals were equally entitled en the use of what the earth produced The one boasted in its intellectuality the other delighted in faith The os

aspired after the pleasures of this world or the world to come: the other aspired after Nirvâna or the utter annihilation of the individual existence of man. Thus the tenets of the conformists or the genuine Âryan society contrasted in every respect with those of the non-conformists or Âryanized aborigines The former constituted the Vaidika polity: the latter, the Buddhistic polity. Both these polities exercise a great influence on the modern Hindu society.

The Vaidika polity is explained and defended in the Pûrva-Mîmânsâ or the system of Jaimini Bâdarâyana in the Uttara-Mîmânsâ or Brahma sûtra systematizes the Buddhistic polity and explains its bearings. The system of Jaimini still exercises its influence by means of the precepts of the Purânas, which inculcate a variety of religious rites or Vratas still devoutly performed by every Hindu. The system of Bâdarâyana supplies the intellectual want of the whole of India It is interpreted in different ways Shankarâchârya's interpretation, however, approaches the Buddhistic stand-point more than the interpretations of Madhvâchârya or Râmânuja. The system of Shankarâchârya, however, is eclectic so far as it permits the slaughter of animals for sacrificial purposes, and thus commends the Vaidika polity. The interpretation of Madhvâchârya accepts the Vaidika polity, but rejects it so far as the slaughter of animals for sacrificial purposes is concerned, and thus commends the Budpineistic doctrine of Ahinsâ Râmânuja occupies a pothreion between the Vaidika and the Buddhistic polities. by the interpretation of Vallabha is a necessary growth. We have procured copies of Shankarâchârya's, Madhlivâchârya's Râmânuja's, and Vallabha's interpretations, and will place them side by side and offer our

interpretation when necessary to the reader Every philosophical system is conversant with the discussion of a variety of problems arising from the five fold conception of man—his* conception of the phenomenal existences in relation to himself, his conception of their genesis in relation to the first cause, his conception of the relation between the one and the other, his conception of powers within himself and powers without him, and of their reciprocal relation, and his conception of supreme happiness or of emancipation or of salvation. The point of view of the Karma Mîmânsâ is entirely different from that of Brahma Mîmânsâ. What causes produced the difference of the points of view, we have attempted to show The variety of problems arising from the five fold conception of man are discussed in the body of the philosophical systems, and we indicate the particular sûtras in the short summaries we offer to our readers Before we conclude, we must add that the examination of the Pûrva Mîmânsâ and the Uttara-Mîmânsâ will elucidate the Vaidika and the Buddhistic polities, the historical importance of which can not be exaggerated.

प्रस्तावना.

ब्रह्मसूत्र म्हणजे बादरायणकृत वेदांतदर्शन.

प्रत्येक अंकांत आठ पृष्ठें अधिक घालून आमची षड्दर्शन-चिंतनिका वाढवावी असा आमचा बेत आहे. वेदांतशास्त्राचें मुख्य बीज म्हणजे बादरायणकृत ब्रह्मसूत्रें यांच्या अर्थाची फोड करून विवेचन करावें असें कोहीं प्रख्यात पंडितांनीं आम्हांस सुचविलें. आणि आम्हींहि ज्ञानमीमांसेचें विवेचन प्रथम सुरू केलें असतें. पण असें केलें असतां कालक्रम बिघडतो असें आम्हांस वाटतें. कारण इतिहासाचें रहस्य कालक्रम आहे. हें स्पष्ट आहे कीं, ऐतिहासिक मोठमोठ्या गोष्टी किंवा स्थित्यंतरें तुटक तुटक कधींहि नसतें. त्यांचा परस्परांशीं नित्य संबंध आहे. अर्वाचीन गोष्टी आणि प्राचीन गोष्टी यांचा परस्पर कार्यकारणसंबंध आहे. बादरायणकृत दर्शन आणि जैमिनिकृत दर्शन हीं दोन्हीहि ऐतिहासिक मोठ्या मन्वंतराचे परिणाम आहेत. ज्या मतांपासून आम्हां अर्वाचीन हिंदूंचें अमुकच आचरण असावें असें निष्पन्न होतें, ज्या मतांवरून आमचे मोठमोठे कारस्थानी उद्देश अमुकच असा रंग दिसतो, ज्या मतांपासून आम्हां अर्वाचीन हिंदूंच्या धर्मसिद्धांताचीं तत्त्वें निघतात आणि अलीकडील हिंदुस्थानांतील संस्कृति किंवा सामाजिक आचार यांचें अमुकच स्वरूप असावें असें सिद्ध होतें, अशीं जीं मतें तीं आलीं तरी कोठून ? हीं सर्व मतें दोन सिद्धांतांपासून उत्पन्न झालीं आहेत. इतिहासदृष्ट्या या दोन सिद्धांतांचीं नावें वैदिकपरंपरा आणि बौद्धपरंपरा किंवा आर्यपरंपरा आणि अनार्यपरंपरा अशीं ठेवावीं असें आम्हांस वाटतें.

बहुसंग्राहक वेदांतदर्शनाचा अर्थ नीट रीतीनें ध्यावा व विवेचन व्हावें म्हणून वैदिक आणि बौद्ध परंपरांचा परस्पर संबंध काय हें दाखविलें पाहिजे. आणि हें दाखविण्याकरतां इतिहासाचा थोडा विचार केला

पाहिजे. कोणत्याहि शास्त्रीय सिद्धांताचा नीट अर्थ करणें म्हणजे काय? मोठ्या काळजीनें शास्त्रीय स्थितिसंधानाचा शोध केला पाहिजे, त्याच्या आजूबाजूस काय आहे तें पाहिलें पाहिजे, आणि त्याच्या पोटामध्यें कोणकोणच्या प्रकारचे पीळ आहेत हेंहि पाहिलें पाहिजे. पंडितांनीं आपल्या शास्त्रीय सिद्धांताचें मंडन करण्याकरता प्रतिपक्षापुढें कोणकोणते विषय मांडले हेंही दाखविलें पाहिजे पंडितांनीं प्रतिपक्षाचें खंडन करतांना जे जे उपाय योजले ते ते उपाय त्या शास्त्रीय स्थितिसंधानाचें कारण नव्हे. शास्त्रीय स्थितिसंधान उत्पन्न होण्याचीं कारणें भिन्न आहेत तीं कारणें वादविवाद करणारे लोक जनसमाजाच्या दृष्टीस पडूं देत नाहींत. तथापि जनसमाजाच्या बुद्धीमध्यें स्फुरण होऊन त्याच्या मनोवृत्तीला चेतना होऊन त्यापासूनच शास्त्रीय स्थितिसंधान उत्पन्न होतें ही गोष्ट समजण्याजोगी आहे. या गोष्टीची फोड पुढील विचारावरून होईल.

प्रथम आर्य किंवा वैदिक व्यवस्थेविषयीं विचार करावयाचा. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीं चार हजार वर्षांच्या सुमारास आर्य लोक हिंदुस्थानात शिरले सर्व आर्य लोकांच्या स्थितीकडे पाहिलें असता दुसऱ्या आर्यलोकांइतके हिंदुस्थानात येणारे आर्य सुधारले नव्हते. मूळ आर्यदेशात रहाणारे लोक आपल्या देशास आर्यदेश असें म्हणत. हिंदुस्थानात येणारे आर्यलोक या देशाचे ईशान्य कोपऱ्यात रहात असत. त्या देशाची चतुःसीमा येणेंप्रमाणें —उत्तर दिशेस उक्ष आणि यक्षार्त या नद्यांमधील प्रदेश. दक्षिण दिशेस काबूल आणि पंजाब या देशांतल्या नद्यांमधील प्रदेश. पूर्वेकडे हिंदुकुशाचीं पाठारें. आणि पश्चिमेकडे सुभ्राता आणि शीघी या नद्या. सहकुटुंब सहपरिवार जेव्हां आर्यलोक हिंदुस्थानात शिरले, तेव्हां आर्यदेशांतील आर्यलोकांमध्यें मोठी सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय उलटापालट होऊन मन्वंतर फिरत होतें. सामाजिक, धार्मिक, आणि राजकीय गोष्टी भिन्न आहेत, असें आतां मात्र म्हणतां येतें. परंतु इतिहासाचा ओघ सागराच्या ओघासारखाच आहे. सामर्थ्यें अनु-

क राजकीय, अमुक धार्मिक आणि अमुक सामाजिक असा भेद करतां येत नाहीं. जेव्हां जेव्हां एखाद्या देशांत हालचाल होऊं लागते, आणि लोकांमध्ये बुद्धीचे आणि शक्तीचे नवे नवे तरंग उठूं लागतात, तेव्हां तेव्हां त्या लोकांमध्ये नाना प्रकारची गडबड चालते. अशा प्रसंगीं त्या गडबडीची विल्हेवारी करतां येत नाहीं. निवळ सामाजिक गडबड इतकी, धार्मिक गडबड इतकी, आणि राजकीय गडबड इतकी असें म्हणतां येत नाहीं. सामाजिक व्यवस्था करू इच्छिणाऱ्या लोकांच्या पोटांत धार्मिक किंवा राजकीय गडबडीचे उमाळे फुटत असतात. म्हणून अशा प्रकारचे सारे उद्योग एकमेकांत गुतले असल्यामुळें त्यांचा भेद करतां येत नाहीं. प्राचीन काळीं जे जे लोक होऊन गेले, त्या सर्वांस हा सिद्धांत विशेष लागू पडतो. ज्या देशाच्या चतुःसीमेचें आम्हीं पूर्वी वर्णन केलें आहे, त्या देशांतील लोक पूर्वी केवळ गोपाळ होते. त्यांच्यापाशीं गुरेंढोरें पुष्कळ असत. त्यांना रानाकुरणांत चारीत फिरवून ते लोक दुधदुपत्यावर आपला निर्वाह करीत. त्यांना शेतकी म्हणजे काय हें ठाऊक नसे. ही स्थिति जाऊन ते आतां हळूं हळूं शेतकी करूं लागले. जेथें धनगरी तऱ्हा असते, तेथें शेतकी नसते. शेतकी समजूं लागली म्हणजे हळूं हळूं धनगरी तऱ्हा नाहींशी होते. या कुरणांतून त्या कुरणात गुरें चारीत फिरण्यापेक्षां या आर्य लोकांस एके ठिकाणीं शेतकी करीत रहाणें बरें वाटूं लागलें व शेतकीसबधी निरनिराळे धंदे बरे असें ते म्हणूं लागले. कुपणामधील शेतांचें योग्य रक्षण व्हावें म्हणून शास्त्रार्थ निघूं लागले. जमात आणि राज्य यांविषयीं पूज्य बुद्धि उत्पन्न होऊन धार्मिक भाव वाटूं लागला. या वेळचे अति उत्तम धार्मिक विचार कोणते? तर परिषद् असावें आणि त्या वरती अध्यक्ष असावा असें त्यांस वाटत असे. पार्शी लोकांमध्यें अहुरमझ्द् हें ईश्वराचें नांव आहे. संस्कृतांतील अहुर मझ्द् याचें असुर मेधिष्ट हें रूप,—असुर म्हणजे जीवनाची देवता—जीवन रक्षण करण्याचें साधन, आणि असु म्हणजे

जीवन. असु धारण करते ती असुरदेवता. झंद्-अवस्था पुस्तकांत दोन प्रकारच्या जीवाचें वर्णन केलें आहे—एकाचें नांव स्पेंतोमैन्युः, आणि दुसऱ्याचें नांव अंग्रमैन्युः. या दोन जीवांचें परस्पर वैमनस्य आहे. स्पेंतोमैन्युः म्हणजे श्वेतमन्युः (शुभ्र विचार). ही सुबुद्धि उत्पन्न करणारी शक्ति आहे. अंग्रमैन्युः म्हणजे अनार्यमन्यु (अनार्य विचार). ही कुबुद्धीची देवता आहे. देशामध्यें जें राजकीय परिषद् असे, त्या परिषदाचेंच प्रतिबिंब असें एक देवतांचें परिषद् आहे असें पार्शी लोक मानीत. आणि त्या परिषदाच्या अध्यक्षस्थानीं स्पेंतोमैन्युः आहे, असें ते समजत. देशांतील राजकीय परिषद् म्हणजे काय? सर्व जातीच्या जमातीचा अधिकार चालवणारी एक सभा असे. स्पेंतोमैन्युः अध्यक्षस्थानीं असून जसें सुबुद्धीचें परिषद् तसेंच कुबुद्धिनायक अंग्रमैन्युः ज्यांत अध्यक्ष आहे असें दुसरें परिषद् आहे असें प्राचीन पार्शी लोक मानीत. ही देवलोकाची व्यवस्था झाली. आतां मनुष्य लोकीं प्रत्येक प्राण्यामध्यें दोन प्रकारची शक्ति आहे.—एकीचें नांव वोहुमनो (वसुमनः), आणि दुसरीचें नांव अकेममनो (असेममनः) अशीं नांवें ठेवलीं असत. वोहुमनो अध्यक्षस्थानीं असून मनुष्याच्या मनांत याचें परिषद् आहे. त्याचा अधिकार मनुष्याच्या विचारावर, प्रीतीवर, इच्छांवर, कलांवर, अनुरागावर चालतो. अकेममनो या शक्तीच्या अधिकाराखालीं मनुष्याची दुर्बुद्धि व दुर्गुण आहेत. पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकामध्यें अशा प्रकारें लोकसमूहाचें वर्णन केलें आहे. या पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकापासून हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांच्या वेदांतील पुष्कळ गोष्टींची फोड होते,. म्हणून पार्शी लोकांच्या धर्मपुस्तकाची योग्यता इतिहासदृष्टया मोठी आहे. -मझदयष्णी किंवा इराणी आर्य यांची आणि भारतखंडीय आर्य यांची तुळणा केली असतां वैदिक धर्म आचरणाऱ्या आर्य लोकांची राजकीय आणि सामाजिक स्थिति कशी होती हें कळून येतें. ऋग्वेदामध्यें कोठेंहि परिषदाचें नांव नाहीं. लोकसंस्था म्हटली म्हणजे जिकडे तिकडे

गोपालांच्या तऱ्हेची होती. आणि ह्याच लोकसंस्थेचा मुख्य प्रचार असे. म्हणजे राजेरजवाड्यांच्या जमातीचा प्रचार पडला नव्हता. स्वेच्छाचारी योद्धे हिंदुस्थानांत चाल करून आले. त्यांनीं एतद्देशीय मूळ रहिवाशी लोकांवर हल्ला केला, आणि मनास गोड वाटेल त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत वसाहती केल्या. रानामध्यें भटकत असतां ज्या ज्या गोष्टींची त्यांना संवय लागली होती, त्या त्या गोष्टींची आवड असून त्यांना आठवण होत असे. उदाहरणार्थ, ते गौ धरीत, त्याला भाजीत, आणि त्याचें मांस भक्षण करीत. तथापि असें असतांहि जरी योद्धे शिकारीच्या कामीं गुंतले असत, आणि शिकार करण्यांतच मोठें महत्व मानीत असत, तरी त्यांचे अनुयायी लोक शेतकीचा धंदा करीत. हे योद्धे मोठे कवि असत. हिंदुस्थानांतील अरण्यें किंवा मोठमोठ्या नद्यांचीं पात्रें किंवा बुद्धि गुंग करणारी पर्वतांची ओळ हीं पाहिलीं म्हणजे यांच्या स्वरूपाच्या योगानें त्यांच्या बुद्धीस स्फुरण चढत असे. आणि ज्यामध्यें अंतःकरणास सद्गदित करणारा रस आहे अशीं नवीं नवीं काव्यें करून ते आपल्या देवतांचीं आवाहनें करीत असत. हिंदुस्थानांतील युद्धधुरंधर आर्यांच्या मनोवृत्ति कशा होत्या, हें ऋग्वेदांतील इंद्रसूक्तें पाहिल्यानें समजतें. इराणांतील मझ्दयष्णी आर्य इंद्राची निंदा करीत, आणि इंद्र पिशाच आहे असें ते समजत. कुबुद्धिनायक अंग्रमैन्युः याच्या सभेंतील एक सभासद इंद्र आहे असें ते समजत. हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांचे कवि यज्ञप्रसंगीं इंद्राची स्तुति करीत आणि त्याचें आवाहन करीत. यज्ञ म्हणजे काय? त्यांतील मुख्य तत्त्व इतकेंच आहे कीं, गोपालांच्या तऱ्हेची जी जनसंस्था असते, तिचा उल्लेख करावयाचा. म्हणजे गाईंची धार काढावयाची, त्यांच्या वासरांना एकीकडे बांधावयाचें, रानांत जाऊन समिधांची मोळी आणावयाची, कुशाचे दोर आणावयाचे, आसनाकरतां दर्भ आणावयाचे, स्वयंपाकाचीं आबदंमोबद पात्रें ठाकून ठोकून नीट मांडावयाचीं, पुरोडाशाचें सामान तयार करा

याचें, विटकराच्या तुकड्यांच्या केलेल्या कपालांवर तो भाजायाचा, मग अंशतः तो अग्नीस अर्पण करायाचा सर्व यज्ञभर जिकडे तिकडे तुपाचा उपयोग फार. ज्या रीतीनें देवाला आमंत्रण करीत त्या रीतीनें देवहि येत असत. जो कवि तोच ऋत्विज् आणि ऋत्विज् तोच कवि, अशी व्यवस्था असे. आणि पूर्वी यज्ञामध्यें एकच ऋत्विज् असे. त्याचें नांव ब्रह्मा. ब्रह्मा म्हणजे वर्धन करणारा, म्हणजे स्तव्यावरती गाणारा कवि. संज्ञान म्हणजे काय, आणि तें पुरुषरूपी पापाच्या विरुद्ध कसें आहे हे विचार वैदिक आर्यांस पूर्ण माहीत होते खरे. तथापि इराणी आर्यां इतके ते त्याच्या पुढें ढळढळीत वागत नसत. हिंदुस्थानांतले आर्य म्हणजे त्याचे पुढारी यांच्या मध्यें मांडलिक राजमंडलसरथा उत्पन्न झाली, आणि वेदाच्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय व्यवस्थांचें तेथून मूळ निघालें. ही संस्था कशी उत्पन्न झाली असें विचारलें तर हिंदुस्थानात जेव्हा आर्यलोक आले आणि त्यांनी वसाहती केल्या तेव्हा प्रत्येक प्रत्येक योध्यानें आपापलें राज्य साधून घेतलें. आपल्याच उत्कर्षाकरता तो झटूं लागला. आपल्याच त्याणें अधिकार वाढविला. आणि जितकी आपली ताकद तितकी आपली योग्यता वाढावी म्हणून प्रत्येक वीरपुरुष युद्धास प्रवृत्त झाला. वैश्य किंवा स्थल लोक हे स्वस्थ राहिले आणि काय होतें तें पाहू लागले. राज्यक्रांति होऊं लागली म्हणजे त्यांचें म्हणणें काय, व त्यांच्या मनांत काय आहे याचा विचार सहज होत असे, आणि जरी त्याच्या म्हणण्याचा विचार होत असे, तरी ते राजे लोकाचे अनुयायी इतकीच त्याची योग्यता असे. आणि हें ठीकच आहे. ज्या वीर लोकाची योग्यता मोठी त्याच्यावर पुढारीपणाची जबाबदारी पडे. त्याच्यावर पुढारीपणाचें ओझें पडे, म्हणून वीर लोकाच्या संधानानेंच हे लोक वागत. व जसे वीर लोक वागत तसें वैश्य लोक करीत. या क्षत्रिय वीराचीं दरबारें असत, त्याचे जनानखाने असत, त्यांचीं न्यायाधिकरणें असत, चोरीचपाटीची चौकशी करण्याकरिता

शिपाई असत, त्यांच्या राज्यांत शाळा असत, व ज्या नियमाप्रमाणें त्यांचा व्यवहार चाले त्याचे नांव ऋत असे. हे नियम लिहिलेले नसत, तथापि ते नित्य आहेत असे ते समजत. ऋग्वेदामध्यें या ऋताचें वारंवार वर्णन केलेलें आहे. देशांत असे क्षत्रिय राजे शेंकडों असत. आपण मोठे योद्धे अशी जेणेंकरून प्रख्याति होईल तें त्यांचें मुख्य काम. त्यांनीं शिकारी कराव्या व रूपवान् व श्रीमान् स्त्रिया आपल्या शौर्यानें स्वयंवराच्या वेळीं साध्य करून घ्याव्या असा त्यांचा उद्योग असे. आणि दिवसभर अशाच कामीं त्यांचें मन गुंतलें असे. अशा प्रकारें आर्यजनसमूहाचा ओघ चालला होता. कलाकौशल्य प्रगल्भ दशेस आणण्याकरतां ते झटत असत, धर्मकृत्यें करीत असत, प्रपंचाची व्यवस्था सुधारीत असत, नव्या नव्या देशांमध्यें शिरून त्या देशांत लागवड करीत असत, नदीचा प्रवाह कोणीकडे जातो आहे याचा शोध लावीत, आणि धार्मिक सामाजिक यज्ञ होत असतां कवि एका ठिकाणीं जमून जीं गाणीं गात तीं गाणीं ऐकून त्यांस मोठा आल्हाद वाटत असे.

वसाहतीकरतां नवे नवे देशांचे शोध लागत आहेत, नेहेमी नेहेमी नवीं संकटें प्राप्त होत आहेत, नेहमी युद्धप्रसंग चालला आहे, परंतु कोठें तरी देश सांपडावा आणि त्यांत स्वस्थ राहतां यावें अशी मनाची धांव आहे अशा प्रसंगीं योद्धे लोकांकडे सहजच पुढारीपणा येतो, आणि ते जसें सांगतात तसें सहजच सर्व लोक ऐकतात. ह्मणून क्षत्रियांचें वर्चस्व असतें.

पण एकदां वसाहत होऊन जिकडे तिकडे स्वस्थता झालीना झाली कीं, क्षत्रिय लोकांचा अंमल ढिला पडतो, त्यांचें वजन कमी पडतें, व आपल्या अनुयायांवर त्यांचा पगडा बरोबर बसत नाहीं. कारण स्वस्थतेच्या वेळीं आपल्या वर्चस्वाचा जो डौल क्षत्रिय लोक घालतात, तेणेंकरून दुसरे लोकांस वाईट वाटतें, व क्षत्रिय लोकच कोण मोठे येवढा डौल मिळवणार असें त्यांस वाटून त्यांचा हेवा होऊं लागतो. अशी

क्षत्रियांची स्थिति झाली आणि लोकांस वाईट वाटूं लागलें म्हणजे धर्मप्रवर्तक लोकांस संधि फावली. ब्राह्मण पुढें सरसावले. शौर्याची गरज नाहीं म्हणून क्षत्रिय मागें पडले, हळूं हळूं सारी सत्ता राजोपाध्यायाच्या स्वाधीन झाली, लोक उपाध्यायाच्या नादीं लागले, व उपाध्येबोवा धर्म असा आहे आणि धर्म तसा आहे म्हणून जें लोकांस सांगूं लागतात त्याचाच पगडा लोकांच्या मनावर बसतो आणि तेंच चांगलें असें लोकांस वाटूं लागतें. बाह्यदृष्ट्या सर्व सत्ता राजाच्या स्वाधीन खरी, परंतु अंततः सारी सत्ता उपाध्यायाच्या स्वाधीन होऊन जाते. कारण राजाच्या स्त्रिया आणि मुलें यांना उपाध्येबोवांच्या म्हणण्याप्रमाणें चालावें लागतें. कारण नित्यकर्माची व धर्माची गुरुकिल्ली उपाध्येबोवांच्या स्वाधीन असते आणि अशा स्थितीमध्यें धर्माचेंच प्राबल्य फार असतें.

याप्रमाणें जेव्हां धर्माचें प्राबल्य झालें आणि त्या प्राबल्यास लोक अनुसरूं लागले, आणि जेव्हां धर्मप्रवर्तकांची देशामध्यें प्रतिष्ठा वाढली, तेव्हां भरतखंडांतील आर्यलोकांमध्यें मोठें स्थित्यंतर होऊन चुकलें होतें. ऋषिजनांचा काल गेला होता, ब्रह्मवादिजनांचा काल आला होता. ज्या काळीं आर्य लोकांनीं दुसऱ्यांचा पराजय केला, आपलें सामर्थ्य वाढविलें, व मोठमोठे पराक्रम केले आणि नवीं नवीं सूक्तें गाइलीं तो काल पार निघून गेला होता. आर्य लोक स्वस्थ स्थाइक वसाहती करून राहिले होते. देशामध्यें जिकडे तिकडे स्वस्थता आणि शांति आहे, ऐष आरामीचा उपभोग होत आहे, नवीं सूक्तें करण्याबद्दल जुन्याच सूक्तांचा अर्थ करण्यांत पंडितजन गुंतले आहेत. ज्या वेळीं मोठें शौर्य आणि युद्धपराक्रम होत होते तो वेळ निघून गेला, आम्हीं पूर्वीं असे असे पराक्रम केले, असे असे संग्रामप्रसंग गुजरले, असें असें यश मिळविलें, अशा कथा सांगून व्यर्थ ढोल मिरविण्याचा काळ आला. या काळाचें उत्तम वर्णन ब्राह्मणनामक वैदिक ग्रंथांत केलें आहे. या ब्राह्मणग्रंथाचें मुख्य स्वरूप तें काय आहे ! श्रीमंत यजमानाला नादीं लावून त्याला व्यर्थ

फुगवावें, त्याच्या मनांत पूर्वींच्या युद्धपराक्रमाचें यश केवढें हें भरवून द्यावें, आपली लोकांत मोठी प्रतिष्ठा आहे असें त्यांस वाटवावें, आपल्यावर देवाची कृपा झाली आहे असें त्यांस भासूं लागावें, आणि यजमानाच्या मनाची अशी स्थिति होत असतां धर्मप्रवर्तकांची सत्ता वाढावी असें यज्ञसमारंभाचें स्वरूप आहे. तथापि ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं. लोकांच्या बुद्धींचा प्रवाह फिरला, आणि त्या प्रवाहाच्या ओघ्यांत वैदिक व्यवस्था वाहून जाते कीं काय असें वाटूं लागलें. वैदिक परंपरेस अनुसरणारे लोक म्हणजे वैदिकाचार्य आणि त्यांच्या उलट वाद करणारे बौद्धाचार्य, अशा दोन प्रकारच्या आचार्यांमध्यें वादविवाद होऊं लागले, आणि वैमनस्य उत्पन्न झालें. या वादापासून व वैमनस्यापासून जे परिणाम घडून आले, ते जगतांतील सर्व लोकांस लागू पडतात. वैदिकाचार्य आणि बौद्धाचार्य असे दोन तट झाले, हे एकमेकांशीं कसे वागले याचें आम्हीं संक्षेपतः वर्णन करतों.

ह्या दोन्ही तटाचे लोक आले कोठून? ह्या दोन्ही तटाचे लोक बाहेरून आलेले विजयी आर्य आणि या देशांतील मूळचे लोक यांच्यांतून उत्पन्न झाले. हे दोन तट उत्पन्न होण्याचें कारण असें आहे कीं, हिंदुस्थान देशांत आर्य लोकांचा आणि अनार्य लोकांचा शेंकडों वर्षें समागम झाला. जरी आर्यधर्मप्रवर्तकांनीं परस्परांमध्यें लग्नें होऊं नयेत असा वारंवार नियम केला, तरी आर्यांचे आणि अनार्यांचे शरीरसंबंध झालेच झाले. अमेरिकेमध्यें जशा पहिल्या पाहिरीच्या, चवथ्या पाहिरीच्या व आठव्या पाहिरीच्या मिश्र जाति उत्पन्न झाल्या, तशाच मिश्र जाति प्राचीन भरतखंडांत उत्पन्न झाल्या होत्या. या मिश्र जातींच्या लोकांच्या मनांत असें सहजच येऊं लागलें कीं, आपले शुद्ध आर्यांच्या इतके अधिकार असावेत, शुद्ध आर्यांमध्यें आपण मोडावें. शुद्ध आर्यलोक या मिश्र जातींच्या तिटकारा करूं लागले, आणि त्यांचें म्हणणें मोडून काढून त्यांस दाबून टाकण्यास प्रवृत्त झाले. दृष्टांतार्थ

रितां कवष ऐलूषाची कथा पहावी." जरी या दोन तटांच्या लोकांचे तंटे होत होते तरी कसे बसे ते एके ठिकाणीं राहिले. ज्यांची विद्वत्ता मोठी व अधिकार मोठा असे शुद्ध आर्यलोक केव्हां केव्हां आर्यांप्रमाणें वागणाऱ्या अनार्यांचा पक्ष स्वीकारीत. असें होतां होतां दोन्ही तट आवेशास चढले आणि एकमेकांचा पाडाव करण्यास प्रवृत्त झाले. आर्यांप्रमाणें वागणारे मिश्र ज्ञातीचे लोकांची वारंवार हानि होई, त्यांना कोणीच पुसत नसत, आणि काय ती प्रतिष्ठा शुद्ध आर्यांचीच, असें झाल्यानें दोन्ही तटाचें वैमनस्य पेटलें. शुद्ध आर्य आपणांस उद्‌घ किंवा वरच्या प्रतीचे लोक असें म्हणवीत, आणि मिश्र जातीच्या व आर्यांप्रमाणें वागणारांस संघ किंवा खालच्या प्रतीचे लोक असें म्हणत. अशा प्रकारची जातिव्यवस्था अलीकडेहि हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली आहे, आणि तिची कारणेंहि अशींच आहेत. मुसलमान लोकांत अस्सल पठाण म्हणून लोक आहेत. आपणांस उगीच पठाण म्हणवणाऱ्या मिश्र जातीच्या पठाणांविक्षां त्यांचा शरीराचा बांधा बळकट आणि कुर्रा मोठा. आपण कसें तरी करून अस्सल पठाणांत मोडावें अशी मिश्र जातीच्या पठाणाच्या मनाची धाव असते, आणि तो हिंदुस्थानांत जे पुष्कळ मुसलमान आहेत त्यांच्या बरोबर सलगीनें वागत नाहीं. असो.

मिश्र जातीचे आर्य व आर्यांप्रमाणें वागणारे अनार्य यांचा एक तट आणि शुद्ध आर्यांचा दुसरा तट असे दोन तट पडले. या दोन्ही तटांच्या मतांमध्यें मोठा भेद असे. शुद्ध आर्य असें मानीत कीं जग सत्य आहे आणि तें स्थाइक आहे; अशुद्ध आर्य असें मानित कीं, जग मायारूपी आहे. शुद्ध आर्य असें म्हणत कीं, स्वर्ग आहे, त्यातील सौख्य आहे, व तें मनुष्यास प्राप्त होतें; अशुद्ध आर्य असें म्हणत कीं, जगतामध्यें तापत्रय आहे. तें तापत्रय तीन प्रकारचें —आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक. हें तापत्रय हात धुवून मनुष्याच्या पाठीस लागलें आहे, आणि नवीं नवीं दुःखें भोगण्याकरितां पुनर्जन्म होतो. शुद्ध आर्य असें मानीत कीं, यज्ञापासून फल उत्पन्न होतेंच होतें, यज्ञ हें ऐहिक सुखाचें साधन आहे; इतकेंच काय? पण यज्ञाचे योगानें स्वर्गहि प्राप्त होतो, आणि हा यज्ञ करण्याचा अधिकार आम्हासच आहे, आणि अशुद्ध आर्य असें मानीत कीं, यज्ञापासून दुःख उत्पन्न होतें. शुद्ध आर्य आपणांस पशु प्राप्त व्हावे,

धन प्राप्त व्हावें म्हणून झटत; अशुद्ध आर्य लोकांस वैराग्य बरें वाटे आणि ते स्वेच्छेनें क्लेश भोगीत, आणि आपणांस श्रमण किंवा श्रम करणारे म्हणण्यांत संतोष मानीत. ऐहिक सुखाचें साधन ज्ञान आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्यांत शुद्ध आर्य भूषण मानीत आणि ते अशा हट्ट धरून बसत कीं वेद हे ईश्वरप्रणीत आहेत; अशुद्ध आर्यलोकांस ध्यान करणें बरें वाटे, आणि ते संन्यास घेऊन मठांत वास करीत. शुद्ध आर्यांचा कर्ममार्गावर किंवा प्रवृत्तिमार्गावर भर असे, आणि ते आपल्या विद्यार्थ्यांस तो जपून व्यवस्थित रीतीनें शिकवीत; अशुद्ध आर्य लोक प्रवृत्तीपासून सर्व दु:खें उत्पन्न होतात असें मानीत. इंद्र, वायु आणि अग्नि अशा तात्विक देवतांची शुद्ध आर्य लोक पूजा करीत; अशुद्ध आर्य आपल्या मतप्रवर्तकाच्या कांहीं शेषाची पूजा करीत. (शेष म्हणजे नख, दांत, केश इत्यादि.) यापासून प्राचीन मूर्तिपूजेची प्रवृत्ति झाली. शुद्ध आर्यलोक आपल्या वर्चस्वाची प्रतिष्ठा मानीत, आपले अधिकार मोठे असें मानीत, आणि सामाजिक व्यवस्थेचें मुख्य तत्व जातिभेद आहे असें मानीत; अशुद्ध आर्य यापेक्षां उत्तम व्यवस्था करून जातीपेक्षां सत्य आणि धर्म याची योग्यता मोठी असें मानीत. शुद्ध आर्यांच्या स्त्रिया ऐहिक भूषणें मिळाल्यानें संतोष मानीत, आणि आपल्या पतिसहवर्तमान यज्ञ करण्यामध्यें विराजमान होत; अशुद्ध आर्यांच्या स्त्रिया वैरागिणी होत आणि ऐहिक सुखाचा त्याग करीत. शुद्ध आर्यांस सृष्टि, देव आणि आत्मा हें आनंदाचें आणि सुखाचें आगर आहे असें वाटे; अशुद्ध आर्यांस सृष्टि, देव, आणि आत्मा ह्या कोणी दुःखकारक शक्ति आहेत असें वाटे. शुद्ध आर्यांस जात्याभिमान फार असे आणि फक्त स्वजातीचें हिताहित त्यास समजत असे; अशुद्ध आर्य स्पष्ट रीतीनें असें म्हणत कीं सर्वभूतीं दया करावी आणि प्रीति करावी हा धर्म आहे. शुद्ध आर्य नित्यश: यज्ञाकरितां आणि भक्षाकरितां पशु मारीत; अशुद्ध आर्य "अहिंसा परमो धर्म:" असें ढौलानें म्हणत. शुद्ध आर्य असें समजत कीं, सर्व जगतावर आपली सत्ता असणें हा आपला अधिकार आहे; अशुद्ध आर्य असें मानीत कीं मनुष्य आणि इतर प्राणी यांची योग्यता सारखीच आहे, आणि पृथ्वीमध्यें जें जें

उत्पन्न होतें, त्याचा उपयोग घेण्यास दोहोंसाहि सारखा अधिकार आहे. शुद्ध आर्य आपण बुद्धिवान् आहों असा अभिमान बाळगीत; अशुद्ध आर्यांस भक्ति हेंच भूषण वाटे. शुद्ध आर्य अशी इच्छा करीत कीं आपणांला प्रापंचिक आणि स्वर्गीचीं सुखें प्राप्त व्हावीं; अशुद्ध आर्य अशी इच्छा करीत कीं आपणांस निर्वाणावस्था प्राप्त व्हावी. निर्वाणावस्था म्हणजे काय ? जिवाचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन तो कांहींएक नाहीं अशी स्थिति. असा उद्‌ग्र आणि संघ यांमध्यें भेद होता. शुद्ध आर्यांचीं मतें एक तऱ्हेचीं पडत आणि मिश्र आर्यांचीं आणि अनार्यांचीं मतें दुसऱ्या तऱ्हेचीं पडत. शुद्ध आर्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक धर्मसंस्थेचें नांव वैदिक धर्मसंस्था. मिश्र आर्यांच्या आणि अनार्यांच्या धर्मसंस्थेचें नाव बौद्ध धर्मसंस्था. अर्वाचीन हिंदूंच्या मनावर या दोन्हीं धर्मसंस्थांचा इतका दृढ संस्कार आहे कीं ते कांहीं अंशीं बौद्ध सांप्रदाय आचरतात, आणि कांहीं अंशीं वैदिक सांप्रदाय आचरतात असें म्हटलें तरी चालेल. पूर्वमीमांसेमध्यें वैदिक धर्मसंस्थेचें निरूपण केलें आहे, आणि तिचें मंडन केलें आहे. पूर्वमीमांसाशास्त्राचा कर्ता जैमिनि हें सांगण्यास नको. उत्तरमीमांसेमध्यें बौद्ध लोकांच्या मुख्य मतांचा संग्रह आहे, आणि त्या मतांच्या संबंधाचें निरूपण आहे. परंतु इतकेंच लक्षांत ठेवणाचें कीं बौद्धाचार्य वेदाचा त्याग करीत असत, आणि वेदांतवादी वेदाचा स्वीकार करतात. जैमिनिकृत शास्त्राचा अंमल अजून चालतो आहे. पुराणामध्यें ज्या व्रतांचें वर्णन केलें आहे, तीं व्रतें अंशतः यज्ञच आहेत. आणि हीं व्रतें सर्व हिंदु लोक अजून करतात. बादरायणशास्त्राचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रचार आहे, आणि ज्ञानगोष्टी केल्यानें बहुतेक हिंदूंच्या मनांचें समाधान होतें. या बादरायणशास्त्राचे निरनिराळ्या सांप्रदायाचे लोक निरनिराळ्या रीतीनें अर्थ करतात. तथापि बौद्ध लोकांच्या मताच्या कलावर अद्वैतवादी शंकराचार्यांचे सिद्धांत आहेत. असा प्रकार मध्वाचार्यांचा किंवा रामानुजाचा नाहीं. तथापि शंकराचार्यांच्या सिद्धांतामध्यें भेसळ आहे. कारण स्मार्त लोक यज्ञाकरितां पशु मारतात, आणि या रीतीनें वैदिक परंपरेस अनुसरतात. मध्वाचार्यांनीं वैदिक परंपरेचा स्वीकार केला आहे, परंतु

यज्ञामध्यें पशु मारणें एकीकडे टाकून पिठाचा पशु आंत घुसडून बौद्ध संप्रदायाच्या अहिंसा धर्माचा स्वीकार केला आहे. रामानुज बौद्ध लोकांचा मार्ग एकिकडे सोडतो, आणि वैदिक मार्ग एकीकडे सोडतो, आणि मध्येंच विशिष्टाद्वैत सिद्धांताचें प्रतिपादन करतो. अशा गडबडीमध्यें वल्लभसांप्रदाय उत्पन्न होणें हें आवश्यकच आहे. शंकराचार्यांच्या, मध्वाचार्यांच्या, रामानुजाच्या आणि वल्लभाचार्यांच्या भाष्याच्या प्रति आम्हीं मिळविल्या आहेत आणि त्यांतील मुख्य मुख्य ठिकाणचीं वचनें वाचकांपुढें आम्ही मांडूं, आणि आवश्यक असल्यास आमचें म्हणणें काय हेंहि वाचकांस कळवूं. प्रत्येक शास्त्रामध्यें निरनिराळ्या सिद्धांतांचें विवेचन केलेलें असतें. हे सिद्धांत मनुष्याच्या पांच प्रकारच्या मनोगतांपासून उत्पन्न होतात. १. आपल्या सभोंवतीं जें जड दिसत आहे, आणि तत्संबंधीं चराचर संसार चालला आहे, याचा आपला संबंध तरी काय ? हें पहिलें मनोगत. २. ह्या चराचर संसाराची उत्पत्ति कशी झाली, आणि तिचें मुख्य कारण काय हें दुसरें मनोगत. ३. ह्या चराचर संसाराचे आणि मुख्य कारणाचे संबंध कोणते हें तिसरें मनोगत. ४. मनुष्याच्या अंतर्यामीं नानाशक्ति आहेत हें स्पष्टच आहे. आणि अंतरिक्षीं, आकाशीं, वायूमध्यें, अग्नीमध्यें निरनिराळ्या शक्ति आहेत हेंहि स्पष्टच आहे. यांत पंडितजन आध्यात्मिक आणि आधिदैविक अशीं नांवें देतात. हें चौथें मनोगत. ५. आणि परम सुख तें काय, मुक्ति ती काय, निर्वाण तें काय ? हें पांचवें मनोगत आहे. या पांची मनोगतांचा विचार केला असतां ब्रह्ममीमांसा आणि कर्ममीमांसा यामध्ये अतिशय अंतर आहे. असें अंतर कसें पडलें हें दाखविण्यास आम्हीं यत्न केला आहे. पांचीहि मनोगतांच्या संबंधानें जे निरनिराळे सिद्धांत उत्पन्न होतात, त्याचें विवेचन शास्त्रामध्यें विशेष केलेलें असतें. ज्या सूत्रांमध्यें हे सिद्धांत बांधलेले असतात, तीं सूत्रें आम्ही वाचकांच्या पुढें मांडूं. ही प्रस्तावना पुरी करण्यापूर्वीं इतकें सांगितलें पाहिजे कीं पूर्वमीमांसेचा विचार केल्यानें वैदिक आणि बौद्ध सांप्रदायाचें स्वरूप नीट कळून येईल. आणि इतिहासदृष्ट्या ह्या गोष्टींची योग्यता केवढी आहे हें सांगण्याचे नको.

अथोत्तरमीमांसा ॥

ब्रम्हसूत्रम् ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

पदार्थः । अथ=अनन्तरम् । अतः=एतस्मात् कारणात् । ब्रह्मजिज्ञासा=ब्रम्हणो जिज्ञासा । जिज्ञासा=ज्ञातुमिच्छा ।

वाक्यार्थः । अनन्तरमेतस्मात् कारणाद् ब्रह्मणो जिज्ञासा ॥

भावार्थः । कर्मज्ञानानन्तरं वेदवाक्यविचारद्वारा ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । किं नाम ब्रह्मेत्युत्तरेषु सूत्रेषु परीक्ष्यते । नाना वेदान्तमार्गाः सन्ति । तत्र ब्रह्मस्वरूपनिरूपण भिद्यते । यथा । अद्वैतवादिनो वदन्ति शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव निर्गुण निराकारात्मस्वरूपमात्माभिन्न ब्रह्मेति । द्वैतवादिनस्त्वात्मभिन्न सगुणः सर्वज्ञो मुक्तिदाता जगत्कर्ता मनुष्यै सेव्यः परमेश्वरो ब्रह्मेति । विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजानुयायिनो वदन्ति सगुणो जगत्कर्ता सर्वज्ञो मुक्तिदाता पुरुषोत्तमो ब्रह्म । पुनर्जीवोऽपि सगुणो मुक्त्यवस्थायामीश्वरस्य स्वरूपता प्राप्नोति । ईश्वरो जगत्कर्तृत्वेन विशिष्यत इति । वल्लभमतानुयायिनस्तु जडजीवरूपसर्वात्मक ब्रह्म । तदश्नुते सर्वान् कामान् । तेन विविधभोगचतुरेण ब्रह्मणा सह जीवो मुक्त्यवस्थाया सर्वान् कामानश्नुते इति । एतेषा मतानामग्रे तारतम्येन निरूपण करिष्यते ब्रम्हस्वरूप निर्णय्यतेच । तत्र

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म । यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । उ० ब्र० १ ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । उ० ब्र० १. ॥ सर्वं खल्विद ब्रह्म । उ० छां० ३.१४,१, ॥ नेह नानास्ति किन्चन । तत् त्वमसि । उ० छां० ६.८,४. ॥ ब्रह्माहमस्मि । ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति ॥

बादरायणकृत वेदान्त-दर्शन.

१. आतां येथून ब्रह्मविचार.

१ चार वेदांतमतांचा विचार करून बादरायणसूत्रांच्या अर्थांचा निर्णय करावा असा आमचा हेतु आहे. तीं चार वेदांतमतें कोणतीं? प्रथम, ज्याचें शंकराचार्यांनीं प्रतिपादन केलें, व जें उत्तर हिंदुस्थानांत पुष्कळ प्रचारांत आहे, तें अद्वैतवेदांतमत. दुसरें विशिष्टाद्वैत सिद्धांत रामानुजानें स्थापन केला त्याचा प्रचार कावेरीतीरीं आणि तिरुपति म्हणजे व्यंकोबाचा गिरी व त्याच्या सभोंवताल प्रांतांत आहे. तिसरें, मध्वाचार्यांनीं स्थापन केलेला द्वैतसिद्धांत मुख्यत्वें करून कर्नाटकांत आढळतो, परंतु भरतखंडांत सर्व ठिकाणीं या मताचे लोक थोडेबहुत आहेत. चवथें, पुष्टिमार्गप्रतिपादन करणाऱ्या वल्लभाच्या मताचा प्रचार गुजराथेंत आहे. प्रत्येक मताचा पांच प्रकारचा विचार करावयाचा असें आम्हीं प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. बादरायणाच्या ज्या ज्या सूत्रांच्या धोरणानें शंकराचार्यादि आचार्य आपआपल्या मतांचें प्रतिपादन करितात, त्या सूत्राचा अर्थ करते वेळीं त्या मताचें निरूपण आम्हीं करूं. या प्रथम सूत्रीं ब्रह्म हा शब्द विचार करण्याजोगा आहे. शंकराचार्यांचे मताप्रमाणें ब्रह्म ज्ञानमय, आनंदमय, आणि चैतन्यस्वरूप आहे. तें निर्गुण आणि निराकार असून पुरुषविशेष

THE BRAHMA SÛTRA

1 Now then the investigation of Brahma

1 We purpose to examine the four systems of Vedânta and fix the interpretation of the sûtras of Bâdarayana What are these four systems of Vedânta ? The first is the Advaita Vedanta which Shankarâcharya propounds and which has many adherents in Northern India. The second is the Vishistâ dvaita which is propagated by Ramânuja and which prevails in the country about Tirupati the shrine of Vyankatesha known as the Vyankatesha giri and on the banks of the Kaveri The third is the Dvaita system which Madhvacharya inculcated and which is more or less known in all parts of India and is specially studied in the Carnatic. The fourth is the Pusti mârga a form of Epicureanism which predominates in Gujarath We have stated in the introduction that each of these systems deserves an examination from five different points of view We will discuss the doctrines as laid down by any of the four schools when we examine that sûtra of Badarâyana on which Shankarâchârya and other Âchâryas base their statements The term in the above sûtra which calls for special examination is Brahma. According to Shankarâchârya the form of Brahma is knowledge happiness and spirituality, it is without any quality and shape and is not a person, it alone is real and all else is

सूत्राणि.

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

पदानि । जन्मादि, अस्य, यत , ॥

वाक्यार्थः । यतो जन्मादि अस्य (तस्य नाम ब्रम्ह) अस्य प्रत्यक्षस्य विश्वस्य च उत्पत्तिस्थितिलयं यस्मात् कारणात् तद् ब्रम्ह ॥

भावार्थः । द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतवल्लभमतानुयायिनां स्वमतानुरोधेनास्य सूत्रस्यार्थः कर्तुं शक्यते । अद्वैतमते जीवब्रह्मणोरभेदः चैतन्यरूपं ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । द्वैतमते तयोर्भेदः ब्रम्ह सत्यं । जगदपि सत्यम् । विशिष्टाद्वैतमते सगुणं ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । सगुणजीवस्य सगुणब्रम्हणश्चाभेदः । वल्लभानुयायिनां तु यत् प्रत्यक्षं जडात्मकमिदं जगत् तदेव ब्रम्ह नित्यं सत्यं च । जन्म लयश्च केवलमाविर्भावतिरोभावौ ॥

उपनिषद्वाक्यान्यनुसन्धेयानि

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । उ० भृ० १. ॥ आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । उ० भृ० ६. ॥

संस्कृतामध्यें जीं वेदावली आणि उपनिषदावली वाक्यें दिलीं आहेत, आणि ज्यावरून वेदांतवादी लोक आपआपल्या मताचे सिद्धांत बांधतात, आणि ज्यावरून वेदांतात मोठा वाद उत्पन्न होतो, त्या वाक्याचें आम्हीं भाषांतर करतों. "ब्रह्म (हें) सत्य, ज्ञान, आणि अनंत (आहे) हृदयरूप, उत्तम आकाशरूप गुहेमध्यें ठेवलेलें (जे तें) जो जाणतो." "चतुर ब्रह्मासहवर्तमान तो सर्व

Brahma becomes Brahma" We shall have ample opportunities of pointing out in the sequel the different interpretations of these texts as insisted upon by different schools of Vedântic teachers

२. ज्यापासून ह्याचें उत्पत्यादि होतें.

मोग अनुमवितो" ब्रह्म जाणणाराला उत्तम तें मिळतें" "हें सर्व निश्चित ब्रह्म" "येथें काहींच नाना प्रकारचें नाहीं", 'तें तू आहेस" "मी ब्रह्म आहें." ब्रम्ह जाणणारा ब्रह्म होतो." हीं वाक्ये घेऊन वाद करताना वेदांतवादी कसा अर्थ करतात, याचें प्रसंगाप्रमाणें आम्ही पुढें वर्णन करू.

२. ज्यापासून म्हणजे ब्रह्मापासून, याचें म्हणजे आपल्या सभोंवती जें प्रत्यक्ष दिसतें त्या सर्वांचें, उत्पत्त्यादि म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, आणि लय, असा ह्या सूत्रातील पदाचा अर्थ आहे भिन्नभिन्नराळ्या मताचे वेदांती पंडित आपआपल्या रीतीनें या सूत्राचा अर्थ लावतात आणि असें करणें सोपें आहे अद्वैतवादी असें म्हणतात कीं, "हें जगत केवळ भ्रमात्मक आहे. ब्रम्हावरती एक भ्रमाचें किंवा मायेचें आच्छादन पडलें (अशा आच्छादनास ते आवरण असें म्हणतात.) आणि मग अशा स्थितींतील ब्रम्हापासून सर्व जगताची उत्पत्ति झाली. अशा या उत्पत्तीस अद्वैतवादी विवर्त असें म्हणतात. शुद्ध चैतन्याचें आवरण करावें अशी एक शक्ति आहे आणि मग सर्व ब्रम्हांड आपल्या पुढे उभें राहिलें आहे, असें भासतें" पुन द्वैत मताचे लोक असें म्हणतात कीं,–"सर्व जगत हें मळ्यासारखें आहे आणि ब्रम्ह म्हणजे पुरुषोत्तम परमेश्वर, हा माळ्यासारखा त्याचा कर्ता आहे. तो या जगाचें

2 Whence of this the origin and the rest

2 The terms *whence* signifies *from Brahma* · *Of this*—of the phenomenal seen about us. *The origin and the rest*—the origin, the existence, and the destruction Different schools of the Vedânta thinkers interpret this sûtra—each in his own way—an intricate procedure The Advaita-school asserts that every phenomenon is a delusion, that the Brahma is covered over with ignorance,—a form of delusion, such a covering is styled by them (*Âvarana*) the phenomenal originates in Brahma thus covered over The origination of the phenomenal is called by them *Vivarta* There is a power which can cover and conceal the pure intelligence—a power which produces the delusion of the creation being actually perceived The Dvaita school, on the contrary, holds that the creation is like a garden, and Brahma—the highest personal God—works in it like a gardener He protects this world and occasionally chastises the human soul, which, according to its merits or demerits, transmigrates and suffers misery All the Vedânta-schools as well as Buddhism recognise the doctrine of the transmigration of the human soul The followers of Râmânuja hold that Brahma possesses qualities, and assert that this sûtra demonstrates its power of creation The followers of Vallabha declare that Brahma is real and eternal and its form is the phenomenal seen about us When asked to explain the production or destruction of natural substances as

नाहीं आणि हें ब्रह्मच वास्तवें ज्ञान आहे, आणि बाकी सर्व वस्तुमात्र मिथ्या. निर्वाणावस्थेचें बौद्धलोकहि असेंच वर्णन करतात. तथापि शंकराचार्यांच्या अद्वैतसिद्धांतामध्यें आणि बौद्धांच्या निर्वाण सिद्धांतामध्यें भेद आहे. त्या भेदाचें निरूपण पुढें करूं. पुन:, विशिष्टाद्वैतसिद्धांतवादी रामानुजाचें असें ह्मणणें आहे कीं परमेश्वर पुरुष आहे. तो सगुण आहे, जगत्कर्ता तो आहे, आणि मुक्तिदाताहि तो आहे. मनुष्याचा जीवहि सगुण आहे, आणि तो मुक्त झाला म्हणजे सर्वथैव ईश्वरतुल्य होतो. परंतु जगत् उत्पन्न करण्याची शक्ति मात्र त्याला नाहीं. पुन:, द्वैतसिद्धांत असा आहे कीं ब्रह्म पुरुषविशेष आहे, तो जगत्कर्ता आहे, जगन्नियंता आहे, सर्वथैव सेवा करण्यास तो योग्य आहे. जीव कधींहि त्याच्या योग्यतेस पावणार नाहीं. जीवानें नित्य आतां किंवा मुक्ति प्राप्त झाल्यानंतर परमेश्वराची सेवाच करावी इतका त्याचा अधिकार आहे. पुन: वल्लभमतानुयायी लोकांचें निराळेंच मत आहे. जड आणि जीव असें ब्रह्माचें रूप आहे, तें ब्रह्म सर्व प्रकारच्या भोगांचा अनुभव घेतें. मुक्ति प्राप्त झाल्यानंतर जीवहि ब्रह्मासहवर्तमान सर्व भोगांचा अनुभव घेणार. अशा चार मतांच्या अनुरोधानें निरनिराळ्या मताचे लोक ब्रह्मशब्दाचा अर्थ बसवितात. परंतु द्वैतसिद्धांताचा अर्थ आम्हांस समर्पक दिसतो. कारण बादरायणाच्या लेखावरून द्वैतरूप असाच अर्थ निष्पन्न होतो, असें आम्हांस

false. In the first stage of the development of Buddhism, the condition of Nirvâna is described in the same way. There is, however, a distinction between the form of Brahma as recognized by the Advaita school and the Nirvâna of Buddhists—a distinction which will be considered in the sequel. According to Râmânuja, the promulgator of the Vishistadvaita system, Brahma is a person, possessing qualities the creator of the world and saviour. The human soul also possesses qualities and when saved, is like Brahma in every respect, except the power of creating the world. According to Madhvâchârya the first known teacher of Dvaita philosophy, Brahma is personal, the creator and the ruler of the world, and in every way deserves to be worshipped. The soul never being capable of rising to equality with God, is entitled only to serve Him now in this world and when saved and in Heaven. The followers of Vallabha differ from all these. They believe that all the material and the spiritual is Brahma which is capable of all fleshly enjoyments. The soul when saved, is to secure all enjoyments along with Brahma. The term Brahma is then interpreted in their own way by all these four schools so as to suit the doctrines they preach. But we believe the interpretation of the Dvaita school to be reasonable because we think that the sûtras of Bâdarâyana sanction it. We will now indicate generally the topics discussed in the system of Bâdarâyana so that the reader may find it easy to see its scope. The Brahma sûtra consists of four books. In the first, Bâdarâ-

यावरून असें बादरायणाच्या ब्रह्मसूत्रांत किती विषय आला आहे याचें थोडें येथें दिग्दर्शन केलें पाहिजे, म्हणजे वाचकांस विचार करण्यास बरें पडेल. ब्रह्मसूत्रांत चार अध्याय आहेत. त्यांत पहिल्या अध्यायांत वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यें घेऊन ब्रह्मशब्दाचा अनुकूल अर्थ असें दाखविण्याकरितां बादरायणानें उद्योग केला आहे. दुसऱ्या अध्यायामध्यें आपल्या मताशीं दुसऱ्या मताचा जितका विरोध येतो तितकें दुसऱ्या मताचें खंडण केलें आहे. तीं दुसरीं मतें कोणतीं? सांख्य वैशेषिक, आणि बौद्ध इत्यादि. तिसऱ्या अध्यायामध्यें वैराग्य म्हणजे काय याचा विचार आहे. चौथ्या अध्यायामध्यें जीव मुक्त झाला म्हणजे त्याची स्थिति कशी होते, आणि मुक्तीचें स्वरूप काय आहे याविषयीं विचार आहे. या सर्व गोष्टींचें महत्त्व धर्मदृष्ट्या राहिलें, पण इतिहासदृष्ट्या केवढें आहे हें सांगावयासच नको. युनानी देशांतील ग्रीक झानो, एपिक्युअर, प्लेटो, आणि साक्रेटीस यांच्या मतांचा विचार करण्याचा प्रचार या देशीं पडत चालला आहे. पण निदान त्यांच्या इतके सबळ विचार करणारे पंडित या भरतखंडीं झाले, असें भरतखंडांतील लोकांस ठाऊक नसावें हें निदान आम्हांस तरी आश्चर्यकारक वाटतें. भरतखंडीय आणि युनानी आर्यांच्या मतांचा भेदाभेद दाखविल्यानें असें आश्चर्य मानण्यास विशेष कारण आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत सहजच येईल

yana quotes a variety of passages from the Vedas and Upanisads, and attempts to fix the sense of the term Brahma in the second he refutes the doctrines of such schools of philosophy as Bouddha, Sankhya, Yoga and Vaisheshika when they are in any way opposed to his system in the third, the nature and the conditions of Vairâgya—self abnegation—are investigated and in the fourth, the condition of the soul when saved, is examined and spiritual emancipation is enlarged upon. We need not mention that the importance of the study of these systems is great from a historical, if not from a religious point of view. We study the systems of Zeno, Epicure, Socrates and Plato The ignorance of our countrymen of the doctrines of thinkers, equally profound and sound, if not more, excites at least our surprise, the grounds of which the reader will perceive when the distinctions and identity of Indian and Hellenic thought are pointed out. We will translate the texts from the Vedas and Upanisads which we have quoted in the Sanskrita portion of our work, on which the statements of Vedântic teachers are based, and the signification of which is discussed to adapt them to the doctrines of a particular school "Brahma is truth, knowledge, and happiness" "(He) who knows that which is placed in the cavity of the heart—in the highest heaven" "He enjoys all enjoyments along with skilful Brahma" "(He) who knows Brahma obtains the highest" "All this (is) indeed Brahma" "Any thing here is not various" "That thou art" "I am Brahma." "He who knows

सूत्राणि.

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

पदानि । जन्मादि, अस्य, यतः, ॥

वाक्यार्थः । यतो जन्मादि अस्य (तस्य नाम ब्रम्ह) अस्य प्रत्यक्षस्य चिन्त्यस्य च उत्पत्तिस्थितिलयं यस्मात् कारणात् तद् ब्रम्ह ॥

भावार्थः । द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतवल्लभमतानुयायिनां स्वमतानुरोधेनास्य सूत्रस्यार्थः कर्तुं शक्यते । अद्वैतमते जीवब्रह्मणोरभेदः चैतन्यरूपं ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । द्वैतमते तयोर्भेदः ब्रम्ह सत्यं । जगदपि सत्यम् । विशिष्टाद्वैतमते सगुणं ब्रम्ह सत्यं । जगत् मिथ्या । सगुणजीवस्य सगुणब्रम्हणश्चाभेदः । वल्लभानुयायिनां तु यत् प्रत्यक्षं जडात्मकमिदं जगत् तदेव ब्रम्ह नित्यं सत्यं च । जन्म लयश्च केवलमाविर्भावतिरोभावौ ॥

उपनिषद्वाक्यान्यनुसन्धेयानि

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । उ० भृ० १.॥ आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । उ० भृ० ६. ॥

संस्कृतामध्यें जीं वेदांतलीं आणि उपनिषदांतलीं वाक्यें दिलीं आहेत, आणि ज्यावरून वेदांतवादी लोक आपआपल्या मताचे सिद्धांत बांधतात, आणि ज्यावरून वेदांतांत मोठा वाद उत्पन्न होतो, त्या वाक्यांचें आम्हीं भाषांतर करतों "ब्रह्म (हें) सत्य, ज्ञान, आणि अनंत (आहे) तद्रूप, उत्तम आकाशरूप गुहेमध्यें ठेवलेलें (जे तें) जो जाणतो," "चतुर ब्रह्मासहवर्तमान तो सर्व

Brahma becomes Brahma" We shall have ample opportunities of pointing out in the sequel the different interpretations of these texts as insisted upon by different schools of Vedântic teachers

२. ज्यापासून ह्याचें उत्पत्त्यादि होतें.

भोग अनुभवितो" ब्रह्म जाणणाराला उत्तम तें मिळतें" "हें सर्व निश्चित ब्रह्म" "येथें काहींच नाना प्रकारचें नाहीं", 'तें तू आहेस" "मी ब्रह्म आहें." ब्रह्म जाणणारा ब्रह्म होतो" हीं वाक्यें घेऊन वाद करताना वेदांतवादी कसा अर्थ करतात, याचें प्रसंगवशात् आम्ही पुढें वर्णन करूं.

२. ज्यापासून म्हणजे ब्रह्मापासून, ह्याचें म्हणजे आपल्या सभोंवती जें प्रत्यक्ष दिसतें त्या सर्वांचें, उत्पत्त्यादि म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, आणि लय, असा ह्या सूत्रातील पदांचा अर्थ आहे भिननिराळ्या मताचे वेदांती पंडित आपआपल्या रीतीनें या सूत्राचा अर्थ लावतात आणि असें करणें सोपें आहे अद्वैतवादी असें म्हणतात कीं, "हें जगत् केवळ भ्रमात्मक आहे. ब्रह्मावरती एक भ्रमाचें किंवा मायेचें आच्छादन पडलें (अशा आच्छादनास ते आवरण असें म्हणतात.) आणि मग अशा स्थितींतील ब्रह्मापासून सर्व जगताची उत्पत्ति झाली. अशा या उत्पत्तीस अद्वैतवादी विवर्त असें म्हणतात. शुद्ध चैतन्याचें आवरण करावें अशी एक शक्ति आहे आणि मग सर्व ब्रह्मांड आपल्या पुढें उभें राहिलें आहे, असें भासतें" पुन द्वैत मताचे लोक असें म्हणतात कीं,-"सर्व जगत् हें मळ्यासारखें आहे आणि ब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम परमेश्वर, हा माळ्यासारखा त्याचा कर्ता आहे. तो या जगाचें

2. Whence of this the origin and the rest

2 The terms *whence* signifies *from Brahma* *Of this*—of the phenomenal seen about us. *The origin and the rest*—the origin, the existence, and the destruction Different schools of the Vedânta thinkers interpret this sûtra—each in his own way—an intricate procedure The Advaita-school asserts that every phenomenon is a delusion, that the Brahma is covered over with ignorance,—a form of delusion, such a covering is styled by them (*Âvarana*) the phenomenal originates in Brahma thus covered over The origination of the phenomenal is called by them *Vivarta* There is a power which can cover and conceal the pure intelligence—a power which produces the delusion of the creation being actually perceived The Dvaita school on the contrary, holds that the creation is like a garden, and Brahma—the highest personal God—works in it like a gardener He protects this world and occasionally chastises the human soul, which, according to its merits or demerits, transmigrates and suffers misery All the Vedânta-schools as well as Buddhism recognise the doctrine of the transmigration of the human soul The followers of Râmânuja hold that Brahma possesses qualities, and assert that this sûtra demonstrates its power of creation The followers of Vallabha declare that Brahma is real and eternal and its form is the phenomenal seen about us When asked to explain the production or destruction of natural substances as

सरक्षणादि करतो, कारणपरत्वें जो नाश वगैरे करतो, आणि पापपुण्याप्रमाणें पुनः पुनः जीवास जन्ममरणादि क्लेश भोगावे लाग तात." सर्व वेदान्तमताप्रमाणें पुनर्जन्म गृहीत आहे बौद्धासहि पुन पुन जन्म आणि पुन पुन मरण हें मान्य आहे रामानुज असें मानतात कीं, ब्रह्म सगुण आहे, आणि त्यामध्यें कर्तृत्वगुण आहे, असें या सूत्रानें दाखवितात वल्लभ मताप्रमाणें ब्रह्म सत्य आणि नित्य अ सून हें जें प्रत्यक्ष दिसतें हाच त्याचा आकार आहे आता कांहीं पदार्थ उत्पन्न होतात हें कसें तर ते केवळ मनु ष्यास दिसू लागतात इतकेंच यास ब्र ह्मानुयायी लोक आविर्भाव असें म्हण तात पुन कांहीं पदार्थांचा नाश होतो हे कसें? तर ते पदार्थ फक्त दिसे नासे होतात यास ब्रह्मानुयायी लोक तिरोभाव असें म्हणतात. पुन कारणें दोन प्रकारचीं आहेत. माती हें मडक्याचें कारण आहे आणि कुंभार हेंहि मडक्याचें कारण आहे पहिल्या प्रकारच्या कारणास उपादान असें म्हण तात, आणि दुसऱ्यास निमित्तकारण म्हणतात अद्वैतसिद्धान्ताप्रमाणें ब्रह्म हें जगताचें उपादान कारण आहे द्वै तसिद्धान्ताप्रमाणें ब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम हें जगताचें निमित्तकारण आहे रामा नुजाच्या मताप्रमाणें जीवापेक्षा ब्रह्म म्हणजे पुरुष यांत कर्तृत्वशक्ति अधिक आहे बाकी मुक्त झालेले जीवहि सगुण आणि ब्रह्महि सगुण हीं दोन्हीं सा रखींच आहेत आता, सगुण जीवाला

seen in this world, they state that it is a case " of mere appearance or disappearance which are respectively called *Âvirbhâva* or Tirobhâva. Again, there are two kinds of causes—a cause of an earthen vessel is mud as well as a potter The first is called Upâdâna, and the last—Nimitta. They are material and efficient causes respectively According to the Advaita-school, Brahma is the material cause of the phenomenal According to the Dvaita school, on the contrary, Brahma or the highest person is the efficient cause According to Râmânuja, Brahma possesses a quality more than the human soul the one can create while the other cannot. The human soul when saved and Brahma possess otherwise the same qualities While in this world the human soul does not perceive its identity with Brahma, though both are personally identical The cause of the first believing itself to be different from the last, is ignorance According to Vallabha, the phenomenal is Brahma. Hence according to the Advaita and Vallabha schools, Brahma is the material cause of the phenomenal, but the first perceives the human soul to be different from Brahma from its being covered, and on account of ignorance, while they are not really so and the last does not particulary mention ignorance delusion, and the power of covering Brahma Suffice it to state that all these distinctions will be examined as occasion arises—distinctions which often baffle attempts at formal statement We will translate the texts elsewhere quoted " Verily know that from

सगुण ब्रम्हांच ऐक्यदर्शन होत नाहीं सगुण ब्रम्ह निराळें आणि आपण तिराळे असें जिवास भान होतें, याचें कारण अविद्या आहे अस्तु. तसेंच वल्लभमताप्रमाणेंहि हें जें जड जगत् दिसतें तेंच ब्रम्ह. तेव्हा अद्वैतवादी आणि वल्लभ या दोघाच्या मताप्रमाणें ब्रम्ह हें जगताचें उपादानकारण आहे, परतु अद्वैत मताला अविद्या, माया, आवरण यामुळें ब्रम्ह आणि जीव भिन्न दिसतात, वास्तविक ते भिन्न नाहींत, असें उपपादन करावें लागतें. वल्लभमतामध्यें अविद्या, माया, आणि आवरण याचा विशेष विचार नाहीं. अस्तु. या सर्व गोष्टींचें प्रसंगवशात् विशेष वर्णन होईल आपआपल्या मतास प्रमाण दाखवण्याकरता वेदातवादी लोक जीं वेदातलि व उपनिषदांतील वाक्यें घेतात त्याचें आम्हीं भाषातर करून दाखवतों तैत्तिरीय आरण्यकातील भृगूपनिषदातलि हीं वाक्यें आहेत. "खरें ज्यापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात, व ज्याच्यायोगानें उत्पन्न झालेलीं जगतात, ज्याप्रत जातात, ज्यामध्यें शिरतात, असें तें तू जाण. तें ब्रम्ह." "खरेंच आनंदापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात, आनंदाच्या योगानेंच उत्पन्न झालेलीं जगतात, आनदाकडे जातात, आणि (त्यात) शिरतात असें." आता हीं वाक्यें द्वैतसिद्धातास विरुद्ध आहेत, पण त्याची ब्रम्हावसानमुक्ति मानून द्वैतवादी व्यवस्था करतात • याचा विचार पुढें करू.

which these existences are produced, by which (they when) produced subsist, to which they go (and which) they enter: that is these existences are verily produced from joy (Ânanda), by joy, (they when) produced, subsist, and go to and enter joy." Now, it will be seen that these texts do not support the Dvaita system of Vedânta which adjusts them by propounding a plan of what is called Brahmâvâsâna-Mukti consisting in getting into the closest influence of God. This will be explained in the sequel

सूत्राणि

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

पदानि । शास्त्र योनिर्यस्य तत् शास्त्रयोनि । किंवा शास्त्रस्य योनि शास्त्रयोनि । तस्व शास्त्रयोनित्वम् ।

वाक्यार्थः । शास्त्रस्य वेदादे कारण ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मलक्षण पूर्वसूत्रे निरूपितम् । अथवा शास्त्रमस्य ब्रह्मण प्रमाणम् । कथ शास्त्र ब्रह्मण प्रमाणमित्युतरस्मिन् सूत्रे दर्शयति शकराचार्य । चातुर्वेदा तमतानुरोधेनास्य सूत्रस्यार्थ कर्तुं शक्यते । द्वैतम तानुवादिनामर्थ सुलभ प्राप्नोति ॥ तत्र यदि शास्त्र ब्रह्मण प्र माण तर्हि तत् प्रमाणस्य किं रूप के प्रकाराश्चेति विवेक्तु युज्यते ॥ किं तर्हि तत्र प्रमाण । न तावत् प्रत्यक्ष । तद् द्विविध । इद्रियस मव योगसभवचेति । इद्रियसमवच बाह्यसभवमांतरसभवचे ति द्विविध । इत्येव रामानुज प्रमाण परीक्षते ॥ मध्वाचार्यस्तु पौराणिकेन श्लोकेन शास्त्र परिमिमीते । ऋग्यजु सामाथ र्वाश्च भारत पचरात्रक मूलरामायण चैव शास्त्रमित्यभिधीयत इति ॥

॥ उपनिषद्वाक्यान्यनुसधेयानि ॥

॥ अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद ॥

३. शास्त्राचें कारण ब्रह्म, अथवा शास्त्र हें ब्रह्माचें प्रमाण आहे, म्हणून (ब्रह्म .स्वतंत्र आणि मुख्य.)

३. दुसऱ्या सूत्रापासून ब्रह्माचा लक्षणविचार चालला आहे. ब्रह्म म्हणजे काय हें दाखविण्याकरता हें सूत्र घेतात. या सूत्रात मुख्य पद "शास्त्रयोनित्वात्" हें आहे त्याचा अर्थ शास्त्रयोनि या शब्दावरून शास्त्रयोनि हें समासघटित पद आहे. त्याचा दोन प्रकारचा अर्थ करतात. षष्ठीतत्पुरुष केल्यानें शास्त्राची योनि शास्त्रयोनि, आणि बहुव्रीहि समास केल्यानें शास्त्र ज्याची योनि आहे तें असे अर्थ होतात योनिशब्दाचा अर्थ कारण किंवा प्रमाण असा आहे वेदांतवादी असें म्हणतात कीं, शास्त्र म्हणजे ऋग्वेदादि ग्रंथ "या महाभूताचा जो उच्छ्वास तो ऋग्वेद" म्हणून ब्रह्म हें महाभूत आहे

3. Brahma is the source of (all) the Shâstra or the Shâstra (supplies) the evidence of Brahma. Therefore, (Brahma is independent and principal).

3. The definition of Brahma is given in the second sûtra The nature of Brahma is explained in this sûtra The principal term in the sûtra is Shâstra-Yonitva which signifies either the Yonitva (source) of the Shâstra or the Shâstra being the Yonitva (evidence) of Brahma, because *Shâstra-Yoni* is a compound word which is analysed in two ways—the first is the *Sasthi*tatpurusa and the second sense is determined by the Bahuvrihi The term Yoni is said to have two meanings—source or evidence The Vedântins state sacred literature, such as the *Rig* Veda, to be the Shâstra, and quote the text—"*Rig*-Veda is the breath of the Great Being" Brahma, therefore, is the Great Being

सूत्राणि.

तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

पदार्थः । तत्=ब्रह्म । तु=न । समन्वयः=वेदवाक्यानि संगृहीत्य तेषामनुगमद्वारेण विचार. ॥

वाक्यार्थः । न । समन्वयेन ब्रह्मलक्षण सिध्यति ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति तृतीयसूत्रे यत् प्रमाण दत्त तन्न । यतो वेदवाक्यानां कर्मप्रकाशकत्वं न तु ब्रह्मप्रकाशकत्वमिति । आचार्य उत्तरयति तन्न न । वेदवाक्यानां समन्वये कृते ब्रह्मलक्षण सिध्यतीति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् छां० उ०(६.२,१.) आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । ऐत० (४.२१.) ॥ तदेतद् ब्रह्मापूर्वं मनपरमनन्तरमबाह्यम् । श० (१४.६,८.) ॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू । बृ० आ० (४.५.) ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् । मु० उ० (२.२,११.) ॥ तत्त्वमसि । छा० उ० (६ ८,४.) ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य. । बृ० आ० श० (१४.५,६.) ॥ आत्माऽपहतपाप्मा । छा० उ० (८.७,३.) सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य । छा० उ० (८.७,१.) आत्मेत्येवोपासीत । शत० (१४.४,२,१८.) ॥ आत्मानमेव लोकमुपासीत । बृ० आ० (४.१५.) ॥ नित्य सर्वज्ञ सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव. ॥ विज्ञानमानन्द ब्रह्म ॥ अशरीर शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्त विभुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति । कठोप० (२.२२.) ॥ अप्राणो ह्यमना. शुभ्र. । मु० उ० (२.१,२.) असगो ह्यय पुरुष. । बृ० आ० (६.३,१५.) ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च । कठ० उ० (२.१४.) ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसशया ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । मु० उ० (२.२,८.) ॥ आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन । (तै० ब्रा० उ० (९.) अभय वै जनक प्राप्तोऽसि । बृ० आ० (१४.६,१०) ॥ तदात्मानमेवावेत् । अह ब्रह्मास्मीति । बृ० आ० (४.५.) ॥ तत्र को मोह. क शोक एकत्वमनुपश्यत । ईशा० (१.७.) ॥ तद्धैतत पश्यन्नृषिर्वामदेव प्रतिपेदेऽह मनुरभव सूर्यश्च । ऋ० (४.२६.) बृ० आ० (४.१०.) ॥ त्व हि न पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार तारयसि । प्र० उ० (६.८.) श्रुत ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽह भगव शोचामि त मा भगवाञ्छोकस्य पार तारयतु । छा० उ० (७.३.) ॥ तस्मै मृदितकषायाय तमस पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमार । छा० उ० (७ २६.) ॥ यथानन्त वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोक जयति । बृह० (५.१,९.) ॥ मनो ब्रह्म । छां० उ० (३.७.) छा० उ० (७.२,३) ॥ आदित्यो ब्रह्म । छा० उ० (३ १९.) ॥ अयमात्मा ब्रह्म । मु० उ० (२.२,८.) ॥ ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ॥ अन्यदेव तद्विदि

तादयोऽविदितादधि । के० उ० (३.) ॥ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । बृ० आ० (१४.७,३,२९.) ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । के० उ० (१.४.) ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । के० उ० (२.३.) ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् । के० उ० (२.३.) ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । बृ० आ० (१४.६,१.) ॥आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । के० उ० (३.४.) ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । श्वे० (६.११.) ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् । ई० उ० (१.८.) यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन् ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा । श० बृह० उ० (१४.६,७.) ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । बृ० आ० (७.३,२९.) ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् । बृ० आ० (१४.७,१६.) ॥ स एष नेति नेत्यात्मा । बृ० आ० (१४.६,६.) ॥ पुरुषान् न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः । क० आ० (१.३,११.) ॥ तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । बृह० (५.९,२६.)॥ प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । ऐ० ब्रा० (५.३२.)

४. तें नव्हे. समन्वयावरुन (ब्रह्माचें ज्ञान होतें.)

४. या सूत्रांत विचार करण्याजोगा शब्द समन्वय हा आहे निरनिराळीं शास्त्रें घेऊन, तीं एकत्र मांडून, त्यांचा परस्पर संबंध पाहून त्यापासून ज्या पद्धतीनें अनुगम म्हणजे व्यापक सिद्धांत काढावयाचा तिचें नांव समन्वय आहे या सूत्राचीं दोन दलें पडतात-एक, तत्तें नव्हे. "तत्तें नव्हे" म्हणजे काय? "कोणी पूर्वपक्षकार असें म्हणतात कीं —"वेद

4 Not that From collation (of Vaidika passages), (Brahma is to be known)

4 The important term in the sûtra is *Samanvaya* When different passages from some recognized literature are collected and placed side by side, when their relation to one another is examined, and when a generalization is based on them, such a process is called Samanvaya which we have rendered into English by collation. The sûtra consists of two parts The first

त्याशापून कर्म करावें असें सिद्ध होतें वेदांतात ब्रह्माचें लक्षण नाहीं." त्यास बादरायणाचार्य उत्तर देतात कीं, "तसें नव्हे वेदांतात ब्रह्माचें लक्षण आहे" दुसऱ्या दलामध्यें या उत्तराचें कारण दिलें आहे तें असें कीं, वेदवाक्याचा समन्वय केल्यानें त्यात ब्रह्मलक्षण आहे असें सिद्ध होतें. ज्या वाक्याचा समन्वय करावयाचा त्याचें आम्हीं येथें भाषांतर देतों "हे सौम्य, सत हेंच पूर्वीं होतें, एकच अद्वितीय" "अरे, आत्मा हें एकच पूर्वीं होतें." "ते हे ब्रह्म अपूर्व, असें दुसरें नाहीं ज्याला आतलें नाहीं, ज्याला बाहेरचें नाहीं" 'हा आत्मा ब्रह्म सर्वांचा अनुभव घेणारा" "पूर्वीं पासून हें न नाश पावणारें (अमृत) ब्रह्मच." "तें तू आहेस" "अरे बा, आत्मा पहायाचा, ऐकायाचा चिंतायाचा, आणि त्याचा निदिध्यास करायाचा" "ज्यानें पापरूप पुरुषाचें हनन केलें आहे, असा जो आत्मा तो शोधायाचा, तो जाणण्याची इच्छा करायाची" 'आत्म्याचा अशीच उपासना करावी" "आत्मलोकाचीच केवळ उपासना करावी" "नित्य, सर्वज्ञ, सर्व स्थळीं असणारा, नित्य तृप्त ज्याचा स्वभाव नित्य शुद्ध, नित्य जागृत, नित्य मुक्त" "विशेष ज्ञान आणि आनंद (हें) ब्रह्म." "शरीराच्या ठिकाणीं ज्याला शरीर नाहीं तें, आणि न रहाणाऱ्या पदार्थांमध्यें रहाणारा, महान्, व्यापक (असा) आत्म्याचें मनन करून ज्ञा-

refutes those philosophers who state that the Vedas sanction only the performance of sacrificial rites, and that they do not make any mention of Brahma In the first part of the sûtra, Bâdarâyana remarks that the philosophers are wrong and emphatically asserts—*not that* The second part of the sutra supplies the ground of the first statement by mentioning that the Vedas can be proved to explain Brahma by the process of Samanvaya or *collation* We will translate some of the passages to be collated "Oh Soumya, the *sat*—*the existing* or the true—alone first was' "Oh, Âtmâ or spirit first was" "This Brahma has no equal it is unprecedented (apûrva) it has no inside and no outside" 'Such a spirit is the Brahma which experiences all things "'This Brahma is from the beginning free from decay (Amrita)" "It is thou" "Oh, the spirit is indeed to be seen, to be heard, to be meditated upon, and to be constantly contemplated' "That which has killed personal sin (Pâpmâ)—such spirit is to be sought, and its knowledge is to be desired" "The spirit is only to be adored thus.' 'The region of the spirit only is thus to be adored" "Eternal omniscient, omnipresent, ever satisfied, naturally ever pure, ever awakened, ever free" "Special knowledge and joy (is) Brahma" "In a body without a body, existing in things not to exist, great, engrossing—(such) a spirit when the wise contemplate they cease to be sorry" 'He who does not breathe and has no mind, and who is white, (pure)" "Who is above sensual appetites-He is the Person (God)'

नीं पुरुष खेड मानीत नाहींत " "ज्याला प्राण नाहीं (श्वासोच्छ्वास नाहीं.) ज्याला मन नाहीं, जो शुभ्र " "ज्याला (विषयादि) इच्छा नाहीं तो हा पुरुष" "धर्मापासून दुसरीकडे, अधर्मापासून दुसरीकडे, या केलेल्या न केलेल्यापासून दुसरीकडे, भूतकालापासून दुसरीकडे, भविष्यकालापासून दुसरीकडे." "हृदयांतील गाठ तुटते, सारे संशय फिटतात, आणि तो दूरचा आणि जवळचा पाहिला असता, त्याचीं कर्में सरतात." "ब्रह्मानंद जाणणारा कशालाहि भीत नाहीं" "हे जनक, तुला खास अभय प्राप्त झालें" "मी ब्रह्म आहे असें (त्यानें) आत्म्यालाच जाणलें" "तेथें काय मोह, काय शोक? एकपणा पाहता झाला" "असें पाहून वामदेव ऋषीनें असें प्रतिपादन केलें (कीं) मी मनु झाला, मी सूर्य झालों" "जो (तू) आमच्या अज्ञानातून पैलतीराला तारून नेतोस, (तोच) तू आमचा पिता." "आत्म्याला जाणणारा शोकातून तरतो, असें मीं आपणासारख्यांपासूनच ऐकलें आहे खरं सो मी हे भगवान्, शोकांत आहें म्हणून मला भगवान् शोकांतून पार नेओ" "ज्यानें पापाचें मर्दन केलें आहे, त्याला तमोरूप अंधकाराच पैलतीर दाखवतात भगवान् सनत्कुमार." "जसें मनच अनंत, विश्वेदेव अनंत तो तेणेंकरूनच अनंत लोक जिंकतो." "मन ब्रह्म" "आदित्य ब्रह्म." "मी ब्रह्म आहें" "हा आत्मा ब्रह्म" "ब्रह्म जाणणा-

"He who is beyond a religious duty, beyond irreligiousness, beyond what is done or not done, beyond the past, and beyond the future" "The knot in the heart is broken all doubts are torn away and all activity ends when he—the distant and the near—is seen" "He who knows the joy of spirituality (Brahma) is not afraid of any body" "Oh, Janaka, thou hast, indeed, secured freedom from fear" "He knew that he was Brahma' "There what delusion? there what sorrow? He saw oneness' 'Seeing this, the Ṛisi Vâmadeva states —I became once Manu, once the sun' Thou art our father who carries us accross (the stream of) ignorance.' "I have heard from great persons like you that he who knows the spirit indeed gets over sorrow I grieve, Oh Bountiful May the Bountiful carry me over from sorrow' 'He who has destroyed Sin, to him the other shore (of the stream) of darkness is shown by Sanat-Kumâra.' "As thought is infinite the Vishvedevas are infinite, he overcomes the infinite regions in this way" "Thought is Brahma" "The sun is Brahma.' "I am Brahma." "This spirit is Brahma" "It(Brahma) is distinct from the known and the unknown.' "How is that to be known by which all this is known?' "That which is not described by speech, (but) which specially describes speech —know that Brahma" That which is adored by the people is not this "He who (does not pretend to) know it, knows it He who (pretends to) know it, knows it not" "The knowing(one) knows it not the unknowing

सूत्राणि.

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

पदानि । ईक्षतेः, न, अ शब्दम् ॥

वाक्यार्थः । ईक्षधातुप्रयोगात् तद् ब्रह्म शब्दाविषयं नास्तीति न ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति केवल निर्गुणं ब्रह्म । अतस्तन्न शब्दवाच्यम् । निर्वाणावस्थायां शून्यं तच्छून्यत्वेनानुभूयते । यन् माध्यमिकानां बौद्धानां मतं तत् सत्यमिति ॥ अत्राचार्यो ब्रवीति । वेदवाक्येषु ईक्षधातोः प्रयोगाः प्राप्नुवन्ति तस्माद् ब्रह्म शब्दविषयं भवतीति ।

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । तत्तेजोऽसृजत । छां० उ० (६.२.) ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत । ऐ० आ० (४.२१.) ॥ स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते । मुं० (१.९.) ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । श्वे० (६.८.) ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् । श्वे० (३.१९.) ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । बृ० आ० (७.२३.) ॥ तत्तेज ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्त । छां० उ० (६.२.)

या प्रत्यच होता " " जागलेल्या पाहून ते पाहणारेच, न जाणल्यावाचून तें निराळें " " ज्यानं हें सर्व आत्म्यां जाणतो, तें कशानें जाणावें " ' ज वाचनें चालिले नाहीं, ज्यानें वाचेच विशेष प्रगट होते, तच ब्रह्म तू जाण " ज्या साक्षी हे होय ज्यासना परात्पर तें हें नव्हे "ज्यानें (तें) जाणलें नाहीं

(one) knows it " "Do not see that which sees the seen do not hear that which hears the heard. Do not know that which knows the known " ' He enjoys that to which the spirit, the senses and mind are joined—this is what the learned say " " One God is mysteriously seen in all that exists, omnipresent, the inner spirit of all that exists, the president of all actions (religious

५. पहाणें या धातूचा प्रयोग आहे, म्हणून ब्रह्म अमुक असें शब्दानें वर्णितां येतें.

त्यानें (तें) जाणलें. आणि ज्यानें (तें) जाणलें, तो तें जाणीत नाहीं." "जाणणाराला तें ठाऊक नाहीं, न जाणणाराला तें ठाऊक आहे" "पाहिल्याचें पहाणारें (असें तें) पाहूं नको, ऐकल्याच ऐकणारें (असें तें) ऐकूं नको जाणल्याचें जाणणारें (असें तें) जाणूं नको" "आत्मा, इंद्रिय, आणि मन यानीं यो जलेलें तें तो भोगणारा, असें पंडितजन म्हणतात." "एक देव सर्व भूतमात्राच्या ठिकाणीं गुप्त, सर्वव्यापी, सर्व भूताचा अंतरात्मा, सर्व कर्मांचा अध्यक्ष, सर्व भूतांचें अधिष्ठान, साक्षी, जाणणारा (दुसऱ्याच्या साहाय्यावांचून) एकटा आणि निर्गुण." "तेजस्वी, शरीररहित, न तुटलेलें, स्नायुरहित, शुद्ध पापानें न घेरलेलें असें तो सर्व व्यापिता झाला" "ज्या देवतेला हवि दिला असतो, त्या देवतेचें वषट्कार करून ध्यान करावें" "हे सर्व जें हा आत्मा" "जेथें झाला सर्व आत्माच झाले, मग कोणीं कोणाला पहावें, आणि कोणीं कोणाला जाणावें?" "अरे, विशेष जाणणाराला कोणीं जाणावें?" "मी हा आहें असें जर कोणीं पुरुषानें आपल्याला जाणलें, (मग) तो कशाची इच्छा करून कोणाच्या सुखाकरितां शरीराला संताप करील?" तो हा नव्हे, तो हा नव्हे, असा आत्मा जाणावा" "पुरुषाहून दुसर

5. **Because (in sacred texts) the verbal root *to see* occurs, Brahma is not indescribable in words.**

duties or rites), the substratum of all that exists, omniscient, knower, one alone without any second (to aid him)" "Of (excessive) light, without a body, not broken, without flesh (muscles), pure, not touched by sin, such he occupied the whole" "All this is the spirit" "That deity is to be contemplated, to whom an offering with Vasatkâra is made." "There where to the thinker (to him) all is spirit, there who is to see whom? And who is to know whom? Oh who is to know him who knows specially" "If a person knows such a spirit I am—then for whose pleasures and from what desires will he tease his body? The spirit is to be known thus—that is not it that is not it There is nothing except the Person that is the limit—that is the highest state' 'I ask about the Person described in that Upanisad. ' Prajâpati desired that he should produce In such texts the Upanisad literature specially abounds When they are collated, Brahma can be defined European scholars specially use the method of collating passages or facts according as they have to fix the interpretation of a passage or to generalize the facts observed Because the argument based on samanvaya or collation is advanced in the sûtra against those who state that Brahma is not mentioned in the Vedas, the sûtra is historically important It may be observed that the starting point of the Upanisad or ra-

काहीं नाहीं. ती सीमा, ती उत्तम गति" "त्याच उपनिषदांत वर्णिलेल्या पुरुषा विषयीं मी विचारतों" "प्रजापतीनें इच्छा केली कीं मी प्रजा उत्पन्न करा व्या" अशीं उपनिषदांतील व वेदांतील अनेक वाक्यें आहेत. तीं एका ठिकाणीं आणलीं म्हणजे समन्वय होतो, आणि ब्रह्माचें लक्षण बांधतां येतें. वाक्यांचा किंवा अर्थाचा समन्वय करण्याच्या पद्धतीचा उपयोग युरोपी पंडितांस उत्तम करतां येतो, म्हणून त्यांच्या शास्त्राचें वैभव, त्यांच्या ऐश्वर्याचें वैभव, आणि मानसिक वैभव आहे हें आमच्या लोकांनीं लक्षांत ठेवावें.

५. माध्यमिक म्हणून एक बौद्ध लोकांचा संप्रदाय असे. त्या संप्रदायाचे लोक असें म्हणत कीं, जेव्हां मनुष्याला निर्वाणावस्था प्राप्त होते तेव्हां सर्व कांहीं शून्यच शून्य. मग ब्रह्म म्हणजे अमुक असें म्हणायाला जागा राहिली कोठें? असें पूर्वपक्षकारांचें म्हणणें पडलें. त्यावर बादरायण असें म्हणतात कीं असें नव्हे. वेदांत आणि उपनिषदांत ब्रह्माचें निरूपण आहे. तें निरूपण करतांना पहाणें या धातूचा व तत्संबंधी क्रियेचा प्रयोग आढळतो. ज्ञानावांचून पहाणें कसें संभवेल? याकरितां अनंत ज्ञान असें जें ब्रह्माचें निरूपण आहे तें सयुक्तिक आहे. निरनिराळ्या वेदांतसिद्धांतांचा या सूत्राविषयीं वाद नाहीं, कारण तें सर्वांस सारखेंच साधक आहे. आतां, जीं वेदवाक्यें आम्हीं संस्कृतभागांत दि-

ther the Âranyaka literature is totally different from the Vedas consisting of Sanhitâs and Brâhmanas. The Âranyakas inaugurate a new social polity.

5. The Mâdhyamika school of Buddhists is well known. It states that any man while living and *in the state of emancipation* called Nirvâna sees every thing *to be non-entity (shûnya)*. Hence Brahma can not be described in words. this is the way the opponent argues. Bâdarâyana in reply states that it is not so. Brahma is described in the Vedas and Upanisads, and in this connection, the verbal roots like *to see* are used in reference to Brahma. There can be no seeing without any knowledge. Hence the description that Brahma possesses infinite knowledge is reasonable. The different schools of Vedântins interpret this sûtra in the same way, because *it equally supports their systems*. Now we will translate the texts we have quoted in the Sanskrit portion. 'That (so) saw (that it) might be many and be born. That created light.' "Oh, one spirit indeed was in the beginning nothing else moved. He *thought (saw)—let me create regions*. He created these regions." He saw that he (had) created life (breath)." (He) who is omniscient, who knows every thing, whose austerity (tapas) is full of knowledge, from him this Brahma and food having a form and a name are produced." He has no body and no senses. There nothing is seen to match or excel him. His power is heard (to be) excellent and varied. (His) knowledge, power, and activity (are) natural. (Though) without hands

मूर्ती आहेत, त्याचें भाषांतर. "तें (असें) पहातें झालें (कीं मी) बहु व्हावें, आणि उत्पन्न व्हावें तें तेज उत्पन्न करतें झालें" "अरे, एक आत्मा हेंच पूर्वी होतें गतिविशिष्ट दुसरें का हीच नव्हतें" "तो पहाता झाला (कीं) लोक उत्पन्न करूं तो हे लोक उत्पन्न करता झाला तो विचार करता झाला, तो प्राण उत्पन्न करता झाला" "जो सर्वज्ञ, जो सर्व जाणणारा, ज्याचें ज्ञानयुक्त तप, त्यापासून हें ब्रह्म नामरूपवान् आणि अन्न होतें" "त्याला शरीर किंवा त्याला इंद्रिय नाहीं त्याच्या सारखें किंवा त्याच्यापेक्षा अधिकहि काय दिसत नाहीं, त्याची उत्तम आणि नानाप्रकारचीच शक्ति असें ऐकतें, आणि त्याचें ज्ञान, त्याचें बल, आणि त्याचे व्यापार स्वभाविक च" "हात नसून धरतो, पाय नसून वेगवान् आहे, नेत्र नसून पहातो, आणि कान नसून ऐकतो, जाणीव जाणतो, त्याला जाणणारा नाहीं, त्याला पंडित मूळ पुरुष आणि महा (पुरुष) म्हणतात" "त्याच्याहून दुसरा पहाणारा नाहीं, याच्याहून दुसरा जाणणारा नाहीं" "तें तेज पहातें झालें" "तीं जल पहातीं झालीं" या वेदवाक्यांवरून ब्रह्माचें निरूपण उपनिषदादि ग्रंथांत कसें आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल, व हीं वचनें द्वैतसिद्धांतास साधक आहेत कीं, अद्वैतसिद्धांतास साधक आहेत. हेंहि कळेल सांख्यशास्त्रामध्ये पुरुष आणि प्रकृति असे पदार्थ मानले आहेत रजोगुण, तमोगुण, आणि स

he catches (though) without legs, he is swift though without eyes, he sees (though) without ears, he hears He knows the knowable None knows him. They call him the first—the Person—the great" "There is none that knows or sees except him That light saw those waters saw' Our readers will easily perceive how Brahma is described in the Upanisads and determine for themselves whether the texts translated support the doctrine of Dvaita or Advaita philosophy The Sânkhya system of philosophy recognizes a duality—the Person or God and the original (Prakriti) which consists in the equilibrium of the three properties of light, darkness and truth (rajastamassatva.) The original Prakriti is seen in two conditions—the distinct and the indistinct—the former as seen in all phenomena and the latter—in their substratum The distinct nature (Prakriti) is phenomenal the indistinct is noumenal The last is called the Great or the Principal The Sânkhyas state that the Great is Brahma. Badarâyana refutes this doctrine of the Sânkhyas. Hence Brahma is not nonentity as the Madhyamikas state nor is it noumenon or the original indistinct Prakriti The term Brahma points to the highest Person, the Creator of the world Our readers will be easily able to collate for themselves the texts we have quoted and translated

सूत्राणि.

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

पदानि । गौण, चेत्, न, आत्म शब्दात् ॥

वाक्यार्थः । ईक्षधातुप्रयोगप्रतिपादितो य स गौण इति न वक्तव्यम् । कुत । तत्सम्बन्धेनात्मशब्दप्रयोगो वर्तते ॥

भावार्थ । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । सत्य । ईक्षधातुप्रयोगप्रतिपादितो यो वेदवाक्येषु वर्तते स तु गौण । अतस्तत्प्रतिपाद्य ब्रह्मापि गौणमिति । आचार्यो ब्रवीति । यत्पूर्वपक्षकारेणोक्त तन्न न । किं तर्हि । ब्रह्म मुख्यम् । कुत । ब्रह्म आत्मा इत्युक्तत्वादिति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीत् छा० उ० (६.२.) । तदैक्षत । तत्तेजोऽसृजत । छां० उ० (६.२.) सेयं देवतैक्षत । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छां० उ० (६ ३,२.) स य एषोऽणिमा । एतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । छा० उ० (६.८,७.) ॥

त्रिगुण हे सम असले म्हणजे त्या स्थितीस प्रकृति असें म्हणायाचें ही प्रकृति दोन प्रकारें अनुभवास येते जडात्मक जी प्रकृति दिसते ती व्यक्त आणि या व्यक्त प्रकृतीस आधार जी ती अव्यक्त प्रकृति त्या अव्यक्त प्रकृतीस प्रधान किंवा मुख्य म्हणतात सांख्यपंडित ब्रह्म म्हणजे सांख्यमतांतील प्रधान असें प्रतिपादन करूं लागतात हेंहि सांख्य पंडितांचें म्हणणें बरोबर नाहीं असें वरील उपनिषद्वाक्यावरून वाचकांस कळेल तेव्हां बौद्ध मताचे माध्यमिक सांप्रदायाप्रमाणें ब्रह्म म्हणजे शून्य नव्हे पुन, सा

६. गौण म्हणावा तर नाहीं. (कां?) आत्मशब्दाचा प्रयोग आहे म्हणून.

स्यमताप्रमाणें अचेतन, प्रधान, किंवा प्रकृति ब्रह्म नव्हे असें सिद्ध होतें. ब्रह्मशब्दाचें पर्यवसान पुरुषोत्तम किंवा परमेश्वर जगत्कर्ता यातच होतें या गोष्टीचा विचार जीं वेदवाक्यें आम्हीं दिलीं आहेत, त्याचा समन्वय करून वाचकांनीं करावा

६. पहाणें या धातूच्या योगानें ज्याचें निरुपण होतें तो गौण आहे, मुख्य नव्हे, असें सांख्यपंडितादि प्रतिपादन करतात तें जमा धरून बादरायण उत्तर देतात कीं —“ पहाणें या धातूचा ज्याच्या संबंधानें प्रयोग आहे तो गौण नव्हे, तो मुख्यच आहे कारण वेदांत आणि उपनिषदांत त्यास आत्मा असें म्हटलें आहे ” या सूत्राचीं दोन दलें पडतात. प्रथम दलात पूर्वपक्षकाराचें म्हणणें वर्णिलें आहे दुसऱ्या दलात बादरायणानीं त्यास उत्तर दिलें आहे या वादाची सरणी वाचकाच्या लक्षात यावी म्हणून इतकें सांगितलं म्हणजे पुरे कीं प्रत्येक सूत्रीं बौद्ध सिद्धांतास किंवा सांख्यसिद्धांतास अनुलक्षून त्याचें खंडन होईल इतक्या पुरतें परमेश्वराच्या नव्या नव्या गुणाचें बादरायण निरुपण करतात या निरुपणाचा आधार काय म्हटला तर वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यें. अशा काहीं वाक्यांचें आम्ही भाषांतर करून दाख

6. He If subordinate, no; because of the term spirit (being used in reference to him)

6 The Sânkhyas state that he to whom the verbal roots like *to see* point is only *subordinate and* is not the principal agent, so far as the creation, sustenance and government of the world are concerned In this sûtra Bâdarâyana seeks to refute them, and states that he to whom the verbal root *to see*, as used in the Upanisads, points, is principal, because he is also styled the spirit in the Vedas and Upanisads The sûtra consists of two parts The first part cites the statement of the Sânkhya opponent. That the method of this controversy may be perceived, it is necessary to state that in every sûtra Bâdarâyana mentions such additional attributes of Brahma as are not recognized by the Buddhists or the Sânkhyas and builds his arguments on them, but the statement of the attributes themselves is based on the texts of the Vedas and Upanisads. Thus in one sense, the question comes to turn on the theory and principles of interpretation. We will now translate a few texts already quoted in the Sanskrit portion.

Oh Somya, this *sat* (existing or real), was in the beginning it saw it created light.' “That this deity saw ' “Ha! having entered these three deities by means of this life—this spirit, I develop a form and a name.” “That this which is the minuteness—this is the spirit—all this, that is truth—that is

सूत्राणि.

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

पदानि । (न गौणम्) तत्-निष्ठस्य, मोक्ष-उपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्मिन् (ब्रह्मणि) निष्ठः=तन्निष्ठः तस्य ॥ मोक्षोपदेशात्= मोक्षनिरूपणात् ॥

भावार्थः । ये ब्रह्मनिष्ठाः पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्तीति वेदे सिद्धान्तितम् । कथं तर्हि सचेतनस्य पुरुषस्याचेतनाप्रधानेन ब्रह्मणा सम्बन्धो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्म चेतनं मुख्यं च । न गौणम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तत्त्वमसि श्वेतकेतो । छां० उ० (६.१२,३.) ॥ आचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति । छां० उ० (६.१८,२.) ॥

त्तितों. "सोम्य, सत् हेंच पूर्वी होतें, तें पहातें झालें, तें तेज उत्पन्न करतें झालें " "तीही देवता पहाती झाली " "अरे हे या जीवात्म्यानें ह्या तीन देवतामध्यें मी शिरून नाम आणि रूप स्पष्ट करीतों " "तो हा जो अणिमा, हें आत्मसत्ताभि (आत्म्य) हें सर्व, तें सत्य, ता आत्मा अरे, श्वेतकेतु, म्हणून तू आहेस " अशा या उपनिषद्वाक्यामध्यें ब्रह्मास आत्मा म्हटलें आहे त्यावरून ब्रह्म म्हणजे परमेश्वर, तें गौण नव्हे, मुख्य आहे म्हणजे प्रकृतीचें वाचक नव्हे, परमेश्वराचें वाचक आहे

spirit. Oh Shvetaketu, then thou art" Thus it will be seen that in these texts, Brahma is characterized as the spirit. It is, therefore, not the name of noumenal nature which has not the power of creating, and which is subordinate, but of God himself.

७. त्याच्या ठायीं जो निष्ठ त्याला मोक्ष प्राप्त होतो अशा वर्णनावरून, (ब्रह्म गौण नव्हे).

७. सूत्रांत तन्निष्ठ असें पद आहे, त्याचा अर्थ ब्रह्मनिष्ठ असा समजावा ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाचा मोक्ष होतो असें जर प्रतिपादन आहे, तर सचेतन जीवाचा मोक्ष अचेतन प्रकृतीच्या हातून कसा संभवेल? याकरितां ब्रह्म म्हणजे प्रकृति म्हणणें संभवत नाहीं. अशा रीतिनें बादरायणाचार्यांनीं बौद्धसांख्यमतानुयायिपण्डितास उत्तर दिलें हें उत्तर विचार करण्याजोगें आहे कारण वेदवाक्यांची व्यवस्था करतांना निरनिराळ्या स्थळीं ब्रह्माचें निरूपण कसें केलें आहे, हें पाहून ब्रह्मपदाचा अर्थ बसविला पाहिजे. ब्रह्मनिष्ठ झाला म्हणजे मोक्ष मिळतो असें या सूत्रांत ब्रह्मसंबंधानें विशेष वर्णन झालें आहे आतां उपनिषदांतील वाक्यांचें भाषांतर "तो आत्मा आहे हे श्वेतकेतु, म्हणून तूं आहेस." "ज्याला गुरु (आचार्य) आहे तो पुरुष जाणतो. जोंपर्यंत मी चिर न मुक्त होईन मग संपादीन तोंपर्यंत ते (त्याचें)" या उपनिषद्वाक्यावरून ब्रह्मनिष्ठाला मुक्ति प्राप्त होणे हें कळतें

•

7. From a Vaidika precept, that emancipation (is) his who is devoted to it (Brahma)

7. The term—Tannistha—is used in the sûtra It signifies one who is entirely devoted to that which represents Brahma Because a person who is devoted to Brahma is emancipated, and because a person is a rational and an intelligent being, therefore, a rational and an intelligent being can not be emancipated by an irrational and unintelligent agency But the noumenon or the original Prakriti is irrational and unintelligent. Hence it is fair to argue that Brahma is not Prakriti. Bâdarâyana thus attempts to refute the Sânkhya and Buddhistic philosophers. The reply deserves to be considered, because the sense of the term is to be fixed by collating passages as they occur in the ancient Sanskrit literature recognized as sacred The argument is wholly based on collation of passages as enunciated in the fourth sûtra which opens the controversy Brahma is characterized in this sûtra as the emancipator of those who are devoted to it. We will translate the texts as usual. "He is the spirit." "Oh Shvetaketu, then thou art" "He who has a preceptor knows (this)" "So long as I am not permanently emancipated, (it is his), then I will obtain it (Brahma)" Such texts in the Upanisads are quoted to show that they mention the Creator of the world, and the emancipation of man

सूत्राणि.

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

पदार्थः । (न गौणम्) हेयत्वं=त्याज्यत्वम् । अवचनात्=अनिरूपणात् ॥

वाक्यार्थः । त्याज्यत्वेन ब्रह्मणो निरूपणं कुत्रापि नास्ति। अतस्तत् प्रधानम्

भावार्थः । यद् गौणं तत् त्याज्यम् । यन् न त्याज्यं तन् मुख्यम् । तस्माद् ब्रह्म मुख्यम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं । छां० उ० (६.१,४.) एवं सोम्य स आदेशो भवतीति । छां० उ० (६.१,६.) ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः । मुं० उ० (२.५.) ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

पदानि । (न गौणम्) स्व-अप्ययात् ॥

पदार्थः । स्व = आत्मनि । अप्ययः = गमनम् ॥

वाक्यार्थः । आत्मनि पुरुषो गच्छति तस्माद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति ब्रह्माचेतनं गौणंचेति । तन् न । कुतः । स्वानुभवात् । पुरुष सुषुप्त्यवस्थायामात्मसुखं प्राप्नोति । कथम् । आत्मनि निलीयते तस्मादात्मा चेतन इत्यद्वैतवादिनां सिद्धान्तः। द्वैतमते तु स्वशब्देन परमात्मा गृह्यते । परमात्मन्येव लीयत इति वेदे निरूपणात् ॥

न हि गौण आत्मनि निर्देशस्य (प्रधान) स्य । इति भाष्य ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्रैतत् पुरुष स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्व ह्यपीतो भवति। छां० उ० (६.८,१.)॥ स वा एष आत्मा एवायपुरुष हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृदयम् छां० उ० (६.१०,३.) । अय पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । बृ० आ० (३.२१.) ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । बृ० आ० (७.१.) ॥

८. पुनः, त्यजावें असें ब्रह्माचें निरूपण कोठेंच नाहीं, (म्हणून ब्रह्म मुख्य आहे).

९. आपल्या स्वतःचे ठायीं आत्मा जातो, म्हणून ब्रह्म गौण नव्हे.

8. Again, because of there being no statement or text (which speaks of Brahma) as deserving to be abandoned, (Brahma is principal and intelligent)

9 The spirit enters itself, therefore, Brahma is not subordinate (nature)

---

८ जे मुख्य तें प्रथम स्वीकारण्याजोगें असतें हें सांगावयास नको वेदशास्त्राची ओढाताण करून ब्रह्म म्हणजे प्रकृति असा अर्थ बसवून तें गौण म्हणणें समंजस नाहीं उपनिषद्वाक्याचे भाषांतरावरून सूत्रार्थ अधिक स्पष्ट होईल "अरे, आत्मा काय असा प्रश्न तूं विचारलास ज्याच्या योगानें न ऐकलेलें ऐकण्यात येतें, न मनात आलेलें मनात येतें, न जाणलेलें कळतें (तो)." "अहो भगवान्, त्याचा उपदेश केला तो कसा असतो? हे सोम्य, जसा एका मातीच्या गोळ्यानें सर्व मातीचें म्हणून केलेलें जें तें कळतें, वाणीनें ठेवलेलें (आरंभलेलें) जें नाव, तो विकार (उगीच), मृत्तिकाच काय ती खरी, याप्रमाणें, हे सोम्य, ज्याच्या विषयीं उपदेश केला आहे तो आत्मा मानला" "त्याच एकाला जाणा, आणि दुसऱ्या गोष्टी सोडून द्या अमृतत्वाचा हा पूल आहे."

९ सूत्रामध्यें दोन शब्द विचार करण्याजोगे आहेत—एक, स्व आणि दुसरा, अप्यय अद्वैतवादी आत्म्याच्या ठायीं अ

8 It is not necessary to state that what is principal is to be first accepted in preference to what is merely subordinate It is not proper to strain Vaidika passages and their interpretation, to force the term Brahma into signifying Prakriti or nature and then to assert that Brahma as used in the Upanisad literature is the Prakriti as recognized by the Sânkhyas The translation of the passages themselves of the Upanisad literature will fully elucidate the sûtra. "Oh, thou hast asked the question—what is the spirit? It is (that) by which the unheard of is heard, the unperceived is perceived, (and) the unknown is known.' "Oh Lord, how is that about which instruction is given? Oh, Somya, as a ball of mud shows the nature of whatever is made of it, the name (is) as given by human speech, (the name is) the modification (which) is groundless the mud only is real, such, Oh Somya, is the spirit about which instruction is given." "Know that only, and let other things alone it is the bridge of immortality."

9 There are two terms in the sûtra deserving examination—the one is *Sva* and the other,

हा समासघटित स्वपदाचा अर्थ करतात द्वैतवादी स्वपदाचा अर्थ परमेश्वर समजतात सर्व व्यवहारास ब्रह्म सोडून नाहीं असें या सूत्रावरून वल्लभ स्थापन करतात. या सूत्राचा अर्थ करतांना स्वस्थ निद्रेचा दृष्टांत मध्वाचार्यांखेरीज सर्व वेदांतवादी देतात अद्वैतवादी म्हणतात कीं, ज्या वेळेस आत्म्यास सुषुप्ति प्राप्त होते, त्या वेळेस आत्म्याच्या ठायीं आत्मा निमग्न होतो; आणि मनुष्याचा आत्मा ब्रह्मस्वरूपच आहे; तेव्हां ब्रह्म गौण नाहीं द्वैतवादी असें म्हणतात कीं, परमात्मा आपल्याच ठायीं निमग्न होतो; तेव्हां सहजच ब्रह्म गौण नाहीं निद्रेच्या वेळीं जीव ब्रह्मांत जाऊन मिळतो आणि जागृत झाला म्हणजे त्याचा आविर्भाव मात्र होतो असें वल्लभाचें मत आहे रामानुज स्वशब्दाचा अर्थ जीव असा करतात जीव निद्रावस्थेच्या वेळीं आणि प्रळयावस्थेच्या वेळींहि परमेश्वराच्या ठायीं निमग्न होऊन जातो अशी हें सूत्र लावण्याची निरनिराळ्या पंडितांची निरनिराळी रीति आहे, आणि ज्याचें आम्हीं पुढ भाषांतर दिलं आहे, त्या वेदवाक्यावरून ते आपआपल्या मताचें मंडन करतात "जेथें हा पुरुष निजतो, म्हणजे त्या वेळीं हे सौम्य, सत् म्हणून काय जें तें त्याला प्राप्त होतें स्वत मतो गेलासा होतो, म्हणून याला पंडितजन सुषुप्त असें म्हणतात" या वाक्यांत स्वपिति शब्द घेऊन पदलालित्य केलें आहे, आणि त्याचा अर्थ वल्लभाचार्य

Apyaya. The Advaita school of philosophers consider *Sva* and *Apyaya* as parts of a compound term The Dvaita school on the contrary, interprets *Sva* into God head itself. Vallabha seeks to establish by means of this sûtra that Brahma is concerned in all human affairs and transactions. All commentators, except Madhva, the well known Dvaita or dualist, however, unanimously explain the sûtra by means of the same illustration. The Advaita school declares that the spirit is absorbed into itself when man completely and thoroughly sleeps. Because the human spirit is Brahma itself, therefore, Brahma is not subordinate nature The force of this argument is that during complete sleep the human body is inactive because the spirit is absorbed into itself, the spirit is, therefore, the active principle as distinguished from the body which embodies the powers' and forces of nature, but which is only subordinate to, or rather dependent on, the spirit. The Dvaita school declares that God is absorbed into him self, and, therefore, God or Brahma is not subordinate It discards the illustration we have mentioned. Vallabha declares that during complete sleep the human spirit is absorbed into the universal material essence or Brahma, and on waking it only reappears. The Ramanuja school interprets *Sva* into the human spirit. Both during complete sleep and at the time of the universal destruction of the world and its system, the human spirit is absorbed into God himself The various schools

जीं अशा करतात "अरे तो हा आत्मा हृदयामध्यें" यावरून हृदयशब्दाच्या अर्थाची फोड होते. हृदय म्हणजे काय? तर "हृदयामध्यें हा" (हृदि + अयम्) अशी व्युत्पत्ति दाखविली आहे. हें निर्वचन नीट नाहीं असें भाष्यकारच म्हणतात. पण या व्युत्पत्तीची व्यवस्था लावण्याकरिता दुसरीं अशींच वेदवाक्यें आहेत असें दाखवितात. जसें "जें खाल्लेलें तें जलेंच नेतात जें प्यालेलें तें तेज नेतें" अशा रीतीनें अशनायाशब्दाची व्युत्पत्ति करतात. कारण अशनायाशब्दामध्यें नाय अशीं अक्षरें आलीं आहेत त्याचा संबंध नयति या क्रियेशीं लावतात. या संबंधानें पाणिनीचें (७ ४ ३४) सूत्र पहावें. तसाच प्रकार हृदयम् याचे व्युत्पत्तीचा आहे. ही उपनिषदांतील व्युत्पत्ति मोठी चमत्कारिक आहे. "ज्ञानवान् आत्म्यासह वर्तमान विशेष आसक्त होऊन कांहींच आतलें आणि कांहींच बाहेरलें जाणत नाहीं" हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन स्वपिति व हृदय याची व्युत्पत्ति करून आणि दृष्टांताकरिता अशनायाशब्दाची व्युत्पत्ति करून या सूत्राचा अर्थ लावतांना वेदान्तवादी पांडित्य करतात. वरील सूत्रांतील स्वरूप पदें पहावींत म्हणजे या पांडित्याचें स्वरूप लक्षांत येईल. उपनिषद्वाक्यांतील व्युत्पत्ति पाहिल्यानें वरील सूत्राच्या पदाचा अर्थ असा असें लक्षांत येतें खरें तरी सूत्रार्थ स्पष्ट झाला असें म्हणण्यास पुष्कळ अडचणा येतात

of philosophy interpret the sûtra differently—each in its own way, and seek to base their statements on the passage we translate. "Where this Person sleeps, that is, at that time, Oh Soumya, he obtains what is *Sat* (existing or real). Because he, as it were, goes to himself, therefore, the learned call him *Susupta*.' The term *Svapiti* is used in this passage, and a strange etymology is proposed: there is punning on the word in the original passage. But Vallabha boldly mentions that *Svap* ti signifies the human spirit, and that it is a noun. Another text is to be translated —' Oh, that spirit is in the heart. This circumstance explains the signification of the term *hridayam* (heart) itself. *hridayam* consists of *hridi* and *ayam* that is, this (ayam) is in the heart (hridi). Such an etymology of the term *hridaya* which is incapable of being split up into two parts is attempted in the above passage in an Upanisad. Commentators, though they do not approve of this analysis of the term attempt to support it by quoting similar passages from sacred literature. For instance the term *Ashanâyâ* is explained in the following way ' The waters indeed convey what is eaten light indeed conveys what is drunk. The term *Ashanâyâ* is split up into two parts *asha* and *nâyâ*—the former—being derived from the root *Ash* to eat and the latter, from the root—*Nî* to convey. Vide in this connection the sûtra of Panini (VII 4 34). Thus the etymology of *hridayam* is from analogy as reasonable as the etymology of *ashanâyâ*. To us, this method of etymological

सूत्राणि.

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

पदानि । (न गौणम्) गति - सामान्यात् ॥

पदार्थः । गतिः = व्यवस्थितनिरूपणम् । सामान्यात = तुल्यत्वात् ॥

वाक्यार्थः । व्यवस्थितनिरूपणतुल्यत्वं वर्तते तस्माद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । वेदे उपनिषत्सु च यानि कानिचिद् वचनानि वर्तन्ते तेषां सर्वेषां निरूपणं तुल्यमेव ब्रह्मणि पर्यवस्यति । तस्माद् ब्रह्म न गौणम् । अत्र पुष्टिमार्गीयवादिना वल्लभाचार्येण यदुक्तं मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वादिति तच्चिन्त्यम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका । इत्यर्थकम० उ० (६.४.) ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत । ब्र० वि० (१) ॥ आत्मत एवेदं सर्वमिति ॥ छां० उ० (७.२६,१) । आत्मन एष प्राणो जायते । प्र० उ० (३.३.) ॥

शंकराचार्य, रामानुज आणि वल्लभ या च्या मतांत जरी भेद आहे तरी जीव आणि ब्रह्म एक असें सिद्ध करणें नि घासहि सारखेंच इष्ट आहे म त्यां यांस जीव आणि परमात्मा याचा भेद आहे असें प्रतिपादन करावयाचें आहे म्हणून त्यांनीं वरील उपनिषदांतील वाक्य पुढेंच घेतलीं नाहींत, आणि आपल्या मान्यात निराळ्याच वाक्याचें अनुसंधान केलें आहे. त्या वाक्याचा हा अर्थ —'पूर्ण हें (पद) पूर्ण असल्यामुळे पूर्ण अधिक होत पूर्णाच पूर्ण घेऊन बाकी पूर्णच रहातें" बृ० आ० (५ १) "तो आपल्यापासून

analysis appears strange, but it throws light on the workings of the human mind and is historically important "The sage, being particularly enraptured by the spirit, knows nothing of the inside or of the outside" Commentators display a great deal of pedantry when they seek to support the statement in the last passage by, quoting the terms *Supt* the etymology of which is to be accepted because of its analogy to the term *ashandyi* The nature of this pedantry can be conceived, when the Sanskrit text of the sutra under examination is seen. Though at first sight, the explanations proposed by the texts of an Upanisad itself show that the sutra is

सूत्राणि.

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

पदार्थः । (न गौणं) श्रुतत्वात् = श्रुतिषु निरूपितत्वात् । च = पुनः ॥

वाक्यार्थः । पुनः । श्रुतिषु नाम वेदेषूपनिषत्सु च निरूपितत्वाद् ब्रह्म न गौणम् ॥

भावार्थः । अनेन सूत्रेण पूर्वसूत्रनिरूपणं दृढयत्याचार्यः । अतश्च-कारपदप्रयोगः । श्रुतिषु यानि वचनानि वर्तन्ते तेषां प्रत्यक्षेण ग्रहणाद् ब्रह्म न गौणमित्यस्मिन् सूत्रे विशेषः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति + + यत्रवाऽस्य सर्वमात्मैवाभूत् + + तत् केन कं पश्येत् । बृ० आ० उ० (४.४,१४.) ॥ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । छां० उ० (७.१,२३.) ॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । तै० आ० (३.१२,७.)॥ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् । श्वे० उ० (६.१९.) ॥ नेति नेति । बृ० आ० उ० (४.३,६.) ॥ अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् । बृ० आ० उ० (३.८,८.) ॥

स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । श्वे० उ० (६.९.) ॥ न्यूनमन्यत् स्थान सम्पूर्णमन्यत् ॥ तं यथायथोपासते तदेव भवति ॥ यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । छा० उ० (३.१४,१.) ॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद ॥

तें गौण नाहीं, असा सिद्धान्त करता येतो.

sûtra, the statement as made in the above sûtra that all sacred texts on the subject admit of the same interpretation is appropriate Vallabha interprets the sûtra into the statement that the human spirit in the state of final emancipation is like God himself But such an interpretation is at

आहे. परंतु वास्तविक तें ग्राह्य नाहीं अशी शंकराचार्य व्यवस्था करतात. रामानुज या व्यवस्थेस अनुलक्षून असें स्पष्ट म्हणतात कीं, ब्रह्म निर्गुण कधींहि नाहीं. केवळ चैतन्यस्वरूप ब्रह्म आहे, असें म्हणणाऱ्या अद्वैतवाद्याचें प्रतिपादन सर्वथैव अप्रशस्त आहे. ब्रह्म म्हणजे सर्व जगताचें जें कारण पुरुषोत्तम, ज्यामध्यें कांहीं अधिक घालतां येणार नाहीं अशा मंगल गुणगणाचा सागर, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, सर्वेश्वर, ज्यामध्यें दोषाचा गंध देखील नाहीं, असा परमात्मा. कांहीं वाक्यांत सगुण ब्रह्म व कांहीं वाक्यांत निर्गुण ब्रह्म असें वेदांत आढळतें. यास उद्देशून त्याची दुसऱ्या रीतीनें वल्लभाचार्य व्यवस्था करतात. ती अशी: जगताच्या दोन स्थिति आहेत—एक उत्पत्तीच्या वेळची स्थिति, आणि एक प्रलयाच्या वेळची स्थिति. उत्पत्ती या वेळीं सर्व गुणांचा तिरोभाव होतो म्हणून हें जडात्मक ब्रह्म निर्गुण असें वाणलें आहे. प्रलयाच्या वेळीं सर्व गुणांचा आविर्भाव आहे म्हणून ब्रह्म सगुण असें वर्णन केलेलें आढळतें. पण सगुण ब्रह्म केव्हां समजावयाचें याची नीट व्यवस्था केली असतां वेदवाक्यांत परस्पर विरोध नाहीं असें सिद्ध होतें. सगुण आणि निर्गुण हे शब्द विचार करण्याजोगे आहेत म्हणून आम्ही यांचा संक्षेपतः व्याख्या करून मग ज्या वेदवाक्यांच्या अनुसारानें केलें आहे त्यांचे आधार देऊं. निर्गुण म्हणजे सत्त्व

is the practice of all in common life, and of the ignorant. Some worshippers seek worldly prosperity by adoring Brahma. Others seek the means of final emancipation by rising from one step to another. Some adore *Brahma* by means of a variety of sacrifices. Thus worshippers imagine Brahma to be personal when it is not. Some sacred texts refer to these fancies of worshippers and describe Brahma as a person possessed of attributes and affected. But the statements of these texts are not ultimately and really true. Such is the exposition of Shankaráchárya. Rámánuja directly refutes him, and plainly states that Brahma is never impersonal, that the arguments of the Advaita school are unreasonable, that Brahma is the highest person—the cause of the world, that He is the ocean of beneficent attributes which do not admit of any addition, that He is omniscient, omnipotent, the lord of all and free from any fault whatever. To sum up, there are some Vaidika texts which speak of the personal Brahma and others, of impersonal Brahma. Vallabha seeks to adjust such texts in his own way—the world is supposed to exist in two conditions—the one of the time of the production of the world and the other of the time of its final universal destruction. At the time of the production of the world all qualities lay concealed and hence Brahma, that is this material and phenomenal existence is spoken of as without qualities. And at the time of final destruction all qualities are visible. But when the statements that Brahma has its qualities and

सूत्राणि.

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

पदानि । (आत्मा) आनन्दमयः, अभ्यासात् ॥

पदार्थः । अभ्यासात्=वेदादिषु पुनः पुनर्वर्णनात् ॥

भावार्थः । वेदादिः पुन पुनर्वर्णयति परमात्माऽऽनन्दमय इति । पूर्वोक्तेषु चतुर्षु वेदान्तवादिमतेषु सूत्रमिदमतिविप्रतिपन्नम् । अस्य सूत्रस्य, स्वस्वमतानुरोधेनार्थं कुर्वन्ति वेदान्तवादिनः । तदन्यत्र निरूपितमस्माभि ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अन्नमयम् । प्राणमयम् । मनोमयम् । विज्ञानमयंच । भृ० उ० (१०.५,६.) ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः । ब्र० उ० (५.१.) ॥ सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म । ब्र० उ० (१.) ॥ तस्य प्रियमेव शिरः । ब्र० उ० (५) ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा य पूर्वस्य । ब्र० उ० (३.) ॥ रसो वै सः । रसं ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवति । कोह्येवान्यात् क प्राण्यादेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एषह्येवानन्दयाति । ब्र० उ० (७) ॥ सैषानन्दस्य मीमासा भवति । ब्र० उ० (८.) ॥ आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन । ब्र० उ० (९.) ॥ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । भृ० उ० (६.) ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । बृ० आ० उ० (३.९,२८) ॥

पाहतो जेथें ह्या जीवाला सवच आत्मा असें झालें, (तेथें) मग कोणी कोणाला पहावें ? जेथें दुसरें काहीं पाहत नाहीं, दुसरें काहीं ऐकू येत नाहीं, दुसरें काहीं जाणता येत नाहीं, तो महान् (तो विभु) आणि जेथें दुसर पहाण्यात येतें, दुसरें ऐकू येतें, दुसरें जाणता येतें, तें ल्हान और जो विभु तो अमृत मग जें अल्प तें मरणारे प

(is) the cause, (is) the king of the kings of the senses i e the ruler of the animated creation There is no creator of God there is no ruler over Him And where there is a sense of duality, there leaving God aside, man sees a variety Where (man sees nothing but the spirit,(there) who is to see whom ? Where nothing else is to be seen, to be heard and to be known, (there) that is great and grand, and

१२. (वेदांत) पुनः पुनः वर्णन आहे, म्हणून (परमात्मा) आनंदमय आहे.

12. * Because of repeated statements (in the Vedas), (the Supreme Spirit) abounds in happiness

पंडितजन या सर्वांचा विचार करून नांव देऊन त्याच्या पलीकडले नाव देत वसतात" "ज्याला कला नाहीं, क्रिया नाहीं, शांत, शुद्ध, उपाधिरहित, अमृताचा उत्तम सेतु, जळून ज्यानें जाळलें आहे असा अग्नीसारखा—याच्याहि पलीकडे, याच्याहि पलीकडे" "असा नव्हे, असाहि नव्हे" स्थूल नव्हे परमाणुसारखा नव्हे, ऱ्हस्व नव्हे, दीर्घ नव्हे, असें ज्ञान होतें" "न्यून (म्हणून) दुसरें स्थान, संपूर्ण (म्हणून) दुसरें (स्थान)" "जसा जसा (पुरुष) त्याची उपासना करतो, तसाच होतो" "ज्या प्रकारचें ज्ञान इहलोकीं पुरुषास असतें, तसें घेऊन मेल्यावर होतें" "त्याला जो आत्मा विशेष स्पष्ट रीतीनें जाणतो"

१२. दोन प्रकारचीं वेदवाक्यें पतान असें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे म्हणजे काहीं वाक्यामध्यें निर्गुण पुरुषोत्तमाचें वर्णन येतें, आणि काहीं मध्यें सगुण पुरुषोत्तमाचें वर्णन येतें अशा विरोधी वचनाची व्यवस्था पंडितजन कशी करतात हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे या सूत्रावर रामानुजानीं आणि वल्लभानीं पुष्कळच व्याख्या केली आहे त्याचें कारण इतकेच कीं, सगुण ब्रह्माचें वर्णन त्या दोघांच्याहि मताला साधक असून जीवब्रह्माचें ऐक्य स्थापन

where something else is to be seen, to be heard, to be known, (there) that is small Oh, what is grand, is eternal (amrita); then that which is small is liable to decay" 'The pandits or sages, considering all this, and naming it, feel the necessity of naming a something beyond all this" 'Then God is beyond phases, beyond action, calm, without any thing to disturb him (without any Upâdhi), the best bridge of eternity and like the fire which has burnt up its fuel beyond all this, beyond this." "Not such, not such, not large, not like a particle, not short (and) not long—such knowledge is produced" 'The defective is an other condition the complete is another condition" "(Man) becomes (another) as he worships Him.' Man after death gets the kind of knowledge from that which he possesses while in this world.' Of that soul which knows Him distinctly and particularly"

12 We have already stated that there are two kinds of Vaidika texts—some describing God as possessing no attributes (nirguna) and others describing Him as possessing attributes (saguna), —and have pointed out how metaphysicians adjust Vaidika texts which seem to conflict with one another Vallabhâchârya and Râmânuja comment at great length on this sûtra, because both of them consider the description of the Supreme Spirit as possess-

करणें त्याना इष्ट आहे ते, दया पुरतें ते विशेष प्रतिपादन करतात. मध्वाचार्याना सगुण ब्रह्माच्या निरूपणानें मुळीच अडचण येत नाहीं, कारण ब्रह्म सगुण असून तें सर्वथैव पूज्य आहे, आणि जीव त्यापासून भिन्न असून ब्रह्माची उपासना करणें हा त्याचा मुख्य धर्म आहे. परतु ब्रह्म आनदमय आहे असें म्हटल्यानें अद्वैतवाद्यास अडचण येते, ती दूर करण्याकरिता ते निगुण व सगुण या विशेषणाची विशेष व्यवस्था करतात या व्यवस्थेचें स्वरूप काय हें आम्ही पूर्वी दाखविलच आहे जीं उपनिषद्वाक्यें सस्कृत सूत्राखालीं घतलीं आहेत त्याचा आम्ही अर्थ करून दाखवितों "अन्नमय, प्राणमय, आणि विज्ञानमय." "अरे, त्या ह्या विज्ञामयापासून दुसरा अन्तरात्मा आनदमय" "ज्याचें प्रतिपादन होत आहे तें सत्य, ज्ञान, अनत ब्रह्म" "त्याचें मस्तक च प्रिय" "त्याचेंच हा शारीरात्मा जो पूर्वीच्या विज्ञानमयाचा" "अरे, तो रस आहे" म्हणूनच "हा जीव रस मिळवून आनदी होतो मग तरच कोण उच्छ्वास टाकतो, कोण पुन विशेष उच्छ्वास टाकतो। हं जर आकाश आनंद नसेल तर म्हणून हाच (जीवाला) आनद करतो" "तीहि आनदाची मीमासा आहे" 'ब्रह्माचा आनद जाणणारा (पुरुष) कशालाच भीत नाहीं" "आनद ब्रह्म असें जाणावें" "विज्ञान ब्रह्म असें जाणावें" यावरून हें वरील ब्रह्मवर्णन कसें झालें आहे हें वाचका

ing attributes to be favourable to their doctrines, and because they seek to establish the identity of the human spirit and the Supreme Spirit, while Madhvâchârya finds no difficulty whatever in interpreting texts—which speak of Brahma—into the following—"God possesses attributes and the spirit of man, being distinct from Him, is bound to worship Him.' But the statement that Brahma or God abounds in happiness, comes in the way of Pantheists who try to adjust the sense of the terms *saguna* and *nirguna* in a particular way to accommodate Vaidika texts to their system. We have already dwelt upon the adjustment they make. The Vaidika texts quoted in Sanskrita are to be translated now "Abounding in food, abounding in life (breath), and abounding in high intelligence" 'Oh the inner spirit distinct from (the human spirit) abounding in high intelligence, is that which abounds in happiness.' ("That which is being explained) is the truth, the knowledge, the infinite spirit (Brahma)" "Its head is, indeed, love" "This material Âtmâ (the human spirit)—that which formerly belonged to that abounding in high intelligence—is His" 'Oh, He is the juice hence this life Man becomes happy obtaining the juice. Who then simply breathes? who breathes particularly? when space (does not afford) happiness Hence He affords happiness (to the human spirit) 'Such is this philosophy (Mimânsâ) of happiness" "He who knows the happiness of Brahma is never afraid of anything' "Happiness is to be known as Brahma (the Supreme

…च्या लक्षांत येईल. वरील एका वाक्यांत शारीरात्मा आणि अंतरात्मा यांचें वर्णन झालें आहे तें वर्णन (अ० वि० १.) एथें प्रथम आढळतें त्याचा पतञ्जलीने उल्लेख करून असें म्हटलें आहे कीं, शारीरात्म्यापासून अंतरात्म्यास सुखदुःख होतें आणि अंतरात्म्यापासून शारीरात्म्यास सुखदुःख होतें हीं वाक्यें या उपनिषदांत आढळतात हीं वाक्यें मोठ्या अडचणीचीं आहेत असें वेदांतवाद्यास वाटत, आणि त्यांची व्याख्या करून व्यवस्था करण्यास ते झटतात परंतु इतिहासदृष्ट्या आम्हांस या वाक्यांत अडचण दिसत नाहीं हें उघड च आहे कीं, शरीरास क्लेश झाले म्हणजे जीवास क्लेश होतात ते कसे होतात यांची उपपत्ति करण्यास शारीरात्मा म्हणजे ज्ञानतंतुमंडलाची योजना करावी लागली अंतरात्मा म्हणजे मनुष्याचा जीव हें स्पष्टच आहे पंडितांना ज्ञानतंतुमंडलाचा जेव्हां प्रथम शोध लागला, तेव्हां त्यांना जसें वाटलें हें या वाक्यांत करून व्यक्त आणि प्रत्यक्ष प्रमाणाचें धोरण सुटलें म्हणजे अध्यात्मविद्येंत कसा गोंधळ होतो हें वेदांतवाद्यांच्या प्रतिपादनावरून लक्षांत येईल. इतकें एथें सांगणें आम्हांस आवश्यक वाटतें

Spirit)" "High knowledge is to be known as Brahma." The reader will see the point of the description of Brahma or the Supreme Spirit as based on the above texts. The sûtra of the latter Mîmânsâ (1 1 4) first enters upon it Patanjali who speaks of two spirits or souls says —the material spirit or Shârîrâtmâ causes pleasure or pain to the inner spirit or Autarâtmâ, and the inner spirit or Antarâtmâ causes pleasure or pain to the *material spirit or Shârîrâtmâ* This statement occurs *also in the Upanisad (13 V 3)* The Vedântins consider such texts to come in their way and seek to interpret them away and to adjust their sense But we see no difficulty in interpreting them from a historical point of view It is plain that any pain given to the material body causes corresponding pain to the mind In order to explain this philoso*phically, the hypothesis of the* material soul or Sharîrâtmâ which is nothing but the *nervous* system, had to be advanced The inner soul is of course, to be identified with the human soul. When thinkers first discovered the nervous system they stated—what they conceived—in the form of the texts translated. We think it necessary to observe that the speculations of the Vedantins illustrate what confusion is caused when what is experimental is discussed merely in a speculative way

---

सूत्राणि.

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

पदानि । विकारशब्दात्, न, इति, चेत्, न, प्राचुर्यात् ॥

भावार्थः। आनन्दमयशब्देनानन्दस्य विकारो नाम न्यूनाधिकत्वं परमात्मसम्बन्धि प्रदर्श्यत इत्युक्तं चेन्न । कुतः। आनन्दमयपदावयवस्य मयट्प्रत्ययस्यातिशयार्थपरत्वात् । पूर्वपक्षकारः शाब्दिकविप्रतिपत्तिं करोति । तस्यां मयट्प्रत्ययस्यार्थविचारः । तत्र पूर्वपक्षकारो मयट्प्रत्ययो विकारवाचक इति प्रतिपादयति । सिद्धान्ती तु प्राचुर्यवाचक इति । सूत्रस्थस्य प्राचुर्यादिति पदस्य वल्लभाचार्योऽर्थान्तरं दर्शयति । प्राचुर्यमततिं प्राप्नोतीति-प्राचुर्यादिति । तच्चिन्त्य पूर्वसूत्रशैलीविरोधात् ॥

तद्धेतुव्यपदेशात् ॥ १४ ॥

पदानि । तत्-हेतु, व्यपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्य हेतुः = तद्धेतुः । व्यपदेशात् = व्यवहारात् ॥

वाक्यार्थः । आनन्दमयपदस्य प्रयोगकारणं वेदे निरूपितं तस्मात् ॥

भावार्थः । पूर्वस्मिन् सूत्र आनन्दमयपदं दृष्टम् । तदेव सूत्रस्थतत्पदेन गृह्यते । आनन्दमयपदप्रयोगस्य यत् कारणं तद् वेदे निरूपितमित्याचार्यो ब्रवीति ।

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष ह्येवानन्दयाति । ब्र० वि० (७.) ॥

१३. (आनंदमयशब्दानें म्हणजे) विकारवर्णनानें (ब्रह्माचें रूप कळतें) असें म्हटलें तर नव्हे. कारण (आनंदमयशब्दाचा अर्थ) अतिशय आनंद (असा करावा.)

१४. पुनः, त्याच्या हेतूचें निरूपण आहे म्हणून.

13 If it be said that because of (the affix-*maya* in Ânanda-*maya* meaning blissful as applied to God or Brahma) signifying a modification (of bliss or Ânanda), (it does) not (apply to God); then not so, because of (the affix-*maya*-signifying) abundance.

14. Again, (the term Ânanda-maya applies to God) because of the explanation of its ground (in the Upanisads)

---

१३. मागील सूत्रात आनन्दमय ब्रह्म आहे असें निरूपण झालें आहे. त्यास धरून कोणीं पूर्वपक्षकार असें म्हणतो कीं, ठीक आहे आनन्दमयशब्दाचे दोन भाग पडतात. त्यात आनन्द हा मुळचा शब्द आणि त्यास मय हा प्रत्यय आहे. त्याचा अर्थ विकार असा होतो. म्हणजे आनन्दमय शब्दाचा अर्थ कमी आनन्द आहे किंवा जास्ती आनन्द आहे असा होतो. म्हणून परमेश्वराचा आनन्द कमी होतो किंवा जास्ती होतो. म्हणजे परमेश्वरास दुःख होतें किंवा सुख होत असा एकदर आनन्दमय परमेश्वर आहे या निरूपणाचा फलितार्थ झाला या वर आचार्य उत्तर देतात —"असें म्हणाल तर नव्हे. पूर्वपक्षकार, तुमचा आनन्दमयपदाचा अर्थ चुकला. पाणिनीच्या (५ ४.२१) सूत्रीं या मय

13 It is stated in the preceding sûtra that Brahma is blissful (Ânanda maya) Some opponent bases an objection on this statement and observes —"The term Ânanda maya consists of two parts—*Ânanda* and *maya*, the first being the original word and the last—a mere affix signifying a modification Hence the term *Ânanda-maya* signifies either more or less bliss Hence if *Ânanda-maya* be applied to God, it would show that His bliss is capable of being increased or decreased In other words, He is capable of being happy and sorry This is the last interpretation of the statement that God is *Ânanda maya* or blissful" Bâdârayana states in reply —"If it be said so, then no Oh opponent, your interpretation of the term *Ânanda-maya* is wrong Panini explains the signification of the affix—*maya*—in his (V 4, 21) sûtra. The affix—*maya*—does not thus show any

प्रत्ययाचें निरूपण केलें आहे त्याचा अर्थ विकार असें वर्णन तेथें केलें नाहीं म्हणून तुमचें म्हणणें प्रशस्त नाहीं पुन उपनिषदांत ज्या ज्या ठिकाणीं परमेश्वराच्या आनंदाचें वर्णन केलेलें आहे, त्या त्या ठिकाणीं त्याचा आनंद अतिशय, अपरिमित असेंच म्हटलें आहे म्हणून आनंदमयशब्दाचा अर्थ ज्याला अतिशय आनंद असा "ईश्वर हें योग्य आहे" या सूत्राचा अर्थ जसा शंकराचार्यांनीं केला आहे तसाच मध्वाचार्यांनीं केला आहे भाष्य लिहितांना द्वैताद्वैत सिद्धांताचा उल्लेख केला नाहीं कारण केवळ आनंदमय शब्द घेऊन पूर्वपक्षकारानें जी कोटी केली तिचें निराकरण दोघांसहि करणें आहे त्यांनीं आपल्या स्वमताचा उल्लेख मागील सूत्रीं केला आहे रामानुज असें म्हणतात कीं अद्वैतवादी जें निरूपण करतात तें योग्य नाहीं जसें मातीचेच निरनिराळे घट होतात तसेंच परब्रह्माचेच आकार निरनिराळे जीव आहेत हें अद्वैतवाद्याचें म्हणणें सकल श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्ध आहे आनंदमय परब्रह्म भिन्न आणि जीव भिन्न जीवात्मा जीं कर्में करीत आहेत तेणेंकरून त्याचा आनंद आणि ज्ञान हीं इहलोकीं संसारावस्थेमध्यें कमी होतात वल्लभांनीं या सूत्राचा अर्थ करतांना मूळ संस्कृत प्राचुर्यात् या पदाच्या अर्थांतर प्राप्ती केली आहे प्राचुर्याला प्राप्त तो प्राचुर्यात्. प्राचुर्यमतति प्राप्नोति प्राचुर्यात् असा विग्रह केला आहे

modification. Hence your statement is not well grounded. Again in all the places of the Upanisads where the bliss (Ânanda) of God is mentioned it is described as boundless and transcending. Hence the signification of *Ânanda-maya* is properly one whose bliss is boundless. Such is God alone. Madhvâchârya does not differ from Shankarachârya in interpreting this sûtra. Each of them does not introduce his special doctrine whether Pantheistic or theistic because both find that the description of *Ânanda-maya* as applying to God and as given in the Upanisads supports their systems and that they have both to reply to the same opponent. They have however insisted on their own doctrines in the interpretation of the preceding sûtra. Râmânuja remarks in opposition that the interpretation of this sûtra as proposed by the Pantheistic school of Shankarâchârya is groundless when it states that as a variety of vessels are made of the same lump of mud so innumerable souls are the different forms of the same Supreme Spirit that this statement being opposed to all the Vedas and the Smritis is illogical and that God or the Blissful (Ânanda-maya) is different from the soul of man. On account of the acts of the human soul its happiness as well as knowledge suffer while it is in this world and in the state of bondage. Vallabha changes the sense of the term Prâchuryât (from abundance) used in the Sanskrit sûtra. He says that it means that *at* is one who attains (atati) to Prâchurya (abundance) and

हे त्याचा सिद्धान्त हें जड जगतच ब्रह्म आहे आणि या प्राचुर्यस्थितीस ब्रह्म पावलें आहे असें सुचविण्याचा या सूत्रांच्या व्याख्यानांचा उद्देश असावा असं वाटतें. पुढील सूत्रीं याच गोष्टीचा विचार केला आहे

१४ सूत्रातील त्याच्या म्हणजे कशाच्या हेतूनें हें येथें सांगितल पाहिजे आनंदमय परब्रह्म असं मागाल सूत्रीं वर्णन केलें आहे याचा हेतु काय हें हि उपनिषदात सांगितल आहे इतका वरील सूत्राचा अर्थ आहे उपनिषद्वाक्य असें आहे कीं, "कारण हाच आनंद करतो" यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, तो आनंद करतो म्हणून अतिशय आनंद त्याला आहे मध्वाचार्य दुसरें उपनिषद्वाक्य घेऊन या सूत्राचा अर्थ बसवितात तें असें "तरच कोण श्वास टाकतो वरें? कोण उच्छ्वास टाकतो बरें? जर हें आकाश आनंद नसेल तर" हें वाक्य घेऊन मध्वाचार्य आपला द्वैत सिद्धांत काय हें सुचवितात हेंच वाक्य घेऊन रामानुज जीव आणि परमात्मा भिन्न असें स्पष्ट सुचवितात वल्लभाचार्य हेतु व्यपदेशात एवढें एक समासघटित पद सिद्ध करून मग त्याचा तत्पदाशीं समास करतात इतकी घडामोड करण्याचा त्याचा उद्देश काय? ते असें सुचवितात कीं, विकार पावून जगत झालें आहे सत, चिद्रूप, अविकृत ब्रह्म हें त्याचें कारण आहे असा प्रतिपादनानें वल्लभाचार्य आपली सिद्धान्तसरणी दाखवितात

that this material world itself is Brahma which has attained to the condition of abundance Vallabha suggests this by his interpretation of Prâchuryât. The same subject is examined in the next sûtra.

14 The phrase—its ground—is used in the sûtra. The last sûtra states that the Blissful is God or the Supreme Spirit The ground of this statement is explained in the Upanisads. This is the sense of the sûtra itself The text of the Upanisad referred to is —' Because He causes bliss. On this text Shankarâchârya observes that because He causes bliss, He is extremely blissful Madhvâchârya quotes a passage from another Upanisad and adjusts the interpretation of this sûtra Then who breathes in? who breathes out? if this space itself is not bliss Theistic Madhvâchârya suggests the bearing of his system by this quotation On this passage Râmanuja explicitly bases his statement that the human spirit is different from the Supreme Spirit Vallabha first takes up the phrase—the explanation of the ground (hetuvyapadesha) and connects it with *that* (tat) What is his object in proposing such a complex analysis of the compound term used in the sutra? He suggests that the Supreme Spirit itself is transformed into this phenomenal material universe—the Supreme spirit which exists and is real (Sat) which knows (Chit) and is never affected (Avikrita) by any transformation (Parinâma) Vallabha thus points out the bearing of his system

सूत्राणि.

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते.॥ १५॥

पदानि । मान्त्रवर्णिकम्, एव, च, गीयते ॥

पदार्थः । मान्त्रवर्णिकम् = मन्त्रैर्वर्णितम् ॥

वाक्यार्थः । मन्त्रैरानन्दमयपदस्यार्थो यथा वर्णितस्तथैव गीयते ॥

भावार्थः । वेदे ब्रह्मणो निरूपणं यत् कृतं तत् प्रतिपदोक्तं । तच्च सर्वत्र ज्ञाप्यते ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । + + सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ब्र० वि० (१.)॥ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । भृ० व० (६.)॥

नेतरोऽनुपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

पदानि । न, इतर, अनु, उपपत्ते, च ॥

वाक्यार्थः । परमात्मन इतर आनन्दमयो न । कुत । अनुपपत्ते ॥

भावार्थः । वेदवाक्यानामुपपत्तिं कर्तुं न शक्यते । तस्मात् परमात्मैवानन्दमय । ईश्वरादन्य शारीरो जीवो नानन्दमय । रामानुज पूर्वसूत्रस्थमान्त्रवर्णिकपदस्यानुवृत्तिं गृह्णाति । अन्ये त्वानन्दमयपदस्येति भाति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किं च । ब्र० वि० (६.)॥

१५. मंत्रांतील अक्षरांनीं (आनंदमयपदाचा असाच अर्थ) गाइला आहे.

१६. दुसरा कोणी आनंदमय नाहीं; कारण उपपत्ति फरती येत नाहीं.

15. Again, the Blissful is literally sung about in the Mantras.

16 None else (is blissful); because (Vaidika passages admit of) no (other) explanation.

---

१५. शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, संहिताब्राह्मणादि ग्रंथामध्यें प्रतिपदोक्त आनंदमय असें ब्रह्माचें वर्णन आहे उपनिषदामध्यें अशीं वाक्यें आहेत कीं, "ब्रह्म जाणणारा उत्तमातें पावतो" "सत्य, ज्ञान, अनंत ब्रह्म" वेदामध्यें असें वर्णन आहे कीं "स्थावर आणि जंगम सर्व ब्रह्मांड ब्रह्मानें उत्पन्न केलें आणि तें त्याच्या मध्यें बसून राहिलें आणि धात तें आहेच." "ती ही भार्गवी वारुणी विद्या." "आनंद (हें) ब्रह्म असें जाणावें." असें वर्णन असून वेदामध्यें प्रतिपदोक्त ब्रह्माचें निरुपण आहे असें शंकराचार्य दाखवितात पुराणांतील आणि नारायण उपनिषदांतील वाक्यें घेऊन—अंग आणि अंगी असा स्वभाव धरून पुरुषोत्तम क्रीडा करतो—अशा धोरणानें विष्णूचे अवतार होतात असें मध्वाचार्य दाखवितात पण अवतार सिद्ध करण्याकरितां पुराणाशिवाय दुसरें प्रमाण मध्वाचार्यांनीं दाखविलें नाहीं हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे या सूत्राचा अर्थ करतांना रामानुज पुन असें म्हणतात कीं, जीव आणि परमात्मा हे भिन्न आहेत आणि

15• Bâdarâyana supports his statement as to the Blissful being the name of God by more quotations from sacred literature. The term Mântravarnika as used in the sûtra deserves attention It means that which is described *by the letters of the mantras* Shankarâchârya states that the sacred works such as Sanhitâs or Brâhmanas literally and distinctly describe Brahma, God or the Supreme Spirit as Blissful There are such passages in the Upanisad literature as the following —"One who knows Brahma attains to the highest (state)" "Brahma is truth and reality, knowledge, and is infinite" The Vedas, for instance, the Rik-Sanhitâ (I 164, 39) states that all the universe whether moving or stationary is produced by Brahma who then abides in it" It (Brahma) abides in it This is that knowledge imparted by Bhrigu about Varuna —(Bhârgavî Vârunî Vidyâ) · (one) may know that bliss (itself is) Brahma Madhvâchârya quotes passages from the Purânas and showing the relationship between a whole and its parts, bases a statement of there being incarnations on this sûtra. But it deserves the special attention of the reader that Madhvâchârya can quote no better authority

ते दोन्ही एक असें वेदान्त वर्णन केलें आहे, असा जे या सूत्राचा अर्थ कर-तात त्यास पुढील सूत्रीं उत्तर आहे. वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं –" सत्य, ज्ञान, अनंत, ब्रह्म हृदयाच्या ठायीं ठेवलेलें तें उत्तम आकाशरूप हृदय असें जो जाणतो तो चतुर ब्रह्मासह-वर्तमान सर्व इष्ट सुखें भोगतो ", असें उपनिषद्वाक्य आहे या उपनिषद्वा-क्यामध्यें मुख्य ब्रह्म हाच उपपादनीय विषय आहे आणि मुख्य कोणतें आणि गौण कोणतें याचा विचार करा-वयाचा पाहिजे मंत्रब्राह्मणादि ग्रंथामध्यें जें ब्रह्माचें निरूपण झालें आहे, त्याचा मुख्य हेतु उपासकास ब्रह्माची स्तुति करता यावी हा आहे पुन, यज्ञया-गादि कर्मांचा उपयोगही आत्मशुद्धि होऊन क्रमेंकरून मुक्ति मिळावी असा आहे या सर्व गोष्टींचा उत्तरमीमां-सेच्या तृतीय अध्यायांत विस्तार आणि विचार होणार आहे एथें वल्लभांनीं दिग्दर्शन केलें आहे त्यांनं त्याचा हेतु आहे तो असा कीं, ईश्वर अवतार घेतो आणि उपासकांनीं त्याची पूजा करावी या गोष्टीचा विचार पुढील सूत्रीं करू

१६ सूत्रांतील 'दुसरा' या पदाचा अर्थ काय? आणि पहिला कोण? परमात्मा हाच प्रथम [illegible] अन्य [illegible] म्हणणारें दुसरा हा जीव हा अनेकमात्र कर्ता [illegible] मरतो [illegible] [illegible] [illegible] आनंदमयाचें [illegible] [illegible] [illegible] दुसरें [illegible] आहे आहे तो आत्मा –

than the Purânas in support of his statement about incarnations In interpreting this sûtra, Râmânuja reiterates his statement as to the human spirit being different from the Supreme Spirit, and observes that in the next sûtra a reply is given to those who insist on the identity of the human spirit and Supreme Spirit. Vallabha quotes the passage—that "(Brahma is) excellent—(that which is) placed in the heart, Brahma (which is) truth, reality, and knowledge and (which is) infinite." "He who knows (his) heart to be ether enjoys all the objects of his desires together with skilful Brahma." He observes that these passages principally treat of Brahma, and that, therefore, the relationship between the principal and its subordinate is to be examined The object of the Mantra and Brâhmana works is to teach a disciple to worship and praise Brahma. The object of all the sacrifices is the purification of the human heart and the gradual preparation of the human *soul* for *emancipation*. This subject will be specially amplified in the third book of this system of Bâdarâyana known as the latter (Uttara) Mîmânsâ. Vallabha by his remarks about the relationship of the Sanhitâs to the Brâhmana works merely suggests that Brahma becomes incarnate, and idols representing it are to be worshipped This position of Vallabha will be considered in the foot note on the next sûtra.

16 What is the sense of the term *else* as used in the sûtra? And who is the first? The Supreme Spirit is the first. He

इच्छा करता झाला (कीं) उत्पन्न होऊन पुष्कळ व्हावें. त्यानें तप करून जें कांहीं हें (आहे तें) उत्पन्न केलें." ह्या उपनिषद्वाक्यामध्यें ब्रह्मानें जगत् उत्पन्न केलें असें निरूपण आहे. याच ब्रह्माचें याच संबंधानें आनंदमय असें विशेषण आहे. मग आनंदमय हें विशेषण जीवास लावलें असतां या वाक्याची उपपत्ति कशी होईल? म्हणून आनंदमय म्हणजे परमात्माच. असाच अर्थ केला पाहिजे. असा विचार झाला. यावर शंकराचार्यांनीं कांहीं विशेष चर्चा केली नाहीं. इतकेंच म्हटलें आहे कीं, जगताचें कारण ब्रह्म आहे आणि तें आनंदमय आहे. मध्वाचार्यांनीं या सूत्रावर जी टीका केली आहे ती वाचकांनीं विशेष लक्ष देण्याजोगी आहे "ज्ञानावाचून दुसरा मोक्ष नाहींच त्यालाच जाणणारा इथें अमर होतो. दुसरा मार्ग जाण्याला नाहीं." अशीं हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन या सूत्राचा अर्थ असा केला आहे कीं, ज्ञानावाचून दुसरा मोक्ष नाहीं. जर मोक्ष आहे म्हणें तर वरील वाक्याची उपपत्ति लागी कशी? हा जो मध्वाचार्यांनीं अर्थ केला आहे तो प्रकरणास सोडून आहे म्हणून त्याज्य आहे. आणि शंकराचार्यांसारखाच रामानुजवल्लभादि या सूत्राचा अर्थ करतात. अस्तु रामानुजांनीं या सूत्रावर पुष्कळ व्याख्या केली आहे. त्यामध्यें इतकेंच दाखविलें आहे कीं, ब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम,

is to be called Blissful (Ânandamaya). The *else* is the human spirit. It is never blissful; because in the places where the Blissful or God is mentioned in the Upanisad, the following occurs:—"He desired to be born and to multiply, and warmed himself (energized) and produced all that is." This passage in the Upanisad distinctly states that Brahma, God or the Supreme Spirit produced the world, and such Brahma is characterized as Blissful. Then if Blissful be considered a quality of the human spirit, how can the passage quoted and translated be explained? Hence the Blissful is God himself. This is the purport of the sûtra. On this interpretation, Shankarâchârya makes no special remarks, but simply states that Brahma is the cause of the universe, and that it is Blissful. Madhvâchârya's comments on this sûtra deserve the special attention of the reader. He quotes such texts as the following from the Upanisad —"(The state of) knowledge is the only emancipation. He alone who knows this becomes immortal, there is no other way out," and interprets the sûtra into the following —"Knowledge is the only way of salvation, and there is none else. If it be said that there is another way of salvation, the passage already quoted can not be explained." This interpretation of the sûtra conflicts with the context of the preceding and following sûtras, and it can not, therefore, be accepted. Râmânuja and Vallabha, however, interpret the sûtra as Shankarâchârya does. The former offers a

सूत्राणि.

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

पदानि । भेद - व्यपदेशात्, च ॥

पदार्थः । भेदव्यपदेश = भेदस्य व्यपदेश = भेदस्य व्यवहारः ॥

भावार्थः । सूत्रमिदमतिविप्रतिपन्नम् । उपाधियुक्तब्रह्मणोऽनुपाधि ब्रह्म भिद्यते । तस्मादुपाधिरहितं ब्रह्मानन्दमयपदवाच्यमिति दर्शयति । यथा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिराकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेति द्वयो सूत्रयोः संगतिं प्रकाशयति च शंकराचार्यः । रामानुजस्त्वयं माध्ववर्णिक आनन्दमयोऽन्य एव । ॥ अतश्चोभयावस्यात् (निरुपाधिकसोपाधिकावस्यात्) प्रत्यागात्मनोन्य आनदमय इति ब्रवीति ॥ वल्लभस्त्वितोऽपि न जीव आनन्दमय इति ब्रवीति ॥ मध्वसिद्धान्तस्तु जीवात् परमात्मा भिद्यत इति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । ब्र० वि० (७.) ॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ नान्योतोऽस्ति द्रष्टा। बृ० आ० (५.७,२३.)॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दा । स एको ब्रह्मण आनन्दः । ब्र० वि० (८.) ॥ अदृश्ये नात्म्ये निरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । ब्र० वि० (७.) ॥ स यश्चायं पुरुषे । ब्र० वि० (८.) ॥

त्याच्या आनंदास इयत्ता नाहीं, त्याच्या आनंदास सीमा नाहीं तो जगताचें कारण आहे आणि त्याचें चातुर्य अवर्णनीय आहे आणि या सबधानेंच एक उपनिषदांत वाक्य आलें आहे आणि तेंच वाक्य भगवद्गीतेमध्यें आढळतें हें वाक्य कोणतें म्हणाल तर " ज्याज्यापासून वर्णन करता करता वाचा (थकहोऊन) मागें फिरते. मनानें तें प्राप

great many comments upon this sûtra, and demonstrates that Brahma is the Highest Person, that His happiness can neither be estimated nor bounded, that He is the cause of the universe, and that His skill cannot be described In this connection, the following passage which occurs in an Upanisad and is reproduced in the Bhagavad Gîtâ, is referred to "The tongues along with the mind describing it are wearied

१७. पुनः भेद आहे असा म्हणण्याचा व्यवहार आहे म्हणून.

17 Again, (Brahma is Blissful) because of the practice of speaking of the difference (between the human spirit and the Supreme Spirit)

होत नाहीं" या वाक्याचा अर्थ रामानुजानीं जो केला आहे तो सयुक्तिक आहे. अद्वैतवादी पडीत असें म्हणतात कीं या वाक्यानें ब्रह्माचें वर्णन होतें हें अद्वैतवादी पंडिताचें म्हणणें रामानुजास मान्य नाहीं. वल्लभाचार्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं जीवाच्या हातून जगत् कसें उत्पन्न होणार? म्हणून आनंदमय ब्रह्मच आहे.

१७. आनंदमय परमात्मा निराळा आहे, तो भिन्न आहे असा म्हणण्याचा लोकांत व्यवहार आहे. हा व्यवहार वेदामध्येंहि असतो. उपनिषदामध्यें असें एक वाक्य आहे कीं "रसच तो आहे, म्हणून हा रसालाच प्राप्त करून घेऊन आनंदी होतो." तेव्हां मनुष्यामध्यें जें चैतन्य आहे, मनुष्यामध्यें जो जीवात्मा आहे तो, परमात्मा परब्रह्म यापासून भिन्न आहे असें म्हणावें लागतें. आणि सूत्राचा यथाश्रुत अर्थ केला असतां असाच होतो. परंतु अद्वैतवादी शंकराचार्यांस हा अर्थ मान्य न झाल्यामुळें ते असें म्हणतात कीं आकाश दोन स्थितीमध्यें असतें म्हणजे एखाद्या तांब्यामध्येंहि आकाश सांपडतें म्हणजे कांहीं आकाशाचा भाग तांब्याच्या पोटांत असतो, या आकाशास घटाकाश असें म्हणतात, अ-

and are thrown back upon themselves, not having seized it." The interpretation of this passage as proposed by Râmânuja is reasonable The Advaita school of philosophers maintain that the passage in question describes Nirguna Brahma, but Râmânuja is opposed to it Vallabha remarks —how can the human spirit produce the world? Hence Brahma alone as described by him is Blissful.

17 It is the practice of the people to speak of Personal God as distinct from the universe Such a practice is to be observed in the Vedas. The following passage occurs in an Upanisad — "He is, indeed sap (rasa) This (man), therefore, indeed obtaining the sap becomes joyous' Hence the spirit, the intelligence (Jivâtmâ) of man is to be recognized as distinct from the Supreme Spirit or the Highest Brahma. When the sûtra is literally interpreted, it admits of such a sense only But Shankarâchârya, the modern leader of the Advaita school, can not accept such an interpretation. He, therefore, observes —"As the sky or the æther about us is found in two conditions—as confined in a small vessel (the Ghatâkâsha) and as seen in all directions and universally (Mahâkâsha,)-though æther itself is one and the same, and though the distinction be-

री आकाशास एक विवक्षित अवस्था आणि दुसरें हें सर्व स्थानीं असणारें आकाश ही आकाशाची दुसरी स्थिति दोन्हीं स्थितींत आकाश म्हणून एकमेव केवळ घटाद्युपाधि असल्यामुळें भिन्न दिसतें असा अर्थ शंकराचार्यांनीं कशावरून काढला हें समजत नाहीं असो; या विषयीं विशेष विचार या पादाच्या उपसंहारांत करूं. हें सूत्र मोठें संशयदायक आहे; अद्वैतवादी, द्वैतवादी, विशिष्टाद्वैतवादी आणि शुद्धाद्वैतवादी म्हणजे शंकराचार्य मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभ यांच्या अनुयायांमध्यें या सूत्राचा अर्थ करतांना पुष्कळ वादविवाद होऊन पुष्कळ कुतर्क होतो. मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं परमात्मा हा भिन्न जीवात्मा हा भिन्न असें जर आहे म्हणतां तर त्यास उपनिषदांतील दोन वाक्य अडथळा करतात. तीं दोन वाक्यें कोणतीं म्हणाल तर "तत्त्वमसि" आणि "अहं ब्रह्मास्मि" या दोन वाक्यांच्या अर्थाविषयीं निरनिराळे आचार्य निरनिराळी वेगवेगळी करतात. शंकराचार्य म्हणतात कीं तत् तूं आहेस म्हणजे ब्रह्म तूं आहेस. मध्वाचार्य म्हणतात त्याचा तूं आहेस. रामानुज म्हणतात त्याचे सदृश गुण तुझे आहेत. वल्लभाचार्य म्हणतात त्याचा परिणाम तूं आहेस असो; पुरे. भिन्न भिन्न अर्थ करण इत्यादि वाक्यार्थभेद पुष्कळ आहेत. आमचा या उपनिषदांतील महावाक्याचा अर्थ शांत होतो आणि पराशराचार्यांनीं

tween the two springs from an accident like a vessel so Brahma is one and the same. Thus space confined is in one condition, but it exists also as occupying the universe itself. This is space in another condition. Space however in both the conditions is the same. A distinction is apparently caused by an intervening thing (Upadhi) such as a vessel." Suffice it to remark that we do not see on what Shankarâchârya bases his interpretation of the sutra. We will consider this subject and criticise the views of Vedântins in the summary of this chapter. The sûtra, as it is, causes a great difficulty in its interpretation for a controversy inevitably results when different schools of Vedantism seek to interpret a sûtra each in its own way and show feelings of opposition to one another—the different schools being the non-dualists (Adva ta) the dualists (Dvaita) the eclectic non-dualists (Vishistadvaita) and pure non-dualists (Shuddhâdvaita) that is the followers of Shankarâchârya, of Madhvâchârya of Râmânuja and of Vallabhâchârya. Madhvâcharya asserts that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit. Two texts from the Upanishads however come in his way. They are — "That thou art," and "I am Brahma." The Vedantins discuss and twist the sense of these texts to interpret them in their own way. Shankarâchârya says that the first signifies that the human spirit is identical with the Supreme Spirit. Madhvâchârya interprets it into— "Like that (Brahma) or of that (Brahma) thou art" that is, the

कोणाचा अर्थ प्रबळ याचा विचार वाचकासच करावा लागेल. आमचें म्हणणें आणि आमचीं प्रमाणें आम्ही या पादाच्या उपसंहारात वाचकापुढें मांडू. "मी ब्रह्म आहे." या वाक्याच्या अर्थाची उडवा उडव द्वैतवाद्यास करता येत नाहीं हें वाक्य त्याच्या बोकांडीं बसतें तेव्हां वेदामध्यें अद्वैतसिद्धांताचें प्रतिपादन आहे असें या वाक्यावरून म्हणावें लागतें. परंतु वेदामध्य द्वैतसिद्धांतास साधक अशीं पुष्कळ वाक्यें आहेत मग वेद आणि उपनिषदें यामध्यें द्वैतसिद्धांताचें उपपादन आहे किंवा अद्वैतसिद्धांताचें उपपादन आहे असा संशय पडला या संशयाचें निवारण कसें करायाचें? आणि द्वैतसिद्धांतास आणि अद्वैतसिद्धांतास साधक अशीं जीं वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यें त्यांची व्यवस्था कशी करायाची हा वेदांतशास्त्रांतील विशेष विषय आहे. अस्तु रामानुज जीवात्मा आणि परमात्मा हे भिन्न असें अंगीकारून वेदांतहि असेंच वर्णन आहे असें म्हणतात. वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं जीवहि आनंदमय आहे आणि परमात्माहि आनंदमय आहे म्हणून भेद तो कोणता असें विचारल्यास कारणरूप ब्रह्म निराळें आणि कार्यरूप ब्रह्म निराळें. हाच भेदाचा व्यवहार आहे वल्लभाचार्य परिणामवादी आहेत म्हणजे जडात्मक आणि चिदात्मक जगत् हें ब्रह्म रूप बनलें आहे असें ते मानतात. दोघेहि अद्वैतवादी असून शंकराचार्यांत आणि वल्लभाचार्यांत भेद

human spirit is either like the Supreme Spirit or belongs to Brahma. Râmânuja asserts that the qualities of the human spirit are like those of the Supreme Spirit. Vallabha says that the human spirit is the Supreme Spirit transformed (Parinâma). Suffice it to observe that the reader will have to determine the sense of the texts quoted from the Upanisads for himself, see how far a particular interpretation is supported by such methods of interpretation as a direct statement (Shruti), an inferential statement (Linga) syntactical construction (Vakya) and context (Prakarana), and discover what particular school is most reasonable in its interpretation. We will place our views with the evidence necessary to support them before our reader in the summary of his chapter. The Dvaita-school of Madhvachârya cannot interpret away the text—I am Brahma—a text which directly asserts the identity of the human spirit and the Supreme Spirit. It is a text that unmans the Dvaitas completely. Hence it is necessary to admit that the Vedas and Upanisads, at least so far as this text goes, sanction Pantheism. But the texts which support the Dvaita system abound in the Vedas and Upanisads. The question then is—do the Vedas and Upanisads inculcate the Dvaita or the Advaita doctrines? How is this question to be answered? Are they *theistic* or *pantheistic*? How are the texts in the Vedas and Upanisads which are quoted by the Dvaita as well as the Advaita school to be interpreted and adjusted?

शी आकाशाची एक स्थिति असते, आणि दुसरें हें संपूर्ण ब्रह्मांडाचें आकाश, ही आकाशाची दुसरी स्थिति. या दोन्ही स्थितींतील आकाश म्हणून एक; भेद केवळ घटासारख्या उपाधिमुळें दिसतो. इतका अर्थ शंकराचार्यांनी कोठून काढला हें समजत नाहीं. असो; या विषयीं विशेष विचार या पादाच्या उपसंहारांत करूं. हें सूत्र मोठें भानगडीचें आहे. अद्वैतवादी, द्वैतवादी, विशिष्टाद्वैतवादी, आणि शुद्धाद्वैतवादी म्हणजे शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभ यांच्या अनुयायांमध्यें या सूत्राचा अर्थ करतांना पुष्कळ वाग्विवाद होतो. पुष्कळ कुयुक्ति होते. मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं परमात्मा तो भिन्न, जीवात्मा तो भिन्न असें जर ते म्हणू लागले तर त्यास उपनिषदांतील दोन वाक्यें अडवण करतात. तीं दोन वाक्यें कोणतीं म्हणाल तर 'तत्त्वमसि" आणि "अहं ब्रह्मास्मि" या दोन वाक्यांच्या अर्थाविषयीं जितकी ओढाताण होईल तितकी वेदान्तवादी करतात. शंकराचार्य म्हणतात कीं तत् तूं आहेस म्हणजे ब्रह्म तूं आहेस. मध्वाचार्य म्हणतात त्याचा तूं आहेस. रामानुज म्हणतात त्याचे सारखे गुण तुझे आहेत. वल्लभाचार्य म्हणतात त्याचा परिणाम तूं आहेस. असो. श्रुति, लिंग, वाक्य, प्रकरण इत्यादि वाक्यार्थाचीं सर्व प्रमाणें लावून या उपनिषदांतील महावाक्यांचा अर्थ काय होतो आणि वेदान्तवादींनी

tween the two springs from an accident like a vessel, so Brahma is one and the same. Thus space confined is in one condition, but it exists also as occupying the universe itself. This is space in another condition. Space, however, in both the conditions is the same. A distinction is apparently caused by an intervening thing (Upâdhi) such as a vessel." Suffice it to remark that we do not see on what Shankarâchârya bases his interpretation of the sûtra. We will consider this subject and criticise the views of Vedântins in the summary of this chapter. The sûtra, as it is, causes a great difficulty in its interpretation, for a controversy inevitably results when different schools of Vedântism seek to interpret a sûtra each in its own way, and show feelings of opposition to one another—the different schools being the non-dualists (Âdvaita), the dualists (Dvaita), the eclectic non-dualists (Vishishtâdvaita) and pure non-dualists (Shuddhâdvaita), that is, the followers of Shankarâchârya, of Madhvâchârya, of Râmânuja and of Vallabhâchârya. Madhvâchârya asserts that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit. Two texts from the Upanishads however come in his way. They are — "That thou art" and "I am Brahma." The Vedântins discuss and twist the sense of these texts to interpret them in their own way. Shankarâchârya says that the first signifies that the human spirit is identical with the Supreme Spirit. Madhvâcharya interprets it into—"like that (Brahma) or of that (Brahma), thou art," that is, the

कोणाचा अर्थ प्रबळ ह्याचा विचार वाचकासच करावा लागेल आमचें म्हणणे आणि आमचीं प्रमाण आम्ही या पादाच्या उपसंहारात वाचकापुढें माडू "मी ब्रह्म आहे." या वाक्याच्या अर्थाची उडवा उडव द्वैतवाद्यास करता येत नाहीं हें वाक्य त्याच्या बोकांडीं बसतें तेव्हा वेदामध्यें अद्वैतसिद्धाताचं प्रतिपादन आहे असें या वाक्यावरून म्हणावें लागतें परतु वेदामध्य द्वैतसिद्धातास साधक अशीं पुष्कळ वाक्यं आहेत मग वेद आणि उपनिषदें यामध्यें द्वैतसिद्धातांचें उपपादन आहे किंवा अद्वैतसिद्धाताच उपपादन आहे असा सशय पडला या सशयाचें निवारण कसें करायाचें ? आणि द्वैतसिद्धातास आणि अद्वैतसिद्धातास साधक अशीं जीं वेदातील आणि उपनिषदातील वाक्यें त्याची व्यवस्था कशी करायाची हा वेदातशास्त्रातील विशेष विषय आहे अस्तु रामानुज जीवात्मा आणि परमात्मा हे भिन्न असें अगीकारून वेदातहि असेंच वर्णन आहे असें म्हणतात वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं जीवहि आनदमय आहे आणि परमात्माहि आनदमय आहे म्हणून भेद तो कोणता असें विचारल्यास कारणरूप ब्रह्म निराळें आणि कार्यरूप ब्रह्म निराळें हाच भेदाचा व्यवहार आहे वल्लभाचार्य परिणामवादी आहेत म्हणजे जडात्मक आणि चिदात्मक जगत् हें ब्रह्म स्वत बनलें आहे असें ते मानतात दोघेहि अद्वैतवादी असून शंकराचार्यांत आणि वल्लभाचार्यांत भेद

human spirit is either like the Supreme Spirit or belongs to Brahma. Râmânuja asserts that the qualities of the human spirit are like those of the Supreme Spirit Vallabha says that the human spirit is the Supreme Spirit transformed (Parinâma) Suffice it to observe that the reader will have to determine the sense of the texts quoted from the Upanisads for himself, see how far a particular interpretation is supported by such methods of interpretation as a direct statement (Shruti), an inferential statement (Linga) syntactical construction (Vakya), and context (Prakarana) and discover what particular school is most reasonable in its interpretation. We will place our views with the evidence necessary to support them before our reader in the summary of his chapter The Dvaita-school of Madhvâchârya cannot interpret away the text—I am Brahma—a text which directly asserts the identity of the human spirit and the Supreme Spirit. It is a text that unmans the Dvaitas completely Hence it is necessary to admit that the Vedas and Upanisads, at least so far as this text goes sanction Pantheism. But the texts which support the Dvaita system abound in the Vedas and Upanisads. The question then is—do the Vedas and Upanisads inculcate the Dvaita or the Advaita doctrines? How is this question to be answered? Are they *theistic* or *pantheistic?* How are the texts in the Vedas and Upanisads which are quoted by the Dvaita as well as the Advaita school to be interpreted and adjusted?

सूत्राणि.

?कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

पदानि । कामात्, च, न, अनुमान—अपेक्षा ॥

भावार्थः । पुन. । ब्रह्मण' कामनिरूपणात् तदानंदमयत्व प्रत्यक्षे । तद्दार्ढ्यीयानुमानेन प्रयोजनं नास्ति । वेदे ब्रह्मणः कामविशिष्टत्वं प्रतिपदोक्त दृश्यते ।

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । ब्र० वि० (६.) ॥

तो कोणता? चैतन्यरूप ब्रह्म मात्र एक सत्य आहे त्याच्यावर अज्ञान पडलें, त्याच्यावरती आवरण पडलं, मग त्यामधून एक मोह उत्पन्न झाली, त्यामधून या बाह्य जगताचा, या जड जगताचा, या संसाराचा आकार दिसू लागला. यास ते विवर्त असें म्हणतात हा आकार खोटा आहे, पण आर्ट पद्माचार्य म्हणतात कीं मूळ कारण ब्रह्म आणि परिणाम पावलेलें ब्रह्म दोन्ही सत्य आहेत उपनिषदातील जीं वाक्यें संस्कृत सूत्राखालीं घेतलीं आहेत त्याचा अर्थ केला म्हणजे झालें 'आत्मलाभापेक्षा दुसरें कांहीं नाहीं " "दुसरा पहाणारा नाहीं " "ते जे प्रजापतीचे शंभर आनन्द तो ब्रह्माचा एक आनंद," "जे न दिसण्यात येणारें म्हणजे जें अदृश्य, ज्याचा जीवात्म्याशीं संबंध नाहीं, जें कोठ करून सांगता येत नाहीं असें जें निघून जाणें त्यात अभय प्राप्त होते " "त्या ठिकाणीं स्थान आहे मग तो अभयाप्त झाला आणि तो जो हा पुरुष " या

This is a special problem in the Vedânta-system of philosophy Ramânuja states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit and that the Vedas support his statement. Vallabha states that the human spirit as well as the Supreme Spirit is full of joy (Ânanda-maya) When asked to point out the distinction between the two, he states that the Supreme Spirit as the first cause is distinct from the same as transformed or an effect Such a distinction is often explained in the course of the Vedas Vallabha's is called a Parinâmavâda—that is, Brahma or the spirit has transformed itself into what is spiritual and material Because Shankarâchârya and Vallabhâchârya advocate the Advaita doctrine or the doctrine of the identity of the human spirit with Brahma itself—what is the distinction then between them? The first holds that the spirit (chaitanya) or Brahma is real and all else is a delusion. The spirit came to be concealed, and a system grew out of it. Thus the form of all that is material or of all that is thought and felt

१८. इच्छेचें (कामाचें) वर्णन केल्यामुळें (ब्रह्म आनंदमय आहे याविषयीं) अनुमान करण्याची आवश्यकता नाहीं.

18 The inference (that Brahma is blissful) is not to be desired, because of His love being described in the (Veda)

शब्दाचा अर्थ निरनिराळे वेदान्तवादी आपआपल्या मतांच्या अनुरोधानें करतात.

१८. उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला म्हणजे सूत्रार्थ स्पष्ट लक्षात येईल. "त्यानें इच्छा केली कीं, बहु व्हावें आणि प्रजा व्हावी" या वाक्यात त्यानें इच्छा केली, म्हणजे त्याला काम उत्पन्न झाला काम उत्पन्न झाला यावरुन ती जड प्रकृति नव्हे. सांख्यपद्धतीत जड प्रकृतीस प्रधान असे म्हणून ती अचेतन आहे, असें मानतात. तसें नव्हे ब्रह्म आनन्दमय आहे, सचेतन आहे जगत्कारण आहे. वरील सूत्रामध्ये ब्रह्मास काम उत्पन्न होतो इतकें वर्णन झालें. हा एक ब्रह्माचा नवा गुण सांगितला. आणि तो केवळ अनुमानानें सिद्ध होतो असें नाहीं त्याचें प्रत्यक्ष वर्णन उपनिषदात झालें आहे आणि सांख्यमताप्रमाणें प्रकृतिच [illegible] करणारी असें जें वर्णन केलें आहे तें अनुमानसिद्ध आहे असें शंकराचार्यांनी या सूत्रावर प्रतिपादन केलें आहे रामानुज असेंच वर्णन करून जीव भिन्न आणि आनन्दमय ब्रह्म भिन्न असें अधिक निरूपण करितात. मध्वाचार्यांचें आणि वल्लभाचार्यांचें या सूत्रावर विशेष निरूपण

sprang up This is expressed by two words—Âvarana and Vivarta This form itself is an unreality and a delusion. We will sum up this note by translating the Upanisad texts quoted under the Sanskrita sûtra "There is nothing other than obtaining the spirit there is none else that sees" "A hundred joys of Prajapati constitute one joy of Brahma.' 'The invisible, that which is not connected with the human spirit that which is not to be analytically explained'

All fear is removed by means of such an exit There the place exists He then attains to freedom from fear He that is this Person" All these texts are interpreted by different Vedântins—each in his own way

18 The translation of an Upanisad text will fully explain the sûtra — He loved to be many and to multiply The sûtra refers to the part of the above text—He loved Because He loved He is not an unintelligent principle The Sânkhyas consider their Prâkriti or the first principle to be unintelligent But the sutra refutes this, and states that Brahma is blissful intelligent, and is the cause of the world The sûtra describes the love of Brahma. This is a new quality of Brahma as mentioned in this sûtra it is not established by any inference it is directly spoken of in the Upanisad,

सूत्राणि

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

पदानि । अस्मिन्, अस्य, च, तत्-योग, शास्ति ॥

पदार्थः । अस्मिन्=आनन्दमये । अस्य=पूर्वप्रपञ्चस्य । तद्योग=प्रसिद्धयोग नाम कार्यकारणसम्बन्धम् । सचासौ योगश्च=तद्योग प्रसिद्धयोग इत्यर्थ । योग =सम्बन्ध ॥

वाक्यार्थः । आनन्दमये ब्रह्मणि जगत प्रसिद्ध कार्यकारणसम्बन्ध वेद शास्ति ॥

भावार्थः । सूत्रमिद दुर्बोध । प्रकरणवशात् सूत्रसरणेश्च द्वितीयसूत्रस्यास्यपदार्थानुरोधेन च भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिसूत्रार्थाविरोधनेन नियम्यनियन्तृभावनिरूपकवेदवाक्यबाहुल्याच्च चाऽस्यपदस्य जगत इत्यर्थोऽस्माभि कृत ॥ अत्र । इतश्च न प्रधाने (साख्यमतप्रतिपादिताव्यक्तप्रकृतौ) नैव वाऽनन्दमयशब्द । यस्मादस्मिन्नानन्दमये विचार्यमाणे आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योग शास्ति । तदात्मना योग तद्योग तद्भावापत्ति मुक्तिरित्यर्थ श ङ्कराचार्य प्रब्रवीति ॥ सच इन्द्रो राजा सप्त युञ्जतीत्यादिभिरन्यप्रतीयते । तस्मात् स (जीव) एवानन्दमय इति न मन्तव्यमिति मध्व ॥ अतो जीवादन्य एव (परमात्मा) आनन्दमय इति रामानुज ॥ इतश्च जडो नानन्दमय । अस्मिन्नानन्दमयेऽस्य जीवस्य चानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति तेन रूपेण योग शास्तीति वल्लभ ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभय गतो भवति । ब्र० वि० (७) ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय । ब्र० वि० (१) ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय । + + तस्माद् + + अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय । + + तस्माद् + + अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय । + + तस्य प्रियमेव शिर । मोदो दक्षिण पक्ष । प्रमोद उत्तर पक्ष । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा । ब्र० वि० (५) ॥ सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म । ब्र० वि० (१) ॥ असन्नेव स भव

ति। अनुब्रह्मेति वेद चेत्। अस्तिब्रह्मेति चेद्वेद। संतमेनं ततो विदुः। ब्र० वि० (६.)॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति॥ बृ० आ० (६.३,३२.)॥ यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति। ब्र० वि० (९)॥ यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा। छां० उ० (७.२४,१.)॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। श्वे० उ० (६.११.)॥ रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनंदी भवति। को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनंदो न स्यात्। एष ह्येवाऽनंदयाति। + + सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भवति। ब्र० वि० (८.)॥ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। भृ० उ० (६.)॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म। बृ० आ० उ० (३.९,२८.)॥ सोऽकामयत। बहुः स्यां प्रजायेयेति। ब्र० वि० (६.)॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। ब्र० वि० (१.)॥ इदश्च सर्वमसृजत। यदिदं किंच। ब्र० वि० (६.)॥

१९. ह्याच्यामध्यें ह्याचा तो योग (असें) वेद सांगतो.

19 The Veda rules (that) (there is) that relationship (of a cause to its effect) between *of this* (of the creation) and *in this* (in Brahma)

नाहीं. षड्गुण इतकेंच म्हणतात कीं सत्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण या मधून सत्वगुणाचा परिणाम प्रकृति आहे, आणि तिनें हें जगत उत्पन्न केलें असें म्हणलें असता चालणार नाहीं कारण नाम या राजस गुणाचें उपनिषदामध्यें वर्णन आहे

१२. बारा या सूत्रापासून या एकोणिसाव्या सूत्रापर्यंत एकाच विषयाचा विचार चालला आहे. या विचारामध्यें ब्रह्म आनंदमय आहे, तें जीवापासून भिन्न आहे,

while the statement of the Sânkhyas that their Prakriti or the first principle which is the cause of all the phenomena is merely inferential This is Shankarâchârya's explanation of this sûtra. Râmânuja states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit Madhvâchârya and Vallabhâchârya offer no special comment on this sûtra, but the latter only adds that the first principle or Prakriti is not the Satva or purity out of the three—Satva or purity, Rajas or light or enjoyment, and Tamas or darkness

आणि तें जगताचें कारण आहे, अशा त्या ब्रह्माच्या निरनिराळ्या गुणांचें उपपादन झालें. या सूत्राचा अर्थ लावण्यास मोठी खटपट पडते. कारण कीं, मागील सूत्रामध्यें जीव आणि परमात्मा भिन्न असें वर्णन झालें. आता अतिशय आनंदमय जगत्कारण परमात्मा आणि त्यानें उत्पन्न केलेली जी ही सृष्टि या दोहोंचा परस्पर काय संबंध आहे याचें या सूत्रीं वर्णन केलें आहे हें सूत्र आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज आणि वल्लभाचार्य हे लावतात आणि या सर्वांच्या मतें सूत्रांत 'ह्याचा' असें पद आहे त्या पदाचा अर्थ जीवाचा असा होतो परंतु आम्हीं ह्याचा म्हणजे सर्व जगताचा असा अर्थ केला आहे. याचीं कारणें एणें प्रमाणें —जें प्रकरण चाललें आहे त्या प्रकरणास जगत् हा अर्थ चांगला जुळतो सूत्र रचण्याची शैली अशीच आहे दुसऱ्या सूत्रामध्य 'ह्याचा' हें पद आलें आहे त्याचाहि अर्थ असाच केला आहे सतराव्या सूत्रांत जें निरूपण केलें आहे त्याचें अवलंबन केलें असतां जगताचा असाच अर्थ निष्पन्न होतो वेदामध्यें अनेक ठिकाणीं जगताच्या आणि परमेश्वराच्या कार्यकारणसंबंधाचें वर्णन केलें आहे या सर्व गोष्टींवरून संस्कृत सूत्रांतील अस्य (ह्याचा) म्हणजे जगताचा असा अर्थ निष्पन्न होतो आणि असा अर्थ केल्यानें सूत्रार्थहि फिरतो. शंकराचार्य

or the evil in man which is the cause of the world—because the Rajo-guna or enjoyment as described by the term *love* is mentioned in the Upanishad

19 The same subject is treated of from the twelth to this sûtra. It is established by these sûtras that Brahma is bliss, is distinct from the human spirit, and is the cause of the world Thus different qualities of Brahma are mentioned. This sûtra is rather hard and does not admit of an easy explanation, because the last sûtra states that the humn spirit is distinct from the Supreme Spirit The relation between exceedingly blissful Brahma and this universe which he has created, is to be pointed out in this sûtra Shankarâchârya, Madhvâchârya, Râmânuja, and Vallabha, interpret this sûtra, each in his own way, to support their doctrines, but all agree in stating that the term—of this—as used in the sûtra refers to the human spirit But we have interpreted the term into—*of the creation*—because our interpretation is in keeping with the context, because it is in conformity with the general method of the construction of the sûtras, because the term—of this—as used in the second sûtra is interpreted in the same way, because our interpretation is sanctioned by the statement made in the seventeenth sûtra, and because the Veda frequently speaks of the relation between Brahma and the creation as that of cause and effect But our interpretation alters the accepted sense of the sûtra. Shankarâchârya suggests that the emancipation of the human spirit is spoken of in this

या सूत्रामध्यें जीवाच्या मुक्तीचें वर्णन झालें आहे असें सुचवितात. आणि सूत्रार्थ असा करतात कीं, तद्योग म्हणजे परमात्म्याशीं संयोग. मग जागृत झालेल्या जीवाचा आनंदमय ब्रह्माच्या ठायीं योग होऊन जातो, आणि यांचेंच नाव मुक्ति. ब्रह्माच्या गुणांचें निरूपण—हें प्रकरण चाललें आहे. मागील सूत्रीं तसेंच पुढील सूत्रीं बादरायण हें निरूपण करीत आहेत प्रकरणाचा भंग करून मध्येंच मुक्ति म्हणजे काय याचें निरूपण कसें करता येईल? चवथ्या अध्यायामध्यें स्वतंत्रतेनें बादरायणानें मुक्तीचें वर्णन केलें आहे. अस्तु. आम्हास असें वाटतें कीं, या सूत्रांत ब्रह्माचा म्हणजे परमेश्वराचा गुणच वर्णिला आहे संस्कृत सूत्रामध्यें निरनिराळीं पांच पदें आहेत. पहिलें पद अस्मिन् म्हणजे यामध्यें, दुसरें पद अस्य म्हणजे याचा, तिसरें पद च म्हणजे आणि, चवथें पद तद्योग म्हणजे प्रसिद्ध संबंधाला, आणि पांचवें पद शास्ति म्हणजे सांगतो यांत सांगतो म्हणजे कोण सांगतो? वेद सांगतो. वेद काय सांगतो? परमात्म्याचा आणि सृष्टीचा तो प्रसिद्ध संबंध आहे असें सांगतो. तो प्रसिद्ध संबंध तो कोणता? नियंता परमात्मा आहे, आणि त्याच्या नियमाप्रमाणें जगाची सृष्टी चालली आहे, हा जो नियम्यनियामकसंबंध त्या संबंधाचें नाव तद्योग. असें या सूत्रीं परमेश्वराच्या एका अधिक गुणाचें वर्णन झालें आहे. म्ह-

sûtra, interprets the term—*tadyoga* into *union* with Brahma, and explains that salvation is the union of the human spirit with the Supreme Spirit The context of the sûtras bears on the enumeration of those qualities of Brahma of which Bâdarâyana speaks in the preceding as well as in the following sûtra How can such context be set aside and in the midst of it how can the subject of the salvation of the human soul be introduced? Bâdarâyana devotes the Fourth Book entirely to the enunciation of the subject of the salvation of the human soul Hence we believe that the sûtra under interpretation also describes a quality of Brahma. There are five terms in the original Sanskrit sûtra The first term is *Asmin* or *in this* the second is *Asya* or *of this* the third is *Cha* or *and* the fourth is *Tadyoga* or *that* signifying well known relationship, the fifth is *Shâsti* or *rules* Now the question is—who rules? The Veda rules. What does it rule? That there is the well known relationship between this creation and Brahma or the Supreme Spirit What is this well known relationship? God is the ruler and governor of this world, and the whole of the universe is worked according to His laws The term *tadyoga* mentions such a relationship—that which exists between a governor and the governed. Thus an additional attribute of God is mentioned in this sûtra. At least we offer this interpretation of the sûtra, and leave the matter to our readers. We have already laid before them our reasons, which we recapitulate.—

णजे परमेश्वर जगताचा नियंता आहे असें वर्णिलें आहे. या सूत्राच्या अर्थाविषयीं निदान आमचा असा अभिप्राय आहे. याचा वाचकानीं विचार करावा. असा अर्थ करण्याचीं कारणें आम्हीं पूर्वी सांगितलींच आहेत. तीं हीं कीं, प्रकरणभंग होत नाहीं. दुसरें अध्याहृत पदें घेऊन सूत्रार्थ पूर्ण करावा लागत नाहीं. तिसरें सूत्रार्थ प्रतिपदोक्त असतो. चवथें चार वेदांच्या संहिता आणि ब्राह्मणें तशींच आरण्यकें यामध्यें परमेश्वराचें जें जें वर्णन केलें आहे त्या त्या वर्णनाची एकवाक्यता होऊन तें सुसंगत असतें. हें वर्णन म्हणजे जणों काय महासागरच आहे. अद्वैत सिद्धांत प्रतिपादन करणारे पंडित आपलें मत प्रतिपादन करतांना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतात तीं या महासागरांतील बिंदु आहेत असें भासतात. अशीं कांहीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन आपल्या तऱ्हेनें त्यांचा अर्थ बसविण्याविषयीं शंकराचार्य झटतात. तथापि असें दिसून येईल कीं तीं सारीं वाक्यें शंकराचार्यांच्या मतास साधक नाहींत हें वाचकांच्या लक्षांत नीट यावें म्हणून पुढें त्या उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर दिलें आहे. मध्वाचार्य शारीरकाच्या दुसऱ्या अर्थ करतात. तद्योग म्हणजे जीवाचा परमात्म्याशीं योग होतो असें मानू नये. मरणानंतर मन जाऊन मिळतें अशा अर्थाचीं उपनिषद्वाक्यें आपल्या मताला बळकटी आणण्या करितां त्यांनीं घातलीं आहेत. रामा

first, the context is not set aside, secondly, no terms not in the sûtra are introduced for determining the sense of the sûtra, thirdly, the sûtra is directly and easily interpreted, fourthly all the statements of the Sanhitâs Brahmanas, and Âranyakas about the attributes of God are brought to bear on the same subject, and are consistently interpreted. The description of God as given in the Vedic literature is like an ocean, and the texts quoted by the Pantheistic school in support of its doctrines are as if a few drops Shankarâchârya particularly endeavours to accomodate a few texts available to his system of philosophy Yet it can be shown that even the few texts quoted by Shankarâchârya do not support his statements. To elucidate this the translation of the texts is offered in the sequel. Madhvâchârya interprets the sûtra in a different way. He states that Tad yoga does not describe the union of the human spirit with the Supreme Spirit, and quotes such texts as the following—the mind of man after death joins the moon. Râmânuja has his way of interpreting this sûtra—his statement is that the union of the human spirit with the Supreme Spirit consists merely in the equality (yoga) of happiness only, that is Brahma is happy and the human spirit also becomes equally happy. How can those whose righteousness is limited be united in excessive happiness — happiness which is entirely devoid of the fear of any kind? This question of the followers of Madhvâchârya is answered in the negative. Hence though he admits

नुज या सूत्राचा निराळ्याच रीतीनें अर्थ करितात. ब्रह्माशीं आणि जीवाशीं योग होतो म्हणजे आनंदयोग होतो असें ते म्हणतात. ब्रह्म आनंदी आहे, जीवहि आनंदी होतो. ज्यांचें मंद पुण्य आहे त्याना अतिशय आनंदयोग कसा होईल ? ज्या आनंदामध्यें भय म्हणून काहींनाहीं हें खरें, तो आनंद सूर्यचंद्रादि जीवास होतो असें त्याचें म्हणणें आहे. वल्लभ असें म्हणतात कीं, सर्व जे आहे तें ब्रह्म. म्हणून जड हें चिद्रूपाचा परिणाम. मग याचर वाद तो कशास पाहिजे ? निरनिराळ्या उपनिषदांचीं वाक्यें घेऊन त्यावर कोट्या तरी कशास करायाला पाहिजेत ? चैतन्याचा आणि जडसृष्टीचा नित्य योग आहे हें स्पष्टच आहे जीव जो आहे तो जड नाहीं ब्रह्मच तो आहे. म्हणजे चैतन्यच तो आहे. मग त्याचा आणि चैतन्याचा नित्य संबंध आहेच. अंतःस्थित जो त्याचें बाह्याच्या अनुरोधानें वर्णन आहे असें म्हटल्यानें सर्व उपनिषद्वाक्यांची व्यवस्था नीट लागते असें वल्लभाचार्य म्हणतात. ही व्यवस्था समजावी म्हणून उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर आम्ही करतों "या अदृश्याच्या, जीवात्म्याशीं संबंध नसणाऱ्या, ज्याचें स्पष्ट वर्णन झालें नाहीं, ज्याला नाश नाहीं अशा मध्यें मगच जेव्हां हा अभयस्थान पावतो मग तो अभयातें गेलासा होतो." "तो हा पुरुष अन्न रसमय आहे." "त्याहून निराळा अन्नमय पुरुषाहून दुसरा

that the human spirit after the death of man can never unite with Brahma itself even so far as the union of the two in mere happiness is concerned, yet it can enjoy the highest happiness as the last has different degrees. Vallabha states that all that exists is Brahma, that, therefore, matter is intelligence as transformed, and that, therefore, there is no necessity of any discussion of the subject Hence where is the necessity of quoting different texts of the Upanisads and hanging a chain of arguments upon them ? It is, indeed, evident that there is constant relationship between Brahma and this creation, because the human soul is not material it is Brahma itself, that is, intelligence Hence it is permanently connected with *chaitanya* or intelligence. Hence Vallabha adds a statement that the inner spirit, the human soul, is described in reference to the external or the phenomenal To explain the nature of this discussion between different schools of Vedânta, the Upanisad-texts quoted are to be translated "He goes to a place of safety, (no fear) then when he finds indeed the stability consisting in no fear in this (who is) invisible, and unconnected with the human soul, who is not explained, and who is indestructible" "He this person indeed consists of the juice of food" "Distinct from this that (person) consisting of the juice of food, there is one—the inner soul—(Antarâtmâ) consisting of breath (Prâna); distinct from that is another inner soul (Antarâtmâ) consisting of thought

आतला आत्मा प्राणमय (आहे), त्याहून दुसरा आतला आत्मा मनोमय आहे. त्याहून दुसरा आतला आत्मा विज्ञानमय आहे. प्रीतिच त्याचें शिर. मोद (सुख) त्याचा उजवा पक्ष प्रमोद (विशेष सुख) हा त्याचा डावा पक्ष आनंद (त्याचा) आत्मा आणि ब्रह्म (वेदादिक विद्या) त्याचें शेपूट, हा त्याचा आधार सत्य, ज्ञान, (आणि) अनंत ब्रह्म." "जर तो असत हें ब्रह्म जाणतो तर असत हेंच तो होतो सत हेंच ब्रह्म आहे असें जर तो जाणता तर (पंडितजन) म्हणून त्याला सत (असणारा) असें जाणतात." "ह्याच्याच आनंदाचा अंश (मात्रा) दुसरीं भूतें म्हणजे सर्व पदार्थ ह्याचें उपजीवन आहे" "मनासहवर्तमान ज्याप्रत न प्राप्त होऊन त्यापासून वाणी परत फिरते (तें ब्रह्म) "ब्रह्माचा आनंद जाणणारा पुरुष कशालाच भीत नाहीं" "जेथें दुसरें (तो) पहात नाहीं, दुसरें (तो) ऐकत नाहीं, दुसरें (तो) जाणत नाहीं, तो परमेश्वर (भूमा) म्हणजे सर्व व्यापी म्हणजे ब्रह्म" 'एक देव सर्व भूतांच्या ठायीं गुप्त आहे, सर्व भूतांचा अंतरात्मा" 'तो रस वीं म्हणून रसालाच प्राप्त होऊन हा (मनुष्य) आनंदी होतो" "म्हणूनच कोण श्वासोच्छ्वास घेतो? कोण शरीरामध्यें वायु फिरवितो? जर आकाश हा आनंद नसेल तर हाच आनंद करतो." "हा आनंदाची मीमांसा होते" "आनंद ब्रह्म असें जाणता झाला" "विज्ञान आनंद हें ब्रह्म

(Manomaya) distinct from this is the inner soul (Antarâtma) consisting of high knowledge (Vijnâna-maya), love is indeed its head (its, that is, of the last inner soul or of high knowledge) passive joy (Moda) is (its) right side active joy (Pramoda) is (its) left side · happiness is (its) soul and Brahma, (the Vedas) is (its) tail and (its) support" "Brahma is truth, knowledge (and) infinity" "If he (any person) knows the unreal to be Brahma, he indeed becomes false." "If he (any person) knows the real or (what exists) to be Brahma, (he becomes indeed truthful) Hence (the pandits or sages) know him to be existing (Sat)" "(All) other beings depend indeed on a particle of his happiness (for their existence) That from which with the mind not having attained (to it), the tongues return—(is Brahma)" "He who knows the happiness of Brahma is not afraid of any thing" "He (God) is the abundance (Bhûmâ) or omnipresent or Brahma—that place where he (a person) sees nothing else" "One God is hidden in all existence, omnipresent, and is the soul of all existences." "Well, He is the sap, and, therefore having obtained the sap, (man) becomes happy? Who then breathes? who breathes particularly? if æther be not happiness He causes happiness this is the philosophy (Mimânsâ) of happiness (Ânanda)" "(A person) knows happiness to be Brahma (A person knows) high knowledge and happiness (to be Brahma)" "He desired to be many and to bring forth (progeny)" "From this that soul, æther was indeed produced" "(He)

असें जाणता झाला" "त्यानें इच्छा केली कीं पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा व्हा व्यावी" 'त्या ह्या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें" 'जें काहीं हें (आहे) (तें) हें सर्व त्यानें उत्पन्न केलें" 'ह्या वाक्याची योजना करतांना ज्या वाक्यामध्ये पक्ष आहे पुच्छ आहे असें ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे त्या वाक्याच्या अर्थाविषयीं शंकराचार्यास मोठी अडचण पडली आहे कारण सर्व पक्ष्याच्या आकारानें ब्रह्माचें निरूपण झालें आहे आणि पुच्छानेंहि ब्रह्माचेंच निरूपण झालें आहे हें कसें ? सारा पक्षी एकदां अवयवी आणि पुच्छ हा एक त्याचा अवयव अवयवी आणि अवयव हे दोन्ही ब्रह्मच कसे होऊं शकतील ? ही अडचण दूर होण्याकरितां शंकराचार्यानीं इकडे तिकडे असा तसा काहीं वाद केला आहे आम्हीं ज्या रीतीनें उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला आहे त्या रीतीनें अर्थ केला असतां अशा वादास जागाच रहात नाहीं आणि वेदांना विशेष ब्रह्म म्हणतात हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे आणि वेदांविषयीं विद्या हें परमेश्वरज्ञानाचा आधार आहे असें म्हटल्यानें अर्थ नीट लागतो बाकीच्या वाक्याविषयीं विचार करण्याची गरज नाहीं कारण त्याचा अर्थ सरळ आहे

produced all — whatever is. Shankarâchârya finds it hard to interpret the term Brahma as used in one of the above texts where the different elements are described such as—love is His head because Brahma is described as compared to a bird and Brahma is stated to be its tail How can Brahma be the tail of the bird which is Brahma itself? The bird is a whole of which the tail is a part. How can the same thing be a whole and its part at the same time? To obviate such a difficulty springing from the use of the term Brahma in reference to the tail of Brahma which is itself Brahma Shankarâchârya argues But there is no ground for any discussion if Brahma be interpreted into the Vedas as we have done and it is well known that the Vedas are called Brahma. The text is thus properly interpreted by stating that the knowledge of the Vedas is the basis of the knowledge of God It is not necessary to examine the other texts because there is no difficulty about their interpretation

———

सूत्राणि

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पदानि । अन्त , तत्–धर्म–उपदेशात् ॥

पदार्थः । तस्य धर्म =तद्धर्म । तस्य निरूपणात्=तद्धर्मोपदेशात् ॥

वाक्यार्थः । परमेश्वरस्य धर्मनिरूपणाद् (वेदवाक्येषु) अन्त पदेन परमेश्वर एव गृह्यते ॥

भावार्थः । केषु चिद् वेदवाक्येषु परमेश्वरस्य शरीर निरूप्यते । अन्येषु केषु चिद् वाक्येषु परमेश्वरस्याऽकारोऽपि नास्तीति प्रतिज्ञायते । तत्र परस्परविरोधिना वाक्याना का व्यवस्थेति प्राप्ते ब्रूम । परमेश्वरस्य शरीर नास्त्येव । स निराकार । यच्छरीर वर्णन श्रूयते तल्लाक्षणिक । तत्राऽभेदेनाऽद्वैतवादिनो व्यवस्था कुर्वंति । विशिष्टाद्वैतद्वैतवादिनस्तु भेदेनेति विशेष ॥

अनुसन्धेया उपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण । तस्य यथा कप्यास पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो य एव वेद । छा० उ० (१ ६,७) ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय । क० उ० (१ ३,१५) ॥ स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । छां० उ० (७ २४,१)॥ आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य ॥ स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषा चेष्टे देवकामानाञ्च । छां० उ० (१ ६,८) ॥ स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषा चेष्टे मनुष्यकामानाञ्च । छा० उ० (१ ७,६) ॥ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसभेदाय । बृ० आ० (६ ४,२२)॥ य आत्माऽपहतपाप्मा । छा० उ० (८ ७,१) ॥ अथय एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवक् तत्साम तदुक्थ तद्यजुस्तद्ब्रह्म । + + यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ । + + तद्य इमे वीणायां गायंत्येते गायति तस्मात्ते धनसनय । छा० उ० (१ ७,६) ॥ सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस । छा० उ० (३ १४,४ ॥

२० आंतील (ब्रह्म), कारण त्याच्या गुणांचें निरूपण आहे.

२०. प्रथम उपनिषद्वाक्याचा अर्थ केला म्हणजे सूत्राचा कटाक्ष सहज लक्षांत येईल. "पुढे जो हा सूर्याच्या आंत तेजःपुंज पुरुष दिसतो, तेज ज्याची दाढी, तेजच ज्याचे केश, बोटाच्या शेवटापर्यंत सर्वच तेज. माकडाच्या मागील भागाप्रमाणें लाल, जशीं आतां उमललेल्या कमळासारखेच तेजस्वी ज्याचे डोळे, त्याचें नाव उदेति (वर येतो.) हा सर्व पापापासून पार निघालेला (उदित) असें जो जाणतो तो खरोंच सर्व पापापासून पार निघतो." "जो हा डोळ्याच्या आंत पुरुष दिसतो. ज्याला मुख (शब्द) नाहीं, ज्याला स्पर्श नाहीं, ज्याला रूप नाहीं जो अव्यय आहे म्हणजे ज्यामध्ये कमी ज्यास्ती होत नाहींत + + +" "जो हा सूर्यामध्ये आहे, जो हा डोळ्यामध्यें आहे त्याचें, महाराज, कशामध्यें निवासस्थान ? (असें विचारल्यास त्याच्या) स्वताच्या महिम्यामध्य (हे उत्तर.)" "आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणी असणारा आणि नित्य." "ह्याच्या पलीकडे जे लोक आहेत त्याचा हि ईश आणि ज्याच्या इच्छा देवाच्या इच्छेप्रमाणें (मोगाप्रमाणें) आहेत त्याचाहि ईश, आणि जे लोक ह्याच्या खालीं आहेत त्याचाहि ईश आणि मनुष्यासारखे ज्याचे भोग आहेत त्याचाहि तो हा ईश डोळ्या-

20. *In the-inside-of* (relates to Brahma) because of the enunciation of its attributes.

20 The bearing of this sûtra will be easily perceived when an illustrative text is translated "Then the resplendent Person, who is seen *in the inside of* the sun—whose beard is light, whose hair are light—up to the tips of whose fingers, all light, whose eyes red like the anus of a monkey are like a lotus just blown—His name is the rising (Udeti)—He has risen superior to all sin (Uditas)—he who knows this escapes sin" "The Person who is seen *in-the inside-of* an eye He who has no mouth, (speech) who has no touch, who has no form, who is unchangeable + + + who this (is) *in the inside of* the sun, who this (is) *in-the-inside of* an eye" "Oh lord, in what does he exist? (the reply to this question is) in his own greatness (glory)" He is every where like the sky (and is) eternal "He rules over all the regions beyond this (world), and over those whose enjoyments are like those of gods He this rules also over all the regions be low this world, and over those whose enjoyments are like those of men" (This is the description of the Person in an eye) "He is the lord of all this, He is the great lord of all beings, this the protector of all beings—this the supporting bridge of all these regions that they may not be separated, + + He who is *in the-inside of* an eye and *of* the sun is the name of this Person "He

तील पुरुषाचें हें वर्णन हा सर्वेश्वर हा भूताधिपति, हा भूतपाल, हा लोकांचा भेद होऊं नये म्हणून हा धारण करणारा सेतु, जो हा सूर्याच्या आंत आहे, डोळ्याच्या आंत आहे, हा सूर्यरूप्याचें नाव—तो हा सर्व पापांपासून पार गेला ज्यानें पापपुण्यास मारलें आहे (तो) जो आत्मा" "डोळ्यांतील पुरुषामध्यें तो ऋग्वेद, तो सामवेद, तें उक्थ, तो यजुर्वेद, तें ब्रह्म (सर्व विद्या)" "ह्याचे जे दोन गायक ते दोन गायक म्हणून जे हे वीणा घेऊन त्याला गातात तेच गातात म्हणून ते धनवान् होतात" "सर्व कर्माचें सर्व भोगाचें, सर्व रसाचें सर्व गंधाचें (आगर)" अशीं हीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यामध्यें सूर्यमंडळाच्या आंत, डोळ्याच्या आंत असा आरंभ करून परमेश्वराचें वर्णन केलें आहे म्हणून आंत हें पद वरील सूत्रांत घेतलें आहे आणि उपनिषदांत आंत या पदास धरून ज्याचें वर्णन केलें आहे तो परमात्मा कारण याच स्थळीं उपनिषदांमध्यें परमेश्वराच्या गुणांचें निरूपण झालें आहे असा वरील सूत्राचा अर्थ आहे वर जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्या वाक्यांमध्यें साकार परमेश्वराचें वर्णन आहे म्हणून परमेश्वरास नखें, बोटें पाय, आहेत, तोंड, नाक, डोळे आहेत असें कोणी पूर्वपक्षकार म्हणतात हें म्हणणें शंकराचार्य मध्वाचार्य, रामानुज, यास मान्य नाहीं। त्याचें म्हणणें असें

this who has risen superior to all sin + + He who (is) the soul, one who has destroyed sin" "The Rigveda (is) in load—in (in the inside of) the Person—that Sama, that Uktha that Yajus that Brahma (all knowledge)" 'Those two who sing about him, they alone are singers" + + 'Hence those who by means of a lute sing about him, alone sing, and thus become opulent.' 'He (is) all action all enjoyment, all fragrance all drink. Such are the texts of the Upanisads. They describe God by such references as *in-the-inside-of*. Hence the term *in the-inside of* (antas) is introduced into the above sûtra. Hence the description as referring to *in the inside-of* bears on God because the context enunciates the attributes of God. This is the sense of this sûtra. In the texts of the Upanisads already quoted, God is described as possessing a form. Hence some opponents infer that God has nails, fingers feet a mouth a nose, and eyes. But such an inference Shankarâchârya, Madhvâchârya or Ramânuja cannot permit. They state that God or the Supreme Brahma has no form. But as a form is described in the Upanisads, how is the inference of the opponents to be invalidated? Shankarâchârya thus adjusts the description of God as possessing a form. There are two classes of common people—the one, mere worshippers or followers, and the other, intelligent and rationalistic. Though God is really without any form yet how can the former class adore God having no form, as their understanding is slow and their intellect dull? Hence

आहे तरी, परब्रह्म किंवा पुरुषोत्तम निराकारच आहे. पण साकाराचें तर उपनिषदात वर्णन झालें आहे. तेव्हां पूर्वपक्षकाराचें खंडन कसें करायाचें? उपनिषदात परमेश्वराचें जें साकार वर्णन झालें आहे त्याची व्यवस्था शंकराचार्य अशी करतात—"जन दोन प्रकारचे आहेत. एक केवळ उपासक आणि दुसरे ज्ञानी. जरी परमात्मा खरोखरी निराकार आहे तरी उपासकाची बुद्धि जड आणि ज्ञान थोडें असल्यामुळे त्याना खरोखर निराकार परमेश्वराची उपासना कशी करता येईल? म्हणून जरी मिथ्या आहे तरी त्यानीं साकाराची पूजा करावी, आणि या मिथ्या उपायानें जेव्हा सत्य ज्ञान प्राप्त होईल तेव्हा निराकार परमेश्वराची उपासना करावी." इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे की, हा सारी व्यवस्था बौद्धधर्म आचरणाऱ्या लोकामध्यें चालू असे आणि त्यातूनच या शंकराचार्यादि आचार्यांनीं ही व्यवस्था घेतली आहे. साऱ्या देशामध्यें आणि सर्व लोकामध्यें मोठी मिरविणारे ज्ञानी थोडे त्यानाच फायनी सत्य समजण्याची आणि आचरण्याची योग्यता आहे, बाकी सारा जनसमूह मूढ, अल्पमति, त्याना सत्य काय हें समजावयाचें नाहीं, ते केवळ उपासक, म्हणजे ज्ञानी जसें सांगतील तसें ऐकणारे, ही बौद्धसंप्रदायाची मांडणूक आहे. ही बौद्धाचार्यांस मात्र साजते वैदिकाचार्यास म्हणजे आर्यजनांच्या प्रवर्तकास ही साजत नाहीं. त्याच्या मताप्रमाणें

though God has no form, and though the statement that He has a form, is false, yet they ought to worship God as having a form. When they succeed in realizing God by such means, that is, when by means of what is false, they learn what is true, they may adore God having no form. Suffice it to observe that such an adjustment had been made by the Buddhists from whom Shankaráchárya borrowed it. When compared with the mass of the common people, who are naturally slow of apprehension, and dull of intellect, and, therefore, incapable of knowing the truth, the number of those who profess to be intelligent and rationalistic, cannot but be small. The mass of the people therefore, cannot but be mere worshippers or followers of those who profess to be intelligent and well-informed. This is the adjustment—the division and social arrangement, as inculcated on the people by the Buddhists—an arrangement which was fully comprehended by the Bouddháchāryas alone but which was never conceived and realized by the Vaidikáchāryas,—those who enforced the Vaidika polity. The last taught the same principles to all and every body, provided he was a genuine Árya, and entitled to know the truth and to act up to it. If the division of the common people—into the intelligent and the ignorant or rationalists and mere followers—were not accepted, and if mere followers did not worship God as having a form, then how would the numerous texts—met with in the Vedas and Upanishads which describe

सूत्राणि

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

भावार्थः । वेदवाक्येषु जीवात्मपरमात्मनोर्भेद उपदिश्यते । अतो जीवात्मन परमात्मा भिन्न एव । तत्र वेदितुरादित्याद् विज्ञानात्मनोऽयोऽन्तर्यामीत्युक्त्या शङ्कर सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च भेद दर्शयित्वा सूत्रार्थं व्यवस्थापयति । तच्चिन्त्यम् सूत्रस्य प्रतिपदोक्तार्थ त्यागात् ॥ यद्यपि तत्र (अनुसंधास्यमान उपनिषद्वाक्ये) आकारो न श्रूयते तथापि हिरण्मयवाक्येनैक वाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मतव्यमिति वल्लभ ॥ अत सर्वेभ्य एवादित्यादिजीवेभ्योऽय एव परमात्मेति सिद्धमिति रामानुज ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्य शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत । बृ० आ० (५ ७,९) ॥ इंद्रस्यात्मा निहित पंच होता । + वायोरात्मानं कवयो निचिक्यु । + अन्तरादित्ये मनसा चरन्त । देवानाश्चैतद्यु ब्रह्मावविंदत । तै० आ० (३ ११,६) ॥ कोह्येवाऽन्यात् क प्राण्यात् । यदेष आकाश आनंदो न स्यात् । त० ति० (७)

ध्यायजन असला म्हणजे झाल ... त्यास सम्य समजून घेण्याची योग्यता आहे ज सत्य ते आचरण्याचा अवकाश आहे वर ... आणि नाना असा ... जर न केला आणि उपासकांनी साकार ... मनाचा ... न करावी तर ... सगळे साकार आणि निराकार अशी ... वर्णन ... त्याची व्यवस्था काय? यावर आमनी ... उत्तर आहे ...

God as having a visible body—le nt p t d and adjusted? This point we believe can be an r d in two ways. First the language of the Vedas and Upanishads ought to be such as every Ārya can not but understand and so realize the description given. Hence the statements of the Vedas and Upanishads are direct, easy and attractive. Hence they mention worship of a form ... by means of ... having a form—the spiritual being de

२१. भेद आहे असें निरूपण करण्याचा व्यवहार असल्यामुळें (तो दुसरा) आहे.

21 (He is another), as it is a common practice to speak of distinction

यम-वेद आणि उपनिषदादिकांची भाषा सर्व आर्यजनास समजण्याजोगी असली पाहिजे आणि त्यांत जें वर्णन झालें आहे तें सर्वांच्या लक्षात आलें पाहिजे म्हणून वेद आणि उपनिषदादिकांची भाषा, सरळ, सुलभ आणि सरस आहे आणि म्हणूनच त्यामध्ये साकाराचें दृष्टांत घेऊन निराकाराचें वर्णन केलें आहे दुसरें, जे ज्ञानी आहेत त्यांना थोडी सूचना केली म्हणजे पुरे निराकाराचें थोडें वर्णन वेद उपनिषदादि ग्रंथांत असलें म्हणजे ज्ञान्यांची सहज समजूत पडेल पण असा प्रकार नाहीं वेद, उपनिषदादि ग्रंथामध्यें निराकाराचें वर्णन फार 'जन हा, तो इंद्र, ना अग्नि म्हणजे ज्याला तुम्ही इंद्र किंवा अग्नि समजतां तो इंद्र किंवा अग्नि नव्हे तो निराकारच' असें वेदामध्यें वारंवार वर्णन आहे आणि उपनिषदांमध्येंहि साकाराचें वर्णन थोडें, निराकाराचें वर्णन फार. हें कसें ? म्हणून शंकराचार्यांनीं बौद्धसांप्रदायास अनुसरून आर्यजनाचा जो विभाग केला तो टाकून साकार वर्णन जें आलें आहे तें आर्यजनाची सहज समजूत पडावी आणि दृष्टांताच्या योगानें निराकाराचें सहज ज्ञान व्हावें म्हणून आलें आहे असें मानणें ठीक आहे

• २१ शंकराचार्य या सूत्राचा अर्थ

scribed by means of the material Secondly, intelligent and well informed persons simply require mere indication they could be informed if the Vedas and Upanisads simply hinted at the nature and attributes of God But thus the Vedas and Upanisads do not do The Vedas and Upanisads abound with the description of His spiritual as distinguished from His material nature—that in which His form as such is mentioned The Veda frequently state — Oh people, that whom you consider to be Indra, is not Indra He is different The Upanisads again abound with the description of the spiritual nature of God How is all this to be explained ? Hence it is proper to recognize that the material description of God as it occurs in the Vedas is intended as the means of explaining easily the spiritual nature of God to the Āryas and it is also proper to abandon the division of the Āryas which Shankarāchārya bases on that of the Buddhists

21 Shankarāchārya in interpreting this sûtra admits that the human spirit is different from the Supreme Spirit But finding such an admission to be subversive of his system, he states in his commentary that beings having the human spirit include the sun, moon and stars, and that God is different from them This sûtra is the foun

सूत्राणि.

आकाशस्तल्लिंगात् ॥ २२ ॥

पदानि । आकाश, तत्-लिंगात् ॥

पदार्थः । तस्य लिंग=तल्लिंग । तस्य=ब्रह्मणः । लिंग=श्रुतिसामर्थ्यम् ॥

वाक्यार्थः । आकाशपदवाच्यं ब्रह्म ब्रह्मप्रदर्शकवेदवाक्यसामर्थ्यात् ॥

भावार्थः । अनेकान्युपनिषद्वाक्यानि वर्तते । तेष्वाकाशपदप्रयोगो दृश्यते । तस्यार्थो ब्रह्म । कुतः । ब्रह्मवाचकत्वं विना वेदवाक्यानामर्थो न सम्भवति । आकाशस्य ब्रह्मणाऽशतः सादृश्यादाकाशशब्दो लाक्षणिकः ॥

अनुसन्धेया उपनिषद्वाक्यानि ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । छा० उ० (१९,१.) ॥ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । ब्र० वि० (७.) ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म । छा० उ० (८.१४,१)॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । ब्र० वि० (१.) ॥

धरताना मान्य करतात कीं, जीवात्मा भिन्न आणि परमात्मा भिन्न परंतु असें मान्य करण्यास त्यास अवघड वाटेनें म्हणून आपल्या भाष्यामध्यें सूर्यादि ग्रहास जीवकोटीमध्ये घालून त्यापासून परमेश्वर भिन्न आहे असी त्यानीं व्याख्या केली आहे द्वैत आणि अद्वैत सिद्धांतामध्यें जो वादविवाद होतो त्या वादविवादाचें माहेरघर हें सूत्र आहे असें म्हटलें तरी चालेल परंतु यावर शंकराचार्याची व्याख्या असावयाची होती हें स्पष्ट आहे कीं,

tain head of all the controversy between the dualists or theists and the non dualists or pantheists We expected but in vain copious comments on this sutra from Shankarâchârya It is but plain that Madhvâchârya does not copiously comment on this sûtra, because it is entirely favourable to his system Râmanuja distinctly observes that God is distinct from such beings as the sun, moon and stars, and that though the Vedic texts which describe the sun, moon, and stars, do not mention any material form, yet when all these

२२. त्याचा (ब्रह्माचा) अर्थ दाखविण्याचें सामर्थ्य आहे म्हणून आकाश-(शब्द ब्रह्मवाची).

मध्वाचार्यांस हें सूत्र साधक असल्यामुळें यावर विशेष व्याख्या करण्याची त्यास आवश्यकता नाहीं. रामानुज स्पष्ट असें म्हणतात कीं, सूर्यादि सर्व जीवांपासून परमात्मा भिन्न आहे. सूर्याविषयीं वर्णन करणारीं जीं वेदवाक्य आणि उपनिषद्वाक्य आहेत त्यामध्ये जरी आकाराचें वर्णन नाहीं तरी हिरण्मय म्हणून ब्रह्माचें वर्णन ज्या वाक्यांत आहे त्या वाक्याशीं या सर्व वाक्यांची एकवाक्यता केली म्हणजे ब्रह्म साकारच असें सिद्ध होतें.

२२ वादविवाद इतकाच आहे कीं काहीं काहीं वेदवाक्यांमध्यें आकाश शब्दाचा अर्थ काय करावयाचा? आकाश म्हणजे परब्रह्म, परमेश्वर किंवा आकाश म्हणजे प्रत्यक्ष जें आभाळ दिसतें तें? पुढील वेदवाक्यावरून हा वाद उत्पन्न झाला. "या लोकाचा काय गति? आकाश हीच (या लोकाची गति) असें तो म्हणाला. अरे बा! हीं सारीं भूतें आकाशांतूनच उत्पन्न होतात आणि पारून आकाशामध्ये जातात कारण कीं, या सर्वांपेक्षा आकाश मोठें आणि (आकाश त्यांचें) मुख्य स्थान" या वाक्यांत आकाश शब्दाचा अर्थ परमात्मा, परब्रह्म असा करावयाचा किंवा प्रत्यक्ष आभाळ असा

22 (The term) æther (signifies) Brahma because of its significant power

texts are brought into harmony with the text which speaks of Brahma being golden (Hiranmaya) Brahma is thus proved to possess a form

22 The whole question is—how is the term—æther—as used in some Vaidika texts to be interpreted? Does it signify the Supreme Brahma or the visible heavens? The following Vedic texts originate the question What is to be the end of these regions? Æther (Âkâsha) is indeed the end (of these regions) So said he Well all these beings are produced from æther and go into æther after having disappeared, because æther is larger than all these (and æther) is their principal place of abode' The question is—does æther (Âkâsha) as used in this text signify the Supreme Brahma or the visible heavens? The opponent states that æther is the visible sky because this sense is well known to the common people, and because it predominates in the Vedas Shankarâcharya in reply adduces such Vedic texts as sanction the interpretation of æther into the Supreme Brahma We will translate the Vedic texts —'Oh because who breathes out and in, (and) who supports life if this æther be not joy? Well—æther indeed bears (every) name and form' That which is in the inside of

सूत्राणि.

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

पदार्थः । अत एव=तल्लिङ्गादेव ॥

भावार्थः । आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अत एव प्राणपदस्यापि ब्रह्मवाचकत्वम् ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तांश्चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यति । + + कतमा सा देवतेति । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । छा० उ० (१ ११,५)॥ प्राणबन्धनꣳहि सोम्य मन. । छा० उ० (६,८,२.) ॥ प्राणस्य प्राण । + + ये + विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यम् । बृ० आ० उ० (४.२,२१.) ॥ स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राण चक्षु प्राणꣳश्रोत्र प्राण मन· । छा० उ० (४.३,३.) ॥ स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते ॥ यदा सुप्तः स्वप्न न क चन पश्यति । अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभि. सहाप्येति । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) ॥ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ॥

करावाचा ? पूर्वपक्षकार असें म्हणतात कीं, आकाशशब्दाचा अर्थ प्रत्यक्ष जें आम्हांस दिसतें तें असा करावा कारण हाच अर्थ लोकामध्यें प्रसिद्ध आहे आणि वेदांतिग्रंथामध्यें हाच अर्थ पुष्कळ आढळतो. यावर शंकराचार्यादि भाष्यकार उत्तर देतात उत्तर देतांना त्यामध्यें आकाश शब्दाचा अर्थ परमेश्वर, परब्रह्म, परमात्मा, असा आहे असें वेदवाक्य ते जिज्ञासूंस दाखवितात

them is Brahma" "Æther was produced from that this spirit the air (was produced) from æther fire (was produced) from the air This my spirit in the inmost recess of the heart is larger than the earth, the firmament, and the heavens—larger than all these regions" "Special knowledge (and) joy are the Brahma—the principal seat of those who dispense wealth."* 'That this is beyond the highest —that this the high note (Udgitha)—is the joy"

२३. म्हणूनच प्राण ब्रह्मवाची शब्द आहे.

23. Therefore, the spirit (Prâna) is, indeed, Brahma

या वेदवाक्यांचें भाषांतर आम्ही करून दाखवितों. "कारण कीं, कोण श्वासोच्छ्वास करितो, कोण प्राणधारण करितो? जर हें आकाश आनंद नसेल तर." "आकाश, खास नाम आणि रूप यांना आकाश वहातें. त्याच्या आत जें तें ब्रह्म" "त्याच ह्या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु (उत्पन्न झाला) वायुपासून अग्नि उत्पन्न झाला" "आतल्या हृदयाच्या ठायीं माझा हा आत्मा पृथ्वीपेक्षा मोठा, अंतरिक्षापेक्षा मोठा, द्युलोकापेक्षा मोठा, ह्या साऱ्या लोकांपेक्षा मोठा." "विज्ञान (आणि) आनंद (हें) ब्रह्म, धनाच्या देणाऱ्याचें मुख्यस्थान." "तो हा अष्टाच्या पलीकडला, उद्गीथ (चढा सुर) तो हा अनंत." "ज्यामध्यें सारे देव वास करतात ऋचेच्या त्या नित्य उत्तम आकाशाच्या ठायीं" "भृगुसंबंधी वरुणानें सांगितलेली ती ही विद्या उत्तम आकाशामध्यें ठीक स्थित आहे" "ॐ सुख (क) हें ब्रह्म आकाश (ख) हें ब्रह्म आकाश हें पुराणें" "अग्नि नावाचा जन अनुवाक शिकतो" "हे जनहो, सर्वांस व्यापणाऱ्या देवाचीं वीर्यें खास मी सांगतो" "ज्या देवानें पृथ्वीवर प्रकाशणारे (अग्नि, वायु आणि आदित्य) निर्माण केले" अपरिमित तत्त्वें वाढ-

"In the eternal highest heaven of the Rik in which all gods abide" "That knowledge as inculcated on Varuna by Bhrigu, is securely established in the highest heaven." "Happiness (Kam) is Brahma æther (Kham) is Brahma—æther (which is) ancient" "A man of the name of Agni learns a chapter (anuvâka)" "Oh people, I really mention the exploit of all pervading God" "That God who made fire (Agni), the air (Vâyu) and the sun who shines upon this earth" "(Oh Visnu)—he is not able to comprehend thy majesty—(thou) who increasest by means of an infinite form. Shankarâchârya, Madhvâchârya and Vallabhâchârya interpret these texts so as to accomodate them to their systems by interpreting æther as they think necessary Shankarâchârya interprets æther in to the Supreme Brahma, while Râmânuja and Vallabha do not offer special comments on this sûtra

23. In the sanskrita sûtra the terms—*therefore* and *indeed*—are used What is their sense? Is the term *æther*, by means of its significant power, expresses Brahma, so the term *spirit* (Prana) by means of its significant power, indeed expresses Brahma The sense of the sutra is thus sufficiently plain Now the texts, quoted from the Vedas and Upanisads, are to be translated "Oh

सूत्राणि.

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

पदानि । ज्योतिः, चरण-अभिधानात् ॥

पदार्थः । चरणाभिधानात्=पादनिरूपणात् ॥

वाक्यार्थः । ज्योतिःपदस्य ब्रह्मवाचकत्वं । कुतः । पादवर्णनात् ॥

भावार्थः । प्रकरणेन त्रिपादित्यादिवर्णनेन च छांदोग्ये ज्योतिर्ब्रह्मत्वेन निरूपितं । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति शांकरः ॥ द्युसंबंधितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एवेति रामानुजः ॥ विष्णुरेव ज्योतिरिति मध्वः ॥ तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्सु बध्यमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धं । अत पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः । + तस्यैषा श्रुतिः । छां० उ० (३.१३,८.) ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि । छां० उ० (६.३,३) ॥ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं । बृ० आ० उ० (५.६,५.) ॥ तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । छां० उ० (३.१३,८.) ॥ गायत्री वा इदꣳ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च । + + + तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । छां० उ० (३.१२,६.) ॥ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । तै० ब्रा० (३.१२,९,७.) ॥ वाचैवायं ज्योतिषास्ते ॥ बृ० आ० उ० (४.३,५.) ॥ मनो ज्योतिर्जुषतां । तै० सं०

(१.५,३,२.) ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति । क० उ० (५.१५.) ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । बृ० आ० उ० (४.४,२०.) ॥ शांत उपासीत । छां० उ० (३.१४,१.) ॥ आत्माऽन्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद । बृ० आ० उ० (४.४,२४.) ॥

२४. पायाचें वर्णन केलें आहे म्हणून ज्योतिशब्दाचा अर्थ ब्रह्म.

गाया (हे विष्णु) तुझा महिमा त्यास आकलत नाहीं" अशीं हीं वदा तील आणि उपनिषदांतील वाक्य घेऊन आपआपल्या मनाच्या अनुरोधान शंकराचार्य, मध्वाचार्य, आणि वल्लभाचार्य आकाशशब्दाचा अर्थ करतात शं कराचार्य आकाशशब्दाचा अर्थ परब्रह्म असा करतात मध्वाचार्य आकाश शब्दाचा अर्थ विष्णु असा करतात, आणि रामानुज आणि वल्लभ यांनी या सूत्रावर विशेष व्याख्या नाहीं

२३ सूत्रात "म्हणूनच" असें पद आहे त्याचा अर्थ काय ? आकाश शब्दा च्या सामर्थ्यावरून आकाश हा शब्द ब्र ह्मवाचक आहे म्हणून प्राण या शब्दाच्या सामर्थ्यावरून प्राण हा शब्द ब्रह्मवाचक आहे इतका सूत्रार्थ झाला सूत्र स्पष्ट आहे उपनिषदातील आणि वेदातील जीं वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचे भाषांतर केलें म्हणजे झालें * हे प्र स्तोत्या, (हे गायक) जी देवता या स्त

24 On account of feet being mentioned, the term *light* (Jyotis) expresses Brahma

singer if thou wilt praise, not knowing the goddess who has responded to thy praises, (and come to thee), then thy head will fall down + + then what is that goddess? He said, indeed, the spirit (is that goddess) Well all these existences enter, indeed, the spirit, and come out of the spirit That this goddess has responded to thy praises" Hence, Oh somya, mind is the string of the spirit" 'Those who know the spirit of the spirit know the eternal principle Brahma" "Well, when a person sleeps, then, indeed, the speech goes into the spirit, the sight, into the spirit hearing, into the spirit the mind, into the spirit' 'When he is awakened, all these re appear from the spirit itself" "When he sleeps sound he does not dream at all and in him, the Prâna (spirit) itself singly exists then speech with all the names goes into it' "In every spring let him sacrifice a Jyotistoma sacrifice" By means of such texts the Vedâtins prove that the term *spirit* (Prâna)

शब्दाचा अर्थ ब्रह्म होतो असें सांगताना दुसऱ्या निमित्तानें वर्णन केलें आहे. तें निमित्त असें आहे कीं, छां० उ० मध्ये (३.१२,६.) या ठिकाणीं पुरुषसूक्तांतील एक ऋचा घेऊन त्याच्या वरती लिहिताना "ज्या स्वरूपास तीन पाद आहेत तें अमृत" असें वर्णन केलें आहे. आणि त्या वर्णनास धरून "तेंच रे हे ब्रह्म" असें छां० उपनिषदांत म्हटलें आहे. या वर्णनास धरून बादरायणाचार्य म्हणतात—पादाचें वर्णन आलें आहे म्हणून ज्योतिश्शब्दाचा अर्थ ब्रह्म. पुरुषसूक्तांतील "तेवढा याचा महिमा त्यापेक्षाहि हा मोठा पुरुष याचा पाद सर्व भूतें तीन पाद ज्याला आहेत असें ज्याचें स्वरूप तें आकाशांतील अमृत" या पुरुषसूक्तांतील वाक्याच्या अर्थाचें प्रकरण चालू आहे. त्यावरून ज्योति म्हणजे ब्रह्म असें शंकराचार्य म्हणतात. आकाशाचा संबंध लावून वर्णन केलें आहे म्हणून अनंत तेज या ज्योतीचें आहे म्हणून ज्योति म्हणजे परम पुरुष सर्वज्ञ, सत्यस्वरूप, अनंतकल्याण गुणगण, परमेश्वर असा अर्थ रामानुज करतात. ज्योति म्हणजे विष्णु असें मध्वाचार्य म्हणतात—वल्लभ म्हणतात कीं, "ज्याचे तीन पाद असें याचें स्वरूप आकाशांतील" असें वर्णन केलें आहे म्हणून तीन पाद असणारें ह्याचें अमृत स्वरूप वर आकाशांतील लोकामध्यें आहे म्हणून एथें चवथ्या पादाचें वर्णन आहे हें सिद्ध म्हणून पाद

Purusa sûkta, is described is connected with heaven, and it is therefore, infinite, and, therefore, it expresses the highest Person—God who is omniscient, whose purposes are immutably true, and who is a reservoir (guna) of infinite beneficent qualities Madhvâchârya insists upon interpreting light (Jyotis) into Visnu, the special name of God recognized by the dualists or theists Vallabha states that the heavenly form which has three feet is described in the Chhândogya Upanisad, that, therefore this heavenly immortal form is to be seen in Heaven, that, therefore the description of the fourth foot applies to our world that therefore the term light expresses the attributes of Brahma and that therefore, the term *light* signifies Brahma By means of this chain of reasoning Vallabha adapts this sutra to his system of philosophy which asserts that whatever is material and whatever is spiritual is the same eternal essence—Brahma itself This is the secret of the doctrine of Vallabha known as pure non-dualism The following is the translation of the texts from the Upanisads quoted in this connection 'Oh well, this is indeed, that light in the lowest and the highest regions—(that light) which shines on all sides on the surface—on all sides on the surface—even beyond this this is the sight of that form of light which (exists) in this inner Person + + + this is, indeed (the way) of Him (Person) being heard" 'Let me divide into three each one of these

सूत्राणि.

छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं ॥ २५ ॥

पदानि । छंदस्–अभिधानात्, न, इति, चेत्, न, तथा, चेतस्–अर्पणनिगदात्, तथा, हि, दर्शन, ॥

पदार्थः । छंद =गायत्र्यादि । चेतस अर्पणं=चेतोर्पण । निगदात्= वेदे निरूपणात् । दर्शन=ज्ञानम् ॥

वाक्यार्थ । गायत्र्यादिछंदसा ब्रह्मनिरूपण नेति चेन् न । कुत । तत्प्रकारेण चेतसोऽर्पण ब्रह्मोपासनाद्वारा वेदे निरूपित । तत्प्रकारेणैव ज्ञान च भवति ।

भावार्थः । गायत्रीछंदसो यद् वर्णन वेदे लभ्यते तद् ब्रह्मणि न पर्यवस्यतीति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । आचार्य पूर्वपक्ष निराकरोति । कथ । गायत्रीछंद उद्दिश्य वेदे निरूपण नास्ति । गायत्रीछंद पदेन ब्रह्म ग्रहणीय । कुत । वेदे गायत्रीमुद्दिश्योपासनावर्णन क्रियते । तद्वर्णनेन चोपासनाज्ञानमेव भवति ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

गायत्री वा इद ॅ सर्वं भूत यदिद किंच । + + + सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रा तदेतदृचाऽभ्यनूक्त । तावानस्य महिमा + + + यद्वै तद् ब्रह्म । छां० उ० (३ १२,७) ॥ सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेव ब्रह्मोपनिषद वेद । छां० उ० (३ ११,३) ॥ तदिद ॅ सर्वं । बृ० आ० उ० (९ २,३१) ॥ सर्वं खल्विद ब्रह्म । छां० उ० (३ १४,१) ॥ एत ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसत एतमग्नावध्वर्यव एत महाव्रते छन्दोगा । ए० आ० (३ ९,) ॥ ते वा एते पचान्ये पचान्ये दश सन्तस्तत् कृत । + + सैषा विराडन्नादी तयेद ॅ सर्वं दृष्ट॰ । छां० उ० (४.३,८,) ॥ इन्द्र शचीपतिर्बलेन पीडितो दश्चयनो रथा समग् पाग्हि ॥

२५. छंदाचें नांव आहे म्हणून गायत्री ब्रह्म नव्हे असें जर (म्हटलें) तर तसें नव्हे. कारण चित्त अर्पण करण्याविषयीं वर्णन आहे, कारण तसें ज्ञान होतें.

25. If it be said that Gâyatri is not Brahma, because of its being the name of a metre, it is not (true); because there is a description of the heart being devoted to it; (and) because such knowledge (is to be obtained).

ज्या अर्थी ब्रह्माचे धर्म आहेत म्हणून ज्योति शब्दाचा अर्थ ब्रह्म. अशी परंपरा लावून या सूत्राचा अर्थ परिणाम बाजूकडे योजिला आहे. जें कांहीं चिदात्मक आणि जडात्मक दिसतें तें ब्रह्मच रचत करतें आहे शंकराचार्यांच्या शुद्धाद्वैत सिद्धांताचें हें रहस्य या सूत्राचा अर्थ करताना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्याचें पुढील भाषांतर. "नंतर या आकाशाहून पलिकडे, चोहोंकडून पाठीवर चोहोंकडून पाठीवर जी ज्योति प्रकाशते तीच रे या हीं कनिष्ठ आणि उत्तम लोकाच्या ठायीं आहे. तें जें हें या आंतील पुरुषामध्ये ज्योति (रूप) आहे. त्याची ही दृष्टि + + + त्याचेंच हें श्रवण." "त्याच्या, म्हणजे तेज, जल, आणि अन्न, या देवतांच्या तीन तीन एकएकीच्या करू कीं" "जो हा उजव्या डोळ्याच्या ठायीं पुरुष त्याचें भू हें शिर. एक, शिर. 'एक हें अक्षर.'" "तें हें पाहिलेलें आणि ऐकिलेलें त्याची उपासना करावी." "अरे, गायत्री (ही) वाणी, ती सर्व भूताला गाते आणि रक्षण करते." "तेवढा त्याचा महिमा आणि

(१—५)

three—these goddesses—light, water, and food." "The term *Bhúh*, the well known Vyâhriti, is the head of that Person who is seen in the right eye,—one head, (because the term Bhûh consists of) this one syllable" "Let him adore that this which is seen and heard" "Well, the Gâyatri is speech (because) it describes all existence and keeps it The majesty of this Person is so great and this Person is greater than this (His majesty) All these beings are his foot. that which has three feet is His immortal (form) in heaven." 'Inflamed with which light, the sun shines" "This (world),—by means of speech itself, (which is) light,—this (world) gets on" "Let the venerable flame of Agni accept this clarified butter' "After he has shone, every thing indeed, shines, (because) this every thing shines by his light it is indeed, the light of lights—immortal life (which) they worship" "Let him, being calm, worship (Brahma)" "The soul eats food and gives wealth—he, who knows this, indeed obtains wealth."

25 Some opponent raises an objection and observes —"Oh

कारण असं होइल ? आणि शिवाय त्यानें हें स्थान गार केलें असं म्हणण्यासारखें होईल या सबबानें छांदोग्य उपनिषदांत प्रत्यक्ष वर्णन आलें आहे त्याचें अनुसंधान केलें म्हणजे वाक्यार्थ नीट बसतो "अरे गायत्री ही वाणी जें काहीं आहे तें सर्व हीच ", म्हणजे ब्रह्म असें शंकराचार्य वर्णन करितात म ध्वाचार्य म्हणतात कीं गायत्रीशब्द म्हणजे विष्णु रामानुजांनीं या सूत्रावर विशेष व्याख्यान केलें नाहीं विराट् शब्दाचा अर्थ जसा परब्रह्म होतो तसा गायत्री छंदाचा करावा असें सर्व वेदांतवाद्यांचें म्हणणें आहे पुढें ज्या उपनिषद्वाक्याचें अनुसंधान केलें आहे तीं उपनिषद्वाक्यें पाहावीं रामानुजांनीं एक वाक्य घेतलें आहे त्यावरून गायत्रीचे चार चरण असतात असें ते दाखवून पाहतात "कारण तसें ज्ञान होतें-" या सूत्रांतील शब्दांवर वल्लभाचार्यांनीं विशेष व्याख्या केली आहे ती अशी कीं मनुष्याची बुद्धि जड, आणि ब्रह्म अति सूक्ष्म मग अति सूक्ष्माचें ज्ञान जड बुद्धीनें कसें होणार ? म्हणून गायत्री छंदाच्या द्वारा त्या सूक्ष्म ब्रह्माचें ज्ञान होतें असें सूत्रांत वर्णिलें आहे यावर आमचा असा प्रश्न आहे कीं मनुष्याच्या मनासारखी सूक्ष्म विषय ग्रहण करण्याची शक्ति दुसरे कोणाची आहे ? आतां उपनिषदांतील वाक्यांचा अर्थ करावयाचा 'अरे, गायत्री ही वाणी जें काहीं हें आहे तें हें सर्व (ही) ' ती ही चार चरणांची सहा प्रकारची

does not particularly comment on this sûtra But the different schools of Vedântins give the same illustration—as Virât though a name of a metre, describes the Supreme Brahma so Gâyatrî, though the name of a metre describes the Supreme Brahma. The texts quoted in the sequel are to be seen in this connection Râmânuja seeks to prove by quoting a text of an Upanisad that the metre Gâyatrî consists of four feet though usually it consists of three feet only Vallabhâcharya comments particularly upon the last part of the sutra— because such knowledge is to be obtained He states — the human intellect is gross and that Brahma is subtilely æther al Hence how can our gross intellect comprehend subtle Brahma? Hence the last part of the sûtra signifies that Brahma is to be comprehended through the medium of a concrete metre Upon this we ask if the human intellect can not comprehend the nature of subtile and æthereal essences like Brahma what else can? We will now offer the translation of the Upanisad texts quoted Well Gâyatrî (is) this speech it is all—whatever exists It is this Gâyatrî of four feet and of six kinds It is described by means of this mantra of the Rg veda Sanhita —

The majesty of the (Person) is so great + + + Well that is this Brahma. Unto him is always day who knows thus this Brahma Upanisad This (is) that all Certainly all this (is) Brahma Because the Bahvricha Brâhmanas indeed

सूत्राणि.

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥

पदानि । भूत–आदि–पाद–व्यपदेश–उपपत्तेः, च, एवम् ॥

पदार्थः । भूतमादिर्येषां ते (पादाः)=भूतादयः । ते च ते पादाश्च= भूतादिपादाः । तेषां व्यपदेशः=भूतादिपादव्यपदेशः । तस्य उपपत्तिः=भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तिः । व्यपदेशः=वर्णनं ॥

वाक्यार्थः । भूतं पृथ्वी शरीरं हृदयमिति भूतादीनि निरूप्य गायत्रीपादवर्णनं वेदे दृश्यते । तस्य वर्णनस्योपपत्तिर्भवति । अतो गायत्र्या ब्रह्मपरत्वं ॥

भावार्थः । वेदवाक्ये यत्र गायत्रीछंदसा ब्रह्मत्वेन वर्णनं क्रियते तत्र भूतं पृथ्वी शरीरं हृदयमिति पादा वर्णिताः । एतेषां भूतादीनां गायत्रीपादानां यद् वर्णनं कृतं तस्य ब्रह्मणि पर्यवसानं द्रष्टुं शक्यते । कथं ? अगृहीते ब्रह्मणि वेदवाक्यस्य व्यवस्था न भवति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन मुख्यस्य ब्रह्मण एव ज्ञानं भवति । न तु गौणस्य गायत्रीछंदसः । अतो गायत्रीछंदसो ब्रह्मपरत्व ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । + तावानस्य महिमा । + पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति । यद्वै तद् ब्रह्म । छा० उ० (३.१२,७.)॥ ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । छां० उ० (३. १३,६.) ॥ हृदयसुषिरेषु ब्रह्मपुरुषः ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । गी० (१०.४२.) ॥

सुवर्णं कोशं रजसा परीवृतं । देवानां वसुधानीं विराजं । अमृतस्य पूर्णां तामु कलां विचक्षते । तै० आ० (१.११,९.) ॥

२६. पुनः, भूतादि हे चार पाय आहेत असें गायत्रीचें वर्णन आहे त्याची उपपत्ति होते म्हणून गायत्री म्हणजे ब्रह्म.

26 Again, Gâyatrî is Brahma, because the description of the Gâyatrî having four feet—such as existence in general, the earth, the body, and the heart,—can be explained

गायत्री ते या ऋचेमें वर्णिलें आहे तेव्हढा याचा महिमा, + + +" "अरे, तें हें ब्रह्म" "जो याच ब्रह्मोपनिषदाला जाणतो त्याला एकदा दिवस खरा रे" 'तें हें सारें", खरच सारें हें ब्रह्म" "कारण याचीं बव्हृच (ऋग्वेदी) मोठ्या उक्थाच्या ठायीं मीमांसा करितात अध्वर्यु (यजुर्वेदी) 'हे अग्निमध्य अशी मीमांसा करितात हे महाव्रतामध्य अशी छन्दोग (साम-वेदी) मीमांसा करितात" "अरे तें ह पाच दुसरे (अग्न्यादि देवता) पाच दुसर (पच कर्मेंद्रियें) दहा मिळून त कृत होतें (कृत म्हणजे फाशाचा खेळ किंवा कार्यसिद्धि) + + + तीं ही विराग (छंद विशेष) अन्न खाणारा हाते तिनें हें सर्व पाहिलं" 'शचीपति (जो) इंद्र जो युद्धामध्यें जिंकणारा सेचन करणारा (वृषा), (आणि) असह्य (दुर्धर्ष) (त्याला) बलानें (बलासुरानें) पिडलें"

२६ गायत्री म्हणजे ब्रह्म असें सिद्ध करण्याचा उपक्रम पूर्वी केला आहे या सूत्रीं तीच गोष्ट दृढ व्हावी म्हणून आणखी प्रमाण दाखविलें आहे त प्रमाण छांदोग्य उपनिषदांतून घतलें आहे छांदोग्य उपनिषदामध्य गायत्रीच जें

examine this in connection with the great Uktha (Mahat Uktha) the Yajur veda Brâhmanas (examine) this in connection with the subject of fire (sacrifice) the Sama veda Brahmanas (examine) this in connection with the Maha vrata Well, those are these other five (the god Agni and others) five others (the five organs of perception) (these) ten together constitute the *Krita* (accomplishment or a game with dice) + + that this Virât a particular metre is an eater of food by it this all is seen. Indra, the lord of energy the conqueror in battles the sprinkler and the invincible was pressed by (the demon) Bala

26 Evidence to prove that Gayatri is Brahma has already been given More evidence to corroborate it is adduced in this sutra, and is grounded upon the text of the Chhandogya Upanisad which states — Gâyatrî is all existence yes that which is Gâyatrî is the earth because all existence—such as what is movable and immovable—is established in it. Gâyatrî is the body because in it these spirits are established Gâyatrî is the heart because in it these spirits are established To this description the statement is added—that this is the Gâyatri of four feet and six kinds. This is sum

वर्णन आलें आहे तें असें—" गायत्री हें जें काहीं आहे तें, गायत्री ही पृथ्वी, कारण पृथ्वीच्या ठायीं सर्व पदार्थमात्र स्थित आहेत + + + गायत्री हें शरीर आहे, कारण त्यामध्यें हे प्राण स्थित आहेत गायत्री हें हृदय, कारण त्यामध्यें हे प्राण स्थित आहेत " असें वर्णन होऊन तीच ही चार पायांची आणि सहा प्रकारची गायत्री, तें या ऋचेनें वर्णिलें आहे—" तवढा याचा महिमा याचा पाय सर्व स्थावर जंगम पदार्थ मात्र ज्या स्वरुपाचे तीन पाय तें स्वरुप, अमृत, आकाशामध्यें आहे " असें वर्णन छांदोग्य उपनिषदांत आलें आहे या वर्णनाची व्यवस्था कशी करायाची? गायत्री हें केवळ छंदाचें नाव असें म्हटल्यानें कशी व्यवस्था लागेल? गायत्री म्हणजे ब्रह्म, गायत्री म्हणजे पुरुष असें म्हटल्यानें छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्याचा उपपत्ति होते कारण गायत्रीरुप पुरुषास चार पाय आहेत असें त्यांत वर्णन केलें आहे तिचा पहिला पाय सर्व स्थावर जंगम पदार्थमात्र तिचा दुसरा पाय पृथ्वी तिचा तिसरा पाय कार्यकारणसंघातरुप शरीर आणि तिचा चवथा पाय हृदय असा चार पायांचें वर्णन करुन या संबधानें छांदोग्य उपनिषदांत म्हटलें आहे कीं, "ओ, जें हें ब्रह्म " या वरुन गायत्री म्हणजे छंद नव्हे, गायत्री म्हणजे ब्रह्म असें सिद्ध होतें. दुसरीं आणखीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचा गायत्रीशीं, सत्य,

med up in the mantra of the *Rig veda* Sanhitâ—"the majesty of this Person is so great —his foot is all movable and immovable existence his immortal form having three feet in heaven" It must be repeated that this description is given in the Chhândogya Upanisad How is this description to be adjusted? It can not be adjusted by stating that Gayatrî is the name of a mere metre Gâyatrî, therefore, is Brahma Gâyatri, there fore, is the highest Person—a statement which fully explains the text quoted from the Chhândogya Upanisad—because it mentions the spiritual person who has four feet, the first of which is whatever is movable or immovable, the second of which is the earth the third of which is the concrete that is, the combination of effects and causes and the fourth foot of which is the heart Such a description in the Chhandogya Upanisad is connected with, and followed by, the statement — Well, that which is Brahma" All this disquisition in the Chhândogya Upanisad proves that Gâyatrî is not the name of a mere metre but that it is Brahma itself There are other Vedic texts which bear upon the sense of the word Gâyatrî. Their mere translation will throw sufficient light upon the subject "Well, those these are five persons of Brahma they are the door keepers of heaven." The five persons of Brahma mentioned in this text are the five spirits What are these? These are the five spaces or apertures Prana or the eastern aperture, Chakshus, sight, that is, the sun,

आहे त्याच भापातर केले म्हणजे पुरे 'अरे, ते हे पाच ब्रह्मपुरुष स्वर्ग लोकाचे द्वारपाल आहेत" या वाक्यामध्ये पाच ब्रह्मपुरुष म्हणजे पाच प्राण ते कोणते ? "प्राण म्हणजे * पूर्वद्वारचा, तें चक्षुरिंद्रिय, तो सूर्य, तें तेज, तें अन्न, व्यान म्हणजे दक्षिण द्वारचा, तें श्रोत्रेंद्रिय, तो चंद्र तें हें ऐश्वर्य-हें यश, अपान म्हणजे पश्चिम द्वारचा, ती वाणी तो अग्नि तें हें ब्रह्मवर्चस, हें अन्न, समान म्हणजे उत्तरद्वारचा, तें मन, तो पर्जन्य ती कीर्ति, शांति ही उदान म्हणजे वरील द्वारचा, तो वायु तें आकाश, तें बल आणि तेज " ते हे पंचपुरुष-प्राण, व्यान, अपान, समान, आणि उदान. स्वर्गाची पांच द्वारें तीं कोणतीं ? चक्षु श्रोत्र, वाणी, मन, आणि वायु, हीं द्वारें या प्राणांनीं बंद केलीं आहेत "ह्या दयाच्या पाच द्वाराच्या आत ब्रह्मपुरुष (आहे)" असें एक उपनिषद्वाक्य आहे "ह्या साऱ्या जगताला एका अंशानें आधार देऊन मी उभा आहें" असें भगवत् गीतेमध्यें वाक्य आहे तें भाष्यकारानें घेतलें आहे आणि त्याचा संबंध पुरुषसूक्तांत ज्या विराट् पुरुषाचें वर्णन केलें आहे त्याच्याशीं लावून छांदोग्य उपनिषदामध्यें त्या विराट्पुरुषाचा आणि गायत्रीचा संबंध लावला आहे अशा परंपरेनें हें भगवत् गीतेंतील वाक्य या ठिकाणीं आलें आहे" असें या सूत्रावर शंकराचार्यांनीं निरूपण केलें

that is light, that is food The Vyana or the southrn aperture, that is, hearing, that is, the moon, that is, prosperity and glory. The Apâna or the western aperture that is, speech that is fire, that is, the glory of a Brâhmana, that is nourishment The Samâna or the northern aperture, that is the mind that is, rain that is fame and beauty Udâna or the upper aperture that is, air, that is æther, that is strength and light These five spirits are Prâna Vyâna Apana Samâna and Udâna What are the five doors of heaven ? Sight, hearing speech mind and air These five doors are closed by the five spirits There is another Upanisad text which states that within these five doors is Personal Brahma With these Upanisad texts the following statement of the Bhagvat gitâ is connected — I stand supporting the whole of this universe by means of an infinitismal part (of myself) Shankarâchârya quotes this text in his commentary connects it with the description of the universal Supreme Being as given in the Purusa sûkta the well known hymn of the Rig veda Sanhita and points out the connection between the description of the universal Supreme Being and Gâyatri as established in the Chhândogya Upanisad In this indirect way the statement of the Bhagvat gitâ is quoted This is the summary of the commentary of Shankaracharya upon this sûtra Madhvâchârya dissents from him quotes a text from another Upanisad and connects it with that description of the Purusa sukta to which

सूत्राणि.

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पदानि । उपदेश–भेदात्, न, इति, चेत्, न, उभयस्मिन्, अपि, अविरोधात् ॥

पदार्थः । उपदेश–भेदात्=वेदे निरूपणभेदात् ॥

वाक्यार्थः । वेदे भिन्नवाक्ये वर्तेते । ततो भिन्नावर्थौ प्रतीयेते इति चेन् न । उभयोरर्थयोरविरोधः । तस्मात् पूर्वेषु सूत्रेषु यत् सिद्धान्तितं तदेव युक्तम् ॥

भाष्यार्थः । वेदे द्वे वाक्ये दृश्येते । एकस्मिन् वाक्य एकप्रकारेण वर्णनं । अन्यस्मिन् वाक्येऽन्यप्रकारेण वर्णनं । तत्र संशयः । एकार्थप्रतीतिर्व्यर्थप्रतीतिर्वा । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति व्यर्थप्रतीतिरिति । तत्राचार्यः सिद्धान्तयत्येकार्थप्रतीतिरिति । कथं । उभयस्मिन्नपि सत्यपंते पचन्यंते चोपदेशो न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यत इति शबर ॥ उभयस्मिन्नप्युपदेशेऽर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधादिति रामानुजः ॥ अतोऽमृतज्योतिः शब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावादेकार्थत्वं । अतोऽत्र्यस्वरणसद्भावात्स्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैवेति वल्लभः ॥

२७. वर्णनाचा भेद असल्यामुळें तसें नव्हे (असें म्हटलें) तर दोन्हीं मध्येंहि विरोध नाहीं, म्हणून ज्योतिः शब्दाचा अर्थ ब्रह्म असें सिद्ध होतें.

27. If (the conclusion drawn in the preceding sûtras be) not (admitted) on account of the conflict of descriptions (given in the Upanisads), then there is no real conflict (and) therefore, (the conclusion drawn in the preceding sûtras is established).

घेऊन या वाक्याचा संबंध मध्वाचार्य पुरुषसूक्तांतील वाक्याशीं लावतात. तें पुरुषसूक्तांतील वाक्य कोणतें? "याचे अमृतरूप तीन पाय आकाशाच्या ठायीं आहेत." असा संबंध बसवून गायत्री म्हणजे वैकुंठांतील विष्णु असें वर्णन मध्वाचार्य करतात रामानुजाची या सूत्रावर विशेष व्याख्या नाहीं. शुद्धाद्वैतवादी वल्लभाचार्यास शंकराचार्यांची व्याख्या सहजच मान्य आहे म्हणून या सूत्रावर ते विशेष व्याख्या करीत नाहींत.

possesses a treasury of gold' Madhvâchârya states that this Upanisad text throws light upon the following text of the Purusa-sûkta — The immortal form of this (Person) which has three feet is in heaven" Establishing such relationship between the two texts Madhvâchârya infers that Gâyatrî is Visnu residing in the heaven called Vaikuntha Râmânuja does not particularly comment upon this sûtra The views of Vallabhachârya, who styles himself the pure non dualist, naturally fall in with those of Shankarâchârya, the [illegible] He, therefore, does

सूत्राणि.

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

पदानि ।-प्राणः । तथा । अनुगमात् ॥

पदार्थः । अनुगमात्=पौर्वापर्येण पर्यालोचनेनानेकेषां पदार्थानां समन्वयाद् व्यापकसिद्धांतस्तस्मात् ॥

वाक्यार्थः । प्राणो ब्रह्म । कुतः । यथा ज्योतिर्गायत्रीविषयेषु सूत्रेषु तथा अनुगमाद्धेतोः ॥

भावार्थः । अनुसंधारयमानेषूपनिषद्वाक्येषु प्राणवर्णनं दृश्यते । तत्र संशयः । किं प्राणशब्देन वायुमात्रमुत देवतात्मेति जीव उत परं ब्रह्म निरूप्यते । सिद्धांतस्तु परं ब्रह्मेति ॥ सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगंतु शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात् प्राणो ब्रह्मेति शंकरः ॥ अतः प्रसिद्धजीवभाव इंद्र एव कारणं ब्रह्मेत्याशंकायामभिधीयते प्राणस्तथाऽनुगमात् । अयमिंद्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमात्रं । अपि तु जीवादर्थांतरभूतं परं ब्रह्म स एवेति रामानुजः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च । + + त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे । + + + स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च न कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया । + + स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व । + + + अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । + + + न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् । + + + स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेषह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः । कौ० ब्रा० (३.८.) ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय । श्वे० उ० (३.८.) ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । मुं० उ० (२.२,८.)॥

२८. त्याप्रमाणें अनुगमावरून प्राण (म्हणजे ब्रह्म.)

पाय तें स्वरूप, अमृत, आकाशामध्यें आहे" या उपनिषद्वाक्यात आकाशामध्यें असें सप्तम्यन्त पद आहे एका उपनिषद्वाक्यामध्यें पञ्चम्यन्त पद आहे आणि दुसऱ्या उपनिषद्वाक्यामध्यें सप्तम्यन्त पद आहे असा दोन वाक्यामध्यें परस्पर विरोध आहे. कारण पञ्चमीचा अर्थ मर्यादा असा आहे या आकाशाहून पलिकडे ब्रह्म आहे म्हणजे या आकाशामध्यें ब्रह्म नाहीं आणि पुरुषसूक्तांतील वाक्यांत आकाशामध्यें ब्रह्म आहे असें वर्णन आहे सप्तमीचा अर्थ आधार असा आहे मग आधार आणि मर्यादा या दोहींचा अर्थ एकच होईल या कारणामुळें कोणी पूर्वपक्षकार बादरायणाचार्यांस विचारतो कीं ज्योतिशब्दाचा अर्थ ब्रह्म आणि गायत्रीशब्दाचा अर्थ ब्रह्म असा कसा होईल? एक आकाशाहून पलिकडे आहे, आणि एक आकाशाच्या मध्यें आहे म्हणून आपण तुम्ही जो निर्णय केला आहे कीं ज्योति म्हणजे ब्रह्म आणि गायत्री म्हणजे ब्रह्म तो अयोग्य आहे यावर आचार्य उत्तर देतात कीं, दोन वाक्यामध्यें विरोध नाहीं निरनिराळे प्रकार नमनाचा विचार झाला आहे पण एकाच ब्रह्माशीं सूत्र यावें म्हणून विरोध नाहीं असें शंकराचार्य म्हणतात सामा

28 According to that way of generalizing, the term spirit signifies Brahma

and twenty sixth sûtras, a mantra of the Purushasukta—the well-known hymn of the *Rig veda*-Sanhitâ is quoted It is this — "That immortal form which has three feet is in heaven (Dyous or Âkâsha or æther)" In this text the term æther as in the phrase in heaven or æther is in the locative case Thus in describing the same thing two different cases are used in the two different Upanisad texts In the one the ablative case, which signifies a limit, is used, that is Brahma is set to be *beyond* æther or *beyond* heaven, that is Brahma is not *in* æther or *in* heaven Again, the locative as used in the other Upanisad text signifies location, that is Brahma is *in* æther or *in* heaven—that is Brahma is not *beyond* heaven Thus the two Upanisad texts conflict for Brahma must either be in heaven or beyond heaven But it can not be at the same time in heaven and beyond heaven For, what is in heaven is not beyond heaven and what is beyond heaven is not in heaven Hence an opponent asks Badarâyana how can the two terms light and Gayatri as used in the Upanisad-text quoted signify Brahma? The two texts evidently conflict with each other and therefore, the conclusion that the terms light and Gayatri signify Brahma is not to be admitted This is the sense of the first part of the sûtra In the second part Bâ

नुन म्हणाला की, ज्या अर्थी विचार चालला आहे त्या अर्थी बोलणे योग्य आहे. म्हणून पुढीलप्रमाणे सूत्र पहाण्यात विरोध येत नाही. शंकराचार्य म्हणतात की, अमृत आणि ज्योति या दोन्ही शब्दांचा अर्थ एक आहे, म्हणून विरोध नाही. म्हणून या ठिकाणी म्हणजे चोविसाव्या सूत्री पाद आहे—असे वर्णन केले आहे अशा रीतीने आपल्या उपासनामार्गाचे वल्लभाचार्य आत आणतात.

२८ तेविसाव्या सूत्री प्राण म्हणजे ब्रह्म असे दाखविले आहे त्यांचाच विचार पुनः या सूत्री चालला आहे. एकाच विषयाचा तेविसाव्या सूत्री आणि अठ्ठाविसाव्या सूत्री असा दोन वेळ विचार कां केला आहे अशी शंका सहज उत्पन्न होते या शंकेचे समाधान केले पाहिजे. आनंदमय, आकाश, इत्यादि शब्दांचे पर्यवसान ब्रह्म ह्या अर्थी होते असे सिद्ध केले. परंतु असे दाखविताना ब्रह्माच्या निरनिराळ्या काही गुणांचे निरूपण झाले. आणि ते निरूपण करताना सांख्य सिद्धांताच्या खंडणावर कटाक्ष ठेविला होता. सांख्य पंडित प्रकृतीस अचेतन मानतात. तसे ब्रह्महि अचेतन असे ते उपपादन करतात. या खंडणापुरतेच आकाश, प्राण, इत्यादि शब्दांच्या अर्थावरून ब्रह्माच्या गुणांचे निरूपण झाले. पंचविसाव्या आणि सविसाव्या सूत्री ब्रह्माचे वर्णन करतात आणि उपनिषदात वर्णन केले आहे

Śaṅkarâchârya states and implies that the two Upanisad-texts do not conflict. This statement Śaṅkarâchârya interprets in this way. Though Brahma is described in different ways and in different Upanisad texts, yet the human mind perceives and recognizes the same essence. Hence there is no conflict what ever between the different Upanisad texts as alleged by the opponent. Râmânuja observes that the nature of the essential Brahma or God is the same, though he is described in different ways it is not changed, because all the different Upanisad texts point to him. Vallabhâchârya states that the sense of the term immortal (Amrita) and light (Jyotis) points to one and the same thing, that therefore the Upanisad texts do not conflict. Hence in the Purusa sukta and in the twenty fourth sûtra Brahma is described as having feet. Vallabhâchârya thus suggests his spirituo-materialistic doctrine.

28. In the twenty third sûtra it is shewn that the term Spirit (Prâna) signifies Brahma. The same subject is considered in this sûtra. It is necessary to reply to the objection—why do the two sûtras the twenty-third and, the twenty eighth examine the same subject? The senses of the terms—blissful (Ânand maya) æther (Âkâsha) and others as pointing to Brahma have been discussed in the preceding sûtras and in the course of the discussion some of the *different* attributes of Brahma have been enumerated and explained, and in the course of the explanation

याचा विचार चालू झाला. त्या सब धार्ने ज्या शास्त्रांत ज्योति आणि गायत्री हीं पदें आलीं आहेत त्या वाक्यांत ज्यों तेराचें निरूपण झालें आहे तसेंच ज्या वेदवाक्यांत किंवा उपनिषद्वाक्यांत प्राणशब्द आला आहे त्या वाक्यावरून असा अनुगम करतां येतो कीं, प्राण म्हणजे ब्रह्म. शंकराचार्य असें म्हणतात कीं सर्वांचा आश्रय ब्रह्म आहे म्हणून प्राण म्हणजे ब्रह्म. रामानुज असें म्हणतात कीं इंद्र म्हणून कोणी प्रसिद्ध जीव आहे तोच जगत्कारण ब्रह्म अशी शंका घेतली असतां, असें म्हणतां येतें कीं सर्व जीवमात्रास प्राण शब्द लावण्यापेक्षा या इंद्रास तो लावणें बरा. परंतु इंद्रादि जीवांपासून परब्रह्म भिन्न आहे, आणि तेंच प्राण आहे परमात्मा तोच पुरुषोत्तम. या सूत्राचा विचार करतांना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर करायाचें. त्या मध्य ' कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषदांतील कथा घेतली आहे. तींतील कांहीं कांहीं वाक्यें घेऊन एथ निदर्शन मात्र केलें आहे. परंतु वास्तविक संपूर्ण कथेचें अनुसंधान करायाचें. ती कथा अशी का "अरे बा, प्रतर्दन नांवाचा पुरुष, दिवोदासाचा पुत्र, युद्ध करून आणि पराक्रम करून इंद्राच्या प्रिय धामाला गेला + + + इंद्र त्याला म्हणाला जो मला जाणतो, अरे बा त्याच्या इष्ट फलाचा नाश कोणत्याहि कर्मांनें होत नाहीं. चोरीनें आणि गर्भाचें पाड स्यानें (याच्या इष्ट फलाचा नाश

attention has been specially directed to the refutation of the Sankhyas who identify intelligent and active Brahma with unintelligent and inactive nature (Prakriti). So far as this refutation is concerned the senses of the term ether (Âkâsha), spirit (Prana) and others have been discussed—up to the twenty fourth sutra. From the twenty-fifth sûtra the explanation of the attributes of Brahma as described in the Vedas and Upanisads has been commenced. Thus the point of view is changed and from this new point of view the sense of the terms—light (Jyotis) and Gâyatri—is reconsidered and the interpretation of the Upanisad texts in which they are used is discussed. In like manner the Upanisad text in which the term spirit (Prâna) is used is examined in the twenty third as well as in this sutra. Hence the phrase *tadgunasamvijnanat* signifying "according to that way of generalizing" is used in the sûtra. The same observations as are made in the twenty fourth sûtra, are to be repeated here for proving that spirit (Prâna) is Brahma. Shankaracharya states that spirit (Prâna) is Brahma, because Brahma is the substratum of whatever exists. Râmânuja observes that Indra is an embodied soul a well known person, and that therefore he might be confounded with Brahma, who is the creator of the universe, and that the term Prâna can be used in describing Indra rather than any person or being such as Brahma Purusottama or God but that the Supreme Brahma or God is distinct from such

सूत्राणि.

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् ॥२९॥

पदानि । न, वक्तुः, आत्मन –उपदेशात्, इति, चेत्, अध्यात्मसंबंधभूमा, हि, अस्मिन् ॥

पदार्थः । वक्तुः=तस्य चिदुपदेशकस्य । आत्मोपदेशात्=स्वविषयकरणनात् । अस्मिन्=अनुसंधास्यमाने प्रकरणे । आत्मानमधिकृत्य यथा तथा=अध्यात्मं । संबंधभूमा=संबंधबाहुल्यं । अध्यात्म संबंधभूमा=अध्यात्मसंबंधभूमा । हि=यस्मात् ॥

वाक्यार्थः । कश्चिद् वक्ता प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युपदेशं करोति । तेन प्राणो जीव इत्युक्तं चेन् न । प्राणः परब्रह्म । कथं । अस्मिन् प्रकरणेऽध्यात्मसंबंधबाहुल्यं वर्तते तस्मात् ॥

भावार्थः । वेदनिरूपिता का चित् कथात्रानुसंहिता । इंद्रः प्रतर्दनायावोचत् । मामेव विजानीहि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति । अत्र प्राणशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वं । उपासनावेलाया चित्तावेशयिती समाधिनिमग्न प्राणोऽहं ब्रह्माऽस्मीति वक्तुमुत्सहते । तदा उपास्योपासकसंबंधविशेषः प्रादुर्भवति । तस्य संबंधस्य निर्देशो वेदे कृत । तेन प्राणस्य परब्रह्मवाचकत्वं । अत्र तथाऽखिले च प्राणाना नि श्रेयसमित्यध्यात्मसेवेद्रियाश्रयं प्राण दर्शयति" जीवब्रह्मणोरैक्य सूचयति च शंकरः ॥ तदेवमध्यात्मसंबधभूम्नोत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवात्रेंद्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट इति रामानुज ॥

अनुसंधेयोपनिषद्वाक्यानि ॥

" मामेव विजानीहि । + + त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं + + + प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । + + यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः । + + + प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीर परिगृह्योत्थापयति । + + + न वाच विजिज्ञासीत वक्तारं वि

दात । + + + तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत. + + + स म आत्मेति विद्यात् । कौ० ब्रा० उ० (३.८.) ॥ प्राणो वै ब्रह्म । बृ० आ० उ० (५ १५,६.) ॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू । बृ० आ० उ० (२ ५,१९.) ॥ अयागमन । बृ० आ० उ० (३ ८,८) ॥

२९ बोलणारा आपल्या स्वतांविषयीं उपदेश करतो म्हणून (प्राण परब्रह्म) नव्हे असें (म्हटलें) तर (प्राण परब्रह्म आहे.) कारण ह्या प्रकरणीं अध्यात्म संबंधाची विपुलता (आहे.)

29 If (it be said that) because the speaker in the (Upanisad quoted) speaks of himself (the spirit as mentioned by him is) not (the Supreme Brahma) (The spirit Prâna—is the Supreme Brahma,) because in this (description there is) abundance of spiritual relationship

होत नाहीं + + + तो (इंद्र) म्हणाला अरे, मी प्राण आहे प्रज्ञात्मा. तो मी अमृत आयुष्य आहे. अशा माझी उपासना कर नंतर खरें प्राणच प्रज्ञात्मा या शरीराला धरून उठवितो + + + + वाणीला विशेषें करून जाणूं नको, बोलणाराला जाण तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा आनंद (रूप), अजर, अमृत चांगले कर्म करून तो थोर होत नाहीं वाईट कर्मानें तो लहान होत नाहीं कारण तोच चांगले कर्म करवितो त्याला (मनुष्याला) त्या लोकांपासून वर हाच नेऊं इच्छितो हाच मनुष्याकडून वाईट कर्म करवितो, (आणि) त्या

beings as Indra and that Brahma is preeminently the spirit, the supreme spirit that is God or Purushottama The Upanisad-texts to be quoted in connection with this sûtra are to be translated now Most of them are to be taken from the Kaushitaki brahmanopanishad which narrates a story the nature of which can be only indicated here though strictly considered the whole story is to be connected with this sûtra The story is — "Well then a person of the name of Pratardana son of Divodasa, fought a battle showed much prowess and went to the beloved abode of Indra + + + Indra said to him well the desires of him who knows me are not frustrated by any action of his what-

असें म्हणणें योग्य नव्हे इतका सूत्रार्थ झाला. शंकराचार्य सूत्रांतील अध्यात्म शब्दाच्या अर्थावर विशेष जोर देतात आणि जरा ओढून ताणून केवळ अद्वैत सिद्धांतपर हें सूत्र आहे असें सुचवितात रामानुज अध्यात्म शब्दाचा यथाश्रुत अर्थ करून प्राण म्हणजे परमात्मा असें स्पष्ट वर्णन करतात मध्वाचार्यांनीं या सूत्रावर विशेष व्याख्या केली नाहीं. आणि वल्लभाचार्यांनीं या सूत्राचा शंकराचार्यां सारखाच अर्थ केला आहे जीं उपनिषद्वाक्यें सूत्रार्थ करतांना घेतलीं आहेत त्या उपनिषद्वाक्याचा अर्थ असा याचा "मलाच तू जाण. + + त्रिशीर्ष नांवाचा त्वष्ट्याचा पुत्र मी मारला. + + ज्यांच्या तोंडामध्यें विज्ञान-विचार नाहीं अशा यतींना मी कोल्ह्यास अर्पण केलें मी प्राण आहे. प्रज्ञात्मा (आहे) + + प्राण हाच प्रज्ञात्मा, हें शरीर धरून उठवितो + + वाणीला त्यानें जाणूं नये, बोलणाराला त्यानें जाणावें + + + + तर जशी आऱ्यावर धाव बसवितात, आणि आरा तुंब्यांत बसवितात, तसेच या भूतमात्रा (विषय) प्रज्ञामात्रांमध्यें (इंद्रियांमध्यें) बसविल्या आहेत आणि प्रज्ञामात्रा (इंद्रियें) प्राणामध्यें बसविल्या आहेत तो हा प्राणच तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा आनंदरूप, अजर आणि अमर" "अरे, प्राण (म्हणजे) ब्रह्म" "अरे, जो पर्यंत या शरीरांत प्राण असतो तो

Trishira " "I delivered to jackals those *yatis* (ascetics) whose mouths never utter any sentiment of pre-eminent knowledge' Then are these acts committed by the Supreme Brahma which has no body and no tangible form? Therefore, admit that the Kousitaki brahmanopanisad gives the description of Indra who has a human body In reply to this Bâdarâyana states —'Well opponent, what you say is not true. See how much spirituality there is in the description referred to by you What is the significance of this statement? The Supreme Spirit is the Supreme Brahma or the Great God He is described in the Upanisad quoted in different relationships Therefore it is not correct to state that Indra who has a human body is described This is the sense of the sûtra itself Shankarâchârya lays great stress on the term *Adhyâtma* (spiritual), as used in the sûtra and suggests by means of straining the sense of the term that the sûtra inculcates a purely pantheistic doctrine Râmânuja gives the exact interpretation of the term *adhyâtma* when he states that the spirit (Prâna) is God himself (Paramâtmâ.) Madhvâchârya does not particularly comment on this sutra The comments of Vallabhâchârya fall in with those of Shankarâchârya The Upanisad texts quoted in illustration of this sûtra are now to be translated 'Know me alone + + + I killed the Son of Trastri of the name of Trishira + + + I delivered to the jackals those *yatis* or (ascetics) whose mouths do not

सूत्राणि.

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

पदार्थः । शास्त्रदृष्ट्या=शास्त्रतात्पर्योद्देशेन । तु=खलु । उपदेशः=अनुसंहितनिरूपणं । वामदेववत्=वामदेवविषयिण्याः कथाया यथा व्यवस्था तथा ॥

वाक्यार्थः । निश्चितमिदं । यथा वामदेवकथानके वचनानां व्यवस्था तथेंद्रकथानके व्यवस्था शास्त्रतात्पर्योद्देशेनात्र कर्तुं शक्यते ॥

भावार्थः । वेदे यथा वामदेवस्य कथा निरूपिता तथेंद्रस्य कथा निरूपिता भवति । वामदेवोऽहमनुरभवं सूर्य इति ब्रवीति । तथेंद्रोऽपि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति ब्रवीति । एतयोर्वाक्ययोर्नैव पर्यवसानमुत ब्रह्मणीति प्राप्ते शास्त्रतात्पर्योद्देशेन परब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति सिद्धांतः ॥ किं नाम शास्त्रतात्पर्यं का वा शास्त्रदृष्टिः । बादरायणेनोपन्यस्तः सिद्धांतः शास्त्रं । तदत्र योजनीयं । तस्य योजना शास्त्रदृष्टिः । तत्र विज्ञानस्तुल्यार्थत्वेन वचनानां व्यवस्थेति शंकरः ॥ शास्त्रमंतर्यामी । +ततत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुरिति मध्वः ॥ एष + + दिव्यो देव एको नारायण इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहत्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानमिति रामानुजः ॥ तत कारणलय एव सर्वभाव । + + यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिः एवमत्रापीति वल्लभः ॥

अनुसन्धेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत् पश्यनृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च । बृ० उ० (१.४,१०.) ॥ मामेव विजानीहि । + + + तस्य मे तत्र न लोम चनामीयत स यो मां वेद न ह वै तस्य केन चन कर्मणा लोको मीयते । कौ० ब्रा० उ० (३.१) ॥

३०. शास्त्रावर दृष्टि देऊन वामदेवाच्या कथे सारखें उचित हें निरूपण (योजायाचें.)

पर्यंत आयुष्य" "जो तोच माझा आत्मा त्यानें जाणावा." "हा आत्मा सर्वांचा अनुभव घेणारा, (हा) ब्रह्म." इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे की, "अरे प्राण म्हणजे बल" इत्यादि वाक्यें पूर्वपक्षकार घेऊन आपल्या सिद्धांतास दृढ करू पहातात.

३०. वामदेवाच्या कथेचा दृष्टांत घेतला आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्यें आणि ऋग्वेदामध्यें वामदेवाचें असें वर्णन केलें आहे की, "वामदेवऋषि म्हणाला मी मनु झालों, मी सूर्य झालो" या कथेची जशी व्यवस्था केली आहे तशीच कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषदांतील इंद्राची कथा घेऊन तिची व्यवस्था करता येईल का तर शास्त्र लावण्याची पद्धति अशीच आहे सिद्धांत कसा बांधावा असा विचार करतांना तात्पर्याकडे लक्ष द्यावें लागतें म्हणून वामदेवाच्या कथेची जशी व्यवस्था तशीच वाक्य उद्देशाची म्हणजे इंद्राच्या येथील व्यवस्था करावी. दोन्हींहि कथेमध्यें का जीवाचें वर्णन आहे, का ब्रह्माचें वर्णन आहे? ब्रह्माचें वर्णन आहे असा सिद्धांत ठरला म्हणजे ब्रह्म याची स्तुति करून या वचनाची व्यवस्था करावी असें शंकराचार्य म्हणतात. "शास्त्र म्हणजे अंतर्यामी, जें जें नाम

30. Such stories as that of Vâmadeva are certainly to be adjusted from a philosophical point of view (Shâstra-dristyâ)

utter a single sentiment of pre-eminent knowledge + + + I am the spirit (Prâna), I am the pre-eminent knowledge (Prajnâtmâ) + + + the spirit (being) itself the pre-eminent knowledge, taking hold of this body raises it + + + Let him not desire to know the speech but let him know the speaker + + + Then as the felly (of a wheel) is fixed into the spokes of a car (and) as the spokes are fixed into the nave, so, indeed, those objects (bhûta mâtrâ) are fixed into, that is, connected with the senses (Prajnâmâtrâ) and the senses are fixed into or connected with the spirit (Prâna), that this spirit (Prâna) is itself the knowing soul or the soul of wisdom, blissful, ever young and immortal "Well, Prana is strength" 'Well, as long as the spirit (Prâna) is in this body, so long there is life ' Let him know that is the soul ' 'Let him know that that is my soul" 'This soul is Brahma which experiences all things ' It is sufficient to state that the opponent quotes such texts as—well, the spirit is strength—and others to illustrate and support his proposition

30 The story of Vâmadeva is referred to in the sûtra by way of illustration The statement that the *Risi* Vâmadeva said—I became Manu I became the Sun—is made in the *Rig-ve-*

मेंतें विष्णूचें नाम" + असें पद्मपुराणातील वाक्य घेऊन मध्वाचार्य म्हणतात, विष्णूकडे दृष्टि देऊन वामदेवाची कथा जशी योजतात तशी ही इंद्राची कथा योजावयाची. रामानुज सूत्रातील शास्त्र शब्दाचा अर्थ असा करतात कीं, हा स्वर्गीतील देव एक नारायण आणि म्हणतात कीं, या ज्ञानाच्या योगानें जीवात्मा हेंच ज्याचें शरीर आहे असा परमात्म्याला ओळखून " मी, तू " असें जीवात्म्याला दाखविणारे जे शब्द त्याचें परमात्म्याचे ठायीं पर्यवसान करावें म्हणजे वामदेव आणि इंद्र या दोघांच्याहि कथेची व्यवस्था नीट होते याचा अर्थ—नारायणाला आकार आहे म्हणून इंद्र आणि वामदेव यांच्या कथेनीं त्याचें वर्णन होतें. वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं, " कारणामध्यें सर्व पदार्थ जाऊन मिळतात म्हणून त्याचेच सर्व धर्म आहेत " याचा अर्थ कारणाला अवलंबून सर्व धर्म आहेत तेंव्हा दोघा यांनी जनास मलरूप धारणाच्या ब्रह्माचा आश्रय केला म्हणजे त्याला सर्व धर्म समजू लागतात त्या प्रमाणेंच वामदेवाला आणि इंद्राला मलहानाचा आश्रय झाला, आणि तेणेंकरून आम्ही ब्रह्म आहों असें ते म्हणूं लागले अशी त्या कथांची व्यवस्था करावी इत्यादि वाक्यांना जी उपनिषद्वाक्य आहेत त्यांचा अर्थ नर देवयोनीमध्यें जो जो जन्म झाला आहे, त्याच्या देवाला आपल्याचे पूर्ण ज्ञान झाले आहे तो देव (ब्रह्म झाला

da Sanhitâ and in the Brihadâranyaka Upanisad As this story is adjusted, so the story of Indra given in the Kousitaki brahmanopanisad can be adjusted, because the method of interpreting a philosophical treatise, or the philosophical point of view, necessitates it In order to lay down a general proposition it is absolutely necessary to consider what is essential to the exclusion of what is accidental Hence as the story of Vâmadeva is interpreted and adjusted, so the story of Indra referred to in the preceding sûtra is to be interpreted and adjusted Shankarâchârya states that such texts as—preeminent knowledge is Brahma—are explanatory statements and are to be interpreted as such Madhvâchârya observes that as stated in the Padmapurâna the term shâstra (used in the sûtra) signifies that whatever name (is conceived) by the mind is the name of Visnu, adding that Visnu is the shâstra referred to in the sûtra, and that in reference to Visnu the story of Indra is to be interpreted and adjusted as the story of Vâmadeva is Râmânuja interprets the term Shâstra as used in the sûtra into the knowledge of Nârâyana, one God in heaven, and states that by means of such knowledge the personal form having the human spirit is perceived, and that because such words in conversation as I and thou pointing to the human Spirit, ultimately show the Supreme spirit, the stories of Indra and Vâmadeva can be easily interpreted and adjusted By this Râmânuja means that the Supreme

तसेंच ऋषिकोटींमध्यें ज्याला ज्याला, + + तसेंच मनुष्य कोटींमध्यें ज्याला ज्याला + + इत्यादि—तेंच हें पाहून वामदेव ऋषीनें प्रतिपादन केलें कीं, मी ऋषि झालों, मी सूर्य झालों" 'मलाच जाण" तेथें "त्याच माझ्या केसांस हि धक्का लागला नाहीं जो मला जाणतो त्याची रे इष्टसिद्धि कोण त्यादि कर्मानें नाश पावत नाहीं"

Spirit which has the personal form and body can be described by such words as I and thou, and by such stories as those of Indra and Vâmadeva. Vallabhâchârya observes that all phenomena are ultimately to be resolved into the Cause, and that this is the essential nature of all phenomena. The meaning of this is that all phenomena being effects partake of the nature of the Cause Hence when a Yogi in an ecstatic condition of mind perceives Brahma—the cause, he begins to comprehend the nature of all phenomena In like manner Indra and Vâmadeva in an ecstatic condition perceived Brahma—and thus stated that they were Brahma itself Thus these stories are to be adjusted The translation of the Upanisad texts quoted in illustration of the sûtra is —"Then whoever among the gods, being awakened, has complete knowledge of the spirit, perceives that he is indeed that (Brahma) the same is indeed true of the *Risis* the same, again, is indeed true of human beings then perceiving all this, indeed the *Risi*-Vâmadeva declared—I became Manu and the Sun' 'Know me indeed' "Then of that myself not even a hair was hurt Well, *his* desires who knows me are not indeed frustrated by any of his actions

सूत्राणि

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

पदानि । जीव–मुख्य–प्राण–लिंगात् । न । इति । चेत् । न । उपासा–त्रैविध्यात् । आश्रितत्वात् । इह । तद्–योगात् ॥

पदार्थः । जीव प्रसिद्ध । मुख्यप्राण = वायु । जीवमुख्यप्राणलिंगात्=जीवमुख्यप्राणयोर्व्यावर्तकगुणानां निर्देशात् । उपासात्रैविध्यात्=जीवोपासन प्राणोपासन ब्रह्मोपासन चेति त्रिविधोपासन तत्त्व उपासात्रैविध्य तस्मात् । आश्रितत्वात् =प्रकरणान्तरस्याश्रितत्वात् । इह=प्रकृतप्रकरणे । तद्योगात् = प्रकरणान्तर–योजनाया ॥

वाक्यार्थः । जीवमुख्यप्राणयोर्व्यावर्तकाना गुणविशेषाणां वर्णनाज् जीवे मुख्यप्राणे चानुसहिताना वेदवाक्याना पर्यवसान । न तु ब्रह्मणीयुक्त चेन् न । प्रकरणान्तराश्रितत्वादस्मिन् प्रकरण उपासनात्रैविध्यप्रसक्त्याश्च प्राणादिशब्दाना ब्रह्मण्येव पर्यवसानम् ॥

भावार्थः । इन्द्रकथाया य प्राणादिशब्दप्रयोगो दृश्यते तस्य जीवे वा वायौ वा पर्यवसान । कथ । जीवस्य वायोर्वा धर्मविशेषा निर्दिष्टास्तस्मात् । इन्द्रकथाया प्राणविषयकाणि यानि वचनानि प्राप्नुवन्ति तेषु वचनेषु यत् प्राणवर्णन तज् जीव वा वायु वा स्पष्ट दर्शयति । न तु परब्रह्म । अतस्तैवचनैर्जीवो वा वायुर्वा निर्दिष्ट इति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । तन् न । कथ । न तु केवलस्य जीवस्योपासना निर्दिष्टा । न च वायो । किं तर्हि । उपासना त्रिविधा । जीवोपासना मुख्यप्राणोपासना ब्रह्मोपासना च । जीवप्राणविषयिकयोर्द्वयोरुपासनयोरङ्गीकारेण तृतीयस्य । कथ परित्याग । युगपदुपासनात्रयस्य प्रसक्ते वाक्यभेद दोष प्रसज्येत । ब्रह्मोपासना तु मुख्या । अतस्तस्या प्रथममङ्गीकार कर्तुं युज्यते । पुन द्वितीयो हेतु । त्रिविधोपासना प्रकरणान्तरे नाश्रिता । प्रकरणान्तरवर्तिनां वेद

वचनानामेकवाक्यता कर्तुं युज्यते । तस्माज् जीवप्राणयो-रुपासना नांगीक्रियते । ब्रह्मोपासना परित्यक्तुं न शक्यते च । पुनः तृतीयो हेतुः । पूर्वेषु सूत्रेषूपन्यस्ते प्राणशब्दार्थविचारे प्रकृतप्रकरणे त्रिविधोपासना प्रसक्ता न भवति । किं कारणं ? अत्र ब्रह्मनिरूपणं क्रियते । एतैस्त्रिभिर्हेतुभिर्ब्रह्मोपासनांगीकारः कर्तुं युज्यते । अत्र न हि जीवो नामात्यंतभिन्नो ब्रह्मणस्तत्त्व-मस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिसत्वात् । बुध्याद्युपाधिकृतं तु विशेष-माश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तदो-पाधिकृतविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपत्वमिति शंकरः ॥ तत्र परमात्मनस्तत्तच्चिदचिद्विशेषांतरात्मत्वाऽनुसंधानं प्रतिपिपाद-यिषितमिति । अतोऽत्रेंद्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थांतरभूतः परमात्मेति सिद्धमिति रामानुजः ॥ तस्माज् जडजीवस्वरूपत्वात्स-र्वात्मकं ब्रह्मेति महावाक्यार्थः सिद्ध इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि । प्र० उ० (२.३.) ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता-वुपाश्रितौ । क० उ० (२.५,५.) ॥ तत् त्वमसि । छां० उ० (६.१५,३.) ॥ अहं ब्रह्मास्मि ॥ बृ० आ० उ० (१.४,१०.) ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । के० उ० (१.४.) ॥ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व । + + + स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति सैषा प्राणे सर्वाप्तिर्यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः । + + + सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतोऽथ यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद् व्याख्यास्यामः । वागेवास्या एकमंगमदूदुहं तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । + + + प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । + + + ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः

स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंच-न सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः । कौ० ब्रा० उ० (३.८.) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥

३१. (ज्या वेदवाक्यांचा विचार झाला आहे) त्यांमध्यें जीव आणि मुख्य प्राण म्हणजे वायु या शब्दांचें निरूपण झालें आहे, असें कोणी म्हणेल तर (तसें) नव्हे. कारण उपासना तीन प्रकारची मानावी लागेल. कारण वेदांत दुसऱ्या प्रकरणीं असेंच अंगीकारलें आहे. आणि कारण चालू प्रकरणीं तशीच योजना करायाची.

31 If (an opponent states that in the Upanisad text already referred to) the significant power (of the terms) of the human spirit and the air or the principal Prâna (is discussed), then (this is) not(true) Because a threefold devotion (will have to be recognized), and because (parts of the Veda) support (similar statements); (and) because the same adjustment (is to be made) with regard to this (subject)

३१ या सूत्राचीं दोन दळें पडतात. प्रथम दळीं कोणी पूर्वपक्षकाराच्या मताचें वर्णन केलें आहे. तो असें म्हणतो, अहो, वेदांतवादी, ज्या ज्या वेदवाक्याचें तुम्ही प्रमाण घेतलें आहे त्या त्या वेदवाक्यामध्यें जीव आणि वायु याचेंच निरूपण झालें आहे. ब्रह्माचें निरूपण कांहीं झालें नाहीं असें आमचें म्हणणें आहे. यावर वेदांतवादी उत्तर देतो. सूत्राचें दुसरें दळ या उत्तरामध्यें तीन निरनिराळे

31 This sûtra consists of two parts In the first part some opponent explains his opinion He observes —"Well, Vedântin, the relationship between the human spirit and the air is explained in all those Vedic texts which you have quoted in support of your statement that such terms as Prâna point to Brahma But I have to state that Brahma is not referred to in the Upanisad text" In the second part of the sûtra Bâdarâyana gives a reply —"Three different reasons are given the first reason

हेतु आले आहेत पहिल्यानें इतकें पहावायचें कीं, ज्या वेदवाक्याचें प्रमाण घेतलें आहे त्याच्या अर्थाचा विचार केला पाहिजे. त्यामध्यें जीवाचें वायूचें आणि परब्रह्माचें वर्णन आहे असें म्हटलें तर कसें चालेल? त्यामध्यें परब्रह्माचेंच वर्णन आहे यावर पूर्वपक्षकार म्हणतो—मग एकाच वाक्यामध्यें तिहींचें वर्णन कसें होईल? जर तिहींचें वर्णन एकाच वाक्यांत आहे असें म्हटलें तर एका वाक्याचीं दोन तीन वाक्यें करावीं लागतील. वाक्यभेदरूप दोष मग होईल. म्हणून तिहींपैकीं एकाचेंच वर्णन त्यांत आलें आहे असें पतकरलें पाहिजे. मग तिहींपैकीं एक तें कोणतें घ्यायाचें? कां जीव कां वायु, कां परब्रह्म घ्यायाचें? यावर उत्तर, परब्रह्माचें वर्णन त्या वेदवाक्यांत आलें आहे असें म्हणावें हें बरें. सूत्रांतील उपासना त्रैविध्यपदाचा विचार पुढें करूं. इतका पहिला हेतु. दुसरा हेतु असा कीं दुसऱ्या वेदवाक्यांत परब्रह्माचेंच वर्णन मुख्यत्वें करून आलें आहे. मग ज्या रीतीनें दुसरीं वेदवाक्यें लावायाचीं त्याच रीतीनें इन्द्रादिविषयींचीं वेदवाक्यें लावलीं पाहिजेत. दुसरें असें आहे कीं एक ब्रह्माचें निरूपण केलें म्हणजे जीव आणि वायु यांचें निरूपण झालेंच. जीवाला किंवा वायूला आश्रय कशाचा? परब्रह्माचाच, दुसरा कशाचा नाहीं. म्हणून वामदेवादिकांचीं जीं वर्णनें किंवा इन्द्रादिकांच्या ज्या कथा वेदामध्यें आ-

is that the Upanisad texts quoted in support of the preceding sûtras is to be considered. How can it be said that they describe the human spirit, the air and Brahma? No they describe the Supreme Brahma alone. Against this the opponent observes]—

How can one and the same text describe the three—the human spirit, the air and the Supreme Spirit? If it be said that the three are thus described, then it will be necessary to divide one and the same sentence into three different sentences. Thus the exegetical defect known as the division of a sentence will ensue. Hence it is necessary to admit that one of the three—the human spirit, the air and Brahma—is described in the Upanisad text quoted. Of the three which one is to be taken? Whether the human spirit or air or the Supreme Brahma? The reply is—hence it is proper to admit that the Supreme Brahma is described in the Upanisad text quoted. The meaning of the term Upâsanâ traividhya or a three fold devotion as used in the sûtra will be examined in the sequel. This is the first reason. The second reason is—that in the Vedic texts other than those quoted, the Supreme Brahma is principally described. Hence as these Vedic texts are interpreted, so the Vedic texts about Indra and Vamadeva are to be interpreted. Again the examination of the Supreme Brahma necessarily includes that of the human spirit and the air (Prâna). What supports the human spirit or the air? Indeed nothing but the Supreme spirit or Brahma. Hence in the stories of Vamadeva

त्या आहेत त्यामध्ये वामदेवादि आणि इंद्रादि जीवाचें वर्णन नाहीं किंवा वायुचें वर्णन त्यामध्यें नाहीं त्यामध्यें परब्रह्माचेंच वर्णन आहे अशी योजना त्या वेदवाक्याची करायाची या सूत्राच्या दुसऱ्या दळातील पदें बरोबर लावून वाक्यार्थ करताना अडचण पडते. इतकें सांगणें पुरें कीं, सूत्रार्थ निरनिराळ्या रीतीनें निरनिराळे आचार्य करतात वामदेवादिकांच्या आणि इंद्रादिकांच्या ज्या कथा वेदांत आल्या आहेत त्या कथामध्यें परब्रह्मावांचून दुसऱ्या कशाचें वर्णन नाहीं असें सिद्ध करण्यावर शंकराचार्यांचा भर आहे मध्वाचार्य त्यामध्यें विष्णूचेंच वर्णन आहे असें दाखवितात रामानुजांनीं तीन प्रकारची उपासना आहे असें अंगीकारलेलें दाखविलें आहे ती तीन प्रकारची उपासना कोणती? इंद्रादि जीवाची उपासना किंवा वायु सारख्या देवताची उपासना, किंवा परब्रह्माची उपासना परंतु परब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम परमेश्वर तोच मुख्य आणि प्रथम उपासनाय सर्व चिदात्मक आणि जडात्मक याचा अंतरात्मा हा असें दाखविण्याचा वेदाचा हेतु आहे म्हणून मनुष्य, इंद्र, आणि वायु अशा ज्या जीव कोटी त्याना आश्रय देणारा पुरुषोत्तम, परमेश्वर, सर्व जगताचें कारण त्याचीच उपासना योग्य, असें रामानुज म्हणतात जड आणि जीव हीं दोन्हींहि ब्रह्म असें वल्लभाचें मत आहे आता ज्या उपनिषद्वाक्याचें प्रमाण घेतलें त्याचा

and Indra narrated in the Veda the spirit of Indra or Vâmadeva is not referred to, nor is the air (Prâna) described in them but the Supreme Brahma alone is described This is the way in which the Vedic texts already quoted are to be interpreted We find it hard to arrange the different terms of the second part of the sûtra and to fix their relationship Suffice it to state that this sûtra *is differently interpreted* by the different Âchâryas Shankarâchârya attempts to prove that nothing but the Supreme Brahma is described in the stories of Vamadeva and Indra narrated in the Veda Madhvâchârya insists upon such term as the spirit (Prâna) signifying Visnu alone Râmânuja seems to accept a three fold devotion What are the three kinds of devotion? What Gods are to be adored in three different ways? First, such Gods as Indra having a body and the human spirit, secondly, such godlike beings as the air (Vâyu) and the Supreme Brahma, but the Supreme Brahma is the highest person or the great God, He alone is principal and first to be adored It is the object of the Vedas to point out the inner soul of every thing intelligent and material Hence adds Râmânuja the adoration of the great God, the hightest Person, the cause of the whole universe—He who upholds such beings as man Indra and the air—the adoration of this Supreme Being is proper Vallabha reiterates his doctrine that the material and the spiritual are the two together the same essence—Brahma Now the translator of

अर्थ करायाचा. "(आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, वाणी, मन, चक्षु, श्रोत्र) याना वरिष्ठ प्राण बोलला, तुम्ही मोहात पडू नका. मीच पाच प्रकारें आपला विभाग करून, आणि सर्व कार्य कारणास दृढ करून, या कार्यकारण समास मी धारण करतों." "प्राणरूप वायूच्या योगानें, अपानरूप वायूच्या योगानें कोणीहि मनुष्य जीवंत रहात नाही. परंतु प्राणरूप किंवा अपानरूप वायूचा जो आश्रय असा जो दुसरा त्याच्या योगानें जीवंत रहातात." "तें तू आहेस." "मी ब्रह्म आहे" "ज्याचें वाचेच्या योगानें वर्णन होत नाही, परंतु ज्याच्या योगानें वाणी प्रवृत्त होते, तें ब्रह्म तू जाण. ज्याची जन उपासना करतात तें ब्रह्म नव्हे" "मी प्राण आहे, (मी) प्रज्ञात्मा (आहे) म्हणजे बुद्धीच्या नाना तरंगामध्यें ज्याचें प्रतिबिंब पडतें तो (सर्व प्राण्याच्या) जीवाचें कारण अमर असें समजून या माझी उपासना कर" "तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा. हें शरीर घेऊन त्याला उठिवतो, म्हणून याच प्रज्ञाची (उक्थ) उपासना कर. ती हि प्राणाच्याच ठायीं सर्व व्याप्ति (सर्व व्याप्ति म्हणजे सर्व इंद्रियें आपआपले विषय घेऊन प्राणास नेऊन अर्पण करतात ते प्राणास प्राप्त होतात.) अरे, जो प्राण तो प्रज्ञा, जी प्रज्ञा तो प्राण. + + + प्रज्ञा आणि प्राण हे दोघे मिळून या शरीरामध्यें राहतात, दोघे मिळून या शरीरातून निघून जातात. पुढें या प्रज्ञेकरिता

the Upanisad-texts quoted in support of the sûtra "The highest spirit (Prâna) spoke to them—(air, æther, fire, water, earth, speech, mind, sight, hearing) oh you, do not get into a delusion· dividing in myself into five (the five Prânas) and upholding this succession of causes and effects (Prâna) I alone support (all) this" "No human being lives by means either of the air breathed in (Prâna) or of the air sent out downward (apâna) indeed (human beings) live by means of another (spirit) in which these (two spirits) abide" "Thou art that" "I am Brahma" "That which is not described by the tongue but that which describes the tongue—Oh thou, know that indeed, to be Brahma, not this which the people adore" "I am the spirit (Prâna) the soul of wisdom (Prajnâtmâ), worship me as that immortal life or the life-giver or the cause of life and the nectar or the immortal + + that this spirit (Prâna)—the soul of wisdom itself—taking hold of this body raises it, therefore let him worship that who is himself a song (Úktha) This well-known development—relationship—ultimates in the spirit, that who is indeed the spirit is wisdom, that indeed who is the wisdom is the spirit + + Therefore, these two abide together in this body and then leave it together. We will explain the way in which all the objects are presented (become one) to this wisdom or the soul of wisdom (Prâjnâ) "Speech itself is referred to this (Prajnâ) (being its) one limb or form (Anga), unto it (Prajnâ indeed the objects

सर्व भूतें एक कशीं होतात हें आम्ही व्याख्यान करतों " "वाणीनें हिच्या एका अंगाचें दूध काढलें (म्हणजे वाणीनें प्रज्ञेचें एक अंग स्वाधीन करून घेतलें) म्हणजे तिच्या पासून पुढें भूतमात्राचीं नावें पडलीं + + + प्रज्ञेच्या योगानें वाणावर स्वार होऊन वाणीच्या योगानें पुरुषास सर्व नामाचें ज्ञान होतें + + + त्या या दहाच भूतमात्रा ज्ञानेंद्रियावर अधिकार करून राहतात आणि दहा प्रज्ञामात्रा भूतावर अधिकार करून असतात कारण जर भूतमात्रा नाहींत तर प्रज्ञामात्रा नाहींत, अथवा जर प्रज्ञामात्रा नाहींत तर भूतमात्रा नाहींत कारण परस्परावांचून कांहींच रूप सिद्ध व्हावयाचें नाहीं खचित हे भिन्न नाहींत यास दृष्टांत "रथाची धाव आऱ्यामध्यें बसवलेली आणि आरे तुंब्यामध्यें बसविलेले, असेंच भूतमात्रा (विषय) यामध्यें आडकिवलेल्या आहेत प्रज्ञामात्रा (इंद्रियें) प्राणामध्ये आडकिवलेल्या आहेत तो हा प्राणच प्रज्ञात्मा सुखी, अजर आणि अमर "

afterwards are re described + + + The Prâna or the spirit by means of wisdom intelligence or understanding having mounted speech obtains all the names by means of speech indeed these objects are ten in relation to the understanding the senses are ten in relation to the objects If these objects did not exist the senses would not exist Because no form whatever would be made out by *means of æther (the objects* of the sense) This is not varied or unconnected, because as a felly is fixed into the spokes of a car (and) the spokes are fixed into the nave, so indeed these objects are related to the senses and the senses are related to the spirit (Prana) This well known spirit is indeed the soul of wisdom or the essence of understanding, blissful, ever young and immortal "

उपसंहार.

बादरायण सूत्राचे चार अध्याय आहेत म्हणून पूर्वी आम्हीं वर्णन केलें आहे आणि त्या चार अध्यायातील विषय कोणते हें सांगितलें आहे. प्रथम अध्यायामध्यें ब्रह्माचें निरूपण वस्तुतः वेदांत केलें आहे हें दाखविलें आहे. दुसऱ्या अध्यायामध्यें सांख्य पंडितादिकांचें खंडन केलें आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्यें ब्रह्मविचाराचीं वैराग्यादि साधनें कोणतीं, हें दाखविलें आहे आणि चवथ्यामध्यें मुक्ती कोणती आणि कशी याचा विचार केला आहे. अस्तु. हें ब्रह्मसूत्र कोणीं लिहिलें आणि केव्हा लिहिलें अशी ग्रंथकार निर्णयाचीं आणि काल निर्णयाचीं साधनें आम्हास वाचकांपुढें एकदम मांडतां येत नाहींत. कारण ऐतिहासिक प्रमाणें दोन प्रकारचीं आहेत. एक अंतरंग आणि दुसरें बहिरंग. वैदिक आर्यजनांच्या इतिहासविचारास बहिरंग प्रमाण बहुधा लागू पडत नाहीं. म्हणून अंतरंग प्रमाणावरच सारा भार टाकावा लागतो. म्हणून अंतरंग प्रमाणाची योग्यता मोठी आहे. परंतु अंतरंग प्रमाणास जीं साधनें लागतात तीं साधनें ब्रह्मसूत्राचा जसा जसा विचार होईल तसतशीं उत्पन्न होतील. म्हणून सध्या ब्रह्मसूत्रकार कोण आणि केव्हा झाला हा विचार करतां येत नाहीं.

या ब्रह्मसूत्राची योग्यता मोठी आहे हें आम्हांस सांगण्यास नको. सिंधू

SUMMARY

We have already stated that the Vedantic system of Bâdarâyana consists of four books (Adhyâyas) and have pointed out what subjects are explained in them. The first Adhyaya discusses how Brahma or the Supreme Spirit is propounded in the Veda, the second Adhyâya examines and refutes the doctrines of such schools of philosophy as that of the Sânkhyas, the third Adhyâya enumerates and enunciates the means of realizing Brahma or the presence of the Supreme Spirit such as self abnegation (Vairâgya), the fourth Adhyaya explains the nature of the salvation of man, and how it is to be accomplished. We cannot at once and at this stage of our studies place before our readers our conclusions as to who the author of the Brahma sûtra really is and when he flourished, because of the two systems of evidence—the one being based on external and the other on internal evidence the former can seldom apply to the writings of the Vedic Âryas. internal evidence is, therefore availed of as much as possible and therefore it is specially important. But as we progress in the explanation of the system itself internal evidence will develop and we shall carefully lay it before our readers so that they may verify it and examine it for themselves.

We need not state that the importance of the Brahma sûtra is great. The religious thought and spiritual aspirations of all the people of India from the Himâlayas to the cape Comorin are

नर्दीवरील अटके पासून तों थेट कन्याकुमारी पर्यंत सर्व भरतखंडभर ब्रह्मसूत्राच्या धोरणानें सर्व लोक विचार करतात पुरुषार्थ म्हणजे काय हें तेंाग समजणें आवश्यक आहे भरतखंडामध्यें जरी सर्व जनाचा अभिलाष ऐहिक सुखप्राप्ति व्हावी असा आहे आणि ती साधण्याकरितां जरी ते रात्र दिवस झटतात तरी त्यांना विचारलें की पुरुषार्थ तो कोणता म्हणजे ते उत्तर देतात कीं सर्वसंगपरित्याग, आम्हास तुमच्या ऐहिक सुखप्राप्तीचीं साधनें नकोत, आम्हास सामाजिक सुखाचीं साधनें नकोत, आम्हास परदेशाशीं सग्रामप्रसंग नको, आम्हास व्यापार नको, आम्हास कलाकौशल्य नको, आम्हास शेतकी सारखा उद्योग नको, कर्मांचा क्षय व्हावा म्हणून आम्ही एथें प्रपंचात सुख दु:ख भोगीत आहों, उपाय नाहीं म्हणून उदरनिर्वाहकरिता उद्योग करीत आहों, परंतु संसार माया, प्रपंच व्यर्थ, आणि सर्व जें काहीं आहे तें मिथ्या अशी मनाची पक्की खातरजमा करणें हाच आपलो परम पुरुषार्थ हा साधण्याकरिता धर्म करावा, धर्म आचरावा, द्रव्य संपादन करावें किंवा आपल्या इच्छा पूर्ण कराव्यात परंतु धर्मार्थ काम हा मिथ्या पुरुषार्थ सत्य पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष हे विचार आर्यजनांच्या मनात इतके दृढ चिकटले आहेत कीं, त्यावाचून त्यांना चैन पडत नाहीं. आणि या विचाराचें प्राबल्य एवढें आहे कीं जे मुसलमान लो

regulated by the Brahma sûtra, it is essential to know what is considered to be *the* Summum Bonum of life by the people Though the people of India are as worldly minded as possible, and though they always think of nothing but of the means of the pleasures of this life, yet when asked what is the highest end of life, they invariably point to self abnegation and the abdication of *the world* and *declare* —we ought not to seek the pleasures *of domestic life, or of social life,* war with other neighbouring nations, the development of commerce, or of arts, we cannot follow any industry such as agriculture, we are quietly suffering pain or enjoying pleasure that the accumulated effect of our actions in the previous lives may be annihilated we follow some pursuit for our daily bread, because we cannot help it But we know what our highest duty is—to convince ourselves that the pursuits of the world are vain, and that whatever, exists and is perceived, is a mere delusion To accomplish this alms are to be given purity of conduct is to be attended to, wealth is to be acquired and human desires are to be gratified But attention to religious duties the gratification of desires or the acquisition of wealth is only a delusive object of pursuit. The real object to be sought and secured is salvation These sentiments are so thoroughly ingrained in the minds of the people of India that they can hardly be at ease for a moment without indulging them. The power of these sentiments is so great that the Mohammedans,

कासारखे निर्वाण, ऐहिक सुखाकरिता झगणारे, आणि संग्रामांत दृढ गुंतलेले, त्यादि वीरपुरुषांचीं मनें वळलीं, आणि ते मायावाद करूं लागले ते आपल्या स्वतास सोफी असें म्हणवूं लागले आणि ब्रह्म सिद्धांत करूं लागले.

असा हा विलक्षण ब्रह्मसिद्धांत उत्पन्न कसा झाला याचा थोडा विचार आम्हीं पूर्वी प्रस्तावनेंत केला आहे इतिहासदृष्ट्या हा शोध लावणें आवश्यक आहे. या विषयीं स्वतंत्र विचार केला पाहिजे इतकें सांगणें एथें पुरें कीं, खरा वेदांतसिद्धान्त म्हटला म्हणजे बौद्ध पंडिताचा म्हणून मध्वाचार्यादि शंकराचार्यांस प्रच्छन्न बौद्ध म्हणजे छपलेला बौद्ध असें म्हणतात. वेदांताचे निरनिराळे चार प्रकार भरतखंडामध्यें आढळतात कोणी शांकर अद्वैत म्हणजे ब्रह्म मात्र सत्य बाकी सर्व मिथ्या असें मानणारे हे अद्वैतवादी. दुसरे माध्व आहेत परमेश्वर आहे, तो जगत्कर्ता आहे, तो जगन्नियंता आहे, जगत् सत्य आहे संसार सत्य आहे, आणि परमेश्वराचा आणि जीवाचा सेव्यसेवक संबंध आहे हे द्वैतवादी पंडित रामानुज असें म्हणतात कीं, पुरुषोत्तम, नारायण, लक्ष्मीपति यानें जगत् उत्पन्न केलें आणि जीव उत्पन्न केले आणि मुक्ती काळीं या जीवास परमेश्वराला जितका आनंद होतो तितका आनंद होतो, आणि त्याचे सर्व गुण त्याला प्राप्त होतात परंतु जगत्कर्तृत्व आणि ल

—bent as they were on warfare, fired as they were by religious fanaticism, and carried away as they were by worldly pursuits and worldly glory—were early influenced by Pantheistic transcendentalism, and began to indulge the melancholy thought of the vanity of this life, and to cultivate the philosophy which particularly fosters it. They assumed the name of Soophis, and discussed the nature of Brahma.

We have already proposed the problem of the origin of such a system of philosophy in the introduction to this system. It is historically important and necessary to investigate this subject, but it requires independent inquiry. Suffice it to remark in this place that the true and earnest Vedantins were the Buddhists, and that hence the followers of Madhvâchârya characterize Shankarâchârya as a concealed Buddhist. Four systems of Vedânta philosophy predominate in India. Some adopt the non dualistic system and declare that Brahma—the spirit—alone exists and that all else is a mere delusion—a vanity. Some follow the doctrines of Madhvâchârya, and declare that there is a Personal God, that He is the Creator and the Governor of the universe, that the world and this life are real, that the duty of man is to worship his Maker. These are dualists. The followers of Râmânuja state that the Highest Person is Nârâyana, that the lord of Laksmi, Nârâyana, the Highest Person created the universe, and human souls, and in the state of emancipation or salvation, these souls are as capable of happiness

लक्ष्मीपतित्व हें ऐश्वर्य जीवास कधीं प्राप्त होत नाहीं. हे विशिष्टाद्वैतवादी पंडित. शुद्धाद्वैतवादी वल्लभ असें म्हणतात कीं, "परब्रह्म, जीव, आणि जड, यामध्यें भेद मुळींच नाहीं." भेद जो दिसतो तो केवळ परिणामामुळें. जड हा चैतन्याचाच परिणाम आहे जीव हा जडाचा परिणाम आहे निरंतर जगताची रहाटी चालली आहे, कांहीं एक नवें उत्पन्न होत नाहीं, पदार्थाचाहि नाश होत नाहीं. एखाद्या पदार्थाचा नाश झालासा वाटतो म्हणजे तो पदार्थ दृष्टी आड जातो म्हणजे त्याचा तिरोभाव होतो. एखादा पदार्थ उत्पन्न होतो म्हणजे तो मात्र दृष्टीसमोर येतो म्हणजे त्याचा आविर्भाव मात्र होतो. असें या चार वेदांतवादी पंडिताच्या सिद्धांतांनीं सर्व भरतखंड आक्रमून टाकलें आहे. म्हणून यांविषयीं विचार करणें आवश्यक आहे. या चार सिद्धांताच्या प्रक्रियेचें विशेष निरूपण आम्ही पुढें करूं. या चाराहि सिद्धांतांचें मूळ म्हटलें म्हणजे बादरायणकृत ब्रह्मसूत्र आणि चौघांसहि वेद प्रमाण आहेत. मग एका ग्रंथापासून हे चार सिद्धांत कसे उत्पन्न झाले ही गोष्ट मोठी विचार करण्या जोगी आहे. त्या सर्वांनीं या ब्रह्मसूत्राच्या पहिल्या अध्यायामध्यें वेदांतील आणि उपनिषदांतील निरनिराळीं वाक्यें घेऊन त्यांच्या अर्थाचें पर्यवसान परमात्म्याचे निरूपणावर आहे असें बादरायण दाखवितात या वर

as God or Nârâyan himself, and of acquiring all his attributes and powers except the power of creating the world or of possessing Lakshmi for wife These are known as Vishistâdvaita vâdins The followers of Vallabha style themselves pure non dualists and declare that there is no distinction between the Supreme Spirit, the human soul, and matter, that whatever distinction is perceived springs merely from the one being transformed into the other, that matter is only the spirit transformed, that the universe is eternally worked, *that nothing new is created*, and that *nothing already existing is destroyed, that what appears to be* destroyed is merely concealed from human sight, it disappears—it undergoes *Tirobhâva*, that what appears to be created merely presents itself to human sight, it re appears, it undergoes *Âvirbhâva* These *four systems* of religious thought in one way or other regulate the life of all the people in India. It is, therefore, necessary to discuss and examine these systems We will explain their distinctive features in the sequel

But the only source of all these four systems is the work of Bâdarâyana known as the Brahma sûtra which recognizes the Veda as authoritative. The question is interesting and important—how are such discordant systems as those of the Dvaitas and Advaitas derived from the same philosophical work? When Bâdarâyana quotes merely from the Veda and Upanisads, and shows that all his quotations directly point to the Supreme Spirit, Shankarâchârya *declares that the Supreme Spirit,*

सूत्राचा अर्थ शंकराचार्य आपल्या मतास अनुसरून आहे असें म्हणतात. मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, परब्रह्म म्हणजे वैकुंठ लोकींचा श्रीहरि विष्णु. रामानुज म्हणतात परब्रह्म म्हणजे पुरुषोत्तम, नारायण, लक्ष्मीपति व ते असें म्हणतात कीं, चिदचिदात्मक म्हणजे सारे जीव आणि सारे जड वस्तु मात्र परब्रह्माचा परिणाम आहे. बादरायणाच्या लिहिण्याच्या एकंदर सरणीवरून या चौघांसहि आपआपल्या मताचें प्रतिपादन करणें सुलभ पडतें. परंतु कांहीं कांहीं सूत्रांची व्यवस्था करण्यामध्यें या चौघांसहि अडचण पडते. अशा प्रसंगीं आपआपल्या मतावर दृष्टि देऊन सूत्रार्थाची ओढाताण करावी लागते. याचें उदाहरण (१ १ १७) हें सूत्र आहे. पुनः या चौघांस दुसरी अडचण पडते ती कोणती? कांहीं वेदवाक्यें द्वैत सिद्धांतास साधक आहेत, कांहीं अद्वैत सिद्धांतास साधक आहेत, त्यांची व्यवस्था कशी करायाची? या दोन अडचणी या सर्वांस येतात. पंडितांमध्यें मोठा वाग्विवाद उत्पन्न होतो. त्या वाग्विवादास अनुलक्षून वेदान्तवादी जी व्यवस्था करतात तिचें दिग्दर्शन करून आमच्या मतविरोधी वेदवाक्यांची एकवाक्यता कशी होते हें दाखवून आणि मग हा उपसंहार पुरा करूं.

ब्रह्मसूत्राच्या या पहिल्या पादांत जीं सूत्रें गेलीं आहेत त्यांवर चारीहि प्रकारचा वेदान्तवाद बसविता येतो. परंतु कांहीं सूत्रें अशीं आहेत कीं तीं द्वैतागमन

(Paramâtmâ) of Bâdarâyana is the Pantheistic Brahma itself. Madhvâchârya, on the contrary, observes that the Supreme Spirit is Visnu—Personal God whose seat is in the Vaikuntha loka. Râmanuja interprets the Supreme Spirit mentioned by Bâdarâyana into the Highest Person, Nârâyana the Lord of Laksmi Vallabha holds on the authority of Bâdarâyana that whatever is spiritual and material is the same Spirit transformed. All these four interpreters find it equally easy to graft their systems on the Brahma sûtra, the general style of which seems at first sight to admit of different interpretations. But all these Âchâryas find it hard to offer consistent interpretation of some sûtras. Under these circumstances they are compelled to over-strain and to propose far-fetched interpretations, for making Bâdarâyana conform to their doctrines. This statement is illustrated by such sûtras as (I 1 17). These Âchâryas have also to face a difficulty. It is this. Some Vedic texts directly support the doctrines of Dualists the followers of Madhvâchârya, while others the doctrines of non-dualists or of Shankarachârya. The question is—how is this interpretation to be adjusted? In answering this question an intricate and obstinate controversy is developed between different schools of Vedântins. We will only indicate the nature of the adjustments and interpretations which Vedântins propose each in favour of his own doctrines and point out how conflicting Vedic texts bear on the same subject and

साधक होतात आणि त्या ठिकाणीं अद्वैतवादास पंचाईत पडते. ती पंचाईत दूर करण्याकरितां शंकराचार्यादि अद्वैतवाद्यांनीं बौद्धसंप्रदायाची सामाजिक व्यवस्था स्वीकारली ती व्यवस्था अशी कीं, कोणत्याहि सिद्धांताचें रहस्य, म्हणजे त्याचें गुह्य सर्व लोकांस समजून घेण्याची योग्यता नाहीं. या गोष्टीविषयीं सामान्य सारे जन अनधिकारी ज्यांना तें गुह्य समजून घेण्याची योग्यता आहे असे थोडे पंडितजन अधिकारी हे वरच्या वर्गास पोंहचलेले अनधिकारी जन केवळ उपासक अशी सामाजिक व्यवस्था अंगीकारून शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, ज्या सूत्रांमध्यें परमात्मा आणि जीवात्मा भिन्न असें वर्णन आलें आहे त्या सूत्रांचा तसा अर्थ समजावयाचा नाहीं कारण तो त्या सूत्रांचा वास्तविक अर्थ नव्हे वास्तविक अर्थ असाच कीं जीवात्मा आणि परमात्मा एक. मग जीवात्म्याचा आणि परमात्म्याचा अभेद असतां सूत्रांत भेद कां वर्णिला आहे या शंकेचें समाधान हें कीं केवळ उपासक बुद्धीनें जड असतात जीवात्म्याचा आणि परमात्म्याचा ऐक्याविषयीं सिद्धांत गूढ तो त्यांना [illegible] आहे [illegible] समजून घेण्याचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परमात्मा जीव [illegible] भिन्न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

harmonize with one another, before we conclude this summary Though the sûtras of the first chapter (Pâda) equally support all the four systems of Vedanta, yet there are some sûtras which are directly favourable to the Dualists, and cause a great difficulty to the Non dualists To remove such a difficulty, the Non-dualist thinkers accept the special arrangements of the Buddhists who divide society into two sections—esoteric and exoteric—the latter not being qualified to be admitted to the secrets of their doctrines—society as a whole being ignorant and incompetent to grasp doctrines explained to it, and there being only a few persons competent to understand the lessons given to them The last constitutes the esoteric section—a superior class The mass of society constitutes mere disciples—laymen Shankarâcharya bases his system upon such a distinction and declares that those sûtras which enunciate a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit, really inculcate the identity of the two, because a distinction is not really explained in the sûtras, and that the sûtras really support the doctrine of identity The question now is—if the Supreme Spirit and human spirit is identical, why do the sûtras directly speak of a distinction between the two? Laymen are naturally slow of apprehension while the doctrine of the identity of the two spirits—human and Supreme is mysterious—a doctrine which a few can comprehend Hence laymen while engaged in the worldly life, ought to recognize a d[illegible]

तिष्ठा करावी मों, उद्यापनें, यांचा भार वहावा कर्मनिष्ठ होऊन ज्ञानी जसें सांगतील तसें वागावें. मनुष्याच्या ज्ञानी आणि उपासक अशा दोन कोट्या करून शंकराचार्य परमेश्वर आणि जीवात्मा यांचा भेदनिरूपण करणारीं सूत्रें लावतात द्वैतवाद्यास अशा बाहेरील कल्पना कराव्या लागत नाहींत त्यांच्या सिद्धांताच्या आधारावर हीं सूत्रें सहज जातात त्यांचा अर्थहि सहज बसतो या गोष्टीचा वाचकांनीं विचार करावा

अद्वैतवादी असें म्हणतात कीं, वेदांत आणि उपनिषदांमध्यें अद्वैत सिद्धांतास साधक अशीं वचनें स्पष्ट प्रतिपादक आहेत तीं अशीं "ज्याच्या योगानें रूप (पुरुष) पहातो किंवा ज्याच्या योगानें शब्द ऐकतो किंवा ज्याच्या योगानें गंधाचें ग्रहण करतो किंवा ज्याच्या योगानें नाना नावें ठेवितो जें हें हृदय तेंच प्रधानाचें नाव—प्रधान ब्रह्म" "मी ब्रह्म आहे, असें ज्यानें जाणलें" "श्वेतकेतु तें (ब्रह्म) तूं आहेस" "हा आत्मा ब्रह्म" या चार वाक्यांस अद्वैत वेदांतवादी महावाक्यें असें म्हणतात हीं चार वाक्यें क्रमानें चार वेदांच्या उपनिषदांत आलीं आहेत आणि अशा प्रकारचीं वाक्यें क्वचित् क्वचित् निरनिराळ्या वेदांच्या संहितेंत आणि ब्राह्मणांत आढळतात या वाक्यांत ब्रह्म आणि जीवात्मा एक आहे असें वर्णन आहे या वर्णनाची गति काय? अशीं हीं वाक्यें तर आहेत म्हणून अद्वै

tinction between the Supreme Spirit and human spirit, to worship the former as God, to have faith and to practise devotion, to make images of God and to establish in them the Spirit (Prâna Pratisṭa), to undergo penances and to observe fasts The esoteric philosophers bid them to direct all their activities in this way Thus making a distinction between exoteric and esoteric sections of society between laymen and clergy men between philosophers and fools, Shankerâ hârya adjusts the interpretation of the sûtras The Dualists are not compelled to make artificial social distinctions —the sûtras naturally and easily supporting their doctrines and their interpretation being naturally and adequately proposed The reader may examine for himself this subject in this connection Again the non dualists affirm that there are Vedic and Upanisad texts which directly support their system These are — By which a person sees a form or by which he hears a sound or by which he knows a smell or by which he gives names to objects—that this heart or spirit is the name of the preeminent knowledge The Preeminent knowledge being the Supreme Spirit. I am Brahma (the Supreme Spirit) He who knows this—Sveta ketu that Brahma thou art 'This spirit or soul is Brahma.' These four texts which occur regularly in the Upanisads of the four Vedas are characterized by non Dualists or Pantheists as important (Mahâvakyas) Similar texts also occur though rarely in the Sanhita as well as Brahmana

त सिद्धान्ताचें स्थापन होतें असें अद्वैतवादी म्हणतात. हें अद्वैतवाद्यांचें म्हणणें ऐकिलें, आणि हीं महावाक्यें पाहिलीं, म्हणजे द्वैतवादाचा सारा धीर सुटतो. त्यास कांहीं सुचेनासें होतें तथापि ते धैर्य धरून या वाक्यांचा आपल्या सिद्धान्तास जुळेल असा अर्थ करूं पहातात परंतु असा अर्थ करतांना त्यास पुष्कळ झटापटया खाव्या लागतात, आणि ओढाताण करावी लागते आणि इतकें करून त्यांनीं केलेला अर्थ पाहिला म्हणजे त्यांत कांहीं सामर्थ्य नाहीं, पण उगीच गडबड आहे असें दिसतें आतां पुढें करायाचें कसें? वेदामध्यें थोडीं वचनें अद्वैत सिद्धान्तास साधक अशीं आहेत बाकी सर्व वचनें द्वैत सिद्धान्तास साधक आहेत जोंवर या थोड्या वचनांची व्यवस्था झाली नाहीं तोंवर द्वैतसिद्धान्ताचें ग्रहण करतां येत नाहीं या थोड्या वचनांची द्वैतवादी जी व्यवस्था करतात ती आम्हास मान्य नाहीं. तथापि या महावाक्यांचें आम्हास भय वाटत नाहीं अद्वैतवादी या वाक्यांचा जसा अर्थ करतात तसा अर्थ केला असतां हीं वाक्यें द्वैतवादास साधक आहेत असें आम्हास वाटतें हें कसें? द्वैतसिद्धान्ताचें रहस्य म्हटलें म्हणजे भक्ति भक्ति करीत असतांना चित्तवृत्ति तदाकार व्हाव्या होतात एक तुझें भजनीं पायांच्या सेवेशीं लागे. त्याचें जें जें प्रिय तें तें साधायाचें त्यास जें जें इष्ट तें तें अर्पण करायाचें, त्याची जी जी आज्ञा ती ती पाळायाची अशा प्रकार

texts of the four Vedas—*texts* which directly propound the *identity of* the human and the Supreme Spirits How are these Vedic texts to be explained and adjusted? The non Dualists or Pantheists, therefore, declare that the Vedas and Upanisads *directly maintain Pantheism.* In view of these texts and of the propositions based upon them by the Pantheists the Indian Theists or Dualists are necessarily confounded they *feel* at a loss what to propose against the texts they attempt to propose some interpretation and to harmonize the texts with their own doctrines they are compelled to make strenuous efforts to establish their interpretation, and *to overstrain the sense of the texts* Notwithstanding all this, the interpretation which the Dvaitas propose cannot bear an examination, because the texts evidently do not admit of it all they say is simply beside the mark What is to be done? There are doubtless a few texts in the Veda which support Pantheistic views. Most, however, *support the Theistic principles* But so long as Pantheistic texts are not explained, the proposition that the Vedas do not teach Pantheism cannot be accepted Again the adjustment and interpretation of these proposed by the Theists can not be accepted, because of their being far fetched and forced But we do not see how the few Pantheistic *texts* come in the way of Theism, because we believe that though they be interpreted as the Pantheists do yet they support Theism. How can this be? The essence of the Dualistic doctrine

मुला माता पितरें पुत्रास भजनीय आहेत असा प्रकार परमेश्वर भक्तास भजनीय आहे. या अशा प्रकारच्या भक्तीमध्यें नऊहि प्रकारच्या भक्तीचा अंतर्भाव होतो १. परमेश्वराचेच गुणानुवाद ऐकत बसायाचें, २. त्याच्याच गुणांचें कीर्तन करायाचें, ३. त्याच्याच गुणांचें स्मरण करायाचें, ४. त्याच्याच पायांचें सेवन करायाचें, ५ त्याचाच सत्कार करायाचा, ६ त्यालाच वंदन करायाचें, ७ त्याचेच दास्य करायाचें ८. त्याच्याशींच सख्य ठेवायाचें, ९ आपलीं सुखदुःखें त्यालाच सांगायाचीं हीं नऊ प्रकारचीं भागवतांत वर्णिलेली भक्ति परंतु याच भक्तीचा दुसरा प्रकार आहे तिजमध्यें चित्ताची उत्थिति होते या उत्थित चित्तवृत्तीचा प्रकार दृष्टांतावांचून समजणार नाहीं. मुलाचें आणि आईचें वात्सल्य कसें असतें याचा विचार करावा केव्हा केव्हा मूल किंवा आई लाडामध्यें आलीं म्हणजे त्याची किंवा तिची जी चित्तवृत्ति होते ती सांगता येत नाहीं तिच्या किंवा त्याच्या तोंडातून जे उद्गार निघतात ते वाचकापुढें मांडले पाहिजेत. आई मुलास म्हणते—"अरे माझ्या सोन्याच्या तुकड्या, अरे माझ्या प्राणा, अरे माझ्या जीवा, तुला खाऊ कारे? अशा प्रसंगीं आईस मुलगा आपल्या पासून निराळा असें भान नसतें किंवा मुलास आई आपल्या पासून निराळी असें भान नसतें हा उत्थित चित्तवृत्तीचा आकार. हा भक्तीचा दुसरा प्रकार. अशी उत्थित

is *adoration* (bhakti) While engaged in adoration, the mind discovers two states—the one consisting in *being intent upon* serving the Lord, in doing that which He approves, in offering to Him the best things one has, and in obeying His commands Thus as good parents are to be served by a child, in the same manner God is to be served and worshiped by his servants* This kind of worship includes all the nine sorts of adoration mentioned in the Bhâgavata Purâna 1 Exclusively listening to the praises of God, 2 exclusively singing His praises, 3 remembering and constantly thinking of them 4 falling at His feet, 5 worshipping Him, 6 His adoration 7 exclusive devotion to Him 8 constant association with Him, 9 laying one's sorrow or happiness before Him But there is a *special feature* of such adoration—a feature not included in any of these It is the ecstatic condition of the spirit—a condition which can neither be explained nor understood without an illustration Let the reader realize the love a mother has for her child A mother or her child sometimes experiences a *state of mind—an indescribable* state That which either of them expresses can alone convey an idea of their feelings when they are in the ecstatic condition The mother directly addresses the child thus —"Oh my piece of gold—oh, my soul, oh my life—can I eat you up?" Under these circumstances, the *mother* forgets that her body is different from that of her child which experiences the same feeling Such an identity is the

चित्तवृत्ति योग्याची होते म्हणून योगी महान् भक्त आहेत येशू खिस्ताच्या कथेचें अनुसंधान या ठिकाणीं करावें. योहान (१४ २०) पहा तें असें– " या दिवशीं तुम्ही जाणाल कीं, मी माझ्या बापा (परमेश्वरा) मध्यें आहें, आणि तुम्ही मजमध्यें आहां, आणि मी तुम्हामध्यें आहें " येशूख्रिस्त पूर्ण द्वैतवादी असून त्याचीं अशा प्रकारचीं वचनें आहेत भक्ताच्या • उचित चित्तवृत्तीचा प्रकार समजला म्हणजे त्याची व्यवस्था सहज होते म्हणून वेदांत आणि उपनिषदांत अद्वैत सिद्धांताचें निरूपण नाहीं पुनः ब्रह्मसूत्रांत हि अद्वैत सिद्धांत घातला नाहीं वैदिक परंपरेचा आणि अद्वैत सिद्धांताचा विरोध आहे. जसा जसा ब्रह्म सूत्राचा पुढें विचार होईल तसा तसा अद्वैत सिद्धांत, म्हणजे बौद्ध सिद्धांत आहे, किंवा लौकायतिक सिद्धांत आहे असें वाचकाच्या लक्षात येईल याविषयीं विचार पुढें करूं.

योग सूत्रामध्यें ज्या अध्यात्म शक्तीचें वर्णन केलें आहे, ती अध्यात्म शक्ति तशी आहे असें वेदान्तशास्त्रास मान्य आहे आणि हेंच वेदान्ताचें मुख्य अंग आहे खालचे सिद्धांत योगशास्त्रांत केले आहेत परमेश्वर किंवा परमात्मा याचा जीवात्म्याशीं संबंध आहे जीवात्म्याच्या अंगीं विशेष शक्ति आहेत मनुष्यानें आपल्या आचरणांत विशेष साधनें योजलीं असता त्याच्या अंगीं ज्या शक्ति आहेत त्या प्रकट होतात आणि त्यास भूतकाळाचें भूत आणि भविष्य कळूं लागतें आणि जो जीवात्मा देहावस्थेपासून मुक्त होतो तो, एक प्रकारें परमात्म्यामध्यें जाऊन मिळतो वेदान्तशास्त्रास योग शास्त्राचा मुख्य आधार आहे यावरून म्हणजे हिंदुस्थानांतील अध्यात्म ज्ञान असें मा

form of the ecstatic condition of the mind This is a special feature of adoration This sort of ecstatic identity the Yogis feel Hence there are such worshippers. The life of Jesus Christ can be referred to in this place as described in (14 20) of the Gospel of John It is this "At that day ye shall know that I am in my father, and ye in me, and I in you" Though a thorough Dualist or Dvaita, Jesus expressed himself in this way His utterances can be easily explained when this ecstatic condition of mind is understood Hence in the Vedas and in the Upanisads, the Pantheistic doctrine of the identity of the human and Supreme Spirits if enunciated is enunciated in this way Again, the Brahma sutra of Bâdarâyana does not inculcate it The Vedic polity properly so called conflicts with the Pantheistic polity which will be proved to be based partly on the Buddhistic polity and partly on that of the Loukâyatikas or ancient Indian Secularists As our explanation of the system of Bâdarâyana develops, this statement will be fully examined again

The characteristic feature of the Indian Vedânta is its recognition of spirit power as it is explained in the Yoga sûtras which systematically lay down the following propositions—that the Supreme Spirit or God is related to the human spirit, that the human spirit has very great potential powers that if certain methods of living be adopted, it can call out its powers, and become actually able to know the past and the future and that the human

नसल्यास चिंता नाहीं. योग शास्त्राच्या अर्थाविषयीं आम्ही पुढें चिंतनिका करतां करतां योग्य वेळीं विचार करूं. एवढें इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, जों पर्यंत योग शास्त्राचे सिद्धांत नीट समजले नाहींत, तों पर्यंत शंकराचार्यांचें आणि वल्लभाचार्यांचें म्हणणें काय हें नीट लक्षात येणार नाहीं. आत्म्याच्या अंगीं विशेष शक्ति आहेत आणि त्या शक्ति विशेष प्रकट होतात असे योग शास्त्राचे सिद्धांत आहेत त्याकडे या संबंधानें विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. या विषयाकडे आम्हीं पुष्कळ काळ खर्च केला आहे आणि जपून आणि शास्त्रीय दृष्ट्या छानून छानून ज्या ज्या अध्यात्म गोष्टी आमच्या दृष्टीस पडल्या त्याची त्याची आम्ही परीक्षा करीत आहों. जडवस्तु विज्ञानाचे जे सिद्धांत आहेत ते लागू केले, असतांहि कांहीं एक परिशेष राहतो आणि त्या परिशेषाचें स्वरूप जडवस्तु विज्ञान शास्त्राचे आधारें करवत नाहीं. तो परिशेष कोणता? कांहीं मनुष्याच्या अंगीं विशेष अध्यात्म शक्ति असते आणि त्यानीं पुष्कळ अभ्यास केला म्हणजे त्याच्या अंगीं अशा कांहीं विभूति प्रकट होतात कीं त्याची जडवस्तु विज्ञानाच्या योगानें उपपत्ति करतां येत नाहीं. आध्यात्मिक असोत किंवा आधिभौतिक असोत बाह्य असोत किंवा अंतरंग असोत विषयासंबंधीं असोत किंवा विषयी संबंधीं असोत, ज्या वस्तु आहेत त्याविषयीं विवेचन आणि अनुगम शास्त्रास कर्तव्य आहेत. म्हणून योगशास्त्राची शास्त्रीय दृष्ट्या परीक्षा होणें योग्य आहे परंतु आमच्या वाचकांस आमच्या परीक्षेचें फळ सादर करण्याकरितां आम्हास कांहीं वेळ पर्यंत थांबलें पाहिजे.

spirit disenthralled from the flesh is ultimately in one sense absorbed into the Supreme Spirit. *The Yogi system is properly the* back bone of Vedânta. It is properly to be characterized as Indian spiritualism which essentially differs from modern European spiritualism. We will enter on its interpretation in the due course of our studies. In *the mean time it must be stated* that the interpretation of Shankaracharya or Vallabhâchârya is better appreciated if the propositions laid down by Yoga are thoroughly comprehended. With regard to the potential powers of the spirit and their development, *the doctrines of the Yoga system* deserve attention in this connection. We have already given ample time to this subject and carefully and from a scientific point of view crucially have been examining such psychical phenomena as we can observe. Their analysis after elimination of all that can be explained by principles in physics leaves a residual phenomenon that some human beings already endowed with great spirit power after a long preparation *acquire such powers* of mental vision as cannot be easily explained on the known principles *of physics. Science seeks* facts whether psychical or physical. Hence the Yoga system deserves a scientific examination. But we must wait before we can lay the results of our examination before our readers.

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

पदार्थः । सर्वत्र=सर्वेषु वाक्येषु ॥

भावार्थः । प्रथमपादे ब्रह्मस्वरूपं निर्णीतं तद्विषयाणि वेदवाक्यानि व्याख्यातानि च । द्वितीये यान्यस्पष्टतया ब्रह्मस्वरूपं निरूपयंति तानि विचार्यंत इति ग्रंथसंगतिः । सूत्रार्थस्तु सर्वेषु स्थलेषु प्रसिद्धतयोपादिष्टं ब्रह्मोपासनीयमिति । तेन वेदवाक्यार्थप्रसंगे सर्वाणि वाक्यानि ब्रह्मणि पर्यवस्यंति । तेषामर्थं स्वस्वमतानुसारेण शंकराचार्यादयो व्यवस्थापयंति । तत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितिएकस्मिन् वाक्ये तज्जलानिति पदस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । तज्जानि च तल्लानि च तदानि चेति । ब्रह्मणो जातानि तज्जानि । ब्रह्मणि लीनानि तल्लानि । ब्रह्मशक्त्या प्रासप्राणनानि तदानि । तेन तज्जलानिति पदेन जगन्निर्दिश्यते ॥ शंकर जीवब्रह्मणोरैक्यं जगन्मिथ्यात्वं च प्रतिपादयति ॥ रामानुजस्तु जीवब्रह्मणोः सर्वथैक्याभावेन ब्रह्मस्वरूपस्य नारायणस्य जगत्कर्तृत्वं लक्ष्मीपतित्वं च जीवो न कदापि प्राप्नोतीति ॥ मध्वस्तु जीवब्रह्मणोः सर्वथा भेदएव सेव्यसेवकसंबंधश्चेति ॥ वल्लभस्तु तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधइति मन्यते । तेन जीवजडयोर्ब्रह्मपरिणामत्वेनैक्य । आविर्भावतिरोभावाभ्यां नानात्वाभासश्चेति ॥ इति वेदांतसिद्धान्तचतुष्टयनिष्कर्ष ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरः । छा० उ० (३.१४,१.) ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । मु० उ० (२.१, २.) ॥

पहिल्या अध्यायाचा दुसरा पाद.

१. (वेदामध्यें आणि उपनिषदामध्यें) प्रसिद्ध उपदेश असल्यामुळें सर्व ठिकाणीं (ब्रह्माची उपासना करावी) असें वर्णिलें आहे.)

१ पहिल्या पादात आणि दुसऱ्या पादात जे विषय आले आहेत त्यामध्यें भेद काय? पहिल्या पादामध्यें वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यें घेऊन त्यांचा समन्वय करून त्या सर्वांचा अर्थ काय, असा कटाक्ष ठेवून त्याचा विचार केला. अशीच वाक्यें घेऊन, असाच कटाक्ष ठेवून आणि असाच जर विचार दुसऱ्या पादात झाला असेल तर पहिल्या आणि दुसऱ्या पादात अंतर नाहीं मग दुसऱ्या पादाची खटपट का? ज्या वाक्यात स्पष्ट ब्रह्मोपासनेचें निरूपण केलें आहे तीं वाक्यें प्रथम पादात घेतलीं आहेत दुसऱ्या पादामध्यें स्पष्टपणें ज्यांचा ब्रह्मावर कटाक्ष नाहीं अशीं जीं वाक्यें दिसतात तीं वाक्यें घेतलीं आहेत अशी दोन्ही पादांची प्रसंगति आहे अस्तु श-कराचार्यादिक आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें केवळ सूत्रार्थ बसवितात इतकेंच नाहीं, परंतु वेदांतील आणि उपनिषदांतील वाक्यांचा अर्थहि आपल्या

THE SECOND CHAPTER OF THE FIRST ADHYÂYA

1. And, because of the direct injunctions (of the Veda it is plain) that the worship of Brahma is described in every place (of the Veda)

1 What is the distinction between the subjects treated of in the first and second chapters? In the first chapter all those texts of the Upanisads which are connected with Brahma are collated, and their bearing investigated There could be no distinction between the two chapters, if Upanisad texts be similarly collated, and their bearing similarly investigated in the second chapter also Thus all the disquisition in the second chapter would be useless But those Upanisad texts, which directly mention Brahma are examined in the first chapter, while in the second, those which indirectly bear on Brahma are taken up This is the connection between the two chapters It is necessary to state that commentators like Shankarâchârya and others do not only interpret the sûtras of Bâdarâyana in conformity with their own opinions, but alter the meaning of Upanisad texts so as to suit it to their systems. We have already indicated the distinctive features of the systems of Shankarâchârya, Madhvâchâ

मताला जुळेल असा दिसतात. शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुज, आणि वल्लभ, यांचीं मतें काय याचें आम्हीं पूर्वी दिग्दर्शन केलें आहे पुन एक वेळ संक्षेपानें अनुवाद केला म्हणजे ठीक पडेल ब्रह्म आणि जीव एक आणि जगत् सारें मिथ्या असें शंकराचार्य प्रतिपादन करतात हा अद्वैत सिद्धांत मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, परब्रह्म म्हणजे विष्णु. त्याच्यामध्यें आणि जीवामध्यें सर्वथैव भेद आहे जीवानें विष्णूची सेवा करावी. विष्णु सर्वथैव पूजनीय आहे हें द्वैत मत या दोन्ही द्वैताद्वैत मतांची छाया रामानुजाच्या मतामध्यें आहे काहीं अशीं जीव आणि ब्रह्म यांचा भेद, आणि काहीं अशीं जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य, असें त्याचें मत आहे. परब्रह्म म्हणजे नारायण तो जगताचा कर्ता तो लक्ष्मीचा पति हे दोन गुण जीवास कधीं प्राप्त व्हावयाचे नाहींत याशिवाय नारायणाचे सर्व गुण जीवास प्राप्त होतात हा सर्व विचार जीव मुक्त झाला म्हणजे त्या वेळचा आहे वल्लभ म्हणतात कीं, अर्थच दोन प्रकारचे आहेत एक जीव आणि दुसरा जडात्मक हे दोन्ही भिन्न भिन्न घतले म्हणजे दोन प्रकार झाले दोन्ही मिसळले म्हणजे तिसरा प्रकार उत्पन्न होतो. शुद्ध चैतन्य, शुद्ध जड, आणि चैतन्य आणि जड यांचें मिश्रण असा तीन प्रकारें अर्थ असतो परन्तु जीव आणि जड हे दोन्ही हि ब्रह्माचे परिणाम आहेत तरी

rya, Râmânuja and Vallabhâchârya. Yet it would be better to reproduce in this place briefly the same Shankarâchârya maintains that the human spirit and the Supreme Spirit *(Brahma)* are one, and the universe or the phenomenal existence is all a delusion This is the Advaita-system Madhvâchârya holds that Personal God is the Supreme Spirit, and is called Visnu, that the human spirit is distinct from the latter, that Personal God or *Visnu alone under all circumstances* is to be worshipped This is the Dvaita system Râmânuja combines the two systems, Dvaita and Advaita, and holds that the human spirit and the Supreme Spirit are one as well as different, that the former is like *the latter in some respects,* and different from it in other respects, and that Personal God known as Nârâyana is the Supreme Spirit—Creator of the world and the Lord of the female deity named Laksmî These two powers—that of creating the world and of owning Laksmî as a spouse, can never be acquired by the human spirit, though it is capable of acquiring all other attributes of Nârâyana. Some of these powers are possessed by the human spirit when in the state of final emancipation. Vallabha *holds that the essential* substance is seen in two forms—spiritual and material, that these two may be conceived as distinct, or that when mixed, the two forms may constitute a third form. These are—pure spirit, pure matter, and the mixture of spirit and matter All phenomenal existence is either of these But the spirit or

जगतामध्यें अर्थ तर नाना दिसतात हें कसें? अर्थ उपष्टकांस येतात आणि झाकतात म्हणजे केवळ त्याचा आविर्भाव आणि तिरोभाव मात्र होतो त्याची उत्पत्ति किंवा नाश कोणत्या प्रकारें होत नाहीं चारीहि वेदान्त सिद्धांतांची इतकी ही विचार सरणी लक्षात ठेविली म्हणजे वाचकास सूत्रांचा किंवा वेदवाक्यार्थांचा विचार करण्यास अडचण पडणार नाहीं पहिलें सूत्र चारीहि सिद्धांतास सारखें अनुकूल आहे या सूत्राचा विचार करतांना ज्या ज्या उपनिषद्वाक्याचें अनुसंधान करतात त्या त्या उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर केलें म्हणजे झालें "खरोखर हें सारें ब्रह्म या जगताची उत्पत्ति स्थिति, आणि लयस्थान आहे म्हणून (मनुष्यानें) शांत होऊन त्याची उपासना करावी आणि खरोखर ज्ञानमय किंवा कर्ममय पुरुष आहे ज्या प्रकारें इहलोकीं ज्ञान किंवा कर्म (क्रतु) यांचें अवलंबन मनुष्य करतो त्याप्रमाणें तो मेल्यावर (येथून गेल्यावर) होतो, (म्हणून) त्यानें ज्ञान किंवा कर्म संपादावें प्राण-शरीर धारण करणारा मनोमय हा आत्मा आहे" हें वाक्य छां० उ० (३ १४,१) या ठिकाणीं येतें "प्राणरहित, मनरहित, शुभ्र तो चैतन्य पुरुष" हें वाक्य मुं० उ० (२ १,२) या ठिकाणीं आलें आहे या दोन्ही वाक्यामध्यें प्राण आणि मन या दोन्ही शब्दांचा उपयोग केला आहे तेणेंकरून त्याचा अर्थ उपनिषग-

matter is only either the essential substance or Brahma as modified. Again, phenomenal existences are many and varied, while the essential substance is only one, yet it is to be conceived in three different forms Phenomena appear (Âvirbhâva) and disappear (Tirobhâva) But they are never created or destroyed. This is the gist of Vallabha's system of Vedânta When these distinctive features of the four systems of Vedânta are attended to, the reader will find it easy to examine the interpretation offered either of the sûtra or of the Upanisad texts The first sûtra of the second chapter thus introduced equally supports the four systems of Vedânta The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra. "Indeed, this whole Brahma (essential substance) is the cause of the creation stability and destruction of the world Man, therefore, becoming calm, is to worship Him And indeed, (that) Person is either full of intellectuality or of activity As man seeks and depends upon either intellectuality or activity in this world so he becomes after death. Therefore, he ought to acquire either intellectuality or activity This spirit (Âtmâ), when affected by thought and feeling (Manomaya), supports and holds the airy body or envelop" Five envelops are mentioned—the material (Annamaya), the airy (Prânamaya), the envelop of thought and feeling (Manomaya), the envelop of pure intellectuality (Vijnânamaya) and the envelop of pure

सूत्राणि.

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

भावार्थः। विवक्षितानां गुणानामुपपत्त्याऽनुसंधास्यमानानां वाक्यानां परब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति सामान्यसूत्रार्थः। तत्र के विवक्षितगुणा इति विचारः। यथा अपौरुषेये वेदेऽपि पौरुषेयत्वेन तस्य निरूपणानि तथैतेषां गुणानां व्यवस्थेति शंकराचार्यः॥ वक्ष्यमाणा गुणाश्च परमात्मन्येवोपपद्यंत इति रामानुजः॥ विवक्षितगुणोपेतस्तु विष्णुरिति मध्वः॥ विवक्षिता लोकांतरे सादृश्यरूपप्राप्तिः सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते। भगवत्सरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वेति वल्लभः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

आत्माऽपहतपाप्मा + सत्यकामः सत्यसंकल्पः। छां० उ० (८.७,१.)॥ आकाशात्मा। छां० उ० (३.१४,२.)॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दंडेन वंचयसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः। श्वे० उ० (४.३.)॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। श्वे० उ० (३.१६.)॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः। मुं० उ० (२.१,२.)॥

मध्यें कसा समजावयाचा, हें वाचकास सहज कळेल. "सर्व जगताचा कर्ता आणि दोषरहित सर्व त्याचे संरेत" छां० उ० (३ १४,२.) "जवाच्या दाण्यापेक्षा किंवा तांदुळाच्या दाण्यापेक्षा सूक्ष्म, माझ्या हृदयामध्यें हा (आत्मा) आहे. पृथ्वीपेक्षा अंतरिक्षापेक्षा आणि आरमानापेक्षां मोठा असा हा माझ्या हृदयांत आहे." छां० उ० (३ १४,३)

pleasure (Ânandamaya) In the above Upanisad-texts only two are referred to. The text occurs in the Chhândogya Upanisad (III 14, 1) "The Spiritual Person (is) white, without thought or feeling and without the airy envelop." This text occurs in the Mundaka-Upanisad (II 1, 2) In these texts the terms prâna (breath) and mana (mind) are used. They refer to the envelops we have already explained. 'Creator of the whole world—his

२. (वेद आणि उपनिषद्वाक्यांमध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहे.) कारण ज्या गुणांचें वर्णन इष्ट आहे त्यांची उपपत्ति करतां येते.

2. Brahma is described in Vedic and Upanisad texts, because the attributes of Brahma sought to be described, can be adequately ex-explamed.

---

१. मूळ संस्कृत सूत्रामध्यें विवक्षित-गुण असा शब्द आहे. त्याचा चार वेदान्तवादी चार प्रकारचा अर्थ करतात तो असा. शंकराचार्य म्हणतात कीं, वेद अपौरुषेय म्हणजे कोणी पुरुषानें केलेले नसून, ते पौरुषेय म्हणजे कोणी पुरुषानें केले आहेत असा जो व्यवहार होतो याचे नाव विवक्षित गुण. जें नाहीं तें आहे असें केवळ सोयीकरितां वर्णन केलें असतें हा न्याय ब्रह्माचे वर्णनास लावावा. हा शंकराचार्यांचा अभिप्राय. रामानुज म्हणतात कीं, ज्या गुणाचें वर्णन करणार आहे, जे गुण आम्हास इष्ट आहेत, ते गुण परमात्म्याचे, असें म्हटल्यानें त्याची जुळणी नीट घडते, त्याची उपपत्ति होते. मध्वाचार्य म्हणतात कीं ज्या ज्या गुणाचें वर्णन करावें म्हणून आमच्या मनात येतें त्या त्या गुणानें संपन्न विष्णु. वल्लभ म्हणतात कीं परलोकीं जें रूप इष्ट आहे, जें रूप आम्हास तेथें प्राप्त होणार आहे, तें रूप कसें आहे हें इहलोकीं नीट समजून सांगतां येतें. कारण भगवत्स्वरूपाचा लाभ होतो. मग मतानुसारें रूप प्राप्त होतें. जीं उपनिषद्वाक्यें हें सूत्र लावतांना घेतात त्याचें

plans are without any fault" see the Chhândogya Upanisad (III. 14, 2) "This spirit is in my heart finer than a grain of rice or of barley and larger than the firmament and the heavens" See the Chhândogya-Upanisad (III 14, 3)

2 In the original Sanskrit sûtra the term *Vivaksita-guna* (attributes sought to be described) is used It is explained in four different ways by the four different schools of Vedânta philosophy Shankarâchârya states —*that though the Vedas* are not revealed by any Personal God (Apouruseya), yet in common conversation it is a *practice to* consider them to be revealed by Personal God This *is what is* meant by Vivaksita guna. What does not really exist is stated to exist merely for offering a convenient explanation This principle applies to the description of Brahma Râmânuja observes —that *Vivaksita-guna includes* those attributes which are yet to be described, and which, we see are, to be found in the Supreme Spirit. Such a position enables a thinker to offer an adequate explanation of Vedic and Upanisad texts. Madhvâchârya states that Visnu alone possesses those qualities which we are naturally prompted to esteem, and

सूत्राणि.

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

भावार्थः । अनुपपत्तिप्रसंगाच् छारीरो नाम जीवो नोपासनीयः । कथमनुपपत्तिप्रसंगः । ज्यायान् पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यंत इति शंकरः ॥ तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकल्पस्य शरीरसंबंधनिबंधनापरिमितदुःखसंबंधयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थस्य जीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसंबंधोपि नोपपद्यत इति रामानुजः ॥ एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरिति मध्वः ॥ न च प्राणशरीररूपो जीवो भवति। तिरोहितानदत्त्वेन विकारत्वादिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सत्यसंकल्प आकाशात्मा + + अवाक्यनादरः । + + + ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात् । छां० उ० (३.१४,३.) ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ॥

मापातर एणेंप्रमाणें "ज्यानें पापरूप पुरुषाचें हनन केलें आहे, ज्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व घडतें, ज्याचा संकल्प सत्य आहे, तो आत्मा हुडकायाचा" छां० उ० (८ ७,१.) "आकाशात्मा (ज्ञान्याच्या हृदयामध्यें आहे)" छां० उ० (३ १४,२) "तू स्त्री, तू पुरुष आहस, तू कुमार किंवा कुमारी, तू म्हातारा होऊन काठी घेऊन फसवितोस तू जन्मून चोहोंकडे तुझें मुख आहे असा होतोस" श्वे० उ० (४ ३) 'चोहोंकडून त्याला हात पाय, चोहोंकडून डोळे, मुख आणि मस्तक चोहोंकडून त्याला कान, असें सर्वांला व्यापून हा सर्वांमध्यें राहिलें आहे" श्वे० उ० (३ १६)

describe "Vallabha observes that we obtain here that form which we seek to obtain in heaven, and, therefore, we are able to offer an adequate explanation of it We obtain the form of Brahma. We become like Brahma The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in connection with this sûtra "That spirit is to be sought", whose design is truth, whose wheel regulates everything in this universe, and who has destroyed Personal Sin"—(Chhândogya-Upanisad (VIII 7, 3) "The ethereal spirit is in the heart of knowledge" (Chhândogya-Upanisad, II 14, 2) "Being a woman or being a man, being a boy or being a girl, being an old man, thou deceivest, leaning on a

३. पुनः, जीव (उपासनीय) नाहीं. कारण (उपनिषद् आणि वेदवाक्यांतील निरूपणाची) उपपत्ति करतां येत नाहीं.

3. Again the human spirit is not to be worshipped; because the Upanisad and Vedic texts (if referred to the human spirit) can not be adequately explained.

"प्राणरहित, मनरहित, शुध तो चैतन्य पुरुष." मु० उ० (२.१,२.)

१. पुढें जीं उपनिषदांतील वाक्यें घेतलीं आहेत, त्यामध्यें पृथ्वीपेक्षा मोठा, आकाशापेक्षा मोठा, असें आत्म्याचें वर्णन केलें आहे. तें वर्णन शरीरांतील जिवास लागू पडत नाहीं. असें शंकराचार्याचें म्हणणें. रामानुज म्हणतात कीं दुःखाच्या अवस्थेंत जीव सापडला आहे. शरीर संबंधानें त्याला अनेक क्लेश भोगावे लागतात. त्याच्या अंगीं गुणाचा लेशही नाहीं. असा जीव कोणीकडे आणि गुणसागर परमात्मा तो कोणीकडे? मध्वाचार्य म्हणतात. एकच जीव सर्व शरीरामध्यें आहे असें कसें समजेल? वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं प्राणाशीं आणि शरीराशीं ज्याचा संबंध आहे तो जीव परब्रह्म नव्हे. कारण आनंदाचा तिरोभाव होऊन विकार झाला आहे. वल्लभाचें हें वचन विशेष लक्ष देण्याजोगें आहे, कारण परिणामवादाचें स्वरूप त्यावरून कळतें. उपनिषद्-वाक्याचें भाषांतर करायाचें. "ज्याचा सत्यसंकल्प असा आकाशात्मा + + त्याला शरीरादि अवयव नाहींत आणि मोह नाहीं. पृथ्वी

walking stick, (the world) Being born, thou facest all directions" (Shve-Up. IV 3) "He has hands and feet on all sides he has his eyes, face and head on all sides he has beard on all sides thus occupying all, he is seen in this world" (Shve-Up III 16) "Without breath, white is that Personal Spirituality" Mun-Up II 1, 2)

3 The Upanisad texts quoted in this connection state that the Spirit is larger than this earth, and larger than the heavens Such a description can not apply to the human spirit This is the way Shankarâchârya interprets the sûtra. Râmânuja observes that the human spirit is engrossed by much sorrow, and has to suffer much pain on account of its connection with the material body It has not got a particle of any good quality Such a human spirit can not be compared to the Supreme Spirit Madhvâchârya states that it is not possible to believe that the same spirit pervades all bodies Vallabhâchârya observes that the spirit, which connects life and human bodies, is not the Supreme Brahma; because happiness, being concealed, is modified in the case of the human spirit. This statement of Vallabhâchârya deserves particular attention, because it throws light upon his

सूत्राणि

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

भावार्थः । ब्रह्मण कर्मत्वेन जीवस्य कर्तृत्वेनाऽनुसंधास्यमानेषु वेद वाक्येषु व्यवहाराद् जीवो ब्रह्मणो भिद्यते । तेन न शारीरो मनोमयत्वादिगुण । उपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एवेति शङ्कर ॥ प्राप्ता जीव उपासक प्राप्य पर ब्रह्मोपास्यमिति रामानुज ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एतमित प्रेत्याऽभिसंभवितास्मि ॥ छा० उ० (३.१४,४) ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

भावार्थः । शब्दविशेषैर्जीवब्रह्मणोर्भेदोऽधिगम्यते । रामानुज इत्य निरूपयति । एष म आत्माऽन्तर्हृदये इति शारीर षष्ठ्या निर्दिष्ट । उपास्यस्तु प्रथमयेति ॥ उपक्रमबलीयस्त्वे जाव उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति । यत्रैकस्याऽन्यपरत्वेनैकार्थता संभवति तद्बलीयस्त्वमिति न्यायेन जीवब्रह्मणोर्भेद व्यवस्थाप यति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय । श० ब्रा० (१० ६,६,२) ॥

पक्षा मोठा आणि आकाशापेक्षा मोठा' छा० उ० (३ १४ ३) आकाशासमान सर्व ठिकाणी असणारा नित्य आहे "

doctrine—Parmâmavâda or the doctrine of transformation The following is the translation of the Upanisad texts connected with this sûtra, "That ethereal Spirit whose design is truth He has no body and is free from all delusion He is larger than the earth and He is larger than the heavens (Chhân Up-III 14 3) Like æther He pervades all space

४. (उपनिषद् वाक्यामध्यें परब्रह्म) कर्म (आणि जीव) कर्ता असा प्रकार आढळतो म्हणून (जीव उपासनीय नाहीं.)

५. विशेष शब्दाची योजना केली आहे म्हणून (जीव उपासनीय नाहीं.)

4 The grammatical construction of an Upanisad text shows that Brahma is in the objective case, and the human spirit is in the case expressing an agent Therefore, the human spirit is not to be worshipped

5 (The human spirit is not to be worshipped), because of a particular statement (in the Upanisad text)

---

४ ज्या उपनिषद्वाक्यावर हें सूत्र बसविलें आहे, तें उपनिषद्वाक्य हें आहे "एथून गेल्यावर (मेल्यावर) मी (जीव) त्याला (ब्रह्माला) प्राप्त होईन " छां० उ० (३।१४।४) या वाक्यामध्यें ब्रह्म हें कर्म आहे जीव हा कर्ता आहे या वर्णनास अनुलक्षून जीव भिन्न आणि परब्रह्म भिन्न असें वर्णन सूत्रकारानें केलें आहे उपासक जीव आणि उपास्य ब्रह्म ब्रह्मामध्यें आणि जीवामध्यें जो उपास्य उपासक संबंध आहे तेवढाच काय तो दोहोंतील भेदाचा आधार, अशी या सूत्राची शंकराचार्यांनीं व्याख्या केली आहे रामानुज म्हणतात कीं जीव ब्रह्मप्राप्ति करून घेणारा-उपासक, आणि जें प्राप्त व्हावयाचें तें ब्रह्म उपास्य नाना ठिकाणीं बादरायण जीव आणि ब्रह्म यांचा भेद आहे असें वर्णन करतात त्या भेदाची व्यवस्था शंकराचार्य कशी करतात हें एक दोन वेळ पूर्वी

4. The Upanisad text referred to in the sûtra is this ' Going away from this place (after death), I (the human spirit) will attend to that (Brahma) (Chhan Up III 14 4) In this text the word Brahma is in the objective case, and the human spirit is in the nominative case expressing an agent Referring to this text, the sûtra states that the human spirit is different from the Supreme Spirit. The former is the worshipper and the latter is to be worshipped This difference between the human spirit and the Supreme Spirit is all the difference between the two as to their nature This is the way Shankarâcharya interprets the sûtra Râmânuja observes —that the human spirit has to attain to Brahma and is its worshipper, and that Brahma, which is to be attained to is to be worshipped Bâdarayana in the different sûtras distinctly points out the difference between the human spirit and the Supreme Spirit (Brahma) It has already been twice pointed out, how Shankarâcharya

सूत्राणि.

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

भावार्थः । स्मृतिगतवाक्यान्यपि जीवब्रह्मणोर्भेदं प्रतिपादयति ॥ तत्र यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यादिति शंकरः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया । भ० गी० (१८,६१.) ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता । बृ० आ० उ० (३.७,२३.) ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । भ० गी० (१३.२.) ॥ तत् त्वमसि । छा० उ० (६.१३,३.) ॥

आम्हीं दाखविलें आहे त्याचा वाचकांनीं विचार करावा.

५ ती विशेष योजना कशी केली आहे? रामानुज असें म्हणतात कीं उपनिषद्वाक्यामध्यें उपासक जीवाची षष्ठी विभक्ति आहे आणि उपास्य जें ब्रह्म त्याची प्रथमा विभक्ति म्हणून ब्रह्म निराळें आणि जीव निराळा असा भेद आहे तें उपनिषद्वाक्य कोणतें? "हा आत्मा माझ्या अंतर्हृदयांत आहे." अस्तु जीव निराळा आणि ब्रह्म निराळें असा सिद्धांत वल्लभाचार्यास पसंत नाहीं ते आपणास शुद्ध अद्वैतवादी असें म्हणवितात त्यांनीं या सूत्राची व्यवस्था कशी केली आहे? ते असें म्हणतात कीं

adjusts the interpretation of these sutras and attempts to prove his doctrine of the identity of the human spirit and the Supreme Spirit His statement about exoteric and isoteric modes of belief deserves attention.

5 How is this particular statement made? Râmânuja observes —the human spirit, which is the worshipper is in the genitive case in the Upanisad-text, and that the Supreme Spirit which is to be worshipped, is in the nominative case, and infers that the human spirit is different and distinct from the Supreme Spirit Such a statement is too much for Vallabhâchârya to bear, who is a pure and thorough non-dualist The particular statement referred to in the sutra

६. स्मृतिग्रंथावरून हि (जीव आणि ब्रह्म भिन्न असें सिद्ध होतें.)

6 Again (it can be shown) from smritis (that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit).

ग्रंथाच्या प्रारंभीं जीव भिन्न आणि ब्रह्म भिन्न असें वर्णन करून, दोन्हीं एक असा सिद्धांत ग्रंथाचे शेवटीं केला आहे म्हणून उपक्रम आणि उपसंहाराकडे लक्ष देऊन सूत्रार्थ केला पाहिजे या सूत्राच्या संबंधानें जें उपनिषद्वाक्य घेतात तें येणेंप्रमाणें, "भाताचे तांदुळा एवढा किंवा जवा एवढा किंवा साव्याच्या तांदुळा एवढा अंतरात्म्याचेठायीं तेजोमय पुरुष आहे." श० ब्रा० (१० ४,६,२)

६. स्मृति ग्रंथ म्हणजे कोणते? बादरायण सूत्रावर भाष्य करताना शंकराचार्य भारतादि ग्रंथ स्वीकारतात मध्वाचार्य अठरादि पुराणाचं अनुसंधान करतात. ब्रह्मामध्यें आणि जीवामध्यें भेद आहे असें म्हणणं शंकराचार्यांस कधीं पतकरायाचें नाहीं बादरायण तर आपल्या सूत्रात भेदाचें प्रतिपादन करतात हें कसें? शंकराचार्य याची व्यवस्था करतात ती अशी जिनासूला घागमध्यें कोंडलेलें आकाश बाहेरल्या आकाशापासून भिन्न भासतें परंतु वास्तविक दोन्हीं एकच आहेत. तसें वास्तविक ब्रह्म आणि जीव एकच आहे. केवळ उपाधिमुळे भेद भासतो अज्ञान नष्ट होऊन ब्रह्माची पूर्ण ओळख होईपर्यंत असा भेद मानणं हें योग्य आहे "सर्व भूताच्या हृदयाचे ठायीं, हे अर्जुन, ईश्वर

is thus —"This spirit (âtmâ) is in my inner heart" Vallabhâchârya adjusts this sûtra in the following way At the beginning of his sûtra, Bâdarâyana states that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit, and thus gradually paves the way for his final statements at the end of the sûtras about the identity of the two Hence in thus interpreting sûtras the beginning and the end of the system of sûtras ought to be carefully examined The following is the translation of the Upanisad text bearing on this subject "There is a person full of light in the inner spirit as small as a colonum-grain, or as a barley corn or a rice-grain." (Shatapatha-Brâhmana X 4, 6, 2)

6 What are these Smriti books? In interpreting the sûtras of Bâdarâyana Shankarâchârya mentions such works as the Mahâbhârata In the Smritis Madhvachârya quotes all the eighteen Purânas Shankarâchârya can never admit for a moment that the human spirit is distinct from the Supreme Spirit He adjusts the distinction in this way To a novice in Pantheistic philosophy, the æther shut up in a vessel, appears to be distinct from the universal æther about us But really speaking, both are identical as to their nature Thus really is the human spirit identical with the Supreme Spi-

सूत्राणि

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वा॰ देवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

पदार्थः । अर्भक–अल्पमोक स्थान यस्य तत्त्व अर्भकौकस्त्व=अणीय स्त्व । निचाय्यत्वात्=हृदये ज्ञातुं शक्यत्वात् ॥

भावार्थः । अणीयस्त्वनाभनो वेदे व्यवहृत वादात्मनो न ब्रह्मवाचकत्व मित्युक्त चेन् न । आत्मा तु सर्वव्यापी व्योमवत् । मननिदि ध्यासनायमणीयस्त्वेनात्मनो वर्णन । आत्मा तु विष्णुरिति मध्व ॥ स परब्रह्मेत्यन्ये ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदये । छा० उ० (३ १४,३) ॥ व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय । श० ब्रा० (१० ४,६,२) ॥ ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा ज्यायान् दिवो ज्यायाने भ्यो लोकेभ्य । छा० उ० (३ १४,३) ॥ सर्वं खल्विद ब्रह्म तज्जला निति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमय पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेत प्रेत्य भवति स क्रतु कुर्वीत । मनोमय प्राणशरीरो भारूप सत्यसकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्तोऽ वाक्यनादर । छा० उ० (३ १४ २) ॥

वाटे करता जणों यत्रावर चढवून आपल्या मायेच्या योगानें सर्व भूतांना फिरवतो भ० गी (१८ ६१) यांतून दुसरा पाहणारा ना॰। याशिवाय दु सरा ऐकणारा नाहीं " बृ० उ० (३ ७ २३) सर्व शरीरामध्ये जीव म्हणून मी असें हे अर्जुन जाण म गी० (१३ २) तें तू आहेस छा० उ० (६ ११ ३) या वाक्याचं या सूत्रीं अनुसंधान केलें आहे

nt There is seemingly a dis t nct on on account of an inter vening element such as the ves sel Such a d st nct on ought to be recogn zed so long as the na ture of the Supreme Sp rit (Brah ma) s not perfectly perce ved The follow ng is the translation of th Sn rit texts — Oh Arju na God dwells in the hearts of all beings and turns them by means of his delusions as if (they) were mo nted upon a wheel (Bha Gi XVIII 61) None

७. परमाणु सारखा लहान आत्मा आहे, असें वेदामध्यें निरूपण असल्यामुळें आत्मा ब्रह्म नव्हे असें कोणी म्हणेल तर तसें नव्हे. कारण आकाशाप्रमाणें आत्मा असून हृदयामध्यें त्याचें ध्यान करतां येतें.

7. If it be stated on account of the description in the Vedas that the spirit is as small as a particle—that it is not Brahma; then this is wrong; because the spirit is (as universal) as the heavens, and is capable of being contemplated (in the recesses of) the human mind.

---

७. या सूत्रीं आत्मा अतिसूक्ष्म कसा आहे आणि विभु कसा आहे, याचें बादरायणानीं वर्णन केलें आहे आकाशाप्रमाणें आत्मा सर्वव्यापी आहे. त्याचें मनन करतां येतें अशा रीतीनें तो हृदयस्थहि आहे म्हणून वेदामध्यें आत्म्याचें एकाच प्रकारचें वर्णन नाहीं. आत्मा अतिसूक्ष्म असून विभु आहे. तो हृदयस्थ असून सर्वव्यापी आहे. म्हणून जो आत्मा तेंच ब्रह्म असा सिद्धांत बादरायणानीं केला आहे तोच शंकराचार्य स्वीकारतात. ह्यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, आत्मा म्हणजे विष्णु दुसरे भाष्यकार म्हणतात कीं आत्मा म्हणजे परब्रह्म. या सूत्राच्या संबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्याचें भाषांतर. "हा माझा आत्मा हृदयाच्या आत आहे." छां० उ० (३.१४, ३.) "अंतरात्म्यामध्यें तेजोमय पुरुष आहे. तो भाताच्या तांदुळा एवढा किंवा जवा एवढा. किंवा सांव्याच्या तांदुळा एवढा" शं० ब्रा० (१०,६,३,२)

else but he sees None else but he hears.' (Bra. Up III 7, 31) 'Oh Arjuna know, I am the spirit in all bodies (human)" (Bha Gt. XIII. 2) "Thou art he" (Chhân Up VI 13, 3)

7 In this sûtra Bâdarâyana admits that the spirit is at once extremely small and immensely large, and that though it is as universal as the heavens, yet it is capable of being contemplated and that it abides in the human heart. The conclusion from these statements is that the description of the spirit in the Veda is not the same-being at once extremely small and immensely large at once abiding in the heart and universal The spirit is thus essential Brahma. Such is the statement made by Bâdarâyana in the sûtra and accepted by Shankarachârya in his commentary Upon this Madhvâchârya observes that the spirit is Visnu Other commentators simply remark that the spirit is the Supreme Brahma. The following is the translation of the Upanisad texts bearing on this sûtra. "This my spirit is in the heart" (Chhân Up III. 14, 3) "In the inner spirit there

सूत्राणि

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

पदार्थः । विशेषस्य भावो वैशेष्य तस्माद्वैशेष्यात् ॥

भावार्थः । ब्रह्मणोऽणीयस्त्वेन हृदयस्थितावगीकृताया तस्य सुखदु ख्वा दिप्राप्ति प्रसज्येते युक्त चेन् न । किं कारण । विशेषो वर्तते । क स विशेष ॥ विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयो । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोग । सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्व । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्ट वस्तु सस्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगधोपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुमिति शकर ॥ सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्त हि गारुडे । सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात् सव शक्तयल्पशक्तित । स्वातत्र्यपारतत्र्याभ्या सभोगो नेशजावयो रिति न समानभोगप्राप्तिरिति मध्व ॥ हेतुवैशेष्यात् । न हि शरीरातर्वर्ति पमेवसुखदु खोपभोगहेतु । अपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्व । तत्त्वपहतपाप्मन परमात्मनो न सभवतीति रामानुज ॥ वैशेष्यात् । विशेषस्य भावो वैशेष्य, तस्मात् । सर्वरूपत्व मानदरूपत्व स्वकर्तृत्व विशेष तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते न जाव इति जावस्यैव भोगो न ब्रह्मण इति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिपद्वाक्यानि ॥

नान्योतोऽस्ति विज्ञाता । बृ० आ० उ० (३ ७,२३) ॥ तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३ १,१) ॥

नो पश्चीन ना मोठा मो अंतरिक्षापक्षा मोठा नो आकाशापक्षा मोठा ' तो या साऱ्या लोकापक्षा मोठा आहे (ज्यापासून नश्राची) उत्पत्ति स्थिति आणि लय हें सारें हें ब्रह्म शांत होऊन त्याची उपासना करावी पुढें यरच जीव निश्चयात्मक आह जसा

is a person full of l gl t He is as small as a rice g a n or as a barley-corn or l usk of colon n or as a gra n of colonun (Sl a. Bra X 4 6 ?) He is larger tl an tl e ea th larger tl an the firmament larger than tl e l ea vens larger than all tl e regions (Loka) (From wl ch proceed the c eat on) tl e stabil ty and

८. सुखदुःखें त्याला आहेत असें म्हटलें तर नव्हे. कारण विशेष आहे.	8. If it be said that he has his pleasures and pains, then thus is not so; because of his distinctiveness.

निश्चय करून पुरुष इहलोकीं वागतो, त्याप्रमाणें मेल्यावर तो पुढें होतो. म्हणून त्यानें निश्चय करावा (ज्या श ब्दाचा आम्ही निश्चय असा अर्थ केला तो मूळ संस्कृत शब्द क्रतु आहे.) तो आत्मा कसा आहे? निश्चय करणारा, प्राणच ज्याचें शरीर आहे म्हणजे लिंग देहात राहणारा प्रकाशरूप, सत्यसंकल्प, आकाशा सारखा सर्वव्यापी आत्मा, सर्वकर्ता, सर्वांनीं ज्याची इच्छा करावी तो, सर्वगंध त्याच्यामध्यें आहेत, सर्व रस त्याच्या मध्ये आहेत, हे सारे या पणारा, वाणी सारखीं इंद्रिये ज्याला नाहींत, ज्याला संभ्रम नाहीं" छा० उ० (३.१४,३)

८ मनुष्याच्या हृदयामध्यें आत्मा राहतो असें म्हटल्यानें सुखदुःखें त्याला असावीत असें प्रतिपादन लागेल तर तसें न हे. असें सिद्ध करण्यास बादरायण काय म्हणतात त्याचा विचार केला पाहिजे. ते असें म्हणतात कीं ब्रह्मामध्ये आणि जीवामध्यें भेद आहे हा भेदाच निरनिराळे भाष्यकार निरनिराळ्या रीतीनें वर्णन करतात. शंकराचार्य असें म्हणतात कीं सुखदुःखाचें कारण ज्ञान आहे आणि हा ज्ञानाचे दोन प्रकार आहेत एक मिथ्याज्ञान आणि एक सत्यज्ञान मिथ्याज्ञानी

the destruction of the world? He is all spirit (Brahma) Becoming calm, one ought to worship it then, indeed, the human spirit is essentially discriminated. According as he conducts himself in this world and carries out his resolutions, so in the next world he obtains the fruit He, therefore, ought to discriminate and resolve ' We have interpreted the word *Kratu* in the original Sanskrit sûtra into resolution What is the nature of the spirit? Discrimination and resolution 'Breath is his body, that is, he dwells in the fine body (Linga-deha) its form is light its desires are truth, and it is as universal as the sky such is the Spirit, Creator of all to be sought by all the seat of all fragrance of all flavour occupying all these he has not got the organs like the tongue, and is free from all delusion ' (Chhan Up III 14, 3)

8 When it is stated that the Spirit abides in the human heart, the plain conclusion then is that it is capable of pleasure and pain. But such a conclusion is not to be accepted The evidence which Bâdrâyana produces in this connection deserves to be examined He states that there is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit. This distinction is explained in different ways by different commentators. Shanka

सूत्राणि.

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

भावार्थः । परमात्मा अत्ता नाम भक्षयिता । किं भक्षयति । सर्वं चराचरं । चराचरस्य भक्षयितृत्वेन निरूपणादात्मन एवात्तृत्वं न तु जीवस्येति पूर्वपक्षसमाधानं । कः पूर्वपक्षः । यदि पूर्वसूत्रेण सम्भोक्तृत्वं नास्तीति निरूपितं कथं तर्हि वेदवाक्येष्वात्मनोऽत्तृत्वेन निरूपणं । यतः परमात्मा न सामान्यानि सुखादीनि भुङ्क्तेऽपि तु चराचरमत्ति नामोपसंहरतीति सूत्ररहस्यं । मृत्युसंबंधमात्रेण भगवति भोक्तरि प्रवेशार्थं योग्यरूपत्वमेवादनं च प्राणानां तत्रैव समर्पणं यात्, मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानेवेति सिद्धमिति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । क० व० (२.२५.) ॥ अग्निरन्नादः । (तै० ब्रा० २.५,७,३.) तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३.१,१.) ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

भावार्थः । पुनः वेदवाक्यानां परमात्मन्येव पर्यवसानमिति प्रकरणात् सिध्यति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चित् । क० व० (२.१८.) ॥

ष्या योगानें उपभोगविषयीं नाना प्रकारचे तरंग मनामध्यें उठतात अशी प्रवृत्ति जीवाची आहे. कारण जीवाच्या पाठीमागें मिथ्या ज्ञान लागलें आहे परंतु परमेश्वराला मिथ्या ज्ञान दूर

rachârya states that knowledge is the cause of pleasure and pain, and that knowledge is of two kinds—false and real. The false knowledge produces a variety of fancies about enjoyments in the mind. This is the con...

९. भक्षणारा (हें नांव परमेश्वरास दिलें आहे). कारण त्या संबंधानें चराचराचें वर्णन केलें आहे.

१०. आणि (असेंच) प्रकरणावरून (सिद्ध होतें.)

9. (God is described as) an eater; because the description applies to what is transient and what is permanent.

10 And (the statement in the last sûtra is established) by means of (the examination of) the context (of the Upanisad-texts.)

दूर पळतें. मग सहजच सुखदुःख आणि उपभोग यांचें नाव देखील परमेश्वरापाशीं नाहीं. मध्वाचार्य म्हणतात कीं जीव आणि ब्रह्म सामर्थ्यें विशेष म्हणजे सामर्थ्याचें तारतम्य परब्रह्म स्वतंत्र आहे. जीव परतंत्र आहे परब्रह्म सर्वज्ञ आणि जीव अल्पज्ञ. परब्रह्म सर्वशक्ति आणि जीव अल्पशक्ति. मग सहजच परमेश्वराचा आनंद निराळा, आणि जीवाचा आनंद निराळा. रामानुज म्हणतात कीं, विशेष म्हणजे विशेष कारण समजावें शरीरामध्यें जीव वास करतो म्हणून त्यास सुखदुःखें प्राप्त होतात असें म्हणणें योग्य नाहीं. का? शरीरांतील वास हें सुखदुःखाचें कारण नाहीं सुखदुःखाचें कारण तें निराळेंच आहे. सुखदुःखें पुण्यपापापासून उत्पन्न होतात. आणि परमेश्वर अपहतपाप्मा. मग सहजच त्याला दुःख व्हावयाचें नाहीं. वल्लभाचार्य म्हणतात कीं सर्व रूपें ब्रह्माचीं. आनंद हें ब्रह्माचें रूप. परंतु सर्व रूपांत

tion of the human spirits because it is constantly chased by false knowledge, which carries away man further from the Supreme Spirit or God. Then necessarily God is free even from the shadow of pleasure or pain. Madhvâchârya observes —there is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit as to their powers The Supreme Spirit is independent, while the human spirit is dependent. The Supreme Spirit is omniscient, while the human spirit knows a little The Supreme Spirit is omnipotent, while the human spirit has a little power Hence necessarily the happiness of God is distinct from that of man Ramânuja states that the term *Vishesa* as used in the sûtra signifies a distinctive cause It is not proper to state that the spirit is capable of pleasure or pain, because it is encased in a corporeal body, the spirit dwelling in a body is not the cause of pleasure or pain The cause is different. Pleasure or pain is the effect of righteousness or sin, and the Supreme Spirit or God

करणारें अन्न, असें वर्णन केलें आहे. या सूत्राचा विचार करताना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचा अर्थ एणेंप्रमाणें. "ब्राम्हण आणि क्षत्रिय या दोन्हीहि जाति ज्याचें अन्न आहे (शिजवलेला भात) आणि मृत्यु ज्याचें कालवण असा आत्मा ज्या ठिकाणीं आहे ते ठिकाण कोणी जाणलें." क० उ० (२ २५.) "अग्नि अन्न खाणारा आहे"— तै० ब्रा० (२.५,७,३.) "त्या दोहों मध्यें एक गोड विषय-सुख अनुभवतो आणि दुसरा न खाता चकचकतो मु० उ० (३.१,१.) आणि ऋ० स० (१.१६४,२.)

१०. ज्या वेदवाक्याच्या अर्थाविषयीं विचार चालला आहे त्या वेदवाक्यांत परमेश्वराचें वर्णन आहे असें पूर्वापर प्रकरणावरून सिद्ध होतें. या सूत्राचा विचार करताना जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचा अर्थ एणेंप्रमाणें. "मेधावी, सर्वज्ञ आत्मा उत्पन्न होत नाहीं आणि मरत नाहीं." क० उ० (२ ३.)

Brahma This is the signification of the Vedic expression—God is an eater of what is transcient and what is permanent The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sutra. 'The Brâhmanas and the Kṣatriyas are His (food) boiled rice and Death is His sauce Who knows where such a spirit is?" (Ka Up II 25) 'Agni is an eater of food (Taittirîya—Brâhmana II 5 7 3) One of the two experiences sweet pleasures of this life the other shines with out eating anything (Man Up III 1, 1) Rie Sanhitâ (1 164 2)

10 The context of those Upanisad texts, which are under examination, supports the statement made in the last sûtra. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in support of this sûtra. 'The intelligent omniscient spirit is not born and does not die.' (Ka Up. II 3)

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद । क० उ० (१.२, १४.) ॥ अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३.१,१.) ॥ न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । बृ० आ० उ० (४.४,२८) ॥ गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणं । क० उ० (१.२, १२) ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । ब्र० वि० (१) ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं ॥

११. उपनिषद्वाक्याचें ब्रह्मपर पर्यवसान आहे, कारण दोन आत्मे हृदयामध्यें प्रविष्ट झाले आहेत असें त्या (वेदा) मध्यें वर्णन आहे.

11 The Upanisad texts refer to the Supreme Spirit, because the Vedas describe that two spirits have entered the human heart

११. मागील सूत्रीं जो विचार झाला तोच विचार पुढें चालू आहे त्या विचारास बळकटी यावी म्हणून या सूत्रीं प्रत्यक्ष उपनिषद्वाक्याचें प्रतीक घेतलें आहे हा विचार नीट समजावा म्हणून जीं उपनिषद्वाक्यें या सूत्राचा विचार करतांना घेतात त्याचें भाषांतर आम्ही आधीं करतों " ब्रह्मज्ञानी (कर्मापासून मुक्त झालेले) म्हणतात कीं उष्णता आणि छाया जसे तसे या शरीरीं बुद्धिमध्यें आत्मा आणि जीव दोघे जण शिरून उत्तम हृदयरूप आकाशाच्या ठायीं चांगल्या रीतीनें संपादन केलेलें कर्मफल सेवन करीत बसतात त्यांनीं तीन अग्नींचें साधन केलें आहे असे गृहस्थ तसेंच म्हणतात " क० उ० (१.३.१) 'कोणी म्हणतात कीं मनुष्य मेल्यानंतर आत्मा मागें राहतो कोणी म्हणतात तो

11 The examination of the same subject is continued in this sûtra In order to develop the argument and support the statements already made, the first part of an Upanisad text is directly quoted in the sûtra it self In order that the nature of this controversy may be clearly understood we first place before our readers the translation of the Upanisad text quoted in this connection 'Those who know the Brahma (that is those who are emancipated from the trammels of activity) state — that (possessed of contrary qualities) like heat and shade the Supreme Spirit (âtmâ) and the human spirit enter the understanding and sit in the heaven of the heart enjoying the fruits of good actions and those householders who have maintained in their houses five fires and those who have performed a Chayana-

मार्गे रहात नाहीं. असा हा संशय आहे. म्हणून (नाचिकेता मृत्युस म्हणाला कीं,) तुझ्यापासून शिकून हे मी जाणावें, असा ह्या वरापैकीं हा तिसरा वर" क० व० (१ १,२०) "धर्मास सोडून, अधर्मास सोडून, केलेलें कर्म सोडून, न केलेलें कर्म सोडून, जें झालेलें तें सोडून, जें होणारें तें सोडून, मग जें तुला दिसतें तें सांग" क० व० (१.२,१४) "कशाचा उपभोग न करता दुसरा (नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव आत्मा) प्रेरणा करून अवलोकन करीत बसतो" मु० उ० (३ १,१.) "जो कर्मे करून मोठा होत नाहीं (आणि लहान होत नाहीं" बृ० आ० उ० (४.२,२८) "तो बुद्धीच्या ठायीं वास करणारा, सहज न दिसणारा, पुराणा तो आत्मा" क० व० (१ २,१२) "बुद्धिरूप उत्तम आकाशाच्या ठायीं वास करणाऱ्याला जो जाणतो" म० नि०"(१)० "बुद्धिमध्यें वास करणाऱ्या आत्म्याला शोध"(X X) ह्या वाक्यातील मुख्य तें करून प्रथम वाक्य धरून वेदान्तवादी ब्रह्म-विचार करतात शंकराचार्य म्हणतात कीं जीवात्मा आणि परमात्मा सेवन करतात असें उपनिषद्वाक्यात आलें आहे ती केवळ लक्षणा एकटा जीव कर्मफळाचें सेवन करीत असता दोघे सेवन करतात असें उगीच वर्णन झालें आहे जीव सेवन करणारा आणि ईश्वर सेवन करविणारा असा अर्थ होतो पुन आगलें पुढेल्याचें ह्या शरीरीं असें जें उपनिषदांत वर्णन आहे तें केवळ तें

sacrifice thrice also state the same thing" "Some declare that after the death of the human being, this soul is left behind. Others declare that it (soul) is not left behind Such a doubt exists Therefore Nāchiketā said to Death that out of the boons I ask, this is the third boon, I may know this by learning it from you" "Other than righteousness, other than unrighteousness, other than works already performed, other than works not already performed, other than the past, other than the future, tell me what you see". "Without eating anything, He (pure knowing, naturally emancipated, the Supreme Spirit) looks on, moving the human spirit" He who is neither magnified and humiliated by works "Abiding in the understanding, ancient and not easily seen (that Supreme Spirit)" "He knows Him who dwells in the highest heaven of the understanding" 'Seek for the soul dwelling in the understanding" The word for *understanding* in the original Upanisad texts is Guhā which literally means a cave or that which is hidden The Vedāntins generally take up the first Upanisad text and search for Brahma Shankarāchārya states that two spirits are spoken of as "enjoying the fruit" in the Upanisad texts by way of metonymy It is not a real description when the human spirit alone enjoys the fruit of good actions The correct interpretation of the text is—the human spirit enjoys the fruit of good actions and the Supreme Spirit enables him to do so Again such statements as—*good deeds*

वर्णन असतें जीवाकडे लागतें. कारण परमात्म्याला चांगलें करणें, वाईट करणें आणि शरीर इत्यादि असणें समर्थ नाहींत. मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, आत्मा आणि अंतरात्मा असा दोन्ही प्रकारें हरिच वास करतो. "हृदयाच्याठायीं प्रवेश करुन कर्मांचें फल नित्य सेवितो." या उपनिषद्वाक्याचा अर्थ वल्लभाचार्य निराळ्या रीतीनें लावतात. उपनिषदामध्यें ऋत असा शब्द आहे; त्याचा अर्थ सत्य परब्रह्म असा आहे. असें प्रतिपादन करुन वल्लभाचार्य म्हणतात कीं, आपलें स्वरूप हेंच अमृत दोघे (जीव आणि परमात्मा) पितात सुकृत लोक, असे उपनिषदांत जे शब्द आले आहेत त्या सर्वांचा अर्थ परब्रह्म असा आहे. मग जीवाला ब्रह्मसायुज्य प्राप्त होतें. जीवापेक्षा इतकाच विशेष आहे कीं ब्रह्माचा आनंद नेहमी प्रकट आहे आणि जीवाचा आनंद तिरोभूत होतो इतकें सांगणें अवश्य आहे कीं या सूत्राचा विशेष झोंक द्वैत सिद्धांताकडे आहे.

performed and *while* alive (*literally* in the body)—apply partially to the human spirit, because the Supreme Spirit is not capable of good deeds, bad deeds, and of having a body. Madhvâchârya states that Visnu dwells in the forms of the Supreme Spirit and the inner spirit and entering the human heart, enjoys for ever the fruit of good deeds. Vallabhachârya interprets the same Upanisad texts in a different way. The term *rita* is used in an Upanisad text. It means the truth and the eternal spirit. Arguing this way, Vallabhâchârya states that the human spirit and the Supreme Spirit drink the nectar consisting in their own form. The terms *Sukritam* and *Lokah* (righteousness and a region) and the other terms signify the Supreme Brahma. Thus the human spirit enters into communion with Brahma. The distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is that the former enjoys happiness eternally, while the happiness of the latter is concealed at times. Suffice it to remark that this sûtra is more theistic than pantheistic.

सूत्राणि,

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

भावार्थः । विशेषणविचारेणाऽनुसंधार्यमानानां वेदवाक्यानां परमात्मन्येव पर्यवसानं । न तु जीवे ॥ तत्र शंकरः । तदर्थं सुरादिविक्रियावति सति भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्व भोक्तृत्वं सत्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति । अचेतनत्वात् सत्वस्य । अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्वस्य सुतरां न संभवतीति ब्रवीति । सत्वं तु सत्यं आत्मा सत्यजीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा । मैवारुण्यो मैवारुण्यो मैवारुण्योरिति पैंगी श्रुतिः ॥ आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवर इति भाल्लव्ये श्रुतिरिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । ++ + सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं । क० व० (१ ३,३.) ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाऽधिगमेन देवं मत्वा धीरो, हर्षशोकौ जहाति । क० व० (१ २, १२) ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया । + तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । + समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । मु० उ० (३ १,२) ॥ तत्त्वमसि । छा० उ० (६.८,७.) ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि । भ० गी० (१३) ॥ न ह वा एतस्मिंश्चिच्चन रज आश्नुते ॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्राऽन्योऽन्यत् पश्येत् । बृ० आ० उ० (४.३,२४) ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् । बृ० आ० उ० (२ ४,१६) ॥

१२. पुनः विशेषणावरूनहि (उपनिषद्वाक्यांचें पर्यवसान ब्रह्मावर आहे)

१२ प्रथम उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर केलें ह्मणजे सूत्रार्थाचें विवेचन करण्यास बरें पडेल. तीं उपनिषद्वाक्यें अशीं "आत्मा रथ चालविणारा शरीर रथच की असें जाण तो रस्त्याच्या पार जातो. तें विष्णूचें परम पद." क० व० (१ ३,९.) "ज्ञानी पुरुष अध्यात्मयोग करून देवाला जाणून हर्ष शोक सोडून देतो (तो देव कसा?) दर्शन होण्यास मोठा कठिण, गूढ, बुद्धिमध्यें शिरून राहिलेला, असा खोल की सहज न सापडणारा आणि पुराणा" क० व० (१.२,१२.) "दोन जणों पक्षी परस्पर सवधी जोडीनें राहणारे. त्यातील एक गोड फल खातो. + + एकाच वृक्षावर (शरीरामध्ये) पुरुष (जीवात्मा संसारांत) निमग्न होऊन आणि मोहामध्यें पडून दीनवाणी शोक करतो. (योग्यानीं सेवन केलेला) दुसरा ईश्वर, याचा महिमा जेव्हां पहातो तेव्हा शोकापासून मुक्त होतो" मु० उ० (३.१,२) "तें तू आहेस" छां० उ० (६.८,७) "मीच जीवात्मा असें जाण" भ० गी० (१३.) "अशा जाणणाऱ्यांचा पापप्रवृत्ति कांहींच नाश करीत नाहीं." "जेथें जणों दुसरेंच असेल, तेथें दुसरा दुसरेंच पाहील." बृ० आ० उ० (४.३,३१.) "जेथें ह्याला सर्व आत्माच

12. Because of the epithets used, (the Upanisad-texts point to Brahma)

12 The translation of the Upanisad texts, quoted in connection with this sûtra, will facilitate its elucidation. The texts are —"Know that the Soul is the charioteer, and that the human body is the chariot indeed —He attains to the end of the road, that is, the highest seat of the Visnu" "Practising the principles for the control of his mind (Adhyâtma-Yoga) and knowing the Supreme Spirit, a sage abandons both pleasure and pain—the Supreme Spirit inscrutable and hard to be realized dwelling in the understanding, so deep that he is not easily discovered (and) the Ancient One "As if two birds related to each other and dwelling in a pair One of them eats the sweet fruit On the same tree (in the body) the human spirit, as engrossed (in worldliness) and being deluded, sorrows, because of his helplessness and is freed from sorrow when he sees the other (Supreme Spirit) the Lord and His glory (as He is worshipped or served (by devotees or yogis) 'That thou art' "And know me indeed (to be) the human spirit." "In one who knows this, the tendency to sin does not cause any ruin" "Or where something else may exist, there another may see something different" 'Where every thing has become the Supreme Spirit (Brahma) there who is to see whom,' These Upanisad texts describe God. In

सूत्राणि.

अंतर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्येष्वंतरपदेन य उपदिश्यते स न तु प्रतिबिंबात्मा विज्ञानात्मा अथवेंद्रियस्याधिष्ठाता देवतात्मा अपि तु परमेश्वर । किं कारण । तेषां वाक्यानां सम्यगुपपत्तिः कर्तुं शक्यते ॥ प्रतिबिंबमात्रस्य च न पुरुषत्वनियम । तस्माद् विरोधाभावाद् ब्रह्म वाक्यमेवेति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति । + एतं ह्रि सर्वाणि वामान्यभिसंयंति + । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । +एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । छा० उ० (४.१५,४.) ॥ स आत्मा तत् त्वमसि । छा० उ० (६.८,७.) ॥ रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित । बृ० आ० उ० (५.६,२.) ॥

झाला, तेथें कोणी कोणास पाहवें '' बृ० आ० उ० (१३,२५.) या व शील वाक्यावरून उपनिषन्मध्यें परमेश्वराचें निरूपण चाललें आहे असें सिद्ध होतें यावर शंकराचार्य म्हण तात कीं जीवात्मा आणि परमात्मा या दोघांसहि सुख दु ख होतें असें म्हणणें संभवत नाहीं मग जीव तोच परमात्मा, कर्ता, भोक्ता आहे असें आम्हीं वर्णन करें करतों ? प्रकृति करणारी आणि भोगणारी असें म्हटलें असता चालणार नाहीं कारण प्रकृति बोलून चालून जड जीवाला विकार होतो असें तरी कसें म्हणावें ? सुखदु खादि भोगाचें कारण अविद्या आहे म्हणून

connection with them Shankarâchârya observes that it is not possible that the human spirit and the Supreme Spirit are capable of sorrow and happiness Hence we cannot state that the human spirit and the Supreme Spirit do any thing and enjoy any thing It cannot be said that the material form (Prakriti) does any thing and enjoys any thing Therefore ignorance alone is the cause of sorrow and happiness and that the human spirit only appears to be subject to them By its very nature the Supreme Spirit has not even the shadow of ignorance It cannot therefore, be subject to pleasure or pain Madhvâchârya quotes two additional texts from what he calls Paingî Shruti and Bhâllavi

१३. (उपनिषद्वाक्यांमध्यें) आंतला (अंतर) (असें ज्याचें वर्णन आहे तो परमात्मा), कारण उपपत्ति करितां येते.

13. (The person that is spoken of in the Upanisad as) inside (the eye is) the Supreme Spirit; because (a consistent) explanation (of the Upanisad texts can be thus offered)

जीवास सुख दुःख झालेंसें वाटतें. स्वमानत. परब्रह्माला अविद्येचा गंधहि नाहीं, मग परब्रह्मास सुखदुःख कोठलें? मध्वाचार्य दोन वाक्यें प्रमाण घेतात तीं हीं. आत्मा सत्य आहे, जीव सत्य आहे, भेद सत्य, भेद सत्य, मैत्रावरुण, मैत्रावरुण, मैत्रावरुण(?). या दोघाचा अशी पैंगी श्रुति आहे. आत्मा, उत्तम स्वतंत्र, आणि गुणाचें स्थान. जीव खालच्या प्रतीचा. जीवाची शक्ति अल्प आणि तो अस्वतंत्र अशी मालवी श्रुति आहे रामानुजाच्या आड हें सूत्र येत नाहीं वल्लभाच्या भाष्याचा झोंक शंकराचार्यांसारखा आहे.

१३. ज्या उपनिषद्वाक्याच्या आधारानें हें सूत्र रचलें आहे, तीं उपनिषद्वाक्यें हीं "हा जो डोळ्यामध्यें पुरुष दिसतो, तो आत्मा, असें रे तो बोलला अमृत आणि अभय हें ब्रह्म. ह्मणून तूप किंवा पाणी जरी त्यांत (डोळ्यांत) कोणी टाकतो, (तें) दोन्ही बाजूलाच जातें कारण सर्व सुंदर पदार्थांचा त्याशीं संबंध घडतो. हाच रे या पुण्य नेणारा, कारण सर्व पुण्यफलें आत्म्यास नेऊन पोंहोंचवितो. हाच रे या, प्रकाशणारा, कारण हा सर्व लोकांच्या ठायीं प्रका

Shruti in support of his doctrine. The texts are — 'The Soul is real, the human spirit is real, the distinction is real: the distinction between the two is real Maitrâvaruna, Maitrâvaruna, Maitrâvaruna ?" "The Soul is Supreme, independent and the seat of good qualities; the human spirit is of lower order the power of the human spirit is limited, and it is dependent." The sûtra does not conflict with the doctrines of Râmânuja Vallabha is disposed to interpret this sûtra in the same way as Shankarâchârya.

13 The following is the translation of the Upanisad texts upon which the sûtra is based. 'The person that is seen inside the eye, is the soul This he said, well, this is the immortal and fearless Brahma. Whatever *ghee* or water is sprinkled on it, goes indeed, to the two sides, because all good things go into it Well, he carries all the good (righteousness), because he takes to the Soul the fruits of righteousness Well, he indeed shines in all the regions." "That Soul thou art." "Shedding light by means of his rays, this (sun) abides in the eye" The interpretation of these texts is given by the different schools of

सूत्राणि.

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

भावार्थः । स्थानादीनां यत् निरूपणं तेन परब्रह्मनिर्देशः सिध्यति ॥ न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते ।+ निर्गुणमपि सद् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थमितिशंकरः ॥ तत एव दृश्यत इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यत इति रामानुजः ॥ तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैवेति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति स त आत्मांऽतर्याम्यमृतः । बृ० आ० उ० (३.७,७.) ॥

वातो." "तो आत्मा, तें तू आहेस." "किरणानीं प्रकाश करून डाळ्यें (नेत्रेंद्रियामध्यें) हा (सूर्य) राहिला आहे." हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन निरनिराळे वेदांतवादी आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें त्याचा अर्थ बसवितात प्रथम उपनिषद्वाक्यांतील 'डोळ्यामध्यें' या पदास उद्देशून सूत्रामध्यें 'अंतर' हें पद घातलें आहे. त्या पदानें कोणाचें वर्णन झालें आहे? जीवाचें वर्णन झालें नाहीं. प्रतिबिंबाचें वर्णन झालें नाहीं. इंद्रियाची चालक देवता तिचें वर्णन झालें नाहीं. तर कोणाचें? परमेश्वराचें वर्णन झालें आहे. कसें? या रीतीनें तीं उपनिषद्वाक्यें सारीं लागतात,

Vedāntins each according to his own system. The term *antar* is used in the sūtra points to the phrase *inside the eye* in the Upanisad texts. Who is described in this phrase? The human spirit is not described, the reflection in the eye is not described, the god who presides over the sense of sight is not described, who then is described? The Supreme Spirit. How is this? Because the Upanisad texts quoted can be properly interpreted and the interpretation can be rationally explained, when the Supreme Spirit is referred to Vallabha says that a consistent interpretation and a rational explanation of the Upanisad texts can be offered, when Brahma is meant

१४. तो परमेश्वर, कारण अमक्या स्थळीं अमक्या स्थळीं तो आहे, असें उपनिषदांत वर्णन आहे.

14. And (He is the Supreme Spirit,) because a place and other circumstances are mentioned.

आणि त्याच्या अर्थाची उपपत्ति नीट करितां येते. केवळ प्रतिबिंबपुरुष असें म्हणता येत नाहीं. आणि अशी उपपत्ति करतांना विरोध येत नाहीं म्हणून त्या वाक्यामध्यें ब्रम्हाचें निरूपण आहे असें वल्लभाचें म्हणणें आहे.

१४. या सूत्राच्या संबधानें पुढील उपनिषद्वाक्य घेतलें आहे. "जो पृथ्वीमध्यें आहे, पृथ्वीच्या आंत असून ज्याला पृथ्वी जाणत नाहीं, ज्याचें शरीर पृथ्वी, आणि आंत असून जो पृथ्वीचा नियंता, तो तुझा अंतर्यामी आत्मा अमर." या उपनिषद्वाक्यास घेऊन शंकराचार्य म्हणतात कीं 'पृथ्वीमध्यें आत्मा आहे' अशा प्रकारचें वर्णन परमात्म्याचेंच असें सिद्ध होतें परमात्म्याचें अमुक स्थान असें म्हणणें उचित नाहीं वरें. कारण परमात्मा सर्व व्यापी आहे. तसेंच परमात्म्याचें अमुक रूप आणि अमुक नाम असें म्हणणेंहि उचित नाहीं. परब्रह्म जरी निर्गुण आहे, तरी उपासनेच्या वेळीं तें सगुण आहे असें समजलेंच पाहिजे. त्याला नामरूप आहे आणि तें सगुण आहे असें समजल्यावाचून उपासना करतांच येत नाहीं. रामानुजानीं अशा प्रकारच्या उपनिषद्वाक्याची निरा[illegible] रीती-

14 The following is the translation of the Upanisad text quoted in connection with this sûtra "Who is in the earth, being in the earth whom the earth knows not, whose body is the earth; and being inside who controls the earth, he is your inner power (antaryâmi) the immortal soul." Shankarâchârya takes this Upanisad text and makes the following remarks that he, who is described as in the earth, is indeed proved to be the Supreme Spirit. It is not proper to speak of the Supreme Spirit as dwelling in a particular place, because it is omnipresent It is also not proper to speak of the Supreme Spirit as having a name or form Though the Supreme Spirit is without any quality (Nir-guna), yet it is necessary to know him as possessed of qualities when you worship him, because no worship is possible without conceiving some qualities or rather attributes. Râmânuja adjusts the interpretation of the Upanisad text in a different way. It is right, he says, to say that God abides in a particular place, and that he has a name, because his presence can be realized and because the yogis see him Vallabha thinks that such Upanisad-texts do not come in the his doctrines.

सूत्राणि.

सुखविशिष्टाऽभिधानादेव च ॥ १५ ॥

भावार्थः । सुखविशेषस्य निरूपणं कृतं तेन ब्रह्मैव निर्दिश्यते ॥ तत्र शंकरः इतरेतरविशेषितौ तु कखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयत इति ब्रवीति । रामाऽनुजस्तु अतः कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यत्रापरिछि-न्नसुखं ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतं तदेव चा-क्ष्याधारतयाऽभिधीयत इत्यक्ष्याधारः परमात्मेति ॥ वल्लभः अतः सुखविशिष्टाऽभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमित्येषा मुख्योपपत्तिरित्येव-कार इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं । छा० उ० (४.१०,५.) ॥ एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचा-र्यस्तु ते गतिं वक्ता । + + + यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं-विदि पापं कर्म न श्लिष्यते । + य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । छा० उ० (४.१५,१.) ॥

ने व्यवस्था केली आहे ते असें सांगतात–ईश्वर अमुक स्थानीं आहे आणि त्यास नाव रूप आहे, कारण ईश्वराचा साक्षात्कार होतो आणि योग्याच्या दृष्टीस ईश्वर पडतो वल्लभमतें अशा प्रकारच्या उपनिषद्वाक्याची आपणास मुळींच अडचण येत नाहीं.

१५. आणि परब्रह्मालाच सुख-विशेष आहे असें निरूपण असल्यावरून.

15. He is indeed the Supreme Spirit; because of the description of special happiness

---

१५. उपनिषद्वाक्यामध्यें लोकोत्तर सुखाचें निरूपण आहे. तेणेंकरून तें निरूपण ब्रह्माचेंच असें सिद्ध होतें. इतका सामान्य सूत्रार्थ झाला या सूत्राचा विशेष अर्थ निरनिराळे वेदांतवादी करतात तो नीट समजण्याकरितां उपनिषद्वाक्यांचा अर्थ मनांत आणला पाहिजे. तीं उपनिषद्वाक्यें अशीं. "प्राण ब्रह्म, सुख ब्रह्म, आकाश ब्रह्म असें" "तो बरें ह्मणाला आत्मा ब्रह्म हें मी जाणतों, सुख ब्रह्म, आकाश ब्रह्म हें मी जाणत नाहीं. ते म्हणाले—अरे बा जें सुख तेंच आकाश, आणि जें आकाश तेंच सुख." "हे सोम्य, ही आमची विद्या (अग्नि-विद्या) तुला सांगतात, आणि ही आत्मविद्या. आणि तुझी गति काय, हें आचार्य सांगेल + + जसें कमळाच्या पानामध्यें पाणी चिकटून राहात नाहीं, तसें अशा प्रकारें जाणणाऱ्यामध्यें पाप कर्म चिकटून राहात नाहीं + + तो म्हणाला, अरे, जो पुरुष या डोळ्यामध्यें दिसतो तो आत्माच" हीं उपनिषद्वाक्यें घेऊन शंकराचार्य म्हणतात सुखाचेंच नुसतें वर्णन करावयाचें असून उपनिषद्वाक्यामध्यें सुखवाचक दोन शब्दांचा उपयोग केला आहे. ते एकापेक्षा एक चढें सुख असें दाखवितात. म्हणजे हें आकाश मनांत येऊं नये म्हणून सुखरूप आकाश घेत-

15 The Upanisad texts speak of an extraordinary happiness, and, therefore, they refer to the Supreme Spirit This is the general sense of the sûtra. But its particular interpretation is different in the case of each Vedânta-school The translation of the Upanisad text renders it easy to understand the doctrines of the different Vedantins in connection with this sûtra Life is the Supreme Spirit, happiness is the Supreme Spirit, space is the Supreme Spirit. He said—well, I know that the soul is the Supreme Spirit, but I do not know that happiness is the Supreme Spirit, and that space is the Supreme Spirit They said —that happiness is space and that space is happiness" 'Oh Somya, this our wisdom (the science of fire) they explain to you, and this is the science of the soul, and the Âchârya will explain to you what your condition hereafter will be As water does not adhere to the leaf of a lotus plant, so no sinful act can stick to him, who knows this + + he said—well, the person seen inside the eye is indeed the Supreme Spirit. Shankarâchârya refers to these texts and states —when only happiness is to be described, two terms which signify it, are used in the Upanisad texts They express transcendental happiness To exclude the idea of the space about us, space in the form of

सूत्राणि.

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

पदार्थः । श्रुतोपनिषत्कनाम श्रुतं वेदरहस्यं येन स श्रुतोपनिषत्कः तस्य ॥

भावार्थः । येन वेदरहस्य श्रुत तस्य मृत्योरनतर याऽस्या भवति साऽनुसंधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु निरूपिता । तन्निरूपणात् सिध्यति तत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति । सर्वैर्वेदान्तिभिरक्षिपुरुषः परमात्मेति स्थापितं ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयते । एतद् वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्माद् न पुनरावर्तंते । प्र० उ० (१.१०.) ॥ अग्निर्ज्योतिरह. शुक्लः षण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना । भ० गी० (८.२४.) ॥ अथ यदु चैवास्मिन् छव्य कुर्वंति यदि च नार्चिषमेवाभिसभवति + + + आदित्याच्चद्रमसं चंद्रमसो विद्युत तत्पुरुषोऽमानव. ॥ ५ ॥ स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमावर्तं नावर्तंते । छा० उ० (४.१५,६.) ॥

लें, आणि त्याचा अर्थ अपरिमित असा घेला आणि हें लौकिक सुख याच यांच्या मनांत येऊं नये, म्हणून त्यास आकाशाचें विशेषण दिलें म्हणजे तें लोकोत्तर सुख आहे असें जें सुख तेंच ब्रह्म, असा उपनिषद्वाक्यांचा अर्थ होतो. रामानुज या उपनिषद्वाक्याची दुसऱ्या रीतीनें व्यवस्था करतात. ते म्हणतात कीं सुख म्हणजे ब्रह्म, आकाश म्हणजे ब्रह्म, असें जें उपनिषद्गमध्य वर्णन आहे, त्याचा अर्थ ' ब्रह्माच्या सुखास प्रमाण नाहीं असें ब्रह्म आहे ,

happiness is mentioned Because space is unbounded, and to exclude the idea of human happiness, it is qualified by the notion of space, that is to say, the happiness mentioned is extraordinary, and such happiness is the Supreme Spirit Rámanuja adjusts the interpretation of the Upanisad texts in a different way He states that the phrases—happiness is the Supreme Spirit—as used in the Upanisads signify that the happiness of God is unbounded and that the subject of the Upanisad texts is the Supreme Spirit himself, and that the description

१६. ज्यानें उपनिषदाचें रहस्य काय हे ऐकिलें आहे, त्याच्या गतीचें वर्णन असल्यावरून डोळ्यांतील पुरुष ब्रह्म आहे असें सिद्ध होतें.

16 Because the description of his condition, who has known the secret of the Upanisads, is given, (it is plain that the Supreme Spirit inside the eye is referred to)

आणि परब्रह्म हाच त्या उपनिषद्वाक्याचा विषय आहे, आणि त्याचे निरूपण डोळ्याचा आधार ज्या पुरुषाला आहे त्याच्या योगानें केलें आहे. म्हणजे परमात्मा डोळ्यामध्यें वास करतो असा उपनिषद्वाक्याचा अर्थ होतो वल्लभ म्हणतात कीं विशेष सुखाचें वर्णन आहेना? तर ब्रह्माचें वर्णन आणि जें आकाश तेच सुख, असा जो उपनिषद्वाक्यात चकार घातला आहे, तेणेंकरून एक ब्रह्मच मुख्य असें निरूपण झालें आहे

१६. उपनिषद्वाक्याचा अर्थ समजल्यावांचून सूत्रार्थ नीट लक्षात येणार नाही. ती उपनिषद्वाक्यें ही "पुढ जे उत्तर मार्गानें चालतात, जे तप, ब्रह्मचर्य, श्रद्धा, विद्या यांच्या योगानें आत्म्याचा शोध करून सूर्यमंडलास जाऊन पोहोंचतात हेच रे बा, प्राणाचें स्थान, हे अमृत, हे अभय हे उत्तम स्थान, या पासून पुन परत यावयाचे नाही" "अग्निरूप देवता, ज्योतिरूप देवता, दिवसरूप देवता, शुक्लपक्षरूप देवता आणि साहा महिन्यांची उत्तरायणरूप देवता, (या निरनिराळ्या कालमानाच्या अभिमानिनी ज्या देवता, त्याचा जो मार्ग) त्या मार्गानें जे निघाले ते ब्रह्म जाणणारे

of this Supreme Spirit is given by referring to a person inside the eye, and this is the sense of the sûtra Vallabha observes —is not special happiness described? That is the description of the Supreme Spirit The Sanskrit term *cha* signifying *and* includes the statement that space itself is happiness—a statement which shows that the description of the Supreme Spirit is principal

16. The sense of this sûtra cannot be explained without the translation of the Upanisad texts referred to in it The following is the translation "Then those, who walk in the northern path, who, practising austerities, and (living) a life of celibacy in faith and knowledge search after the Spirit, attain to the region of the Sun This is the seat of breath, where there is no death, no fear, this is the highest seat, there is no returning from it"

The god of fire, the god of light the god of day, the god of the bright fortnight the god presiding over the six months, when the Sun is in the northern solstice—those, who start on the path of these gods and know the Supreme Spirit, attain to the Supreme Spirit" "Whether the obsequies of these persons are performed, or not performed, they attain to the god presiding over

सूत्राणि.

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

भावार्थः। अक्षिपुरुषादिः परमात्मनो नेतरः। किं कारणं। सर्वदैवाऽक्षणि पुरुषो न दृश्यते। पुनः। अनुसंधास्यमानानां वाक्यानामर्थोऽपि न संभवति। तस्मात् तत्र निर्दिष्टपुरुषः परमात्मा ॥ अत्र शंकरः। ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबंधः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतवादीनां गुणानामसंभवः। यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव। तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन् मर्त्यत्वमध्यारोपितमिति ॥ वल्लभः तस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतद् वाक्यमिति सिद्धं। व्यापकसर्वगतिः सर्वतःपाणिपादांतत्वादानंदमूर्तिर्भगवानेव ब्रह्मवादे लेपैव मर्यादा। सगुणवादो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ मध्वः जीवस्य जीवांतरनियामकत्वेऽनवस्थितेः साम्यादसंभवाच्च न जीव इति ॥ रामानुजस्तु प्रतिबिंबादीनामक्षणि नियमेनाऽनवस्थानादमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानां तेष्वसंभवान् न परमात्मन इतरः छायादिरक्षिपुरुषो भवितुमर्हति। + + + तस्यापींद्रियाधिष्ठानोपपत्ते.। न चक्षुष्यवस्थानं। सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकाऽमृतत्वादयो न संभवत्येव। तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा स्थानादिव्यपदेशाच्चेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽक्षणि पुरुष.। छां० उ० (४.१५,१.) ॥ अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति। छां० उ० (८.९,१.) ॥ रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः। बृ० आ० उ० (५.६,३.) ॥ भीषास्माद् वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च। मृत्युर्धावति पंचम इति। ब्र० वि० (८.) ॥

१७. (डोळ्यामध्यें पुरुषाचें रूप) कधीं कधीं दिसत नाहीं; आणि उपनिषद्वाक्याची उपपत्ति संभवत नाहीं, ह्मणून तो दुसरा नव्हे.

ऊन ब्रह्मास जाऊन पोहोंचतात." "पुढें जे अशा पुरुषाची मेल्यावर क्रिया करितात किंवा न करतात, ते तेजोभिमानी देवतेप्रत पोहोचतात × × × सूर्यलोकापासून चंद्रलोकास, आणि चंद्रलोकापासून विद्युत् लोकास कोणी अमानव पुरुष नेऊन याना ब्रह्मलोकास पोहोंचवितो. तो देवमार्ग, तो ब्रह्ममार्ग, या मार्गाने जाणारे संसाराच्या भोंवऱ्यात पुन सापडत नाहीत." या उपनिषद्वाक्याचा निरनिराळे वेदांतवादी सारखाच अर्थ करतात. या उपनिषद्वाक्यावरुन असें सिद्ध होतें कीं ज्या पुरुषानें तप, ब्रह्मचर्य, श्रद्धा, विद्या ही संपादन केलीं आहेत, तो पुरुष मेल्यावर मुक्त होतो. म्हणून डोळ्यामध्यें जो पुरुष दिसतो तो आदित्यरूप परमात्मा आहे

१७. या सूत्राच्या संबंधाने पुढील उपनिषद्वाक्यें येतात "पुरुष-प्रतिबिंब-आत्मा, विज्ञान-आत्मा, देवता-आत्मा, डोळ्यामध्ये असणारा पुरुष आहे." "जो हा डोळ्यातील पुरुष." "ह्याच शरीराच्या नाशाच्या मागून तो निघून जातो." "किरणाच्या योगाने प्रकाश करून, हा एथें स्थित आहे." "याच्या भयानें

17. The form of a person inside the eye is sometimes not seen; and the Upanisad-texts cannot be satisfactorily explained; therefore, he is none else.

light. Some super-human being, taking them over from the region of the Sun to the region of the Moon, and from the region of the Moon to the region of lightening, takes them (*at last*) to the region of the Supreme Spirit This is the path of the Supreme Spirit Those, who *go by this path*, *escape* for ever the vortex of this world" Different schools of Vedānta interpret these Upanisad texts in the same way These Upanisad texts show that a person, who practises austerities, lives a life of celibacy, and has faith and knowledge, is emancipated after death, and attains to the seat of the Supreme Spirit, and that the person inside the eye described in the Upanisads and referred to in the sutra, is the Supreme Spirit in the form of the Sun

17 The *following* are the Upanisad-texts which explain this sutra. "The person inside the eye *is the spirit as reflected in* the eye, the spirit of pre-eminent knowledge, the Divine Spir ad "*This person in the inside* aen- eye." "After the destruc is not this body, the soul go case of Shedding light by me as im- rays, he stands here the wind blows, tl and fire and the

वारा वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उगवतो, याच्याच भयानें अग्नि, चंद्र हे चार आणि पाचवा मृत्यु हे धावतात" या उपनिषद्वाक्यावरून काय निष्पन्न होतें? डोळ्यामध्यें दिसणारा पुरुष तो परमात्मा, दुसरा नव्हे. कसें? सर्वदा डोळ्यामध्य पुरुष दिसण्यात येत नाहीं तेव्हा या पुरुषाची ही अनवस्थिति झाली म्हणजे तो डोळ्यातील पुरुष योग्याच्या मात्र दृष्टीस पडतो पुन, असा या उपनिषद्वाक्याचा अर्थ न केला असता, दुसरा कसा अर्थ करायाचा? दुसरा अर्थ संभवतच नाहीं डोळ्यामध्यें एक पुरुष आहे. ज्याच्या सामर्थ्यानें मनुष्यमात्रास दिसतें, तो जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत मनुष्यास दिसतें, आणि तो पुरुष गेला की मनुष्यमात्रास दिसण्याचें बंद होतें असा जो डोळ्यामधील पुरुष तो परमात्म्यावाचून दुसरा कोण? इतका एकंदर सूत्रार्थ झाला यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की जरी ब्रह्म सर्वव्यापि आहे, तरी हृदय, डोळा अशा देशविशेषाशीं त्याचा संबंध मानून, उपासनेच्या यागानें देव प्राप्त करून घ्यायाचा विज्ञान आत्म्याच्या ठिकाणी अमृतत्वादि गुण मुळीच नाहीत हाहि तसाच प्रकार म्हणजे विज्ञान-आत्मा आणि परमात्मा यामध्यें
भेद नाहीं, तथापि अज्ञान, काम,
रीरस्य नार्शमापून जें जें झालेलें तें सर्व मर-
ऽस्मिन् प्रतिज्ञान-आत्म्यावर ढकलायाचें,
लेप आहे वल्लभाचार्य असें
पवते। भीषोदेति
ज्यामध्य जो पुरुष दिस-
म० वि० (८.) आणि त्या भगवाना-

four—and the fifth Death, run." What do these Upanisad texts prove? The person inside the eye is the Supreme Spirit, and none else, because the person inside the eye is not always seen This is the instability (anavasthiti) mentioned in the sûtra. This person is seen only by the Yogis If the Upanisad texts are not interpreted in this way, what other interpretation can they bear? No *other interpretation is possible* There is inside the eye a person who enables human beings to see So long as he is in the eye, human beings see, as soon as he disappears, human beings cease to see Who else can such a person be? He is the Supreme Spirit This is the general sense of the sûtra Shankarâchârya states that though the Supreme Spirit pervades all space, yet for the pur*pose of worshiping it and reali*zing it, it is necessary to say that it dwells in particular places such as the heart or the eye In the Spirit which is pre-eminent *knowledge itself* (Vijnanâtmâ) such attributes, as immortality and others are not seen It is supposed to exist as the Supreme Spirit is supposed to exist in a tangible form and for the same reasons Properly speaking, there is no distinction between the Supreme Spirit and the Spirit of pre-eminent knowledge—Vijnânâtmâ—which is the human spirit enlightened But for the purpose of accomplishing objects of human desires or on account of ignorance or on account of an in*herent tendency to sin*, whatever takes place—whatever leads to death, is superinduced and fixed upon the Vijnânatmâ Vallabha

विषयीच हे उपनिषद्वाक्य आहे तो भगवान् सर्वव्यापक, सर्व ठिकाणी असणारा, चोहाकडे ज्याचे हातपाय, म्हणून तो आनंदमूर्ति भगवान्, असे म्हटले की ब्रह्मवाद खुटलें ही ब्रह्मवादाची परम सीमा लोक सगुणवाद करतात, तें अज्ञवाद कळत नाहीं म्हणून मध्वाचार्य यावर असें म्हणतात कीं सूत्रातील 'अनवस्थिते' या पदाचा अर्थ अनवस्थाप्रसंग असा करावा म्हणजे एका जीवाला दुसऱ्या जीवाचा आधार, आणि दुसऱ्या जीवाला तिसऱ्या जीवाचा आधार, त्यापेक्षा सान्या जीवाला एका परमात्म्याचा आधार असें म्हणणें बरें आणि असा अनवस्थाप्रसंग आल्यानें उपनिषद्वाक्याचा अर्थ बरोबर बसत नाहीं म्हणून डोळ्यातील पुरुष जीव, आणि तो आमच्या जीवाचा आधार असें म्हणणें योग्य नाहीं डोळ्यातला पुरुष तो परमेश्वर

रामानुज म्हणतात कीं, प्रतिबिंब नियमानें डोळ्यामध्ये असते असें नाहीं, आणि अमृतत्वादि दुसरे जे गुण आहेत ते निरुपाधिक असल्यामुळें ते डोळ्यातील पुरुषात आहेत असं संभवत नाही तथापि डोळ्यातील प्रतिबिंबरूप पुरुष परमात्म्यावाचून दुसरा आहे असें म्हणणें योग्य नाहीं हें कसें? तर इंद्रियाच्या अधिष्ठानी तो आहे, असे म्हटल्यानें उपपत्ति होते डोळ्यामध्यें तो रहातो असें नाही तर नेत्रांनी परमात्मा देवता आहे, आणि त्या संबंधानें स्थानादिकाचें वर्णन करण्याचा व्यवहार आहे पुनः सर्वांच्या संबंधानं अमृतत्व आणि दुसरे

states that the person in the human eye is God, and that of this God the Upanisad text treats. "This God is omnipresent and has his feet and hands every where When it is said that He is the image of happiness the *Ne plus ultra* of philosophy is reached Yes, this is the last limit of spiritual philosophy People talk of Material god because they are ignorant Madhva states that the word *anavasthiti* used in the sûtra is a case of non-adjustment, that is, if the person in the eye is supported and prompted by a spirit and this by another spirit, still this chain of spirits may extend *ad infinitum* Instead of this *reductio ad absurdum* it is rational to believe that the person in the eye is the Supreme Spirit which supports and prompts the human spirit Râmânuja states that the reflection in the eye is not necessarily stable and that such attributes as immortality being essential, it is not proper to state that the person in the eye possesses them Still it is not proper to state that the person in the eye is not the Supreme Spirit. How is this? The person in the eye is the god who supports and prompts the sense of sight. Such a statement explains satisfactorily the Upanisad texts The Supreme Spirit does not dwell in the eye, yet he is the god of the sense of sight, and in this way His deeds are mentioned in the Upanisad It is not proper to state that in the case of all gods, such attributes as immortality are essential

सूत्राणि.

अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

भावार्थ । य पृथिव्यादिष्वंत स्थित्वाऽखिलं ब्रह्मांड यमयति सोंऽतर्यामी स एवानुसंधास्यमानवाक्येषु निर्दिष्ट । किमत्र प्रमाण । तस्यैव धर्माणां तत्र निरूपणात् ॥ अत्र शंकर । स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित् । किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य कश्चिद् योगी किंवा परमात्मा किंवाऽर्थांतर किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात् संशय । + + + सिद्धांतस्तु तस्मात् परमात्मैवांतर्यामीति ब्रवीति ॥ रामानुज तदेतत् सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि सर्वाणि च दैवतानि सर्वान् वेदान्सर्वांश्च यज्ञानंत प्रविश्य सर्वप्रकारनियमन सर्वशरीरतया सर्वस्यात्मत्व च सर्वज्ञात् सत्यसंकल्पात् पुरुषोत्तमादन्यस्य न संभवतीति ॥ मध्वस्तु विष्णुरेवांतर्यामीति ॥ वल्लभः अंतर्याम्यधिदैवादिषु भगवानेव नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ॥

अनुसंधेयानि उपनिषद्वाक्यानि ॥

य पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अंतरो य पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर य पृथिवीमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत ॥ ७ ॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योंतरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीर योऽपोऽन्तरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत ॥ ८ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरंतरो यमग्निर्न वेद यस्याग्नि शरीर योऽग्निमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत ॥ ९ ॥ य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादंतरो यमाकाशो न वेद यस्याकाश शरीर य आकाशमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत ॥ ॥ १० ॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरंतरो य वायुर्न वेद यस्य वायु शरीर यो वायुमंतरो यम० ॥ ११ ॥ य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्य शरीर य आदित्यमंतरो यम० ॥ १२ ॥ यश्चंद्रतारके तिष्ठन् । चंद्रतारकादंतरो य चंद्रतारक न वेद यस्य चंद्रतारक शरीर यश्चंद्रतारकमंतरो यम० ॥ १३ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दि

ग्म्योऽतरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽतरो यम०॥ ॥ १४॥ यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽतरो यं विद्यन् न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमंतरो यम० ॥ १५ ॥ य स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरंतरो यः स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं य स्तनयित्नुमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिलोकं ॥१६॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽतरो यः सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वाल्लोकानंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यु एवाधिलोकमथाधिवेद ॥ १७ ॥ यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽतरो० इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञं ॥ १८ ॥ यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽतरो० इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतं ॥ १९ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽतरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मं ॥२०॥ यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादंतरो य प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमंतरो यमयति स त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽतरो० ॥ २२ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन्। चक्षुषोऽतरो० ॥२३॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादंतरो० ॥ २४ ॥ यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽतरो० ॥ २५ ॥ यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽतरो० ॥ २६ ॥ यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽतरो० ॥ २७ ॥ यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽतरो० ॥ २८ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽतरो० ॥ २९ ॥ य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽतरो० ॥३०॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता। अमतो मंताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मंता नान्योऽस्ति विज्ञातैष त आत्मांतर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१॥ बृ० आ० उ० (३.८,७.)॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः ॥

१८. (उपनिषद्वाक्यामध्यें) आधिदैवादिकांचें निरूपण (केलें आहे.) तेथें अंतर्यामी (परमात्मा) वर्णिला आहे; कारण त्याच्या गुणांचें निरूपण केलें आहे.

18 (In the Upanisad-text) presiding deities (are mentioned) There the inner ruler (Supreme Spirit) is described, because his attributes are explained.

गुण निरुपाधिक आहेत असें म्हणणें संभवत नाहीं

१८. पृथ्व्यादिकांच्या आंत राहून सर्व ब्रह्मांडाचें जो नियमन करतो तो अंतर्यामी परमात्मा कारण अशा परमात्म्याच्या गुणांचें उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झालें आहे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं तो अंतर्यामी कोणी इंद्रियाची अभिमानी देवता समजावी, किंवा अणिमादि विभूतींचें ऐश्वर्य ज्याला प्राप्त झालें आहे, असा कोणी योगी समजावा, किंवा तो परमात्मा समजावा, किंवा दुसरें कांहीं समजावें, अशी उपनिषद्वाक्यांत अंतर्यामी ही अपूर्वसंज्ञा असल्यामुळें संशय येतो परंतु असा संशय घेणें योग्य नाहीं म्हणून अंतर्यामी म्हणजे परमात्मा असा सिद्धांत करावा रामानुज म्हणतात कीं सर्व लोकांमध्यें, सर्व भूतामध्यें, सर्व देवतामध्यें, सर्व वेदामध्यें, सर्व यज्ञामध्यें प्रवेश करून, आणि सर्व प्रकारचें शरीर धारण करून सर्वांचें सर्व प्रकारें नियमन करतो, आणि सर्वज्ञ आणि सत्यसंकल्प असल्यामुळें तो पुरुषोत्तमच नारायण मध्व म्हणतात तो अंतर्यामी विष्णु म्हणून अंतर्यामी संबंधीं जी शतपथ-

18 He who abides in the earth and rules over the whole universe, is the inner ruler, the Supreme Spirit because the attributes of such a ruler are mentioned in the Upanisad texts This is the general gist of the sûtra Shankaracharya *observes*—*I cannot decide* whether this inner ruler (Antaryami) is a presiding deity of a human sense or some Yogi who has attained to super-human powers— such powers as unlocalized spirits possess, or he is the Supreme Spirit itself or something else, because such an extraordinary *term, as the inner ruler or* Antaryâmi, is used in the Upanisad-text But it is not proper to entertain such a doubt It is *rational* to state that the inner ruler is the Supreme Spirit, Râmânuja observes — the inner ruler is the Supreme Spirit—Narâyana, because he abides in all regions, in all existences, *in all gods, in* all the Vedas in all the sacrifices and assuming a tangible body, regulates all things in different ways Madhva observes — the inner ruler is Visnu and, therefore, in the Shatapatha Brâhmana the presiding deities are mentioned along with him This des*cription, therefore,* points to Personal God and none else Valla

ब्राह्मणमध आहे, त्यामध्यें अधिदेवादिकाचें जें वर्णन आहे त्या वर्णनाच्या संबधानें अंतर्यामी म्हणजे भगवानच समजायाचा, दुसरा कोणी नाही. वल्लभ म्हणतात की ब्रह्मांडामध्यें जे सामर्थ्य दिसून येतें तें स्वतः निरनिराळ्या वस्तूच्या अंगी नाही. ते केवळ कार्य आहे त्याचें कारण परमात्मा. म्हणून परमात्म्याच्या अंगीं गुण आहेत या सूत्राच्या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें येतात त्याचा अर्थ. "जो पृथ्वीमध्यें आहे, जो पृथ्वीच्या आत असून, ज्याला पृथ्वी जाणत नाही, पृथ्वी ज्याचें शरीर, पृथ्वीच्या आत असून जो पृथ्वीचें नियमन करतो तो तुझा अमर आत्मा—अतर्यामी. जो जलामध्ये आहे; जो जलाच्या आत असून ज्याला जलें जाणत नाहीत, जलें ज्याचें शरीर, जो आत असून, जलाचें नियमन करतो, तो तुझा अमर आत्मा—अतर्यामी जो अग्नीमध्ये आहे, अग्नीच्या आत असून ज्याला अग्नि जाणत नाहीं; अग्नि ज्याचे शरीर, जो आत असून अग्नीचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी. जो आकाशात आहे, जो आकाशाच्या आत असून, आकाश ज्यास जाणत नाहीं; आकाश ज्याचे शरीर; जो आत असून आकाशाचें नियमन करतो; तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो वायूच्या आत आहे; वायूच्या आत असून ज्यास वायु जाणत नाहीं, वायु ज्याच शरीर; जो आत असून वायूचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी. जो सूर्याच्या

bha observes — whatever power is observed in the universe, *does* not really belong to anything in the universe It is merely an effect, the cause of which is the Supreme Spirit, which possesses the real powers The following is the translation of the Upanisad text quoted in connection with this sûtra "Who abides in the earth, being in the earth, whom the earth knows not, whose body is the earth, being in the earth, who regulates the earth, that is thy immortal soul, the inner ruler Who abides in waters, being in waters, whom the waters know not, whose body is waters, being in waters, who regulates waters that is thy immortal soul, the inner ruler. Who is in fire, being in fire, whom the fire knows not, whose body is fire, being in fire, who regulates fire, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in space, being in space, whom the space knows not, whose body is space, being in space, who regulates space, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is *in the air being in the air, whom* the air knows not, whose body is air, being in the air, who regulates air, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the Sun, being in the Sun, whom the Sun knows not, whose body is the Sun, being in the Sun, who regulates the Sun, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the Moon and in the *stars, being in the Moon and in* the stars, whom the Moon and the stars know not whose body is the Moon and the stars, being in the Moon and in the stars, who regulates the Moon and the stars,

आत आहे, सूर्याच्या आत असून ज्यास सूर्य जाणत नाहीं, सूर्य ज्याचें शरीर, जो आत असून सूर्याचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो चद्रताऱ्याच्या आत आहे, चद्रताऱ्याच्या आत असून ज्यास चद्रतारे जाणत नाहीत, चद्रतार ज्याचें शरीर, जो आत असून चद्रताऱ्याचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो दिशाच्या आत आहे, दिशाच्या आत असून ज्यास दिशा जाणत नाहीत, दिशा ज्याचें शरीर, जो आत असून दिशाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो विद्युल्लतेच्या आत आहे, विद्युल्लतेच्या आत असून ज्यास विद्युल्लता जाणत नाही, विद्युल्लता ज्याचें शरीर, जो आत असून विद्युल्लतेचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो मेघाच्या आत आहे, मेघाच्या आत असून ज्यास मेघ जाणत नाहीत, मेघ ज्याचें शरीर, जो आत असून मेघाचें नियमन करता, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी जो सर्व लोकाच्या ठायी आहे, सर्व लोकाचे ठायी असून सर्व लोक ज्यास जाणत नाहीत, सर्व लोक ज्याचें शरीर, जो आत असून, सर्व लोकाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अतर्यामी इतकें हें लोकसबधानें जो वेदामध्यें आहे, वेदाच्या आत असून ज्यास वेद जाणत नाहीत, वेद ज्याचें शरीर, जो आत असून वेदाचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी इतकें हे वेदसबधानें जो सर्व यज्ञामध्ये आहे,

that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the directions, being in the directions, whom the directions know not, whose body is directions, being in the directions, who regulates directions, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the lightening, being in the lightening whom the lightening knows not, whose body is the lightening, being in the lightening who regulates the lightening, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in a cloud, being in a cloud, whom the cloud knows not, whose body is a cloud, being in a cloud, who regulates the cloud, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in all regions, being in all regions, whom the regions know not, whose body is all regions being in all regions, who regulates all regions that is thy immortal soul, the inner ruler This much about regions Who is in the Vedas, being in the Vedas, whom the Vedas know not, whose body is the Vedas, being in the Vedas who regulates the *Vedas, that is thy immortal* soul, the inner ruler This much about the Vedas Who is in all sacrifices, being in all sacrifices whom the sacrifices know not, whose body is all sacrifices, being in all sacrifices who regulates *sacrifices,* that is thy immortal soul the inner ruler This much about sacrifices Who is in all existences, being in all existences, whom the existences know not, whose body is all existences, being in all existences, who regulates all existences, that is thy *immortal soul, the inner ruler* This much about all existences Who is in life, being in the life,

सर्व यज्ञामध्यें असून ज्यास सर्व यज्ञ जाणत नाहींत, सर्व यज्ञ ज्याचें शरीर, आत असून जो सर्व यज्ञाचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी इतकें हे यज्ञसंबधानें. जो सर्व भूतांच्या ठायीं आहे, सर्व भूतांच्या आत असून ज्यास सर्व भूतें जाणत नाहींत, सर्व भूतें ज्याचें शरीर, आत असून जो सर्व भूतांचें नियमन करतो तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी इतकें हें भूतांच्या संबधानें, जो प्राणामध्यें आहे, प्राणामध्यें असून ज्यास प्राण जाणत नाहींत, प्राण ज्याचें शरीर, आत असून जो प्राणाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो वाचेमध्यें आहे, वाचेमध्ये असून ज्यास वाचा जाणत नाहीं, वाचा ज्याचें शरीर, आत असून जो वाचेचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो डोळ्यामध्यें आहे, डोळ्यामध्यें असून ज्यास डोळे जाणत नाहींत, डोळे ज्याचें शरीर, आत असून जो डोळ्याचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो श्रोत्रेन्द्रियामध्यें आहे, श्रोत्रेंद्रियामध्यें असून ज्यास श्रोत्रेन्द्रिय जाणत नाहीं श्रोत्रेंद्रिय ज्याचें शरीर, आत असून जो श्रोत्रेंद्रियाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो मनामध्ये आहे मनामध्यें असून मन ज्यास जाणत नाहीं, मन ज्याचें शरीर, आंत असून जो मनाचें नियमन करतो, तो तुझा अमर आत्मा—अंतर्यामी जो त्वगिंद्रियात आहे, त्वगिंद्रियांत असून ज्यास त्वगिंद्रिय जा-

whom the life knows not, whose body is life, being in life, who regulates life, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the speech, being in the speech, whom the speech knows *not, whose body is speech,* being in the speech, who regulates speech, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the eyes, being in the eyes, whom the *eyes know not, whose body* is eyes, being in the eyes, who regulates eyes, that is thy immortal soul the inner ruler Who is in the sense of hearing, being in the *sense* of hearing, whom the sense of hearing knows not, whose body is the sense of hearing, being in the sense of hearing, who regulates the sense of hearing, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in the mind, *being* in the mind whom the mind knows not, whose body is the mind being in the mind, who regulates the mind, that is thy immortal soul, the inner ruler *Who is in the sense of touch,* being in the sense of touch, whom the sense of touch knows not, whose body is the sense of touch, being in the sense of touch, who regulates the sense of touch, that is thy immortal soul, the inner *ruler Who is in the light* being in the light whom the light knows not, whose body is light, being in light, who regulates light, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in darkness, being in the darkness, whom the darkness knows not, whose body is darkness, being in the darkness, who regulates darkness, that is thy immortal soul, the inner ruler Who is in semen, being in semen, whom the

सूत्राणि.

न च स्मार्तमतद्धर्माऽभिलापात् ॥ १९ ॥

भावार्थः । स्मार्तं न तु सांख्यसिद्धांताभिमतं प्रधानं । किं तर्हि ब्रह्मैव । किं कारणं । प्रधानस्य रजःसत्त्वतमोरूपत्वात् । ब्रह्म अतत् तस्य धर्मा. । तस्मादतद्धर्मनिरूपणाद् ब्रह्मैव निर्दिश्यते ॥ यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याऽचेतनत्वेनेति शंकरः ॥ यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हतीति रामानुजः ॥ त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तप्रधानमंतर्यामीति मध्वः ॥ ननु ब्रह्मवादेऽन्तर्यामी न प्रसिद्धः जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेदिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः । म० स्मृ० (१.५.) ॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता । बृ० आ० उ० (३.७,२३.) ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । बृ० आ० उ० (३.५.१.) ॥

ज्ञ नाहीं, रेत ज्याचें शरीर, आणि असून जो रेतइंद्रियाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो तेजाच्या आत आहे, तेजामध्ये असून ज्यास तेज जाणत नाहीं, तेज ज्याचें शरीर, आणि असून जो तेजाचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी जो अंधकाराच्या आत आहे, अंधकाराच्या आत असून ज्यास अंध-

semen knows not, whose body is semen, being in semen, who regulates semen, that is thy immortal soul the inner ruler. Who is in the soul being in the soul, whom the soul knows not, whose body is soul, being in the soul, who regulates the soul, that is thy immortal soul, the inner ruler. Not being seen, He sees all things, not being heard, He hears all things, not being conceived, He conceives all things, not being

१९. त्याचे धर्म वर्णिले असल्यामुळें, प्रधान तें ब्रह्म नव्हे.

19. Its properties being described, (the Pradhâna of the Sânkhyas or) of the Smritis is not (Brahma).

कार जाणत नाहीं, अंधकार ज्याचें शरीर, आत असून अंधकाराचें जो नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. जो रेताच्या ठायीं आहे, रेतामध्यें असून ज्यास रेत जाणत नाहीं, रेत ज्याचें शरीर, आत असून जो रेताचें नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. जो आत्म्याच्या ठायीं आहे, आत्म्याच्याठायीं असून आत्मा ज्यास जाणत नाहीं, आत्मा ज्याचें शरीर, आंत असून आत्म्याचें जो नियमन करतो, तो अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. (कोणाला) न दिसता सर्वांला (पहाणारा), (कोणाच्या) ऐकण्यांत न येता सर्व ऐकणारा), (कोणाच्या) मननात न येतां सर्व मनन करणारा, (कोणास) न समजता सर्वांस जाणणारा. त्यावाचून दुसरा पहाणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरा ऐकणारा नाहीं, त्यांवाचून दुसरा मनन करणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरा जाणणारा नाहीं, हा अमर तुझा आत्मा—अंतर्यामी. याशिवाय दुसरें (सर्व) पीडित, पुढें यीं उद्दालक अरुणि थांबला.' या वाक्यांतील 'अंतर्यामी' शब्दाच्या अर्थाचा विचार सूत्रांत झाला आहे.

१९. सूत्रामध्यें 'अतत्' आणि 'स्मार्त' असे दोन शब्द आले आहेत. भाष्यकार अतत् या शब्दाचा अर्थ तें

known, He knows all things; none but He sees, none but He hears; none but He conceives; none but He knows, this is thy immortal soul, the inner ruler. Except Him, every thing else is distressed; well, then, Uddâlaka-Aruni ceased his discourse." The meaning of the term Antaryâmi, as used in this text, is adjusted in this sûtra.

19. The terms *atat* and *smârta* are used in the sûtra. The commentators interpret the term *atat* into *not that*, that is, not that which is Pradhâna or the Prakriti or the motive power of the Sânkhyas. *Atat*, therefore, is Brahma. The term *Smârta* is again interpreted into that which is described by Sânkhyas whose system was known as a Smriti—a fact useful for fixing the chronology of the system itself. According to the Sânkhya-system, the Prakriti is the principal entity. The Prakriti is defined to be the combination of the Satva, Tamas and Rajas qualities in a state of equilibrium. The Prakriti is really material, and wants intelligence, while Brahma is *intelligent and spiritual*. It is for this reason that Brahma is *described. Described where?* In the following texts of the Upanisads. The Manu-Smriti states— "that which is inscrutable, which cannot be particularly known, which is, as it were, overtaken on all sides by sound sleep—that is Brahma." The Bri-

नव्हे म्हणजे ब्रह्म असा करतात, आणि स्मार्त म्हणजे प्रधान सांख्यातील प्रकृति. स्मृतिमध्यें वर्णिलेले ते स्मार्त. स्मृति अशी सांख्य शास्त्राची प्रसिद्धि झाली होती. ही गोष्ट कालक्रम बसविण्याच्या उपयोगी पडेल. सांख्य सिद्धांताप्रमाणें प्रकृतिच मुख्य आहे. सत्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण या तिन्हींची समतोल अवस्था जेव्हा असते तेव्हा त्यास प्रकृति असें म्हणतात. ही प्रकृति वास्तविक जड आहे. आणि ब्रह्म जड नाहीं, सचेतन आहे. या कारणामुळें ब्रह्माचें निरूपण झालें आहे. कोठें वर्णन झालें आहे? उपनिषदांतील पुढील वाक्यामध्यें मनुस्मृतीत असें म्हटलें आहे कीं ज्याचा तर्क करता येत नाहीं, जें विशेष जाणता येत नाहीं, जें जणु चोहोंकडून गाढ झोंप लागल्यासारखें तें ब्रह्म ईश्वर कसा आहे हें बृह० उपनिषदात वर्णिलें आहे. "तो (स्वत) अदृष्ट असून पाहणारा (स्वतः) ऐकण्यात न आलेला असून ऐकणारा (स्वत) मनन करण्यात न आला असून मनन करणारा विशेष जाणण्यात न येता विशेष जाणणारा" ' पुन (ह्या) दृष्टीच्या पाहणाऱ्यास न पाहावयाचा ' या उपनिषद्वाक्याचा विचार केला असता यामध्य दोन प्रकारचें वर्णन आलें आहे. एक न पाहण्यात येणारा, आणि दुसरें, पाहणारा शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, एकपरी पहिलें वर्णन सांख्य प्रकृतीस लागू पडेल पण दुसरें वर्णन कधींहि लागू पडणार नाहीं आणि उपनिषद्वाक्यात वर्णन तर असें आहे कीं हे ब्रह्माचे गुण म्ह-

hadâranyaka describes God in the following way. "(Himself) unseen, he sees (himself) unheard, he hears (himself) not (adequately) meditated, he meditates. (himself) not particularly known, he knows." "Again he may not see Him, who sees the sight." When these *Upanisad texts* are examined, they discover two kinds of statements The first is that God is not seen, the second is that He sees Shankarâchârya observes —that in one sense the first description may apply to Sânkhya-Prakriti, but the second description can never apply to it, while the Upanisad distinctly states that they are the properties of Brahma itself They are, therefore, not the properties of Sânkhya-Prakriti, it being material About this Râmânuja observes —Prakriti, as described in the Sânkhya-system, is material, is not omniscient, does not govern the universe, and is not its spirit It is not, therefore, Brahma. Madhvâchârya observes —that the Supreme Spirit, which moves our spirit, it is distinct from the Prakriti of the Sânkhyas, because in connection with the Supreme Spirit, the qualities—Satva, Tamas and Rajas—are not mentioned Vallabha observes — Let us raise a doubt In the spiritual system or the Brahma Vidyâ, the inner controller is not known. The human spirit, the Supreme Spirit, and matter are, indeed well known The qualities described in the Sânkhya-system are to be found in the *Antaryâmi* or the inner controller What is the good then of identifying the Supreme Brahma with the Antar-

णून सांख्य शास्त्रांतील प्रकृति ब्रह्म नव्हे. कारण प्रकृति अचेतन आहे. यावर रामानुजाचें ह्मणणे असें पडलें की सांख्य स्मृतीमध्यें वर्णिलेली जी प्रकृति तिला चेतना नाहीं, सर्वज्ञत्व नाहीं, सर्वनियंतृत्व नाहीं, सर्वांचा आत्मा ती नव्हे, ह्मणून ती ब्रह्म नव्हे. मध्वाचार्यांचें ह्मणणे असें पडलें कीं अंतर्यामी आमच्या जीवास प्रेरणा करणारा परमात्मा तो भिन्न आणि सांख्य शास्त्रातील प्रकृति ती भिन्न. कारण सत्व, तम, रज, आदि गुणाचें वर्णन झाले नाहीं. वल्लभ ह्मणतात कीं पूर्वपक्ष करूं या. ब्रह्मश्रुतीमध्यें अंतर्यामी मुळीच कोठें प्रसिद्ध नाही जीव, ब्रह्म, जड, याचीच प्रसिद्धि आहे सांख्य स्मृतीत वर्णिलेले गुण अंतर्यामीमध्यें आहेत. मग तेंच ब्रह्म असें मानून काय उपयोग? पण असे नाही. अंतर्यामी तेच ब्रह्म. या संबंधाने आम्ही वर्णिलेला अंतर्यामी ब्राह्मण पहावा. मागील सूत्रीं पुढील सूत्रांतील शारीर हे पद रामानुजानीं याच सूत्रांत घेतलें आहे. आणि शारीर ह्मणजे जीव, हें ब्रह्म नव्हे असे वर्णिलें आहे. याची संगति पुढील सूत्रावरून नीट समजेल.

yâmî? But they are identical—the Antaryâmî and Brahma. See in this connection the Antaryâmî-Brâhmana quoted under the preceding sûtra. Râmânuja amalgamates the term *shârîra* of the next sûtra with this sûtra and interprets it into—*it is not Brahma* The connection of this statement will be seen from the note on the next sûtra.

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

भावार्थः। नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। शारीरो जीवः सोऽतर्यामिणो भिन्नः। उभये माध्यंदिनाः काण्वाश्च। इत्थमेनमंतर्यामिणमामनंति ॥ तत्र शंकरो भेदनिरूपणं व्यवस्थापयति। यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वाद् न स कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वंतरवस्थातुं नियंतुं च शक्नोतीति ॥ रामानुजः अतोऽतर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहतपाप्मा परमात्मा नारायण इति सिद्धमिति ॥ मध्वस्तु शीर्यते नित्यमेवास्माद् विष्णोस्तु जगदीदृशं। रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरे तस्य तद् जगदिति वचनाद् न शारीरत्वविरोध इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यो विज्ञाने तिष्ठन्। + यस्य विज्ञानं शरीरं। बृ० आ० उ० (३.७,२२.)॥ य आत्मनि तिष्ठन् + नान्योऽस्ति द्रष्टा। बृ० आ० उ० (३.७,२३.)॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति। तदितर इतरं पश्यति। + + + यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्। तत् केन कं पश्येत्। बृ० आ० उ० (२.४,१४.)॥

२०. जीव ब्रह्म नव्हे; कारण खास दोघेहि भेद आहे असें निरूपण करतात.

२०. आठराव्या सूत्रांतून अंतर्यामी पदाची अनुवृत्ति चालली आहे. अंतर्यामी म्हणजे ब्रह्म नाहीं या पदाची अनुवृत्ति एकोणीसाव्या सूत्रांतून आली आहे. माध्यंदिन शाखेंतील आणि काण्व शाखेंतील जन जीव भिन्न आणि अंतर्यामी म्हणजे ब्रह्म भिन्न असें वर्णन करतात. तें असें काण्व म्हणतात "जो विज्ञानामध्यें म्हणजे जीवामध्य, राहत आहे." माध्यंदिन म्हणतात "जो आत्म्याच्याठायीं राहत आहे." या दोन वाक्यामध्यें ब्रह्म भिन्न आणि जीव भिन्न असें वर्णन आहे असें सिद्ध होतें हें शंकराचार्यांस पतकरेना ते हा भेद नाहीं असें सिद्ध करण्यास झटतात ते असें म्हणतात कीं जीवाच्या अंगीं पाहणें आणि दुसरे धर्म आहेतच. तथापि जीव उपाधीच्या स्वाधीन सांपडला असल्यामुळे आकाश जसें एखाद्या भांड्यांत कोंडावें तशी त्याची स्थिति झाली आहे. त्याच्या शक्तीचा संकोच झाला आहे म्हणून सर्व पृथ्वी आणि आकाश यास व्यापून त्याचें नियमन करण्यास आज तो समर्थ नाहीं पण उपाधींतून सुटला म्हणजे जीव जें पाहिजे तें करण्यास सिद्ध होतो जीव तेंच ब्रह्म. सूत्रामध्यें जीव ब्रह्म नाहीं असें स्पष्ट वर्णन आहे या स्पष्ट वर्णनाची व्यवस्था करून जीव तेंच ब्रह्म असें शंक-

20 The human spirit is not Brahma; because both state that there is a distinction between the two.

20 The term *Antaryâmî* comes from the preceding sûtra by way of *Anuvritti* Antaryâmî is Brahma The term *not* also comes down from the nineteenth sûtra by way of *anuvritti*. The followers of Mâdhyandina and Kânva shâkhas or Vedic recensions state that the Antaryâmî or Brahma is distinct from the human spirit How is this? "The kânvas state —He, who abides in preeminent knowledge or in the human spirit " "The Mâdhyandinas state that he, who abides in the Âtmâ" Thus these two texts state that the human spirit or *Jiva* is distinct from the Supreme Spirit or Brahma This Shankaracharya can not relish, and, therefore, seeks to establish that the two are identical He observes —though the human spirit possesses the power of seeing and other properties of the Supreme Spirit yet because it *is in the power of Upâdhi or an* enveloping condition, it is like æther which a small vessel holds This æther is identical with universal æther and appears to be *distinct from it on* account of its being confined in a small vessel The human spirit is not now able to engross the whole universe, the earth and the heavens and *to regulate it;* because its power is contracted by Upâdhi or the enveloping condition from which, when delivered, the human spirit will be able

राचार्य कसें दाखवितात हे समजत नाहीं. कोणी अद्वैतवादी उपासनेकरितांच हा भेद वाटलेला आहे, वास्तविक भेद नाहीं, असें म्हणतात. कोणी हें पूर्वपक्षसूत्र आहे असें म्हणतात. या सूत्राच्या योगानें अद्वैतवादास अडचण उत्पन्न होते इतकें तरी सिद्ध होतें. रामानुज असें म्हणतात कीं अंतर्यामी म्हणजे परमेश्वर तो निराळा, तो विलक्षण आणि जीव निराळा तो विलक्षण. अंतर्यामी म्हणजे नारायण, ह्यानें पाप्मा नावाच्या पुरुषास निर्दाळून टाकलें आहे. रामानुजाच्या मतामध्यें जितका द्वैतवाद आहे, तितक्यापुरतें हें सूत्र त्यास साधक आहे. मध्वाचार्यांनीं एक वाक्य घेतलें आहे, आणि त्या वाक्यावरून या सूत्राचा अर्थ बसवितात त्याचा प्रसंग असा "ज्याचें विज्ञान म्हणजे जीव हें शरीर," असें बृहदारण्यकामध्यें अंतर्यामीचें किंवा ब्रह्माचें निरूपण आहे. या उपनिषद्वाक्याची व्यवस्था मध्वाचार्य पुराणांतील वाक्य घेऊन करतात त्या वाक्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "ह्या विष्णूच्या हातून नित्य ह्या जगताचा नाश होतो, आणि तो पर म्हणजे ईश्वर यामध्यें रमतो, म्हणून जगत हें त्याचें शरीर." अशा रीतीनें उपनिषदांतील शारीर या पदाचा अर्थ मध्वाचार्यांनीं केला आहे. वल्लभाचार्य अद्वैतपर हें सूत्र लावतात. सूत्रार्थ इतकाच आहे कीं जीव ब्रह्म नव्हे, कारण माध्यंदिन आणि काण्व हे भेद आहे असें अध्ययन करतात. यासंबंधीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें.

to accomplish any thing and every thing. Hence the human *spirit is the Supreme Spirit*. The sûtra, however, distinctly states that *the human spirit or jiva is* not the Supreme Spirit or Brahma. We cannot see on what grounds this distinct statement is ignored by Shankarâchârya, and a new adjustment of the sûtra is proposed. Some Advaitas or Pantheists state that a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is inculcated in the sûtra merely to enable human beings to worship the Supreme Spirit; but that there is no real distinction between the two. Others state that this is merely an opponent's statement or Pûrva paksa. It is plain, however, that this sûtra comes in the way of Pantheism. Râmânuja states —the Antaryâmî or God is distinct and different from the human spirit. The Antaryâmî is Nârâyana, who *has destroyed personal Sin or* Pâpmâ. This sûtra supports the *dualism* of Râmânuja *so far as* it is recognized by him. Madhvâchârya quotes a text and adjusts the interpretation of this sutra in his way. The text is taken from the Brihadâranyaka, "He, whose body is knowledge or the human spirit." To interpret this text, a text from a Purâna is quoted. "This Visnu continually washes away this universe, and he continually *and joyfully abides in it*, therefore, the universe is his body." The term *Shârîra used* in the sûtra is cut up by Madhvâchârya and interpreted as in the text of the Purâna. Vallabhâchârya interprets the sûtra as entirely supporting his Pantheistic

सूत्राणि.

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भावार्थ । अदृश्यत्वादिगुणक किं प्रधानमुत जीव उत परब्रह्म परमेश्वर इति पूर्वपक्ष । सिद्धांतस्तु परब्रह्मधर्मनिरूपणात् परब्रह्मैव ॥ तत्र शंकरो विद्याद्वय व्यवस्थापयति । सा च ब्रह्मविद्या समाख्या । तदधिगम्यस्याक्षरस्याऽब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरर्ग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै इति ॥ रामानुज तस्मात् परत्व च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्ध । तदधिष्ठित च प्रधान महदादिविशेषपर्यंत विकारजात प्रसूत इति ॥ मध्व अथ परा यया स हरिर्वेदितव्यो. योसावदृश्यो निर्गुण पर परमात्मेत्यादिना तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणक इति ॥ वल्लभ अदृश्यत्वादिगुणक परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् । तत एव विद्याया अपि परत्व । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्व पुरुषस्यापि तयो परापरभावेऽभेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवाद । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादिगुणक परमात्मैव । कुत । धर्मोक्ते । तथाक्षरात् संभवतीह विश्वमिति ॥ पुरुषस्य ब्रह्मत्व नि संदिग्धमेव । ईषदानंदतिरोभावेन ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानंद पुरुष इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत् तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु श्रोत्र तदपाणिपाद निय विभु सर्वगत सुसूक्ष्म तदव्यय यद् भूतयोनिं परि पश्यति धीरा । यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधय संभवंति । यथा सत पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्व । मु० उ० (१ १,७) ॥ अक्षरात् परत पर । मु०

उ० (२.१,२.) ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । मुं०उ० (१.१,९.) ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां । मुं० उ० (१.२,१३.) ॥ कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञातं भवतीति । मुं० उ० (१.१,३.) ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । मुं० उ० (१.१,१.) ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनंदति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यंति । मु०उ०(१.२,७.)॥ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि गच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । मुं० उ० (१.२;१२.) ॥

२१. न दिसणें इत्यादि गुण ब्रह्माचे; कारण अशा धर्मांचें निरूपण आहे.

21. Invisibility and other properties (the Supreme Spirit or Brahma possesses), because they are (so) described.

"जो विज्ञान म्हणज जीवामध्यें राहतो, ++ विज्ञान ज्याचें शरीर" "जो आत्म्याच्याठायीं राहतो × दुसरा पाहणारा नाहीं." "कारण जेथें द्वैतभावासारखें असतें, तेथें एक (दुसरा) दुसऱ्याला पाहतो. आणि जेथें त्याला सर्वच आत्मा होऊन राहतें, तेथें (कोणी) कोणास पहावें?" ही वाक्यें बृहदारण्यक-उपनिषदांत येतात

२१. पुढील उपनिषद्वाक्यांची व्यवस्था करावयाची आहे. त्यामध्यें ज्या धर्मांनें निरूपण केलें आहे, ते धर्म ब्रह्माचे इतरांचे सूत्रांत सिद्धांत आहे. आता जे धर्म सांगितले आहेत, ते या प्रकृतीचे, वा जीवाचे, कीं परब्रह्माचे असे पूर्वपक्ष क-

system. The sense of the sûtra is simply this The Antaryâmî is not Brahma, because the Mâdhyandinas and the Kânavas both *learn* a distinction The following is the translation of the *Upanisad texts* quoted in this connection. "He, who abides in pre-eminent knowledge (human spirit), whose body is pre-eminent knowledge " "He who abides in the soul (Âtmâ), + + there is none else that sees ' "Because where there is the sense of duality, there one sees another, and where every thing has become to him the soul, there who is to see whom!" All these texts occur in the Brihadâranyaka

21 The following Upanisad-texts are to be interpreted and adjusted. The sûtra simply states

रतात. पण सिद्धांत असा की परब्रह्माचे ते गुण या विषयास अनुसरून शंकराचार्य असें म्हणतात की विद्या दोन प्रकारच्या, एक ब्रह्मविद्या आणि एक कर्मविद्या ब्रह्मविद्येमध्यें ब्रह्माचें निरूपण आले आहे अशा या व्युत्पत्तीच्या धोरणावरून ब्रह्मविद्येची व्यवस्था करतात जेथें ब्रह्माचें निरूपण नाहीं ती ब्रह्मविद्या नव्हे ऋग्वेदादि जे ग्रंथ आहेत त्यामध्यें कर्मविद्येचा उपन्यास केला आहे कारण ब्रह्मविद्येची स्तुति होऊन तिचा उपक्रम व्हावा असें निरूपण शंकराचार्य करतात, त्याचा वाचकानीं विचार करावा रामानुज असें म्हणतात कीं सृष्टीमध्यें दोन प्रकारचे आकार दिसून येतात एक उत्कृष्ट म्हणजे पर आणि दुसरा निकृष्ट म्हणजे अपर पर म्हणजे समष्टि, म्हणजे पुरुषच असें प्रसिद्ध आहे त्याचा आधार धरून प्रकृति दुसऱ्या पदार्थास उत्पन्न करते अशी सांख्य शास्त्राची परिनाष्टिका घेऊन ते असें सिद्ध करतात कीं प्रकृतिपासून पुरुष भिन्न, आणि त्या दोहोंचेंहि वर्णन उपनिषद्वाक्यात नाहीं एक पुरुषाचेंच वर्णन आहे मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं परा विद्या एक आणि अपरा विद्या दुसरी. परा उत्तम, आणि अपरा म्हणजे निकृष्ट हा उत्तम विद्येनें हरिस जाणावयाचा या हरीच्या अंगीं निर्गुणत्व, अदृश्यत्व, परमात्मत्व, श्रेष्ठत्व हे गुण आहेत आणि याच्या योगानें हरि ओळखण्यास येतो परा विद्येचा ज्ञान विषय आणि हे सारे गुण विष्णूचे वल्लभाचार्य म्हणतात का अदृश्यत्वादि गुण

that Brahma possesses the qualities described in the Upanisad texts An opponent asks—are they the qualities of the human spirit or of the Sânkhya-prakriti or of the Supreme Spirit? The conclusion is that they are the qualities of the Supreme Spirit In this connection Shankarâchârya observes —there are two systems—the spiritual system (Brahma-vidyâ) and the sacrificial system (Karma vidyâ) That is the spiritual system where Brahma or the Supreme Spirit is described, *that is not* the spiritual system in which it is not described The sacrificial system or Karma-vidyâ is treated of in works like the Rig veda, so that the spiritual system (Brahma vidyâ) may be commended and introduced The reader can examine for himself this explanation of Shankaracharya. Upon this sutra Râmanuja remarks—two forms are seen in this universe—the *highest* and the *lowest* The highest is the universal unlocalized Spirit (Samasti) or the Person (Purusa) This is well known Supported by Him the Prakriti produces phenomena This is the way the Sankhyas state the relationship between the two Hence the Upanisads do not describe both—Prakriti and Purusa or the material, noumenal essence and spiritual God head, *the one being distinct from the other* They describe only the spiritual God head. Madhvâchârya observes—the highest knowledge is distinct from the lowest knowledge Hari or God is to be known by means of the former Hari is unqualified invisible, Supreme Spirit, and he

परमात्म्याचें परमात्मा म्हणजे परब्रह्म परब्रह्माचें ज्ञान झालें की दुसऱ्या सर्व विषयाचें ज्ञान होतें. अशा रीतीनें ब्रह्म श्रेष्ठ आहे. म्हणूनच तत्संबंधी विद्या ही श्रेष्ठ आहे आणि अक्षर म्हणजे ब्रह्म, आणि पुरुष म्हणजे जीव अशा रीतीनें त्या दोघामध्यें, म्हणजे जीव आणि ब्रह्म यामध्यें श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असें तारतम्य असून दोन्ही एकच आहेत याचें नाव ब्रह्मवाद आतां अक्षर म्हणजे जीव, ब्रह्म कसें? त्याच्या अंगीं अदृश्यत्वादि गुण आहेत म्हणून तें परमात्माच, कारण या संबंधानें परमात्म्याचे धर्म वर्णिले आहेत जसें अक्षरापासून विश्व उत्पन्न होतें यास्तव पुरुष म्हणजे ब्रह्म आणि जीव म्हणजे ब्रह्मच, दोहोंमध्यें भेद इतकाच कीं जीवातील सारा आनंद प्रकट नसतो त्याचा पुष्कळ आनंद झाकून गेलेला असतो ईश्वराचा सारा आनंद प्रकट असतो अक्षर म्हणजे जीव, पुरुष म्हणजे परमात्मा या संबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें— "नंतर जिच्या योगानें तें अक्षर (ब्रह्म) समजतें, ती उत्कृष्ट विद्या तें पूर्वी सांगितलेलें अदृश्य, अग्राह्य ज्याला गोत्र नाहीं, ज्याला ब्राह्मणादि वर्ण नाहीं, ज्याला डोळे आणि कान नाहीत ज्याला हात पाय नाहींत, तें नित्य तें प्रभु सर्व स्थळीं व्याप्त असणारें, तें अतिसूक्ष्म तें कधीं नाश होत नाहीं सर्व भूतांचें तें कारण" "जसा कोळी तंतूंना उत्पन्न करतो आणि उपसंहार करतो, जशा पृथ्वीमध्यें वनस्पति उत्पन्न होता-

is to be known by these qualities The highest knowledge explains this, and Visnu possesses these qualities Vallabhâchârya states that the Supreme Spirit possesses *such qualities as* invisibility The Supreme Spirit being known, all other things are known Thus the Supreme Spirit is the highest, and, therefore, the system of knowledge about him is the highest The term *Aksara* used in the Upanisad texts refers to the Supreme Spirit and the *term Purusa, to the human spirit.* Thus though there is an apparent distinction between the two—one being the highest and the other being the lowest,—yet both are really identical This is styled the Brahma vâda or the system of Brahma. How is the *Aksara* (or Brahma,) the human spirit? Because it possesses such qualities as invisibility, it is Brahma or the Supreme Spirit, because the qualities of the Supreme Spirit are described in this connection For instance, the universe issues from the Aksara Thus Personal God (Purusa) and the human spirit (Jiva) are both identical with the Supreme Spirit—*the distinction between the two* being that the human spirit is not able to enjoy all the happiness it is capable of most of its happiness lies dormant, on account of its being subject to Upâdhi or the condition of mundane existence, while God enjoys all the happiness possible The term Aksara in the sûtra signifies the human spirit, and the term Purusa, the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanisad texts connected with this sûtra. "Then that learning by means

त, जसी जीवत मनुष्यावर केश आणि लव उत्पन्न होते, तसें अक्षरा (ब्रह्म)-पासून हें विश्व उत्पन्न होतें अक्षरा-(ब्रह्मापासून) पलिकडे श्रेष्ठ पुरुष " " जो सर्व सामान्येंकरून जाणणारा, जो सर्व विशेषेंकरून जाणणारा, ज्याचें ज्ञानात्मक तप, त्यापासून हें ब्रह्म (शबल ब्रह्म) आणि नामरूप, आणि अन्न उत्पन्न होतें ज्या ज्ञानानें अक्षर पुरुष आहे असें जाणतो, ती ब्रह्मविद्या तत्त्वदर्शीन सांगता झाला हे भगवान्, काय जाणल्यानें हें सर्व जाणलें जातें जी सर्व विद्येची मूळस्थान, ती ब्रह्मविद्या ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्व त्यास तो सांगता झाला " " हे नाश होणारे, (हे) अशक्त अठराजण (सोळा ऋत्विज, यजमान, आणि त्याची बायको) यज्ञरूपानें दृष्टीस पडतात त्यांतील (जे) कनिष्ठ कर्म (ते) हें श्रेष्ठ, असें मानून आनंद पावतात ते मूर्ख, पुनरपि जरा मृत्यूप्रत पावतात " " कर्मेंकरून उत्पन्न झालेल्या लोकांची परिक्षा करून ब्राह्मणानें वैराग्य घ्यावें जें केललें, त्यानें जें न केलेलें तें (मिळत) नाहीं तें विशेष समजण्याकरिता हातामध्यें समिधा घेऊन त्यानें गुरूपाशीं जावें (तो) गुरु श्रोत्रिय आणि ब्रह्मनिष्ठ " या उपनिषद्वाक्यामध्ये अक्षर या पदाच्या अर्थाविषयीं भानगड आहे त्याचा यानंतरनी विचार करावा

of which the Aksara (Brahma) is known, is the highest. Pandits see this fully That is eternal which is invisible, which is incomprehensible, which has no relation of consanguinity (Gotra), without any distinction of colour such as that of a Brahmana, which has neither eyes nor ears, *which has neither feet nor hands* It is the power It abides in all places It is highly ætherial, which never increases nor decreases and which is the cause of all existence (Bhûta) "As a spider creates and destroys its cobwebs as plants spring up upon the face of the earth, as hair and down grow on a living man, so this universe emanates from the Aksara (Brahma) The Highest Person is beyond this Aksara (Brahma) From Him, who knows all *things generally*, and who knows all things particularly whose austerity consists in knowledge—*from Him this* Brahma (shabala Brahma or gross Brahma) these names and forms and *food* proceed He indeed explains the spiritual system (Brahma vidyâ) by means of his vision of essences by which he knows that Aksara (Brahma) is the Person Lord what when known is all known? He explains to Atharva his eldest son, that spiritual system (Brahma vidyâ) which is the foundation of all knowledge ' This is destructible incapable—eighteen persons (sixteen officiating priests a sacrificer, and his wife) appear in the form of a sacrifice and enjoy themselves believing the lowest to be the highest activity These fools become again subject to old age and death " A Brâhmana

सूत्राणि.

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

भावार्थः । अनुसंहितानुसंधासमानेषु वाक्येषु विशेषणैर्भेदव्यवहारेण च यो निर्दिष्टः स परमात्मा न शारीरो जीवो न वा प्रकृतिः। उपनिषद्वाक्यानि गृहीत्वा प्रकृतिर्निर्दिष्टेति सांख्या वदंति ॥ लौकायतिकाश्च शारीरो जीव इति । तदप्यसत् । किं कारणं । विशेषणानां भेदव्यवहारस्य चान्यथा व्यवस्था न भवेत् ॥ तत्रऽपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिः जडरूपा । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षर । हरिरेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितमिति स्कांदे इति मध्व. ॥ अक्षरादव्याकृतात् परो यः पुरुषस्तस्मादपि परभूतोदरयत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाऽभिहितः परमात्मेत्यर्थ इति रामानुजः ॥ ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभाव. । न हि नित्यं सदैकरूपमविक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वं ब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्मा इति वल्लभः ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष स बाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमना: शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः । मु० उ० (२.१.२.) ॥

ought to accept asceticism after examining all the regions produced by sacrificial activity (karma), what is not fashioned (krita) is not obtained by means of that which is fashioned. Taking sacrificial fuel in his hands, one should go to his teacher to know this particularly—a teacher well-versed in the Vedic lore (shrotriya) and devoted to the con

२२. पुनः विशेषणें आणि भेद निरूपण यांच्या योगानें दोन्हीं नव्हे.

22. By means of epithets and the enunciation of a distinction, (it is) not both.

२२. उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर केल्यावाचून या सूत्राचें तात्पर्य लक्षात येणार नाहीं. "कारण (तो) पुरुष दिव्य (आणि) अमूर्त (जड नाहीं.) आणि तो आंत आहे, तो बाहेर आहे, तो न उत्पन्न झालेला, ज्याला प्राण नाहीं, ज्याला मन नाहीं, शुभ्र अक्षराच्या पलिकडील (तो) उत्कृष्ट" या वाक्यामध्यें जीं विशेषणें आहेत, त्यांच्या योगानें जीव किंवा सांख्यशास्त्रनिरूपित प्रकृति परब्रह्म नव्हे असें सिद्ध होतें पुन त्याच वाक्यामध्यें अक्षर तें भिन्न आणि पुरुष तो भिन्न असा भेद वर्णिला आहे त्या भेदाच्या योगकरून जीव किंवा प्रकृति परब्रह्म नव्हे, असें सिद्ध होतें आहे काय ? बौद्धधर्म प्रबल झाल्यानंतर सांख्य आणि चार्वाक पंडित आपल्या सिद्धांतास उपनिषदाचा आधार आहे असें म्हणू लागले सांख्य आणि चार्वाक हे कोण ? सांख्यमतामध्यें सृष्टि उत्पन्न करण्याचें मुख्य काम प्रकृतीकडे असून, पुरुष किंवा परमेश्वर फक्त आपल्या ज्ञानानें साहाय्य करतो यास ते अंधपंगुन्याय असें म्हणतात प्रकृतीला हलण्या चालण्याची शक्ति आहे, पण ती आंधळी, म्हणजे ज्ञान नाहीं पुरुष डोळस आहे, पण त्याला हात पाय नाहींत हीं दोन्हीं मिळून सृष्टिक्रम चालवितात हीं दोन्हीं अनादि चार्वाक लोक आपल्या स्वतास लौकायतिक असें म्हणवीत. ते ए-

templation of Brahma (Brahmanis*tha*)" The reader is to mark that the term Aksara is used in different senses in these Upanisad texts.

22. The translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sutra, will easily explain the text of the sûtra itself "Because that Person is divine and immaterial He is inside, outside and is uncreated He does not breathe, has no mind, and being beyond the white Aksara is the highest This text is quoted by Vedantins and it is stated that the epithets used in it show that the Supreme Spirit (Para brahma) is neither the Prakriti of the Sânkhyas nor the human spirit, and that the same text marks a distinction between Aksara and Purusa—a distinction which also proves that neither the human spirit nor the Prakriti of the Sankhyas is the Supreme Brahma What is the bearing of these remarks? After Buddhism began to predominate, the Sankhyas and the Materialists fell back upon the established Upanisads and quoted them in support of their statements What are these Sankhyas and Materialists? According to the former the function of creating and sustaining the universe is performed by the material entity called Prakriti, while God or Person (Purusa) aids it simply by means of His intelligence This double operation is expressed by a

हित तितके सर्व खरें, बाकी सर्व खोटें असें मानणारे. लोकायतिकाचें आणि सांख्य पंडिताचें असें म्हणणं पडलें की, उपनिषदामध्यें सांख्य आणि लोकायतिक मतें वागलीं आहेत त्यांचें खंडन करण्याकरितां बादरायणाचार्य म्हणतात —उपनिषदामध्यें जीव परब्रह्म नव्हे असें वर्णिलें आहे. कारण उपनिषदांत पुरुषास (परब्रह्मास) जी विशेषणें दिलीं आहेत तीं जीवास लागू होत नाहींत किंवा प्रकृतीस लागू होत नाहींत प्रकृति जड आहे, पुरुष जड नाहीं पुन जीव आत बाहेर सारखा भरलेला नाहीं परब्रह्म आत बाहेर सारखें भरलेलें आहे अक्षर म्हणजेच परब्रह्म असें म्हणतां येत नाहीं कारण उपनिषदांत असें वागिलें आहे कीं अक्षराच्या पलिकडे उत्कृष्ट तेव्हां अक्षरामध्यें आणि परब्रह्मामध्यें भेद आहे, या स्थळीं अक्षर हें नाव प्रकृतीचें किंवा जीवाचें म्हटलें असतां साजेल परंतु अक्षर तेंच परब्रह्म असें म्हणतां येत नाहीं. अशा रीतीनें शंकराचार्यांनीं या सूत्राची व्यवस्था केली आहे यावर मध्वाचार्य इतकेंच म्हणतात कीं अक्षर तें दुसरें, जी प्रकृति ती जड आहे, जी अव्यक्त प्रकृति ती श्री ही श्री सचेतन आहे, ही विष्णूचा आश्रय धरून राहते ही जी श्री हिला पराक्षर हें नाव आहे याच्या पलीकडे सर्वगुणसंपन्न हरि अक्षर शब्दाचे असे तीन अर्थ आहेत एक विष्णु म्हणजे परमात्मा एक सचेतन श्री ती विष्णुपत्नी, आणि एक जड प्रकृति. रामानुज असें म्हणतात कीं "अ-

maxim known as the *Andhapangunyâya*. That is, the Prakriti is able to move and work, but is blind, that is, possesses no intelligence whatever. But the Person (Purusa), though possessing eyes, that is, intelligence, has no feet and hands, that is, is not able to move and work These two together create and regulate the universe They have had no beginning The Materialists (Chârvâkas) called themselves *Loukâyatika*, because they recognized this world to be real and ignored every thing else. The Sânkhyas and the Materialists state that their doctrines have a foundation in the Upanisads. To refute them, Bâdarâyana observes in the above sûtra.— the Upanisads describe that the human spirit is not the Supreme Spirit, because the descriptive epithets, used in referrence to the Supreme Spirit apply neither to the human spirit nor to the Prakriti of the Sankhyas The Supreme Spirit is immaterial, while Prakriti is material. Again the human spirit does not pervade every thing inside and out-side, while the Supreme Spirit so pervades the universe. It can not be stated that what is called Aksara is the Supreme Spirit because the Upanisad distinctly states that the highest (Supreme Spirit) is beyond the Aksara Then there is a distinction between the Aksara and the Supreme Spirit (Brahma) Hence in this connection the Aksara may well signify either the Prakriti of the Sânkhyas or the human spirit But it can not be stated for a moment that the Aksara is the Supreme Spirit.

क्षराच्या पलीकडे उत्तम" या उपनिषद्वाक्याचे तीन भाग करायाचे. प्रथम भागामध्यें अव्यक्त जड प्रकृतीचे वर्णन आहे. ती अक्षर हा पहिला भाग. दुसऱ्या भागामध्यें पलिकडल्याचे वर्णन आहे, ते समष्टिरूप पुरुष किंवा शबलब्रह्म, आणि उत्तम तो परमात्मा. अदृश्यत्व आणि दुसरे गुण त्याच्या अंगी आहेत. अक्षर शब्दाचा परमात्मा असाहि अर्थ आहे. तेव्हां रामानुजमतें अक्षर म्हणजे परब्रह्म, अक्षर म्हणजे शबलब्रह्म, अक्षर म्हणजे अव्यक्त प्रकृति. वल्लभाचार्य म्हणतात कीं या ब्रह्मवादामध्यें अडचण आहे. ब्रह्मामध्येंच सर्व ब्रह्मांड बनून राहण्याचें सामर्थ्य आहे; असें म्हटलें असता विरोध येतो. येतोसा वाटतो पण तसा विरोध नाहीं. जे नित्य आहे; ज्यामध्यें एकरूप आहे; आणि ज्यामध्यें फेरफार नाहीं— असें सारें ब्रह्मांड बनू शकत नाहीं. ब्रह्माच ब्रह्मांड बनतें खरें. परंतु त्या दोहोंमध्यें भेद आहे. ब्रह्मांत ब्रह्मांड आहे असें ब्रह्मज्ञानी जाणलें कीं ते पार झाले. परब्रह्म सर्वज्ञ आहे, दिव्य आहे; इत्यादि धर्म परब्रह्माचे असें म्हणणें साजतें. हे धर्म प्रकृतीचे नव्हेत.

In this way Shankarâchârya interprets this sûtra. About this sûtra Madhvâchârya only observes :—that the Aksara is something else; that the Prakriti is material; and that noumenal *Prakriti (Avyakta) is Shri*. Shri is intelligent. She abides under the protection of Visnu and is called Parâksara or *higher Aksara. Beyond this* Parâksara is Hari, possessed of all attributes. Thus the term *Aksara* has three different senses. First it signifies Visnu or the Supreme Spirit, secondly, Shri, the spouse of Visnu, and thirdly, *the material entity called* Prakriti. Râmânuja observes — *the highest beyond the Aksara*' is an Upanisad text consisting of three parts. The first part is *Aksara* which refers to the non manifested material Prakriti, *Beyond is the second part*, and refers to the unlocalized Person or gross Brahma (shabala Brahma), and *the third part is the highest*, which refers to the Supreme Spirit, which possesses *such attributes as invisibility* and others. The term Aksara also signifies the Supreme Spirit. To sum up the statements of Râmânuja, the term Aksara in the Upanisad text refers to the Supreme Spiritual Essence (Parabrahma) to the gross spiritual essence (shabala brahma) and to the non manifested material entity (Avyakta prakriti). About this sûtra Vallabhâchârya observes —there is considerable difficulty in this spiritual system. The Brahma itself has the power of becoming, and subsisting in, the form of the universe. Such a statement can be made without

सूत्राणि.

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

भावार्थः। अनुसंहिताऽनुसंधास्यमानेषु वाक्येषु यद् रूपं वर्णितं तेन परमात्मा निर्दिष्टः। न तु शारीरो जीवो न प्रधानं वा ॥ तत्र तत्र परमेश्वरस्यैवोचितं। सर्वविकारकारणत्वाद् न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्याऽयं रूपोपन्यासः संभवतीति शंकरः ॥ अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य संभवति। प्रलयादे पुनर्विश्वकायस्यैतद् रूपमिति वल्लभः ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः। स मुनिर्भूत्वा समचिंतयत् तत एते व्यजायंत। विश्वे हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति। तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्ल रक्त रौक्म कृष्णमिति मध्वः। ईदृशं रूपं सर्वभूतांतरात्मनः परमात्मन एव संभवति। अतश्च परमात्मेति रामानुजः ॥

अत्रत्यैवान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा। मुं० उं० (२.१.४.) ॥ एतस्माद्धोऽन्य एष वेदवेदांगपारग ॥ अहमन्नमहमन्नमहमन्नाद ॥ एतस्माज् जायते प्राणो मन सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी। मु० उ० (२.१,३.) ॥ तस्मादग्नि समिधो यस्य सूर्य। मु० उ० (२.१,५.) ॥ अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च +। पुरुष एवेदं विश्वं कर्म। मु० उ० (२.१,९.) ॥ हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्। ऋ० सं० (१०.१२१,१.) ॥ स वै शरीरी प्रथम स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥

२३. आणि रूपाचा उपन्यास केला आहे म्हणून अंतर्यामी परमात्मा.

२३. पुढील उपनिषद्वाक्यामध्यें रूपाचें वर्णन केलें आहे. त्यावरून लोकायतिक पंडित असें म्हणतात की जीवच मुख्य असें वर्णन उपनिषद्वाक्यांत झालें आहे. सांख्य पंडित असें म्हणतात की प्रकृतीचें वर्णन उपनिषद्वाक्यांत झालें आहे. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की, तें सर्व विकाराचें कारण असें वर्णिलें आहे म्हणून तें म्हणजे परमात्मा. कारण जीवाचा एवढा महिमा किंवा प्रकृतीचें असें रूप असें म्हणणें संभवत नाहीं. "ज्याचें मस्तक अग्नि आहे, ज्याचे डोळे सूर्यचंद्र आहेत, इत्यादि जें उपनिषदांत वर्णन आहे तें वर्णन जें ब्रह्मांड बनून राहिलें आहे त्याच ब्रह्मास लागू पडत. प्रकृतीस किंवा जीवास लागू होत नाहीं. ब्रह्मांड बनून राहिलेल्या ब्रह्मास विश्वराय अशी संज्ञा वल्लभानीं दिली आहे. मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं एकटा नारायण होता ब्रह्मदेव आणि शंकर नव्हत. तो मुनि होऊन विचार करता झाला. त्यापासून हे उत्पन्न झाले. हे कोण? हे सारे—ब्रह्मदेव, अग्नि, यम, वरूण, रुद्र, इंद्र, अहो, अशा या परब्रह्माचीं, नारायणाचीं, चार रूपें—एक पांढरें, एक तांबडे, एक पिवळें, एक काळें. रामानुज असें म्हणतात कीं सर्व भूतांचा अंतरात्मा जो परमात्मा त्याचेंच असें रूप म्हणणें संभवतें दुसऱ्याचें असें रूप म्हणणे संभवत नाहीं. म्हणून

23. And because the form is described, the inner *controller* is this Supreme Spirit.

any objection, though at first sight some exception may be taken to such a statement What is eternal, must have but one form incapable of change, and there cannot possibly be a universe, having one form and incapable of change Though it is true that the Supreme Spirit (Brahma) has itself become the universe, yet there is a distinction between, the two When the Brahmavâdins see the identity of the two, they are emancipated The attributes—omniscience, divinity and others—can be well stated to be those of the Supreme Spirit (Para brahma). They can not be the attributes of the Prakriti of the Sânkhyas

23 Because in the following Upanisad texts a form is described, the Materialists (Loukâyatikas) assert that the human spirit is principal, and that this statement is supported by the Upanisad literature, and the Sânkhyas state that the *Upanisad texts* describe the material essence called the *Prakriti* About this Shankarâchârya observes —a form of the cause of phenomenal modifications is described, and the cause is the Supreme Spirit, because neither the human spirit nor the Sânkhya Prakriti is capable of manifesting such a form See what the description is —He, whose head is fire —He whose eyes are the Sun and the Moon. &c Such a description can be true of that Supreme Spirit who

तो परमात्मा. या सूत्राच्या संबंधानें जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "(ज्याचे) मस्तक अग्नि, (ज्याचे) डोळे चंद्र आणि सूर्य, (ज्याचे) कान दिशा, आणि विस्तीर्ण वेद (ज्याची) वाणी, (ज्याचे) प्राण वायु, (ज्याचें) हृदय विश्व, (ज्या) याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. अरे, हा (सर्व) भूताचा अंतरात्मा" "ह्यापासून शिक्ष हा वेद आणि वेदांगें यातून पार जाणारा मी अन्न, मी अन्न, मी अन्न खाणारा यापासून प्राण उत्पन्न होतो, मन (उत्पन्न होतें) आणि सर्व इंद्रियें (उत्पन्न होतात) आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी,— (हीं) सर्व विश्वाला धारण करणारी" "म्हणून ज्याला पेटविणारा अग्नि, सूर्य" "सोमरसापासून पर्जन्य पडतो आणि (पर्जन्यापासून) पृथ्वीवर औषधी उत्पन्न होतात आणि ह्यापासून सर्व वनस्पति आणि रस निघतो या प्रकारचें सर्व (जें अग्निहोत्रादि) कर्म (तें तो) पुरुष" "तेज ज्याचा गर्भ (सूर्य) हा सर्व भूताच्या पूर्वीं होता, आणि त्याचा एक पति होऊन राहिला, त्यानें ही पृथ्वी आणि आकाश धारण केलें कोणत्या देवाला हवि घेऊन यज्ञ अर्पूं?" "अरे तो प्रथम शरीर धारण करणारा, अरे त्याला पुरुष म्हणावा भूताचा तो आदिकर्ता, ब्रह्मदेव पूर्वीं होता"

has developed into the universe, and not of the human spirit or Sânkhya-Prakriti. Vallabha states —the Supreme Spirit has become the universe, therefore, he is called the Vishva kâya—one whose body is the universe. Madhvâchârya states —at first, there was only Nârâyana Brahmadeva and Shankara then did not exist. Nârayana became a *muni* and thought. From him these were produced. Who are these? All the following. Brahmadeva, Agni, Yama, Varuna, Rudra, and Indra. Well, thus these are the forms of the Supreme Spirit, Nârâyana—white, red, yellow, and black. Râmânuja observes that the form, described in the Upanisad texts, is possible only of the inner soul of all existences, and not of any other being. The inner soul is, therefore, the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra. "He whose head is Agni, whose eyes are the Sun and Moon, whose ears are directions, and whose speech is the extensive Veda, whose breath is the air, whose heart is the universe, and from whose feet the earth, that is, whose foot-stool is the earth. Well, this is the inner soul of all existences." "Learn from him. He has traversed beyond the Vedas and their ancillaries. I am food, I am food. I am the eater of food. from him breath is produced and the mind is produced in all the senses. Æther, air, light, water, and earth—all these support the universe. Therefore, the fire that kindles them is the Sun." "Rain comes from the Soma juice,

सूत्राणि.

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

भावार्थः। वैश्वानरशब्देन परमात्मा निर्दिश्यते। किं कारणं। यद्यपि वैश्वानरशब्दः साधारणः। तस्याग्न्यात्मादिनिरूपकत्वात्। तथाप्यनुसंधास्यमाने वाक्ये विशेषो वर्तते। तेन वैश्वानरः परमेश्वर इति सिध्यति। न तु जठराग्निर्न वा भूताग्निर्न वा तदभिमानिनी देवता न वा जीवः॥ वैश्वानरो विष्णुरेवेति मध्वः॥ अत्रात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात् सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायत इति रामानुजः॥ यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति पुरुषत्वात् तस्य। विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद् देवताद्वंद्वेचेति विश्वानरौ तौ निवासो यस्येति तस्य निवास इत्यण्। तेन परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः। भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः। तस्माद् वैश्वानरः परमात्मेति वल्लभः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

को न आत्मा किं ब्रह्मेति + + + आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति। छां० उ० (५.११,६.)॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः। छां० उ० (५.१८,२.)॥ अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते। बृ० आ० उ० (५.१०,१.)॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन् । ऋ० सं० (१०.८८,१२.) ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । ऋ० सं० (१.९८,१.) ॥ एव ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते । छां० उ० (५.२४,३.) ॥

२४. साधारण शब्दांमध्यें विशेष असल्यामुळें, वैश्वानर ह्मणजे अंतर्यामी (परमात्मा).

24. Because there is a special sense of ordinary words, the term Vaishvânara (signifies the Supreme Spirit)

२४. वैश्वानरशब्दाचा जठराग्नि असा अर्थ होतो. पंचभूतांतील जो अग्नि तो, त्या अग्नीविषयीं अभिमान बाळगणारी देवता असाहि अर्थ होतो. यांपैकीं घ्यावयाचा कोणता? वैश्वानर शब्द तर साधारण आहे. त्याचा अर्थ अग्नि असा होतो, आत्मा असाहि होतो, तथापि हा साधारण अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. पुढील उपनिषद्वाक्यावरून असें सिद्ध होतें कीं विशेष अर्थी वैश्वानरशब्दाचा प्रयोग केला आहे. तो विशेष अर्थ हा, परमेश्वर. अशा रीतीनें शंकराचार्यांनीं या सूत्राची व्याख्या केली आहे. वैश्वानर म्हणजे विष्णुच असें मध्वाचार्य म्हणतात. रामानुज असें म्हणतात कीं उपनिषदामध्यें आरंभ करतांना आत्मा आणि ब्रह्म या शब्दाचा प्रयोग केला आहे. पुढें सर्वस्थळीं आत्मा आणि वैश्वानर या शब्दाची योजना केली आहे. म्हणून ब्रह्म शब्दाच्या ठिकाणीं वैश्वानर शब्द समजावयाचा. वैश्वानर शब्दाचा अर्थ ब्रह्मच. असें स्पष्ट समजतें. वल्लभाचार्य म्हणतात कीं जें जें हें आपल्या पुढें दिसणारें (लोकात्मक)

and by rain plants grow upon the earth. All the herbs and juice come from it. Therefore, all the activity, such as that of maintaining a sacred fire (Agnihotra) is the Person." "He, whose marrow is light, was before all elements and lorded it over them all. He sustained this earth and ether unto what God can I make an offering?" "Well, he was the first who assumed a form. Well, he is to be called Person. He is the first creater of all elements. Brahma-deva first existed."

24. The ordinary sense of the term *Vaishvânara* is gastric fire. It also signifies the god who presides over fire—one of the five elements. Of these two which sense is to be taken? As it means fire, so it means the soul. None of these ordinary senses is to be taken. The following Upanisad text shows that the term Vaishvânara is used in a special sense —He is the God head itself. This is the way Shankarâchârya comments on this sutra. Madhvâchârya observes —Vaishvânara is Visnu himself. Râmânuja states that at the beginning of

स्थूलरूप ते ते रूप भगवानाचेंच. हिरण्यगर्भाचें नव्हे कारण प्रजापति (हिरण्यगर्भ) पुरुष आहे. वैश्वानर या शब्दाचे दोन भाग पडतात. एक विश्व म्हणजे सर्व हा जड संसार, आणि दुसरा नर म्हणजे जीव. दोघामध्यें भगवंताचा अंश आहे. म्हणून दोघामध्यें देवपणा आहे. म्हणून संस्कृत व्याकरणनियमाप्रमाणें द्वंद्वसमास सिद्ध झाला, आणि विश्वानररूप साधलें. पण विश्वानर म्हणजे जड संसार आणि जीव हे दोघे. यामध्यें राहणारा तो वैश्वानर. असा वैश्वानर शब्द सिद्ध झाला. म्हणून वैश्वानर म्हणजे परमेश्वरच, दुसरा कोणी नव्हे. सर्वांमध्यें ईश्वराचा अंश आहे म्हणून लक्षणा होऊन दुसरीकडे या शब्दाचा प्रयोग होतो. परंतु तो वास्तविक नव्हे म्हणून वैश्वानर म्हणजे परमात्माच परिणामवादाचें या स्थळीं थोडें निरूपण केलें पाहिजे. त्यात परब्रह्म अनादि, नित्यपरमानंद असें आहे. संसारकोटीमध्ये जे जे आहे तें ते त्याचाच परिणाम, त्याचाच अंश परंतु तितके आनंदी का नाहीं असे विचारलें असतां संसारकोटींतील त्याच्याचा आनंद झाकून गेला आहे संसारकोटींत आहेत कोण कोण? पंचभूतें, जीव, देवता, ह्या निरनिराळ्या लोकीं वास करणारे, यांचा आनंद कमी जास्ती आहे. कारण तो कमी जास्ती झाकलेला आहे म्हणून हें तारतम्य समजायाचें ही वल्लभाच्या मताची प्रक्रिया या सूत्राच्या संबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर ऐणेप्रमाणें "आमचा

the Upanisad, the terms *soul* and *Brahma* are used But throughout the Upanisad, the terms *soul and Vaishvânara occur.* Therefore, Vaishvânara stands in the place of Brahma. It is distinctly seen that Vaishvânara is Brahma itself Vallabhâchârya observes — whatever region we see before us —the material phenomenon—is the form of the Supreme Spirit, and not of the Hiranyagarbha, because Hiranyagarbha is a person—Prajâpati The term Vaishvânara consists of two parts — the one is *Vishva* which signifies all the material phenomena, and *the other, nara, the human spirit,* and in them both the Supreme Spirit partially subsists, and, *therefore, both have a spiritual* element in them And, therefore, according to the rules of Sanskrit grammer, Vishvânara is a Dvandva-compound, which simply signifies the co-existence of material phenomena and the human spirit, and Vaishvânara, *therefore, is one who subsists in both.* The term Vaishvânara being thus formed, it is the Supreme Spirit itself and none else Because the Supreme Spirit subsists partially in every *thing, the term* Vaishvânara in its transferred sense applies to all objects But that is not its real sense Hence Vaishvânara is pre-eminently the Supreme Spirit Vallabha expounds what is called the doctrine of transformation (Parinâmavâda). It is necessary to explain its features According to *it the Supreme Spirit is without* beginning, and eternally manifests happiness Whatever is seen in the state of non emancipation (Sansâra) is its transfor-

आत्मा कोण, ब्रह्म काय, असी महाश्रोत्रियानीं मीमांसा केली. हा वैश्वानर आत्माच असें तू ठीक जाणतोस. "आम्हाला समजून सांग." असें ऐकून कोणी (म्हणतो) "हाच शास्त्रात स्पष्ट वर्णिला आहे आणि प्रत्यक्ष तो जगत् जाणतो, आणि आत्मा ज्याचें रूप अशा वैश्वानराची जो उपासना करतो तो सर्व (आकाशादि) लोकांतील, सर्व भूतांतील (शरीरांतील), सर्व आत्म्यामधील (जीवांतील) सर्वांचा योग्य उपभोग करतो. त्या ह्या आत्मरूप वैश्वानराचें वा मस्तकच द्युलोक (सुतेजा), डोळ्या सूर्य (विश्वरूप), प्राण वायु, (पृथग्वर्त्मात्मा); ज्याच्या देहाचा मध्यभाग आकाश, ज्याचें मूत्रस्थान जलें, पृथ्वीच ज्याचे पाय, ज्याचे उरच वेदि, आणि अंगावरची लव ही बर्हिदर्भ ज्याचे हृदय गार्हपत्याग्नि, ज्याचें मन दक्षिणाग्नि, ज्याचें मुख आहवनीय अग्नि." "जो हा पुरुषाच्या आंत असतो आणि जेणेंकरून जे खाण्यांत येतें तें पचतें, तो हा अग्नि वैश्वानरच" "सर्व जगतांचें हित करणारा जो अग्नि त्याला सर्व भुवनांसाठीं दिवस दाखविणारा देवानीं केला." ऋ. सं० (१० ८८, १२) "सर्व जगताला व्यापणारा जो अग्नि त्याचें कृपेमध्ये आम्हीं असाव, कारण सर्व भुवनाचा तो राजा मुखान पूजनीय आहे. या प्रकारेंच ना प्राची (मनुष्याची) सर्व पापें नष्ट होतात"

mation (Parinama),—is its part The question then is—why does not every thing eternally manifest complete happiness? The reply is—the happiness of every thing is over-clouded by *Upâdhi* What does *every thing*, stated in this proposition, include? All the five elements (earth, water, light, air, and ether) the human spirit and all the gods, as they abide in different regions. The degree of their happiness is great or small, according to the region in which each abides-because their happiness is more or less overclouded by *Upâdhi*. The mundane existence (sansâra) is real This is a brief analysis *of the doctrine of*, Vallabha. The following is the translation of the Upanisad texts, quoted in connection with this sûtra. "The Mahâ-shrotriyas excogitated and asked—what is our spirit and what is Brahma? Thou well knowest that the Vaishvânara is the spirit Explain this to us" Upon this some one (observes) that he is distinctly described in a system of philosophy (shâstra), and that he properly enjoys every thing connected with the human spirit, every thing connected with the body, every thing connected with all elements, every thing connected with all regions—he, who worships that Vaishvânara whose form is the spirit, and who directly knows the whole universe. Of this spiritual Vaishvânara the head is the ethereal firmament (Dyu loka) whose eye is the Sun, whose breath is the air, the middle part of whose body is ether, whose urine is water, whose feet are the earth, whose chest is the sacrifi

सूत्राणि.

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

भावार्थः। स्मर्यमाणं नाम प्रत्यभिज्ञायमानं। अनुमानं नाम लिंगं। इति-शब्दः प्रकारवचनः। इत्थंभूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यादिति रामानुजः॥ यत् स्मृतिनिरूपितं तत् श्रुत्याधारं विना न भवेत्। तस्मात् श्रुतिरप्यमैवेति नष्टशाखानुमेयत्वं सूचयन् शंकराचार्यो ब्रवीति॥ तत् स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः। इतिशब्दो हेत्वर्थः। यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थ इति शंकरः॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्याऽनुमापकं समाख्यानात्। इतिशब्दः समाख्याप्रदर्शक इति मध्वः॥ केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसतं। चतुर्भुजं कंजरथांगशंखगदाधरं धारणया स्मरतीति स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे इति वल्लभः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः। सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः॥ द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदंति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे। दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिंत्यात्मा सर्वभूतप्रणेता॥ अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा। मुं० उ० (२.१,४.)॥

cial altar (Vedi), the down on whose body is the sacrificial grass known as *Barhi*, whose heart is the Gārhapatya sacrifi

२५. असें जे स्मरलें जाणारें तें अनुमान.

25. That, which should be so remembered, would be inference.

२५. या सूत्रातील ' स्मरलें जाणारें ' या पदाचा अर्थ निरनिराळे भाष्यकार निरनिराळ्या रीतीनें लावतात रामानुज असें म्हणतात कीं स्मरलें जाणारें म्हणजे ओळखता येणारें जें वैश्वानराचें रूप, तेणेंकरून वैश्वानर परमेश्वर असें अनुमान काढता येतें शंकराचार्य यावर असें म्हणतात कीं सूत्रातील ' असें ' (इति) या पदाचा अर्थ ' कारण ' असा करावा कारण अनुमान काढता येतें कीं वैश्वानर परमात्मा आहे कशाविषयीं अनुमान काढता येतें ? आणि काय अनुमान काढता येतें ? 'स्मरलें जाणारें ' या पदाचा अर्थ ' जें जें स्मृतिग्रंथामध्यें आहे तें तें.' जें जें स्मृतिग्रंथामध्यें आहे तें तें वेदाच्या आधारावांचून असायाचेंच नाहीं. म्हणून वेदाच्या काहीं शाखा नष्ट झाल्या असें अनुमान काढावें असा कटाक्ष ठेवून स्मृतिग्रंथामध्यें वर्णिलेलें जें त्यास मूळ काहीं श्रुति आहे असें अनुमान काढून वैश्वानर म्हणजे परमात्मा असें अनुमान निघतें मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं असें ' या पदाचा अर्थ समाख्या ' असा करावा. ' मी वैश्वानर होऊन प्राण्यांच्या देहामध्यें आश्रय केला ' या स्मृतिवाक्यावरून तीन या ठिकाणीं वर्णिला आहे असें अनुमान सिद्ध होतें वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं आपल्या देहामध्यें हृदयाच्या ठायीं वितस्ति इतक्या उंचीचा वास करणारा पुरुष चतुर्भुज,

cial fire, whose mind is the Daksina sacrificial fire and whose mouth is the Âhavaniyu sacrificial fire." "He who abides in the inside of a human being and by whom whatever is eaten is digested, is indeed the Vaishvânara fire' "The Gods made that fire for indicating the day for all regions—that fire who is for the good of all the universe" see Rik-Sanhitâ (X. 88, 12) "We should abide in the mercy of that fire who pervades the whole universe, because he is the king of all the regions and is happily to be worshipped Thus all the sins of men are destroyed."

25 The term *Smaryamâna* (remembered) which, used in the Sanskrit-sûtra, is *interpreted* in different ways by different commentators. Râmânuja observes —the form of Vaishvânara is remembered, that is, is recognized, and from this the form of the Supreme Spirit is to be inferred. Shankarâchârya observes —the term *iti* is used in the sûtra, and it means *therefore*, because of the inference that Vaishvânara is the Supreme Spirit The inference about what? And what is the inference? These questions are answered by the term— Smaryamâna— which signifies whatever is laid down in works called Smritis which are invariably based upon the Vedas But some recensions of the Veda are extinct. The existence of such recensions is only inferred, in order to support som

पद्म, शंख, चक्र, गदा धारण करणारा, अशाचें ध्यान करून धारणेच्या योगानें जें रूप आठवतें तें स्मरलें जाणारें असा सूत्रांतील स्मर्यमाण-स्मरलें जाणारें या पदाचा अर्थ. पुढें वैश्वानराची जी ही टिचभर मूर्ति तेंच ब्रह्म असें अनुमान निघतें. परिणामवादी मूर्तिपूजेची व्यवस्था कशी करतात आणि तिचा ध्यानधारणेशीं संबंध कसा-हें कळतें. बहुधा सर्व लोक वादविवादप्रसंगीं मूर्तिपूजेची उपपत्ति अशीच करतात. हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "ज्याचें मुख अग्नि, ज्याचें मस्तक द्युलोक, ज्याची बेंबी आकाश, ज्याचे पाय पृथ्वी, ज्याचा डोळा सूर्य, ज्याचे कान दिशा, अशा ह्या (त्रि)लोकात्म्याला माझें नमन असो" "विप्र असें वर्णन करतात कीं ज्याचें मस्तक द्युलोक, आकाश ज्याची बेंबी, चंद्रसूर्य ज्याचे डोळे, दिशा ज्याचे कान, पृथ्वी ज्याचे पाय, त्याला जाण अतर्क्य तो आत्मा सर्व भूतांचा नियता." "(ज्याचें) मस्तक अग्नि, (ज्याचे) डोळे चंद्र आणि सूर्य, (ज्याचे) कान दिशा, आणि विस्तीर्ण वेद (ज्याची) वाणी, (ज्याचे) प्राण वायु, (ज्याचें) हृदय विश्व, (ज्या) याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली, अरे हा (सर्व) भूतांचा अंतरात्मा"

Smritis. Upon such an inference, therefore, the statement that Vaishvânara is the Supreme Spirit is to be based Madhvâchârya observes —the term *iti* is to be interpreted in the following way .—"That very I, having become Vaishvânara, abide in the bodies of beings." That this text of a Smriti is referred to in the sûtra, is the inference to be drawn. Vallabhâcharya observes —In our heart there is a person as small as a span he has *four arms*, and holds (in his hands) a lotus, a conch, a discus, and a club By means of the contemplation of such a person as prescribed in the Yoga, a *form is remembered*, and this is the sense of the term Smaryamâna in the sûtra The inference is that this, as small as a span, is the form of Vaishvânara, and that he is *the Supreme Spirit* This statement of Vallabhâcharya shows how the Parināma vâdins accept idolatry and connect it with meditation and contemplation This is, however, the way in which all Hindus explain idolatry, at least when engaged in a discussion—a fact which requires to be noticed The following is the translation of the Upanisad texts connected with this *sûtra*. "May *my* salutation be to *that* Soul of these three regions whose ears are directions, whose eye is the Sun, whose feet are the earth, whose navel is the sky, whose head is the firmament, (and) whose mouth is the *sacred fire*." "The Vipras speak of Him thus Know him whose feet are the earth, whose eyes are the Sun and Moon whose navel is the sky, and

सूत्राणि.

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानात् नेति चेन् न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

भावार्थः । वैश्वानरहृदयगार्हपत्यादिशब्दैर्वैश्वानरस्य जठरांतः प्रतिष्ठानं प्रतिपादित । तेन न वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं चेन् न तथा । किं कारण । वैश्वानरस्य परमेश्वररूपतया वर्णनमनुसंधास्यमानवाक्येषु प्रत्यक्ष । तद्वर्णनं शुद्धजाठराग्नौ विनियुक्तं चेत् तदनर्थक भवेत् । तस्माद् दृष्ट्युपदेशादसंभवाच्च वैश्वानरः परमात्मैव ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मूर्द्धैव सुतेजाः । छां० उ० (५.१८,२.) ॥ यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अंतरिक्षं । ऋ० सं० (१०.८८,३.) ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ॥ छा० उ० (३.१८,१.) ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः । छां० उ० (३.१४,२.) ॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानर पुरुषविध पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठित वेदाप पुनर्मृत्यु जयति । श० ब्रा० (१०.६,१,११.) ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

भावार्थ । पूर्वसूत्रेपूक्तहेतुभिर्वैश्वानरो न देवताविशेषो भूताग्निश्च । अपि तु परमात्मैव ॥

---

whose head is the firmament "Oh, *That* is the inner soul of all elements from whose feet the earth has come, whose heart is the universe, whose breath is the air, whose speech is the extensive Veda, whose ears are the directions, and whose eyes are the Sun and Moon, and whose head is the fire"

२६. शब्दादिकाच्या योगानें आंत आहे ह्मणून (वैश्वानर परमात्मा नव्हे) असें जर कोणी ह्मणेल (तर) तसें नव्हे; कारण प्रत्यक्ष उपदेश आहे (आणि) असंभव येईल ह्मणून हा पुरुषच असें आचार्य घोकतात.

२७. ह्मणूनच देवता किंवा (पंचभूतांपैकीं एक) भूत वैश्वानर नव्हे.

26. If any body objects that because such descriptions—as he abides inside, and others—lead to the conclusion that he (Vaishvânara) is not the Supreme Spirit; then the conclusion is wrong, because the Achâryas state that there is a direct precept, that there would be absurdity, and that, therefore, Vaishvânara is the Person (Supreme Spirit.)

27. Therefore, indeed any element or God is not the Supreme Spirit.

---

२६. या सूत्राचीं दोन दळें पडतात. पहिल्या दळामध्यें कोणी पूर्वपक्ष केला आहे. त्याचें उत्तर दुसऱ्या दळामध्यें दिलें आहे. तो पूर्वपक्ष असा. वैश्वानर, हृदय, हेंच गार्हपत्य, इत्यादि शब्दांची योजना उपनिषदादि ग्रंथांत आढळते त्यांचा विचार केला असतां त्यांचा अर्थ असा होतो कीं वैश्वानर म्हणजे मनुष्यामध्यें जो जठराग्नि आहे तो. म्हणून वैश्वानर म्हणजे परमात्मा नव्हे. या पूर्वपक्षाचें उत्तर या सूत्रामध्यें बादरायणाचार्य देतात. ते असें. पुढील उपनिषद्वाक्यामध्यें आणि ऋक्संहितेंतील वाक्यामध्यें वैश्वानर म्हणजे परमात्मा असें स्पष्ट वर्णिलें आहे. हें एक कारण. दुसरें कारण असें कीं त्या वाक्यामधील वैश्वानरपदाचा जठराग्नि असा अर्थ केला असतां,

26. This sûtra consists of two parts The first part describes an objection raised by some opponent. The second part gives a reply. The objection is—the term Vaishvânara and such phrases as "the heart is the Gârhapatya fire" are used in the Upanisad text. When these are examined, they mean that Vaishvânara is the gastric fire in human beings, and, therefore, is not the Supreme Spirit. To this objection Bâdarâyana replies in this sûtra in this way. In the following Upanisad text and in the Rik Sanhità it is directly described that Vaishvânara is the Supreme Spirit. This is one reason. The second reason is—*that if* the term Vaishvânara used in these texts be interpreted into gastric fire, it would be absurd; because it would be impossible to interpret these

सूत्राणि.

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

भावार्थः । अनुसहितवाक्येषु जाठराग्नित्वेन वैश्वानराग्नित्वेन च यत् परमात्मनो निरूपणं कृतं तद् न विरुध्यते । कुतः । साक्षादपि परमेश्वरस्य केवलं साक्षिरूपत्वमिति जैमिनिर्व्यवस्थां करोति ॥ आकाशवद् व्यापकं सर्वत. पाणिपादांतं ब्रह्म । अत एव साक्षात्कारत्वमनंतमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया वा स्वभावतश्च विभक्तमिव त्रयोपि नियतपरिणामाः । अनियतपरिणामास्तु आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः । + + + तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानंदरूपेणैव प्रादेशमात्रत्व न विरुध्यते । अत· साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धात इति वल्लभ· ॥ विश्वश्चाय नरश्चेति विश्वेषां वाऽय नर· विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात् विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थे इति शंकर. ॥

त्या वाक्याचा याहांस अर्थ होत नाहीं प्रत्यक्ष वर्णन आहे आणि वाक्याच्या अर्थाचा असभव प्राप्त होतो म्हणून वैश्वानरशब्दाचा अर्थ परमात्मा करावा हे योग्य या सबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणें "ज्याचें द्युलोकच मस्तक" "जो वैश्वानर (आपल्या) तेजानें पृथ्वी आणि हा द्युलोक याचा विस्तार करतो" "द्यावापृथ्वीचा आणि अतरिक्षाचा" "मन ब्रह्म असें समजून उपासना कर" 'मनोमय, प्राण ज्याचें शरीर, तेज ज्याचें रूप असा पुरुष' "तो हा अग्नि वैश्वानर म्हणून मा रे, ह्याष वैश्वानर असोला एक

texts in any way, they would not admit of any interpretation And because there is a direct precept, and because any other interpretation whatever is impossible, the term Vaishvânara can not but signify the Supreme Spirit The following is the translation of the Upanisad texts connected with this sûtra 'Whose head is the firmament' 'That Vaishvânara who by his light extends the earth and the heavens' "The earth and the heavens, and the firmament' "Worship, knowing that mind is the Brahma." 'The person whose form is light, whose body is the air, and who is all mind' "He overcomes accidental death

२८. जैमिनीचें मत असें कीं साक्षात्च (असे ह्मटलें असतां) विरोध नाहीं.

28 The opinion of Jaimini is —the statement—that the Supreme Spirit is directly to be worshipped—does not conflict (with any text)

प्रकारचा पुरुष, पुरुषाच्या आत वास करणारा असा जो पुरुष जाणतो तो अपमृत्यूला जिंकतो "

२७ मागील सूत्रात वैश्वानरपदा च्या अर्थाविषयी जें निरूपण केलं त्याचा उपसहार या सूत्रात केला आहे तो असा की वैश्वानर म्हणजे कोणी देवताविशेष नव्हे, किंवा व्यवहारातील अग्नि नव्हे वैश्वानर म्हणजे परमात्मा असा सिद्धांत

२८. जो मीमांसक तोच जैमिनि हा असं मतोपन्यासावरून कळत वैश्वानर, जाठराग्नि, अशा नाना उपाधि कल्पून ईश्वराची उपासना करण्याची जरूर नाही साक्षात् उपासना करता येत मग ईश्वराला हात आहेत, पाय आहेत, तो पुरुषाच्या आत आहे, या अशा नानाविध वर्णनानी व्यवस्था काय? जैमिनि म्हणतो की या वर्णनाच्या योगान सिद्धांतास मुळीच विरोध येत नाहीं ह कसे? एकदर वर्णन वाचले म्हणजे परमात्मा लक्षामध्यें येतो, आणि हातपायाच वर्णन आहे म्हणून त्याविषयी सशय पडत नाहीं विश्व आणि हा नर, किंवा सर्वांचा हा नेणारा, किंवा सगळे नर ज्याचे, अशा प्रकारची व्युत्पत्ति विश्वानर पदाची होते आणि विश्वानर या शब्दापासून वैश्वान-

he who knows that Vaishvânara is a person abiding in the inside of human beings Well, that fire, Vaishvânara is this

27 This sutra simply sums up the explanation given in the preceding sûtras as to the signification of the term Vaishvânara. Vaishvânara is not some particular God or culinary fire The final statement is Vaishvânara is the Supreme Spirit

28 The exposition of the sûtra shows that Jaimini mentioned in the sûtra is the same with the author of the Pûrva Mimansâ. It is not necessary to worship the Supreme Spirit as he is manifested in the gastric fire or under conditions of physical existence He can be directly worshipped What is the interpretation and adjustment of such texts as describe the hands and feet of the Supreme Spirit and state that he abides in the inside of human beings? Jaimini states that such descriptions do not conflict with the proposition—that God is directly to be worshipped When the whole description is read and examined a form of the Supreme Spirit is perceived—a form before which the description of his hands and feet disappears from the mind, and no doubt exists The term *Vaishvânara* is derived from *Vishva*

सूत्राणि.

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रशब्देन यत् परमात्मनो निरूपणं कृतं तत् तस्य प्रकटनमात्रं बोधयतीत्याश्मरथ्यस्याचार्यस्य व्यवस्थेति शंकरः ॥ अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वाद् न स्वाभाविकत्वं तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानंदरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यत इति वल्लभः ॥

र शब्द उत्पन्न झाला आहे असें या सूत्राच्या अर्थाविषयीं शंकराचार्यांचें म्हणणं पडले परंतु शंकराचार्यांचा अर्थ पत्करला असता जैमिनीच्या मतास अरुचि येते तो कशी ? यज्ञरूप साक्षात् परमात्मा असे जैमिनीचें स्पष्ट मत आहे वल्लभाचार्यांनी या सूत्राचा जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ केला असता अरुचि उडते, आणि सूत्रार्थास स्वारस्य उत्पन्न होतें तो वल्लभाचा अर्थ असा आकाशासारखें व्यापक ब्रह्म, चोहांकडून त्याला हात पाय आहेत, असें वर्णन आहे म्हणून ब्रह्म साकार आहे किंवा अनंतमूर्त आहे. हें ब्रह्म स्वताच्या इच्छेने, दुसऱ्याच्या इच्छेनें, किंवा स्वभावतः तिन्ही प्रकारेंकरून कसें पाहिजे तसें, किंवा अमुक रीतीनें परिणाम पावतें त्याचे नानारंग आकाशाच्या रंगासारखे आहेत म्हणून वैश्वानर साकार पुरुष आहे आणि सत्, चित्, आणि आनंद, हीं तिन्हीं रूपं ब्रह्माचीं असल्यामुळें त्याचें प्रादेशप्रमाण आहे असे म्हणण्यास विरोध येत नाहीं म्हणून ब्रह्म सा-

and *nara* and signifies the leader of all, or all belong to him. The term Vaishvânara is derived *from Vishvânara*. *This is the* way Shankarâchârya comments upon this sutra. But if the interpretation of Shankarâchârya *be accepted, the proposition of* Jaimini can not be relished. How is this? Jaimini directly states that the Supreme Spirit is a sacrifice itself. The interpretation of Vallabha harmonizes with the proposition of Jaimini and causes it to be relished and appreciated. This is the way Vallabha interprets the sûtra. The Supreme Spirit pervades the sky, and has hands and feet on *all* sides, and the Supreme Spirit has, therefore, a visible form (Sâkâra) and is infinite. This Supreme Spirit by its own will or by the volition of others or from nature itself, is capable of being transformed in any way or in a particular way,—its different manifestations being like the hues of the sky, and therefore, Vaishvânara is a visible (sâkâra) person, and because existence *(sat), intelligence, and happiness* are the forms of the Supreme

२९. स्पष्ट होण्याकरतां (तीं साकार वर्णनें) असें आश्मरथ्याचार्याचें मत आहे.

29. The opinion of Ashmarathyâchârya is (that a description of a visible form is given) for manifesting (the Supreme Spirit.)

वार आहे असा जैमिनीचा सिद्धांत वल्लभाचार्य सच्चिदानंदरूप साकार ब्रह्म मानतात असें वाचकांस सांगण्यास नको

२९. हा आश्मरथ्याचार्य कोण व याचा ग्रंथ काय आहे ही माहिती मिळण्याविषयीं शोध चालला आहे. तैत्तिरीय शाखेंतील संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक ग्रंथात याचें नांव आढळत नाहीं. परंतु पाणिनीनें आपल्या व्याकरणाच्या (४ १, १०५.) या सूत्रांत हा शब्द साधला आहे. या कारणामुळें आश्मरथ्य हा एक प्रसिद्ध आचार्य आहे. अस्तु "तो वैश्वानर." "त्याला पाय आहेत, हात आहेत," अशीं जीं वेदादिकांमध्यें वर्णनें आहेत तीं या प्राकृत अग्नीचीं किंवा कोणी जड पुरुषाचीं नव्हेत तीं परमेश्वराचीं वर्णनें आहेत. कारण परमेश्वराचें स्वरूप स्पष्ट समजावें, म्हणून अशीं वर्णनें केलीं आहेत. परमेश्वर प्रादेशमात्र आहे असें म्हटल्यानें त्याची अभिव्यक्ति होते. या सूत्राचा असाच अर्थ शंकराचार्य अंगीकारतात. अस्तु. वल्लभाचार्य म्हणतात ब्रह्मास माया बिलकुल शिवली नाहीं, म्हणून मनुष्यमात्राचें जसें साकारत्व आहे तसें ब्रह्माचें साकारत्व नाहीं. तर ब्रह्म साकार कसें आहे? सच्चिदानंदरूपानें तें साकार आहे. असें आश्मरथ्याचार्य मानतात. या सू-

Spirit, the statement, that he is as small as a span, does not conflict with any text The proposition of Jaimini, therefore, is that the Supreme Spirit is *visible* *We need not state to* the reader that the doctrine of Vallabha is—the Supreme Spirit is visible and is material (sat) intellectual (chit) and emotional (Ânanda)

29 Who this Âshmarathyachârya was and what his works are, is not known The subject is under investigation His name does not occur in the Taittirîya Sanhitâ, Brahmana or Âranyaka Panini, however, explains the formation of the name in connection with his sûtra (IV 1, 105) Hence the conclusion that he was a distinguished Âchârya *According to him*, the Supreme Spirit is the Vaishvanara He has hands and feet *Such descriptions in the Upanisads* do not refer to the culinary fire or to any material being *They are the descriptions of the* Supreme Spirit, because they manifest his forms distinctly, and, therefore, they are given. The statement, that the Supreme Spirit is as big as a span, manifests his form only Shankarâchârya accepts this interpretation of the Sûtra Vallabha states *that the Supreme Spirit is en*tirely free from any condition, and that, therefore, he has not *the same form* (Sâkâratva) as

सूत्राणि.

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रत्वेन यद् वेदे परमात्मनो निरूपणं तदनुस्मरणार्थमेवेति बादरेरभिप्रायः ॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽय मनसाऽनुस्मर्यते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यत इति शंकरः॥ बादरिः केवलयौक्तिकः + + + युक्तयनुरोधेन ब्रह्मवादोप्यन्यथा नेय इति मन्यते इति वल्लभ. ॥ जैमिन्याश्मरथ्यबादरीणामाचार्याणां च यद् विचारतारतम्य वल्लभेन निरूपित तद् रमणीय । तत् तु तत्र केवल शब्दविचारका आचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनि· । आश्मरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति ॥

यावर रामानुजानी आणि मध्वाचार्यांनीं विशेष व्याख्या केली नाहीं

human beings. Then what is his form? It consists of material essence (sat), intelligence, and happiness And this is the statement of Âshmarathyâchârya Râmânuja and Madhva do not offer any special comments on this sûtra.

३०. बादरीचें मत असें पडलें कीं लक्षांत (परमेश्वर) यावा म्हणून (त्याचें प्रमाण टिचभर आहे असें म्हटलें आहे.)

30 The opinion of Bâdari is (that the statement, that the Supreme Spirit is as big as a span, is made) that his form may be conceived.

---

३० मनाला आकलन करता नीट यावा म्हणून परमेश्वर टिचभर आहे, तो हृदयाच्या आत आहे त्याला हातपाय आहेत अशीं वर्णनें वेदादिकांत आढळतात, असें बादरीचे मत, अशी व्यवस्था या सूत्राची शंकराचार्य करतात वल्लभाचार्य म्हणतात कीं बादरी हा आचार्य युक्तिवाद करणारा. युक्तीच्या धोरणानें ब्रह्मवादाची व्यवस्था दुसऱ्या प्रकारें करारी, असे हा बादरी मानतो यावर वल्लभाचार्यांनी जैमिनि, आश्मरथ्य, आणि बादरी ह्या आचार्यांची विचारपद्धति कशा आहे, हे दाखविलें आहे हा लेख वल्लभाचार्यांचा रमणीय आहे आचार्य ते कोण? प्राचीनकाळी निरनिराळे आचार्य एका ठिकाणीं मिळून मीमांसा करीत. निरनिराळ्या विषयावर जितका मिळून एक सिद्धांत होईल तितकें साऱ्या आचार्यांचें मत अशीं मतें आचार्यांचीं मतें या नावानें ग्रंथांतरीं प्रसिद्ध आहेत. अशीं आचार्यांचीं मतें सत्तावीस सूत्रांपर्यंत आलीं आहेत हा एक आचार्यवर्ग हे नुस्ते शब्दाचा विचार करणारे, असे वल्लभाचार्य म्हणतात शब्द आणि अर्थ या दोहोंचा विचार करणारा जैमिन्याचार्य. मागील •पुढील विशेषण

30 In order that the form of the Supreme Spirit may be concei ell, the descriptions, that he is as big as a span, that he is in the heart, that he has hands and feet, are given in the Upanisads, and Shankarâcharya states that this is the opinion of Bâdari Vallabhâchârya observes that Badari adjusts the interpretation of texts and believes that preference should be given to arguments *Vallabha distinguishes* in the following way these Âcharyas according to their method of treating a subject His remarks are agreeable The Âchâryas are —Jaimini, Âshmarathya, and Bâdari In ancient times different Âchâryas assembled in a place and investigated a subject The opinions, accepted by them all, are stated as their common opinions. The phrase—in the opinion of the Âchâryas—is well known in ancient Sanskrit-literature Such opinions are stated in the first twenty-seven sûtras This is a class of the Âchâryas by themselves These examine words as such, *while Jaimini examines* words in relation to their senses, and Âshmarathyacharya investigates the relationship between the qualified and the qualifying words—as constituting their senses Badari takes up the sen

सूत्राणि.

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

भावार्थः । प्रादेशमात्रश्रुत्या परमात्मनो निरूपणं क्रियते । कुतः । तया परमेश्वरस्य संपत्तिनिमित्तप्रतिपादनात् । सूत्रस्थतथापदेन प्रादेशमात्रश्रुतिर्निर्दिष्टा । हिपदं समुच्चयार्थकं । इतिर्हेत्वर्थकः ॥ तत्र शंकरः संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते इति ब्रवीति ॥ यद् रामानुजः अस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तशरीरस्य समाराधनभूताया उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनायमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति । तद् रुचिरं ॥ सूत्रस्थसंपत्तेरितिपदस्यानुसंधास्यमानवाक्यस्थसंपादयिष्यामीति पदेन यः संबंधो वल्लभाचार्येण दर्शितः स प्रौढ. ॥ मध्वः तु यथायथोपासते तदेव भवतीति दर्शयतीति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा तु व एनान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति ॥ स होवाच । मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति ,मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति छुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । श० ब्रा० (१०.६,१,११.) ॥

आणि विशेष्य शब्द घेऊन अर्थाचा विचार करणारा आश्मरथ्याचार्य. केवळ अर्थाचाच विचार करून युक्तिवाद कर-

ses of words and argues as to their bearing and relationship

३१. परमेश्वराचें ऐश्वर्य कळावें ह्मणून तशीं (तीं वर्णनें आहेत,) असें जैमिन्याचार्य दाखवितात.

31. Jaimini shows that such descriptions are given for showing the perfection of God.

३१ संस्कृत सूत्रामध्यें 'हि' असे पद आले आहे. त्याचा कोणी 'कारण' असा अर्थ करतात, कोणी 'समुदाय' असा अर्थ करतात. 'तसा' (तथा) हे पद सूत्रांत आले आहे मागें जीं साकारवर्णनें परमेश्वराचीं केलीं आहेत तीं, परमेश्वराचें ऐश्वर्य दाखवितात, असें जैमिन्याचार्यांचें म्हणणें पडलें शंकराचार्यांनीं या सूत्राचा अर्थ असाच केला आहे. रामानुज म्हणतात कीं जैमिन्याचार्य प्राणाग्निहोत्रास धरून त्या साकारवर्णनाचा अर्थ बसवितात. मग आत्मा यजमान, श्रद्धा पत्नी, शरीर हा समिधेचा जुडा, उर वेदी, अंगावरची लव दर्भ, शेंडी ह्मणजे वेद नावाची यज्ञसंबंधी दर्भमुष्टि, हृदय तो यूपस्तंभ, इच्छा हें आज्य, क्रोध हा पशु, आणि तप हा अग्नि, आणि दम हा पशु मारणारा अशा प्रकारें नित्य नित्य जो होम करायाचा त्या होमास उद्देशून तीं ईश्वराचीं वर्णनें आहेत तेणेंकरून परमात्म्याचें ऐश्वर्य समजतें "तो वैश्वानर आहे, सूर्यचंद्र त्याचे डोळे," अशा प्रकारें ह्या वर्णनाची व्यवस्था नीट होते

या सूत्राच्या अर्थाची व्यवस्था करतांना वल्लभाचार्य ह्मणतात कीं उपनिषद्वाक्यामध्यें उपपादन करीन (संपादयि-

31 The term *hi* is used in the sanskrit sûtra Some interpret it into a reason, and others, into a collection The term *such* (tathâ) also occurs in the sûtra Jaimini simply states that the descriptions of the form of the Supreme Spirit are given in the Upanisads to show His Majesty (sampatti) This is the way Shankarâchârya interprets this sûtra Râmânuja states that Jaimini adapts the interpretation of this sûtra to the Upanisad text which spiritulizes the Agnihotra rite, and thus explains the description of the form of the Supreme Spirit Then the following is properly interpreted 'The Supreme Spirit is the sacrificer, faith is his wife, the body is the bundle of sacrificial fuel, the chest is the altar the down on the human body is the Barhi, the tuft of hair on the head is the Veda or the bundle of grass, the heart is the sacrificial pillar, a desire is the clarified butter, a passion is the sacrificial animal, the spirit of austerities is the sacrificial fire the power of subduing passions is the priest, who kills the animal' The descriptions of the form of the Supreme Spirit refer to the performance of such permanent sacrifice They discover his perfection The interpretation of such texts as, "He is the Vaishvânara, his eyes are the Sun and Moon" is thus ad

सूत्राणि.

आमनंति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

भावार्थः । चकारः समुच्चयार्थः । सर्वं पर्यालोच्य बादरायणाचार्यः स्वमतं सिद्धांतयति । किं तत् । अस्मिन् नामाऽनुसंधास्यमानवाक्ये परब्रह्मरूपं परमात्मानमामनंतीति वल्लभाचार्यः ॥ इद सूत्रस्वारस्यं तन्निरूपितं ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति सर्वानिंद्रियकृतान् दोषान् वारयतीति तेन वरणा सर्वाणींद्रियकृतानि पापानि नाशयतीति तेन नाशी भवतीति कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च य: संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति ॥ जा० उ० (२.) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

व्यामि) असे जें पद आलें आहे, त्यास धरून सूत्रामध्यें ऐश्वर्य (संपत्ति) या शब्दाचा उपयोग केला आहे. मध्वाचार्य म्हणतात या सूत्रार्थ इतराच कीं जशी जशी ज्याची उपासना तसा तसा त्याला देव. या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणप्रमाणें ' अरे बा, ज्याना विदित आहे अशा देवाना सर्व विश्वरूपीच (प्रादेशमात्र) जणों प्राप्त झाला." " विश्वरूपी ज्या प्रकारें मला कळतो तसें मी रे. त्याना (ईश्वराच्या अवयवाना) वर्णन," मस्तकाला हात लावून हा वैश्वानर वरती आहे (भू: भुव. स्वः याना मागें टाकून या-

justed. In interpreting this sutra Vallabhâchârya observes —that the term *Sampatti* (perfection) refers to the verb *will accomplish* (Sampâdayisyâmi) in an Upanisad text Madhvâchârya states that God is unto His worshippers according to the spirit in which he is worshipped The following is the translation of the Upanisad texts connected with this sûtra "Those gods, who know it, see the Supreme Spirit pervading the whole universe (Prâdeshamâtra)." "I will explain the different attributes of the universal Spirit as they are known to me." "Putting his hand upon his head, he said that the Supreme Spirit is on high;

३२. आणि ह्यामध्यें ते त्याला वेदद्वारा वर्णितात.

च्यावरती द्युलोक) (असे अरे तो बोलला)." "डोळ्याकडे दाखवून हा सूर्य वैश्वानर (सुतेजा) असे तो बोलला नाकपुड्याकडे दाखवून हा वायु वैश्वानर असे तो म्हणाला मुखातील आकाश दाखवून हें अफाट वैश्वानर. तोंडातली जळें दाखवून तो म्हणाला हे द्रव्य वैश्वानर" "हनवटीस दाखवून हे स्थान (पृथ्वी) वैश्वानर" अशा रीतीनें ह्या अवयवाची आणि वैश्वानराची मिळून एकवाक्यता शतपथ ब्राह्मणात केली आहे ती करताना संपन्न होणे ह क्रियापद योजलें आहे त्याच्या धोरणाने सरकृत सूत्रात संपत्ति हे पद योजिल आहे. म्हणून ह्या वाक्यावरून सूत्रार्थ स्पष्ट होतो

३२. पुढे जे उपनिषद्वाक्य घेतल आहे त्यास उद्देशून या सूत्रात 'ह्यामध्ये' हे पद घातले आहे सूत्रांतील ते म्हणजे आचार्य निरनिराळ्या भाष्यकारानी सूत्रार्थ केला आहे वल्लभाचार्यांनी या सूत्राच स्वारस्य चागले वर्णिलें आहे त्याच्या वेदाचे अवलोकन करून आपल्या मताचे समर्थन बादरायणाचार्य करितात त असे की परब्रह्म म्हणजे परमात्मा ह्याच स्वरूप काय ? हे या सूत्रात सागितल आहे. उपनिषद्वाक्याच भाषातर जेथे त्याने सूत्रार्थ स्पष्ट कळेल "जो हा अनत अव्यक्त आत्मा, तो हा मुक्त न झालेल्यामध्यें आहे म्हणून तो मुक्त

(४—५)

32. And in this they describe him by means of the Veda.

pointing to his eyes, he said that the Sun is the Supreme Spirit, pointing to his nares, he said *that the air is the Supreme* Spirit, pointing to the space in his mouth, he said that this universal space is Vaishvânara, pointing to the waters in his mouth, he said all substance is Vaishvânara, pointing to his chin, he said that *this earth is Vaishvânara*" This is the way the Shatapatha Brâhmana, in harmonizing the different *descriptions of the members of* the human body and of Vaishvânara, uses the term *will accomplish*, and, in reference to it, the term perfection (Sampatti) is used in the sûtra Hence the sûtra is explained by this Upanishad text

32 The term *in this*, used in the sûtra, has a reference to an Upanishad text *to be translated* The term *they* in the sûtra refers to the Âcharyas Of all the different commentators on this sûtra, Vallabha shows well what the spirit of the sûtra is *Badarayana* after the examination of the Veda, states his opinion It is this The Supreme *brahma* or essence *is the Supreme* Spirit. This sutra explains what its form is The translation of *the text*, quoted in connection with this sûtra, will elucidate it

This infinite and unmanifested *soul exists in those* who are not emancipated, and, therefore, it is not emancipated If asked where *does it abide*? Then (*it* abides) in the Varana and in the Nashî. (Of them) which is the

झाला नाहीं यत्सामर्थ्य तो आहे असें (विचारल्यास) वरणा आणि नाशी यांमध्यें तो आहे असें (उत्तर) त्यांमधील कोणती वरणा आणि कोणती नाशी? असें विचारल्यास सर्व इंद्रियांनीं केलेल्या पापाचें जी वारण करते ती वरणा, सर्व इंद्रियांनीं केलेल्या पापाचें जी नाशन करते ती नाशी आणि त्याचें स्थान त्यांतील कोणतें? असें विचारल्यास भिवयांच्या आणि नाकाच्या मधील जो सांधा तो हा द्युलोकाचा आणि ब्रह्मलोकाचा सांधा." अत्रीनें याज्ञवल्क्यास प्रश्न केले, आणि याज्ञवल्क्यानीं वरील उत्तरें दिलीं असा वर्णनाचा पूर्वापरसंबंध आहे हें वर्णन जाबाल उपनिषदांत आलें आहे

Varaṇâ and which is the Nâshî? That is Varaṇâ, which wards off the sins committed by all the senses. That is the Nâshî which destroys the sins committed by all the senses. What is its seat? Then that junction of the nose and the eye-brows, which is the junction of the firmament and heaven."

उपसंहार.

आर्यविद्येशीं बादरायण सूत्रांचा संबंध काय, याचा विचार केला पाहिजे कारण सूत्रार्थ नीट समजण्याकरितां त्यांचा पूर्वापर-भाव लक्षांत आला पाहिजे उपनिषदांतील सिद्धांतांचा अनुवाद बादरायण आपल्या सूत्रांत करितात उपनिषदें आणि संहिताब्राह्मणादि ग्रंथ ह्यांचा परस्पर संबंध काय आहे ? संहिता आणि ब्राह्मण यामध्यें विशेषकरून कर्मकांडाचें विवेचन आहे, उपनिषदांमध्यें ज्ञान-काण्ड आणि उपासना-काण्ड वर्णन आहे अशी परंपरा चालत आलेली आहे परंतु हे सारे ग्रंथ एकाच वेळीं उत्पन्न झाले असें ह्मणतां येत नाहीं अस्तु इतिहासदृष्ट्या उपनिषदांची परीक्षा केली असतां, त्यामध्यें स्पष्ट असें आढळतें की वैदिकपरंपरेस दोष दिलेला असतो. वैदिकपरंपरा ती कोणती ? वैदिकपरंपरेप्रमाणें यज्ञ मुख्य ब्राह्मणादिजातिव्यवस्था मुख्य आर्यांचें वर्चस्व मुख्य अनार्य नीच अशी समजूत मुख्य ऐहिक सुख मुख्य, तसेंच पारमार्थिक सुख ह्मणजे स्वर्गवास मुख्य संहिता, ब्राह्मण हे वेदग्रंथ मुख्य या गोष्टींच्या विरुद्ध संहिता किंवा ब्राह्मण यामध्यें एकहि वचन सांपडणार नाहीं परंतु उपनिषदांमध्यें या गोष्टींच्या विरुद्ध वचनें आढळतात पुढील उपनिषद्वाक्य या संबंधानें विचार करण्याजोगें आहे "अदृश्य, अग्राह्य, ज्याला गोत्र नाहीं, ज्याला ब्राह्मणादि वर्ण नाहीं, ज्याला

SUMMARY

The question now to be answered is—what is the relation between the Uttara Mimânsâ-sûtras and the Vedic literature? To answer this question, it is necessary that the antecedents of the *sutras should be known*, and that they should be adequately interpreted. The Upanisad literature had grown before Badarayana, who generalizes its statements and doctrines. What is the relationship again between the Upanisad literature and the Sanhitâ and the Brâhmana works? The latter are devoted to the *explanation* of the arrangement of sacrifices, while the former discuss philosophical questions about the *destiny of man* and propose solutions condemning in directly the Vedic polity itself—*the polity of exclusion* based upon the prestige and the superiority of the conquering Âryas. The tradition about the Sanhitâ, Brahmana and Upanisad works is that the first two prescribe principles of devotion and sacrifice, and the last, the higher principle of divine knowledge *sometimes referring to principles* of devotion. But the tradition is based upon the assumption, *which can not be accepted*, that all these works were composed or revealed at the same time. Suffice it to remark that when the Upanisads are examined from an historical point of view, it appears that they condemn *often* the Vedic polity which is thus to be distinguished. The Vedic polity considers sacrifice to be principal caste to be important maintenance of the prestige of the Âryas

डोळे आणि कान नाहीत, ज्याला हातपाय नाहीत, तें नित्य" यामध्ये ब्रह्मास गोत्र नाहीं, आणि वर्ण नाही असें निरूपण केलें आहे. पुन पुढील उपनिषद्वाक्य विचार करण्याजोगें आहे. "हे नाश होणारे, (हे) अशक्त, अष्टादशजण (सोळा ऋत्विज, यजमान आणि त्याची बायको) यज्ञरूपानें दृष्टीस पडतात त्यांतील जे कनिष्ठ कर्म तें हे श्रेष्ठ असें मानून आनंद पावतात. ते मूर्ख पुनरपि जरामृत्यूप्रत पावतात" या वाक्यामध्यें यज्ञाची निंदा केली आहे अशा प्रकारचीं अनेक वाक्यें दाखविता येतील. म्हणून उपनिषदांच्या वेळीं जे आचार्य विचार करीत असत त्यांचा कटाक्ष सत्य काय हें शोधण्यावर असे ते वैदिकपरंपरेस जुमानीत नसत ह्या आचार्यांच्या वेळीं अनार्य लोक प्रबळ झाले होते. निषादादि लोक आपणास राजे म्हणवून यज्ञ करू लागले होते. उपकृष्ट म्हणून एक आर्य आणि अनार्यांची मिश्रित जात उत्पन्न झाली होती हे एकजातीचे संस्कृत बोलूं लागले होते पूर्वीसारखी शुद्ध संस्कृत भाषा बोलण्यात येत नव्हती असतु हे असे लोक प्रबळ होऊन वैदिकपरंपरेविषयी वाद करूं लागले होते त्या वेळीं वैदिकपरंपरेस अनुसरणारे आचार्यहि स्वस्थ बसले नाहीत अनेक प्रकारच्या विषयावर आचार्य सभा करून विचार करूं लागले अशा विचाराचा वर्णन उपनिषदांत केलें आहे. छा० उ० (५ ११.१) एथ असें वर्णिलें आहे कीं प्राचीनशाल औपमन्यव,

essential, the non Âryas to be inferior, and the happiness of this life to be an object of desire, it recommends heaven as a reward, and esteems the Sanhitâ and the Brâhmana works as a revelation Against these not a word is to be found in the Sanhitâ and the Brâhmana works, while in the Upanisads direct texts occur which condemn the pretensions of the conquering Âryas. The following Upanisad texts deserve an examination in this connection "What is invisible, what is incomprehensible, what is *above the Gotra-distinctions*, what has not *the colour of the Brâhmana*, what has not ears and eyes, what has not hands and feet—that is *permanent*" This text states that Brahma or the Supreme Spirit, has neither a *Gotra* nor *colour*. Take other Upanisad-text of the same kind, "This is destructible, (this is) feeble—eighteen persons (sixteen officiating priests, the sacrificer and his wife) are seen in the form of a sacrifice, and enjoy themselves believing *what is low to be high They are fools* Again they subject themselves to the miseries *of old age* and *death*" (The Italics are ours) This text directly condemns sacrifices Such texts can be multiplied. The conclusion is that the Âryas at the time of the Upanisads were more devoted to search after truth than to the advocacy of their prestige They did not care for the Vedic polity We have elsewhere characterized this period as the times of the Âchâryas Now the influence of the non Âryas predominated Such abori

सत्ययज्ञ पौलुषि, इंद्रद्युम्न भाल्लवेय, जन शार्कराक्ष्य, बुडिल आश्वतराश्वि या नावाचे मोठे विद्वान, मोठे श्रोत्रिय सभा करून विचार करीत. ब्रह्म काय, आत्मा काय? या वेळीं लौकायतिक लोक- हि प्रबळ होते असें वाटते पाणिनीनें नास्तिकाचें वर्णन केलें आहे. भारतादि ग्रंथांत नास्तिकवाद वारंवार पुष्कळ आढळतो लौकायतिक पंडिताचा मुख्य सिद्धांत असा कीं जेवढें म्हणून या लोकसंबंधीं आहे तेवढें मुख्य, आणि विचार करण्याजोगें प्रत्यक्ष प्रमाण काय तें ग्राह्य बाकीं प्रमाणें ग्राह्य नाहींत हें कसें? लौकायतिक लोक अनुमान, उपमान, शाब्द मानीत नव्हते कीं काय? हीं प्रमाणें ते मानतात परंतु या प्रमाणास स्वातंत्र्य नाहीं, हीं सारीं, प्रत्यक्षमूलक. अशी ते व्यवस्था करतात तसेंच सांख्य मत प्रबळ होतें प्रकृति आणि पुरुष या दोहोंपासून सर्व जगत् उत्पन्न झालें पुरुषास ज्ञान आहे प्रकृतीस मुळींच ज्ञान नाहीं दोहींच्या योगानें जगताची प्रवृत्ति होते. यास ते अंधपंगुन्याय म्हणतात प्रकृति आंधळी पण तीस चालतां येतें पुरुष डोळस पण त्यास पाय नाहींत प्रकृतीच्या खांद्यावर पुरुष बसला म्हणजे तो जसा मार्ग दाखवील तसें प्रकृतीस चालतां येतें असो प्रकृति दोन प्रकारची आहे एक व्यक्त आणि दुसरी अव्यक्त प्रकृति सर्वथैव जड आहे राजकीय व्यवस्थेवरून या सिद्धांताची व्यवस्था केली असता दोहांमध्यें साम्य किती आहे हें कळून राजा ज्ञानी असतो व

ginal tribes as the Nisâdas assumed the distinction of being princes and aspired after the performance of sacrifices. A mixed class, originating in the inter marriages of the Âryas with the non Âryas, was known by the name of Upakrusta. They spoke a kind of inferior Sanskrit. They could not thoroughly master the classical Sanskrit of the Vedic Âryas. They discussed the bearings of the Vedic polity, the *followers of which could not be quiet at such a crisis*. The Vedic Âcharyas then often held meetings and thought about their position, discussing a variety of questions. *This fact is* mentioned in an Upanisad. The *Chhândogya Upanisad* (V 11,1) states—Prachinashali Oupamanyava Satyayajna Poulusi, Indradyumna Bhallaveya Jana Shârkarâksa Budila Ashvatarashvi—these learned Âchâryas and Shrotriyas met and investigated the questions—what is Brahma and what is soul? Secularists or Loukâyatikas we have grounds to believe, possessed influence at this time. Panini mentions Atheists, Fatalists and Sceptics. The Mahâbhârata abounds with discussions between them and pious Âryas. The main proposition of these Loukâyatikas is that *whatever appertains to this world and its happiness* exclusively deserves attention. The *only proof admissible* is sensuous perception. The other methods of proof are inadmissible. How is this? Did not Loukayatikas admit inference, analogy, *and testimony as proofs? These* methods of proof they could not

आज्ञा त्याच्या स्वाधीन असते. लोकांस त्याला वागविता येतें. परन्तु इतकेंहि असता तो चारचक्षु राजमंडळाच्या स्वाधीन राजमंडळ काही विचार गुप्त रीतीनें करतात, आणि काही विचार उघड रीतीन करतात पुन त्या वेळच्या सामाजिक स्थितीशीहि या सिद्धांताचा संबंध आहे तो असा – संसारात पुरुष डोळस आणि जाणता, पण त्यास संसार करता येत नाही मायको अज्ञान, पण संसार चालवायाचे काम तिचें. तिच्या मनातील सारें पुरुषास कळत नाही

उत्तर मीमांसेची सरणी कशी आहे याचें थोडं निरूपण केलं पाहिजे लोकायतिक, सांख्य, किंवा दुसऱ्या नास्तिक सिद्धांताचा कोणी पूर्वपक्षकार उपन्यास करीत आणि आपल्या मतास उपनिषदादि ग्रंथात आधार आहे असें पूर्वपक्षकार म्हणत यावरून वाद होताना दोन गोष्टी निष्पन्न होत एक वेदान्त सिद्धांताचा आणि त्याच्या उलट नास्तिक सिद्धांताचा उपन्यास आणि दुसरें दोन्हीहि मताप्रमाणें उपनिषद्वाक्याना अर्थ मत्येक उपनिषदामध्यें पूर्वपक्ष आणि त्याचें समाधान आहेच सांख्य मतातील प्रधान म्हणजे प्रकृतीचें उपनिषदामध्यें वर्णन झालें आहे, किंवा जीवाचें किंवा पुरुष म्हणजे परमेश्वराचें किंवा अग्नीचें, किंवा भेन करणाऱ्या दोघी प्रतिबिंबित जें ब्रह्म त्याचें, किंवा कोणी अंतर्यामी आहे त्याचें, किंवा इंद्रियचालक देवतांचें असा वाद उत्पन्न झाला यासंबंधीं जी जी उपनिषद्वाक्यं पूर्वपक्षकारांना वाटलीं

but recognize. They recognized these proofs only so far as they are based on direct sensuous perception This was the way they adjusted their methods of proof The Sânkhya system of philosophy existed, in one form or other, before the sûtras of Bâdarâyana Its main doctrine is—a material essence known as Prakriti, and a spiritual essence known as Purusa—these two together form and regulate the universe The Purusa is intelligent, the Prakriti has no intelligence whatever It is simply material The co-operation of these two is characterized as the Andha-pangu nyâya The Prakriti, though material and, therefore, blind can move, because it possesses the power of motion The Purusa, though he has eyes and intelligence, cannot move, because he has no legs The Purusa, therefore, mounts the shoulders of the Prakriti and leads her as he pleases The Prakriti exists in two conditions—manifested and not manifested Notwithstanding all this it is always material Between the political system of the time and this philosophical system, there is much analogy. The prince is intelligent and has the power of putting the political machinery into motion. He can lead the people as he pleases Notwithstanding this, he can not personally move in any matter He must depend upon his ministers and followers Some of the principles of these ministers and followers are known and others, concealed Suffice it to remark that there is considerable analogy again between the domestic

त्याचा अर्थ बादरायणांनी लावून, त्या सर्वांमध्ये परब्रह्माचेंच निरूपण केलें आहे असें सिद्ध केलें. परंतु अद्वैतसिद्धांताप्रमाणें परब्रह्म ते निराळें, द्वैतसिद्धांताप्रमाणे परब्रह्म तें निराळें, रामानुजसिद्धांताप्रमाणें परब्रह्म तें निराळें, आणि वल्लभसिद्धांताप्रमाणे परब्रह्म तें निराळें. एकाच सूत्राचा चार रीतीनें अर्थ शंकराचार्यादि बसवितात. आणि सूत्राच्या संबंधानें आपआपल्या मताचा उपन्यास करतात. ह्या सर्व गोष्टींचा उलगडा प्रत्येक सूत्राच्या टिपेंत आम्हीं केला आहे परंतु या पादांतील २८–३२ पर्यंत सूत्रें पहावींत. म्हणजे त्यावरून जैमिनि, बादरि आणि आश्मरथ्य इत्यादि आचार्यांचीं मतें काय होतीं तीं लक्षांत येतील आणि यासंबंधीं वल्लभाचार्यांनीं जो उपन्यास केला आहे आणि या आचार्यांच्या मतांचें तारतम्य जें वर्णिलें आहे तें अवलोकन करण्याजोगें आहे.

system and this system of philosophy. A husband is intelligent and can lead his family. But the wife, though ignorant, can move. The co-operation of both works a family. But some of the plans of the wife are known and others, concealed from the family circle. It is necessary to point out the method of discussion in the *Uttara-Mîmânsâ*. The Loukâyatikas, the Sânkhyas, and Atheists are referred to, and their statements, are brought forward in the form of objections, and the opponent bases his objections upon Upanisad texts. Bâdarâyana makes a reply in his sûtras. Thus the question of interpretation is raised. In this connection a doctrine of the Vedânta system *is expounded, and both the opponent* and Bâdarâyana offer two interpretations of the Upanisad texts. Both the objections and a reply are given in a sûtra itself. The subject of discussion in this chapter is—whether Upanisad texts describe the *Prakriti* of the Sânkhya-system or *the human spirit* or Personal God or Fire or the spiritual essence in the human heart or a Power abiding in the heart or some god, who controls the human senses as the essence of whatever exists or Brahma. All *the texts* which the opponent produces are interpreted by Bâdarâyana and applied to the Supreme Spirit. But the Supreme Spirit is differently described by the Advaitas, by the Dvaitas, by the Vishistâdvaitas and by the Shuddhâdvaitas *or by Shankarâ*chârya, Madhvâchârya, Râmanuja and Vallabha. Each of these interprets the same sûtra, so as to

conform it to his own system. The nature of this interpretation, the distinctive doctrine of each system and the bearing of the Upanisad texts connected with the sûtra are fully explained in foot notes. The sûtras from 28-32 disclose the doctrines of such Âchâryas as Jaimini, Badari, and Ashmarathya, and the description of Vallabha, pointing out the distinctive features of their methods is already given as it deserves the special attention of the reader.

सूत्राणि.

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

भावार्थः । द्यौश्च भूश्च आदी येषां ते द्युभ्वादयः । तेषामायतनं द्युभ्वाद्यायतनं । तच्च परब्रह्म । किं कारणं । आयतनशब्दसंबंधेनोपनिषद्वाक्येष्वात्मशब्दस्य प्रयोगः । किं पुनः । तदायतनं वायुः प्रधानं जीवो वेति पूर्वपक्षे कृते सिद्धांतस्तु तद् परब्रह्मैवेति शंकरः ॥ आत्मशब्दाद् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेवेति मध्वः ॥ कारणे हि कार्यमोत भवति सेतुत्व च युज्यते तज्ज्ञानेनाऽमृतप्राप्तेः । अभेदेपि ब्रह्मविदाप्नोति परमितिवदर्थः। तस्मादबाधितार्थत्वाद् लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युभ्वाद्यायतन ब्रह्मैवेति वल्लभ ॥ मन प्रभृति जीवोपकरणाधारत्व च सर्वाधारस्य परस्यैवोपपद्यते । इतश्च परमपुरुष इति रामानुज ॥ एतेषा चतुर्णां सिद्धांताना पूर्वमेवाऽस्माभिर्यो भेदो दर्शितस्तमनुसधाय सूत्रार्थे करणीयः । तृतीयपादस्थानां सूत्राणा विषयस्तु द्योर्भुवश्चान्येषां च य आधारस्तत् परब्रह्म । द्वितीयपादे तेषां यदाधेयं तत् परब्रह्मेति विचारितमिति पादसगति । कुत्र चिद् वाक्यसमन्वयेन कुत्र चिद् लक्षणया कुत्र चिदुपमानोपमेयत्वसबंधेन वा व्यवस्थाप्यते उपनिषद्वाक्यानि । तेषा च ब्रह्मपरत्वं निर्णीयते ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथ अमृतस्यैष सेतुः । मु० उ० (२.२,५.) ॥ वायुर्वै गौतम तद् सूत्र । वायुना वै गौतम सूत्रेणाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंति । बृ०

आ० उ० (३.७,६.) ॥ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा । छा० उ० (६.८,४.) ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतं । मु० उ० (२.१,१०.) ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं । मु० उ० (२.२,११.) ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । क० व० (४ १०.) ॥ स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । बृ० आ० उ० (४.३,१३.) ॥

तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि सर्ववेदांतवाक्यानि त्रिविधानि । मतांतरनिराकरणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते मतांतरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूपनिर्णयः । तदनु मतांतरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यंते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि निःसंदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः। संदिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यंतर्यामिप्रतिपादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेति वल्लभो ब्रवीति ॥

पहिल्या अध्यायाचा तिसरा पाद.

१. उपनिषदामध्यें आत्मा-शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्यावरून पृथ्वी, आकाश, इत्यादिकांचें स्थान परब्रह्म.

१. ह्या साऱ्या पहिल्या अध्यायामध्यें उपनिषद्वाक्यांत परब्रह्माचें वर्णन कसें झालें आहे हा विचार चालला आहे त्यांत मागील पादामध्यें आधेय या संबधानें उपनिषदांतील जीं वाक्यें आहेत त्यांचा विचार केला. अमुक विषयामध्यें परब्रह्म आहे, अशा स्थळीं परब्रह्म आधेय, आणि ते विषय त्याचा आधार या पादामध्यें परब्रह्म दुसऱ्याचा आधार आहे; असें वर्णन ज्या उपनिषद्वाक्यांत आलें आहे त्याचा विचार केला आहे अशी निरनिराळ्या पादांची संगति आहे एकंदर साऱ्या अध्यायामध्यें उपनिषद्वाक्यांत परब्रह्माचें वर्णन कसें आहे, आणि त्या उपनिषद्वाक्यांची व्यवस्था कशी करावयाची, त्यांच्यांतील विरोधाची उपपत्ति कशी करावयाची, आणि त्यांची एकवाक्यता कशी करावयाची, असा विचार चालला आहे. कोठें कोठें निरनिराळ्या उपनिषद्वाक्यांचा समन्वय करून, कोठें कोठें लक्षणा करून, कोठें कोठें उपमानोपमेयत्वसंबंध करून उपनिषद्वा-

THE THIRD CHAPTER OF THE FIRST ADHYÂYA.

1. The term Âtmâ being (used in the Upanisads), the earth, the heavens and others are the seat of the Supreme Spirit.

1 The term used in the sûtra is *sva*, which stands for Âtmâ or the soul In the first book of the system of Bâdarâyana, the attributes of the Supreme Spirit *described in the Upanisads are* examined In the preceding *chapters, the Upanisad texts* which describe it as *abiding* (Âdheya) *are examined Certain* objects are the seat or Âdhâra of *the Supreme Spirit*, *and the* Supreme Spirit itself abides in them In this chapter the Supreme Spirit as the seat of other objects is examined This is the connection between the different chapters of this book, which quotes *Upanisad texts* describing the Supreme Spirit, adjusts them, explains what appears to be discrepant, and shows how the different texts harmonize with one another The methods employed for this purpose are—collation of passages, explanation by means of metonymy and the determination of the bearing of passages by means of analogy

The purport of the above sûtra is—the Supreme Spirit is the seat of such objects as the earth

क्याची व्यवस्था करायाची आणि त्याचा कटाक्ष परब्रह्मावर आहे असा निर्णय करायाचा.

वरील सूत्रामध्यें आकाशाचा जो आधार तें परब्रह्म. पृथ्वीचा जो आधार तें परब्रह्म आकाश आणि पृथ्वी याशिवाय दुसऱ्याचाहि आधार परब्रह्म हें कशावरून सिद्ध होतें? पुढें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यामध्यें आकाशाच्या आधारानें जें वर्णन त्यामध्य आत्मा शब्द आढळतो म्हणून आधार तें परब्रह्म सांख्य मतांतील प्रकृति तो आधार नव्हे, किंवा वायु नव्हे, किंवा जीव नव्हे इतकाच अर्थ शंकराचार्यांनीं या सूत्राचा केला आहे मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं विष्णुच पृथ्वीचा किंवा आकाशाचा आधार वल्लभाचार्यांचें मत विचार करण्याजोगें आहे कारणामध्यच कार्य आहे, त्यास सोडून नाहीं, असें म्हटल्यानें अमृताचा सेतु तो आहे, असें ज वर्णन आहे त्याचा उपपत्ति करता येते कारण सेतूच्या ज्ञानानें अमृताची प्राप्ति म्हणून कार्यामध्यें आणि कारणामध्य भेद नाहीं अस असताहि जो ब्रह्म जाणतो तो उत्तम पद पावतो, इत्यादि वाक्यांमध्य जसा भेद उगीच मानायाचा तसा भेद मानून परब्रह्म कार्य आणि कारण दोन्हीहि आहे असा सिद्धांताचा बोध होतो पुन परब्रह्म सर्वव्यापी आहे म्हणून तें आकाशाचा आधार असेहि म्हणता येतें रामानुज असें म्हणतात कीं जीव, त्याचें शरीर, आणि त्यांची सारीं साधनें या सर्वांचा आधार परमपुरुष

आश्मरथ्याच्या मतानें अनुरोधानें नि-

and the heavens, as also of other objects How is this proved? The Upanisad texts to be quoted state that in connection with the description of the seat or the support of the heavens, the term Âtmâ (soul) is used. Hence the seat is the Supreme Spirit, and not the Prakriti of the Sânkhyas, nor air, nor the human spirit This is the commentary, Shankarâchârya offers on this sûtra Madhvâchârya states that Visnu alone is the support of the earth and the heavens. The interpretation of Vallabhâcharya deserves close attention The effect is identical with the cause, or the effect is in the cause The one cannot be separated from the other Such a proposition alone can explain the statement that the Supreme Spirit is the bridge of immortality, because the knowledge of the bridge secures immortality Hence there is no distinction between the Supreme Spirit (cause) and phenomena (its effects) Though such is the case, a distinction between the cause and its effects is merely supposed for explaining such passages as He who knows the Supreme Spirit, attains to the highest seat, and for enabling man to conceive the relationship between the first cause and its effects Again, because the Supreme Spirit is omnipresent, the statement that it is the seat of the heavens, is reasonable. Râmânuja states that the highest person is the support of the human spirit, the peri-spirit, and all its means.

We have often stated that different commentators interpret the same sûtra in different ways

स्वनिराळे भाष्यकार सूत्रार्थ बसवितात असें वारंवार सांगितलें आहे. वेदांतसिद्धांताला आधार सूत्राचा, आणि सूत्राला आधार उपनिषद्वाक्याचा. म्हणून उपनिषद्वाक्याचा विचार करणें आवश्यक आहे. या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें.

"ज्यामध्यें आकाश, पृथ्वी, आणि अंतरिक्ष माळलेलें (ओत) आहे, (आणि) साऱ्या प्राणासहवर्तमान मन ज्यामध्यें माळलेलें आहे, तोच एक आत्मा असें जाण दुसऱ्या गोष्टी सोडून दे. अमृताचा हा सेतु" "अरे गौतम, तें सूत्र वायु. त्याच सूत्राच्या योगानें हा लोक, परलोक, आणि दुसरीं सारीं स्थूल भूतें गुंतवून टाकलीं आहेत." "हे सोम्य, या ज्या साऱ्या प्रजा त्याचें उत्पत्तिस्थान सत्, त्याचें स्थान सत्; प्रलयकाली त्याचें स्थान सत्." "जो पुरुष त्यातच हें सारें विश्व, त्यातच हे (अग्निहोत्रादि) कर्म, त्यातच हें ज्ञान, म्हणून अमर तें परब्रह्म." "पुढें ब्रह्मच हें अमृत; मागें ब्रह्म; दक्षिणेकडे ब्रह्म, उत्तरेकडे ब्रह्म; खालीं ब्रह्म; वरती ब्रह्म; ब्रह्मच पसरलें आहे, हें चोहोंकडे आहे, हें उत्तम आहे" "ज्याला एथें नानाप्रकार दिसतात, त्याला मृत्यु पुन: पुनः आहे." "जसा मिठाचा खडा सारा आतून बाहेरून एकरसच, भेद नाहीं. तसें रे हें जें सारें महद्भूत ब्रह्म, अनंत, अपार, आतून बाहेरून एकरस असा आत्मा (प-रमात्मा)"

so as to adapt it to their systems. The Vedanta philosophy depends upon the *sûtra of Bâdarâyana*, and the sûtra of Bâdarâyana depends upon the Upanisad texts Hence the examination of the last is necessary.

The following is the translation of the Upanisad texts bearing upon this sûtra. "Know that one to be the soul in which the mind and all that breathes, the *earth, the firmament, and* the heavens are woven Leave all other things aside This is the bridge of immortality" "Oh Goutama, that thread is air by which this region, the other region and all the gross elements *are tied together*" "*Oh Soumya*, the existent (sat) is the origin of all these creatures, the *sat* sustains all these creatures, and at the time of the universal destruction, the *sat* is the seat of all these creatures." The whole of this universe is in the person. In him is all activity (like the *Agnihotra*-sacrifice) *in him* is this knowledge, and, therefore, immortal is the Supreme Spirit"

The Supreme Spirit (Brahma), the immortal is, indeed in front or in the east the Supreme Spirit is behind or in the west, the Supreme Spirit is in the south and in the north, the Supreme Spirit is above and below, it is spread on all sides, it is universal, it is highest" "He, who sees a variety instead of unity, dies *again and again*. *As a crystal* of salt is one juice inside and outside without any distinction, so the Supreme Spirit is all essence of knowledge, infinite, boundless, this great existence—one juice inside and outside

सूत्राणि.

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

भावार्थः । यो मुक्तस्तेन ब्रह्मोपगम्यमित्युपनिषद्वाक्येषु निरूपणाद् द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मेति सिद्धांत. ॥ के मुक्ता. । देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या । ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ च द्वेषः । तदुच्छेददर्शनाद् भय मोहश्चेत्येवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रांत. संततः सर्वेषा न प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाऽविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्ता. । तैरुपसृप्य गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतन प्रकृत्य व्यपदेशो भातीति शंकरः ॥ मुक्तोपसृप्य न वायुर्न प्रधान न जीवो वा ॥ वाग्विमोक एव न वस्तुविमोको वस्तुनो ब्रह्मत्वाद् वाचारंभणमात्रत्वाद् विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानबाध इति वल्लभ. ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशया । क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । मु० उ० (२.२,८.)॥ तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त. परात् पर पुरुषमुपैति दिव्य । मु० उ० (३.२,८.) ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यते कामा येऽस्य हृदि श्रिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते । क० व० (६ १४) तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण । नाऽनुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति । बृ० आ० उ० (४ २,२१.) ॥

२. (पृथ्वीचा आधार, आकाशाचा आधार तें परब्रह्म); कारण असें वर्णन आहे कीं जो मुक्त त्याला ब्रह्म प्राप्त होणार.

2. The Supreme Spirit is the seat of the earth and *the heavens, because* of the statement—he, who is emancipated, will attain to the Supreme Spirit.

---

२. मुक्त कोण? अचेतन जड जो हा देह तोच मी, अशी जी बुद्धि ती अविद्या. आम्हां सर्वांस ठाऊक आहे कीं या जड देहाच्या नादींत आम्ही लागतो. त्याच्या विषयीं आम्हामध्यें पूज्यबुद्धि असते, प्रीति असते. त्याचें कोणी नुकसान केलें कीं आम्हामध्यें द्वेष उत्पन्न होतो. त्याचा नाश होईल कीं काय असा

2 Who is emancipated? Ignorance is the consciousness that this fleshy material body is myself. We are all aware of the *fact that we are attached to this* body, that we esteem it and that we love it. We feel enmity towards those who injure it in any way, and often deludingly ask whether it will be destroyed or not, and are moved by fear. Such

नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

भावार्थ. । अनुमानप्रमाणेनोपनिषद्वाक्यानां सांख्यप्रधानपरत्वं न सिध्यति । कुतः । उपनिषद्वाक्येषु प्रधानवाचकशब्दस्याऽभावात् ॥ तस्याऽचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दो अतच्छब्द इति शंकरः ॥ कोऽपि शब्दो निःसंदिग्धस्तन्मतव्यापको नास्ति । ब्रह्मवादव्यापकास्तु बहवः सन्ति आत्मसर्वज्ञानंदरूपादिशब्दाः॥ अतः संदिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तमिति वल्लभः॥ अनुमीयत इत्यनुमानं परोक्तं प्रधानमुच्यत इति रामानुजः ॥ मध्वस्तु पुराणवाक्यानि गृहीत्वा वेदेषु स पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तम इति ब्रवीति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ।

य सर्वज्ञः सर्ववित् । मु० उ० (१.१.९.) ॥

नाना नाना नावें मात्र सोडायाचीं, परंतु हे जें अनंत ब्रह्मांड दिसतें तें सोडायाचें नाहीं हें नाना वस्तूचें जें ज्ञान त्याचा बाध करायाचा नाहीं तें मिथ्या असें मानायाचें नाहीं वल्लभाचार्यांच्या या प्रतिपादनाचा कटाक्ष काय हें वाचकाच्या सहज लक्षात येईल वल्लभ परिणामवादी आहेत, हें पुन पुन सागण्याची नको

या सूत्राच्या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "कार्यकारणात्मक ते परब्रह्म (परावर) पाहिलें असता ह्याच्या (म-

to be given up But this infinite phenomenal universe is not to be given up, nor is the knowledge of varied phenomena or objects to be condemned It is not a delusion The reader will easily perceive the bearing of the commentary of Vallabha, Vallabha is a Parinâmavâdi—one who propounds the doctrine of the transformation of the Supreme Spirit into the phenomenal universe

The following is the translation of the Upanisad texts bearing upon this sutra "The knot in the heart of man (consisting of ignorance and the desire it produces), is untied all doubts

३. तद्वाचक शब्द नसल्यामुळें अनुमान (करतां येत) नाहीं.

3 There can be no inference, because there is no term expressive of it.

तुम्याच्या) हृदयातील ग्रंथि (अविद्या आणि तिजपासून होणाऱ्या वासना) सुटतात सारे संशय जातात आणि सारी कर्में नष्ट होतात" "तसें जाणणारा नामरूपापासून मुक्त होतो, आणि उत्कृष्टाच्या पलीकडील जो उत्तम दिव्यपुरुष त्याप्रत पावतो" 'किंवा पर म्हणजे अक्षर म्हणजे माया तिच्या पलीकडील," असाहि परात्पर या पदाचा अर्थ केला आहे "ह्याच्या हृदयामध्यें असणारे जे काम हे जेव्हां सारे सुटतात, तेव्हां हा मृत्यूपासून सुटून अमर होतो आणि एथें ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेतो" "त्यालाच म्हणजे आत्म्यालाच ज्ञानी जाणून ब्राह्मणानें ब्रह्म जाणण्याविषयीं बुद्धि धरावी नानाप्रकारच्या शब्दानीं (नाना रूपानें ध्यान करून) उपयोग नाहीं तसें करणें हें वाणीस दमविणें आहे"

३ संस्कृत सूत्रात "अतच्छब्दात्' हे पद आलें आहे त्याचा अर्थ—'तत्' म्हणजे सांख्य शास्त्रामधील प्रधान त्याचें जें वाचक नव्हे तें अतत् शब्द. उपनिषदामध्यें प्रधानवाचक शब्द नाहींत मग उपनिषदामध्यें जें जें व्याख्यान आहे, त्यामध्यें सांख्य मतातील प्रकृतीचें वर्णन आहे, असें अनुमान करता येत नाहीं मुळीं जर सांख्यमताच्या प्रकृतीचें नावच उपनिषदात नाहीं, तर त्या प्रकृतीचं वर्णन उपनिषदामध्ये

pass away (the effect of) acts, is nullified" "He, who knows that, is emancipated from (the delusive power of) form and names, and attains to the highest Divine Person beyond the highest (conceivable)' The term *Parâtpara* is used in the texts, and is also interpreted into that which is beyond delusion (Mâyâ) or Aksara or Para 'He experiences the happiness of Brahma (Brahmânanda) emancipated from the power of death, when he rises superior to the desires of his heart' 'Knowing it (human spirit) a Brâhmana ought to seek to know the Supreme Spirit. There is no use in contemplating it by its varied names. Doing so is only wearying the tongue'

3 In the sûtra the term *Atat shabdât* is used, and means *not what expresses that, that* standing for the Prakriti of the Sânkhyas There is nothing in the Upanisads expressive of the Prakriti of the Sânkhyas, and the inference, therefore, cannot be drawn that the Prakriti of the Sânkhyas is described in the Upanisads When the name of Prakriti itself is not mentioned in the Upanisads, how can the inference be drawn that the Prakriti is described in the Upanisads? This is the commentary of Shankarâchârya on this sûtra Vallabhâchârya states that there is doubtless not a single term in the Upanisads about the Prakriti of the Sankhyas, while

सूत्राणि.

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

भावार्थः । प्राणभृज् जीवो न द्युम्वाद्यायतनं । कुतः । अतच्छब्दात् । पूर्वसूत्राद् न अतच्छब्दादिति द्वे पदे अनुवर्तेते । तृतीय चतुर्थं सूत्र चैकमेवेति के चिन् मन्यते । शंकराचार्यादिभिस्तयोः पृथक्त्वेन निरूपण कृत । रामानुजेन त्वेकत्वेन ॥ एतैरेव हेतुभिर्न जीवो वायुश्च द्युम्नाद्यायतनं । तत् तु परमात्मेति मध्व ॥ के चन जडधर्माश्चापरे सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज् जीवधर्मा इति । तस्माज् जडजीवविशिष्टाद्वैतवाद एव युक्त इति चेन् नेति वल्लभ ॥

आहे, असें अनुमान यसें काढता येतं ? अशी शंकराचार्यांनी या सूत्रावर व्याख्या आहे या सूत्रावर वल्लभाचार्यांच असें म्हणणें आहे कीं निःसशय सांख्यमताचा उपन्यास करणारा शब्दच मुळी उपनिषदात आढळत नाहीं उलटें ब्रह्माचें निरूपण करणारे अनेक शब्द आहेत उदाहरणार्थ,– आत्मा सर्वज्ञ, आनदरूप इत्यादि म्हणून असें म्हणणें योग्य आहे कीं, जड प्रकृतीचे असे वाटणारे आणि उपनिषदात वर्णिलेले जे धर्म ते सारे ब्रह्माच धर्म हें वल्लभाचार्यांचें मत लक्ष देण्याजोगें आहे. कारण कीं, जडात्मक आणि चिदात्मक जें जें तें सारें ब्रह्माचा परिणाम, असें ते मानतात या सूत्राचा अर्थ लावतांना रामानुज असे म्हणतात कीं, ज्याविषयीं अनुमान करायाचें त्यासहि अनुमान अशी सज्ञा सूत्रात दिली आहे. अनुमान म्हणजे सांख्यमतात व-

there are, on the contrary, many terms in the Upanisad texts descriptive of the Supreme Spirit. For instance, *soul, omniscient, whose form is happiness.* Hence the statement is reasonable that all the qualities, which appear at first sight to describe the Prakriti, really belong to the Supreme Spirit This statement of Vallabhâchârya is important, because he maintains that all that is material and spiritual is the modification of the Supreme Spirit In commenting upon this sûtra, Râmânuja observes that the term *Anumâna* used in the sûtra means *inference* and also *that* about which the inference is made It therefore, refers to the Prakriti of the Sânkhyas, and because there is no reference to this Prakriti in the Upanisads, it cannot be proved to be described in them Madhvâchârya, as is usual with him, quotes texts from the Puranas to support his interpretation of the Upanisads

४. पुनः प्राणभृत् (ह्मणजे जीव किंवा वायु पृथ्वी आकाशादिकांचा आधार नव्हे. कारण तद्वाचक शब्द नाहींत).

4. Again, the Prâna-bhrit, (signifying the human spirit or air, is not the seat of the earth, the heavens and others; because there is no term expressive of it).

गिलेले प्रधान. प्रधानवाचक पद उपनिषदांत नाही म्हणून प्रधान नव्हे मध्वाचार्य आपल्या परिपाटीप्रमाणे पुराणवाक्यें उपनिषद् लावतांना घेतात हें सूत्र लावतांना जें पुराणातील वाक्य घेतलें आहे त्याचा अर्थ असा– "वेदामध्ये आणि पुराणामध्यें त्या पुरुषोत्तमानें वर्णन आहे." या संबंधानें जें उपनिषद्वाक्य आलें आहे तें हें– "जो सामान्येंकरून सर्व जाणतो, जो विशेषेंकरून सर्व जाणतो."

४. या सूत्रामध्ये फक्त "पुन प्राणभृत्" हीं पदें आली आहेत बाकी सर्व पदे मागील सूत्रातील अनुवृत्तीच्या योगानें या सूत्रात येतात. प्राणभृत् शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. एक जीव, आणि दुसरा वायु. प्राणभृत् शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ इतकाच की, 'ज्याच्या पासून प्राणाचें धारण होते तो' असतु उपनिषदामध्यें वायु किंवा जीव, पृथ्वी किंवा आकाश यांचा आधार हे च मागले सूत्र एकच असे कोणी म्हणतात यांपैकी रामानुज आहेत शंकराचार्यांचे म्हणणे असें आहे कीं, हीं दोन सूत्रे पृथक् आहेत. मध्वाचार्य असे म्हणतात कीं, मागे ज्या ज्या हेतूंनें वर्णन केले आहे, त्या त्या

The following is the translation of the texts he quotes "The Highest Person is described (sung) in the Vedas and in the Purânas" The following Upanisad text is also quoted in this connection "Who knows this generally, who knows it particularly"

4 The sûtra simply consists of two terms—*Again, Prâna bhrit.* The rest of the terms of the sûtra are borrowed from the preceding sutra by way of *Anuvritti*, and the term Prâna bhrit means either the human spirit or air. Etymologically it only means that which holds Prâna or breath. Some *commentators maintain* that this and the preceding sûtras constitute only one sûtra Râmânuja is one of these Shankarâchârya, on the contrary, states that the two sûtras are distinct. Madhvachârya observes for reasons already given that either the human spirit or air is not the support of the earth and the heavens The Supreme Spirit is their support Vallabha observes – the human spirit by the practice of Yoga acquires such powers as omniscience or the properties of matter, and therefore, the Sânkhya Prakriti can possess the properties both of matter and of the human spirit Such state-

सूत्राणि.

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भावार्थ । उपनिषद्वाक्येषु भेदनिरूपणात् जीवो ब्रह्मणो भिद्यते । ब्रह्म ज्ञेय द्युभ्वाद्यायतनत्वेन । जीवो ज्ञाता । प्राणभृत्पद पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुसंधास्यमानानि वाक्यानि जीवब्रह्मणो- र्भेदं प्रदर्शयति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तमेवैकं जानथ आत्मानं । मु० उ० (२.२,५.) ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

भावार्थ. । मुंडकोपनिषदारंभे ब्रह्मणः प्रकरणं । तस्मात् प्रकरण- प्रमाणबलात् तत्र यद् यद् निरूपितं तत् तत् परमात्मनि ब्रह्मणि पर्यवस्यति न तु जीवे ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्या- दिभिर्विस्पष्टं ब्रह्मवादः प्रतीयते इति वल्लभ' ॥ इतरेषां तु न विशेषः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । मु०उ०(१.१,३.)॥

हेतूवरून जीव किंवा वायु हा पृथ्वी आकाश इत्यादिकांचा आधार नव्हे तो आधार परमात्मा ब्रह्मच होय. म्हणणें या सूत्रावर असें आहे की, जे कांहीं धर्म जडाचे, किंवा सर्वज्ञत्वादि दुसरे जे धर्म, ते सारे योगाभ्यासाच्या बळानें जीवाच्या अंगीं येतात म्हणून जडाचे आणि जीवाचे दोन्हीहि धर्म प्रकृतीचे अंगीं आहेत, अशा रीतीनें सांख्य मतातील प्रकृतीचें निरूपण करू म्हटलें तर चालणार नाहीं

ments can not be made about the Prakriti

सूत्राणि.

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

भावार्थः । ऋक्संहितामंत्रस्य मुंडकोपनिषदि व्याख्यानं विद्यते द्वा सुपर्णा इत्यादिवाक्ये । तत्रैकः परमात्मा ब्रह्म । अपरो जीवः। पुनः पैंग्युपनिषदि तयोः सत्वक्षेत्रज्ञत्वेन व्याख्यानं । अतो मुंडकोपनिषद्व्याख्याया पैंग्युपनिषद्व्याख्यायाश्च विरोधः प्राप्नोति । तद्विरोधनिराकरणाय यथा घटाकाशस्य भिन्नाकाशस्य च भेदस्तथा जीवब्रह्मणोर्भेदः । यो जीवः स एवोपाधिभिर्मुक्त सन् ब्रह्म भवतीति व्यवस्थापयति शंकराचार्यः । ऋक्संहितामंत्रस्तु द्वैतवादिनां सिद्धांतसाधकः । तस्मात् तैर्विशेषव्याख्यानं न कृतं । शुद्धाद्वैतवादी वल्लभः पैंग्युपनिषद्वाक्यस्यान्यथा व्यवस्थां करोति । तथाहि । यद्यपि पैंग्युपनिषदि द्वासुपर्णेत्यस्याऽन्यथा व्याख्यान प्रतिभाति तद्वचा प्रदेशविशेपेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तत्र सत्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्मणी व्याख्येयौ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । मु० उ० (३.१,१.) ॥

तो ब्रह्मविचार अशी या सूत्रावर वल्लभाचार्यांची व्याख्या आहे दुसऱ्या आचार्यांनीं या सूत्रावर विशेष व्याख्या केली नाहीं यासवरीं जे उपनिषद्वाक्य आलें आहे तें असें-" हे भगवान्, काय समजलें म्हणजे हें सार समजलेंसं होतें ?"

Brahma Upanisad texts like this distinctly describe Brahma This is the statement of Vallabha on this sûtra, on which other Âchâryas do not offer any comment The following is the Upanisad text quoted. "Oh Lord, what is it, which being known, all is known"

७. पुनः राहतो आणि खातो, असें वर्णन असल्यामुळें.

७. उपनिषदांतील जे वाक्य या सूत्राच्या संबधानें घेतात त्या वाक्याच्या अर्थाचा विचार केला म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल. ऋग्वेद संहितेत हें पुढील वाक्य आहे " दोन पक्षी जोडीनें मित्र (ते) एकाच वृक्षावर गोडीनें वास करतात त्यांतील एक कर्मापासून उत्पन्न होणारें जे गोड फळ तें खातो; दुसरा कांहीं एक न खाता (उगाच) पहात असतो " या वाक्याची मुंडक उपनिषदामध्यें व्याख्या आहे. त्यांपैकीं एक जीव आणि एक ब्रह्म, अशी मुंडक उपनिषदामध्यें व्यवस्था केली आहे पुन पैंगी उपनिषदामध्यें याच मंत्राची जी व्याख्या आहे, तिजमध्ये एक जीव आणि दुसरी बुद्धि असें वर्णन आहे एका उपनिषदामध्यें दोन पक्षी म्हणजे ब्रह्म आणि जीव आणि दुसऱ्या उपनिषदामध्यें तेच दोन पक्षी म्हणजे बुद्धि आणि जीव, असें वर्णन असल्यामुळें त्या दोन उपनिषदांचा परस्पर विरोध आहे असें निष्पन्न होतें परंतु हा विरोध वास्तविक नाहीं, असें सिद्ध करण्याकरितां शंकराचार्य व्यवस्था करतात ती अशी– आकाश दोन प्रकारें आहे असें दिसतें एक विस्तीर्ण आकाश, आणि एक तांब्यामध्यें कोंडलेलें आकाश वास्तविक आकाश तेथून एकच. फक्त दोन आकाशें आहेत असा

7. Again, because of the statements—"he dwells" and "he eats," (the human spirit is distinct from the Supreme Spirit)

7 The sense of the sûtra will be easily understood if the Upanisad texts, quoted in connection with it, be examined The following text occurs in the Rik sanhitâ

Two birds are close companions They fondly dwell in the same tree One of them eats the fruit derived from its acts The other looks on without eating anything" A commentary is offered upon this text in the Mundaka Upanisad It states that one of them is the human spirit and the other is the Supreme Spirit. Again in interpreting the same text, the Paingî Upanisad states that one of them is the human spirit and the other, the intellect Thus while according to one Upanisad, the two birds represent the human spirit and the Supreme Spirit, according to the other Upanisad, the birds represent the human spirit and the intellect The two Upanisads, therefore, conflict with one another Shankarâchârya, however, attempts to harmonize the two Upanisads in the following way. Æther or Âkâsha is seen in two conditions—universal æther and æther enclosed in a vessel Thus apparently one may believe that there are two æthers, but really there is only one In like manner the human spirit and the Supreme Spirit appear to be two, but really they are one, when the human spirit is emancipated Though the Vedic text, quoted in

सूत्राणि.

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

पदार्थः। संप्रसादः= सुषुप्त्यवस्था। अध्युपदेशः= उत्कर्षेणोपदेशः॥

भावार्थः। छांदोग्योपनिषत्स्थं भूमेति पद विद्यते। तस्य ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धांतः। प्रकरणवशात् प्राणपरत्व भातीति संशयः। तत्राऽनुसंधास्यमानवाक्ये सत्येनातिवदतीत्युक्तं। तस्य कोऽर्थः। सत्य तु प्राणात् परं। छांदोग्योपनिषदि या प्रश्नप्रतिवचनपरपरा तया प्राणात् किंचिदपि यत् सत्यं तद् ब्रह्मेति सिध्यति। प्रकरणात् श्रुतिर्बलीयसीति न्यायः सिद्धांतदार्ढ्याय। अन्यानि श्रुत्यंतरवाक्यानि सिद्धांतमुपोद्बलयंति॥ संप्रसादात् पूर्णसुखरूपत्वादध्युपदेशात्सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमेति मध्वः॥ भूमा भगवानेव। कुतः। संप्रसादादध्युपदेशात्। संप्रसादः सुषुप्तिः तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात्। यद्यपि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं तथापि स एवाऽधस्तादित्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यते। न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः संभवति। आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति। भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः। तस्माद् भूमा भगवानेवेति वल्लभः॥ ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्ताऽतियादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूत ब्रह्मोपासनं सत्य + + + निरतिशयविपुलमेव सुख परमपुरुषार्थरूपं ब्रह्मणो लक्षणं + + + अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतस्य सत्यशब्दाऽभिधेयस्य ब्रह्मणो भूमेत्यपदेशाद् भूमा परं ब्रह्मेति रामानुजः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति। यत्र

नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा अथ यत्रा-न्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद् विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतं। छा० उ० (७.२४,१.) ॥ श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु +++ अस्ति भगवो नाम्नो भूय: + + । वाग् वाव नाम्नो भूयसी + + + । अस्ति भगवो वाचो भूय. + + । मनो वाव वाचो भूय: + + +। प्राणो वा आशाया भूयान् यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं + + + प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य प्राणो ब्राह्मणः। + + + अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान् नापह्नुवीत । एष तु वा अतिवदति य. सत्येनाऽतिवदति सोहं भगवः सत्येनातिवदानि + + + यो वै भूमा तत् सुखं + + + स भगव: कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि + + + तस्मै मृदितकषायाय तमस. पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । छा० उ० (७.२६,२.)॥ न शृणोति न पश्यति + + + । प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । + + + अत्रैष देव स्वप्नान् न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत् सुखं भवति । प्र० उ० (४ ६.) ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । ब्र० वि० (१) ॥ नाऽन्य पंथा विद्यतेऽयनाय । श्वे० उ० (३.८.)॥

भास मान होता तसा जाव भिन्न आणि ब्रह्म भिन्न असा भास मान होतो उपाधी तुन सुटला म्हणजे जीव आणि ब्रह्म एकच या सूत्राच्या संबधानें जो मंत्र घेतला आहे तो द्वैतवाद्यांस साधक आहे, म्हणून ते या सूत्रावर विशेष व्याख्या करीत नाहींत पैंगी उपनिषदात जो ऋग्मंत्राची व्याख्या केली आहे तिची दुसऱ्या रीतीनें वल्लभाचार्य व्यवस्था करतात ती अशी जरी पैंगी उपनिषदातील दोन पक्षी इत्यादि वाक्याचें विरुद्ध व्याख्यान आहे (७—५)

connection with this sûtra supports the doctrines of dualists, yet they offer no comment upon it Vallabhâcharya explains away that commentary on the Rik Mantra which the Paingî Upanisad offers It is this. Though the comment of the Paingî Upanisad appears to conflict with those of the Mundaka-Upanisad, yet the conflict does not come in the way of the Vedanta-doctrine In particular places, the Rik Sanhitâ makes apparently conflicting statements. The adjustment is—the intellect (Satva)

८. पूर्ण निद्रेचें वर्णन असून विशेष वर्णन असल्यामुळें भूमा (म्हणजे ब्रह्म).

असें भासतें, तथापि त्या विरुद्ध व्याख्यानांत दोष नाहीं आणि ऋग्मंत्रामध्यें स्थलविशेषीं अशा विरुद्ध व्याख्यानाची व्यवस्था अशी करावी कीं बुद्धि (सत्व) आणि जीव (क्षेत्रज्ञ) हे ब्रह्म आणि जीव

८. छांदोग्य उपनिषदामध्यें वर्णन आहे त्यामध्यें 'भूमा' हें पद आलें आहे. त्याच्या अर्थाचा विचार या सूत्रीं चालला आहे पूर्वपक्षकार म्हणतातः—भूमा शब्दाचा अर्थ प्राण असा करावा. कारण, प्राण असा अर्थ केल्यानें त्या प्रकरणाचा अर्थ नीट बसतो आणि त्या प्रकरणामध्यें प्राणाचें निरूपण आहे. यावर सिद्धांती असें म्हणतात कीं त्याच प्रकरणामध्यें प्राणाच्यापेक्षा पलीकडे सत्य आहे, आणि प्रकरणामध्यें प्रश्न आणि त्यांचीं उत्तरें आलीं आहेत तीं सारीं एकंदर पाहिलीं म्हणजे सत्य हेंच ब्रह्म असें सिद्ध होतें सत्य म्हणजे ब्रह्म असें प्रतिपदोक्त वर्णन आलें आहे पूर्वमीमांसासिद्धांताप्रमाणें प्रकरणापेक्षा प्रतिपदोक्त वर्णनाची योग्यता मोठी आहे. इतकेंच काय? दुसरीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांच्या योगानें सत्य म्हणजे ब्रह्म असा सिद्धांत ठरतो. या सूत्रावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, संप्रसाद म्हणून जो सूत्रांत शब्द आला आहे, त्याचा अर्थ पूर्ण निद्रा असा घेऊं नये, पूर्ण सुख.

8. Bhûmâ is the Supreme Spirit, because of a particular description of complete sleep.

and the human spirit (Ksetrajna) are the Supreme Spirit and the human spirit.

8. The term Bhûmâ is used in a description given by the Chhândogya Upanisad The meaning of the term is examined in this sûtra. Some opponent observes —Bhûmâ signifies breath (Prâna), because such an interpretation adequately adjusts the sense of the whole context, which describes breath or Prâna Against this the Vedântins observe that the same context states that there is truth beyond breath, and that when all the questions and replies given in the context are examined, it is plain that truth is the Supreme Spirit itself Again, it is definitely and distinctly stated in the same context that truth is the Supreme Spirit. And according to the Pûrva Mimânsâ, a direct and distinct statement is to be preferred to an inference. This is not all. There are other Upanisad texts which prove that truth is the Supreme Spirit Upon this sûtra Madhvâchârya observes that the term Samprasâda, used in the sûtra, signifies complete happiness, and not complete sleep And the term *Adhyupadesha* used in the sûtra signifies that which exceeds everything else. Whose happiness, then, exceeds the happiness of everybody else? The happiness of Visnu alone. The term Bhûmâ, therefore, means Visnu. Vallabhâchârya observes —Bhû

असा करावा. आणि अध्युपदेश असें पद सूत्रात आलें आहे, त्याचा अर्थ सर्वांपेक्षा अधिक असा करावा मग सर्वांपेक्षा अधिक सुख तें कोणाचें? ते विष्णूचेच म्हणून भूमा पदाचा अर्थ विष्णूच यावर वल्लभाचार्यांचें म्हणणें असें आहे कीं भूमा म्हणजे भगवान्. सम्प्रसाद शब्दाचा अर्थ पूर्ण निद्रा. आता पूर्ण निद्रेच्या पलीकडीलहि वर्णन आहे. म्हणून ते वर्णन भगवानास लागू पडतें पण पूर्ण निद्रेच्या पलीकडील विषयावर त्या वर्णनाचें पर्यवसान कसें करावें? कारण, पूर्ण निद्रेच्या अवस्थेमध्यें असता दुसरें काही पाहत नाहीं असहि वर्णन आहे म्हणून असं खरें कीं हें वर्णन जितकें भगवानास लागू पडतें तितकें जीवासहि लागू पडतें तथापि त्या प्रकरणीं अधिक धर्माचें वर्णन आलें आहे. तें असें. "तोच खाला, तोच वर, तोच पश्चिमेस, तोच पूर्वस, तोच दक्षिणेस, तोच उत्तरेस, तोच हें सारें" तेव्हा भूमा म्हणजे प्राण असं कसें म्हणता येईल? पूर्णनिद्रेच्या सबधान "हें सारें" असें वर्णन कसें करता येईल? म्हणून पूर्ण निद्रेच्या पलीकडे भगवान् आहे असं स्पष्ट आहे त्या प्रकरणामध्य आत्मा म्हणून जो शब्द आला आहे त्याचा अर्थ सुख असा करावा आणि जे जे काहीं आहे, त्यामध्यें सर्व आहे असें म्हणता येतें. कारण कीं, परब्रह्माचा परिणामच सर्व जगत् आहे. आणि तें परब्रह्माचा आधार धरूनच राहत आहे म्हणून भूमा शब्दाचा अर्थ भगवान् असाच करावा.

mâ means the *Lord* and that *Samprasâda* means complete sleep The Upanisad describes, however, that there is something beyond complete sleep, and this description applies to the Lord There is an objection, however, to such an application of the Upanisad text There is another Upanisad text which states that, when in the condition of complete sleep, he sees nothing From this the conclusion is that the Upanisad text applies as well to the human spirit as to the Supreme Lord The reply to this objection is—the additional attributes mentioned in the same context do not admit of such an application "He is, indeed, below, he is indeed, above, he is, indeed, in the west, and in the east, he is, indeed, in the south and in the north, he is indeed, all this universe' How can Bhûmâ which is so described refer to Breath (Prâna)? and how can all this universe be mentioned in reference to complete sleep? It *is plain*, therefore, that the Lord is beyond complete sleep Again the term soul or Âtmâ used in the same context signifies happiness, and whatever is, comprises the universe or all, because the universe is the Supreme Spirit transformed, and the universe exists in the Supreme Spirit or is supported by it and, therefore, the term Bhûma signifies the Lord On this Râmanuja observes —the Supreme Brahma is said to be beyond truth in order that it may be directly seen in a vision. If there were such a description, how could the Brahma be comprehended? How could it be seen face to face?

यावर रामानुज असे म्हणतात कीं, ब्रह्माचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून अमक्याच्या पलीकडे तें असें वर्णन केलें आहे असें जर वर्णन नसलें तर ब्रह्म कसें कवटाळावें? आता ब्रह्माचा साक्षात्कार कसा करून घ्यायाचा? सत्यरूप ब्रह्माची उपासना करावी, हाच ब्रह्मसाक्षात्काराचा उपाय ब्रह्माचें लक्षण तरी काय? ज्यापेक्षा काहीच अधिक नाहीं, अतिशयापेक्षा अतिशय, सर्वांपेक्षा विपुल जें सुख, असा जो परमपुरुष तेच ब्रह्म म्हणून प्राण अशी त्यास संज्ञा दिली आहे कारण, प्राण हा सर्वांच्या अंतर्यामी असतो त्याच्या पलीकडेहि सत्य. आणि सत्य हें ब्रह्माचें रूप असे वर्णन असल्यामुळें भूमा म्हणजे परब्रह्मच. या रामानुजाच्या उपन्यासाचा कटाक्ष असा की, नारायण म्हणून परम पुरुष आहे त्याचा जीवास साक्षात्कार होतो, आणि त्याचे गुण जीवाच्या अंगीं येतात आणि अशा रीतीनें नारायणाचा आणि जीवाचा अद्वैतभाव आहे. या संबधानें जीं उपनिषद्वाक्य आलीं आहेत त्याचें भाषान्तर एणें प्रमाण "भूमा जो तोच जाणण्याची इच्छा करावी. म्हणून भगवान्, भूमा जाणण्यास मी इच्छितों ज्या स्थितमध्यें दुसर काहीं पहात नाही, दुसरें काहीं ऐकू येत नाही, दुसरें काहीं विशेष समजण्यात यत नाही, तोच भूमा आणि ज्या स्थितीमध्यें दुसरे दिसत, दुसरें ऐकू यत, दुसरें जाणता येत, दुसरें समजण्यात येत ते अल्प अरे, जो भूमा तच अमृत" "भगवाना

Brahma in the form of truth ought to be worshipped This is the means of obtaining its direct sight (Sakṣâtkâra) What is the definition of Brahma? That which nothing exceeds, exceeding excess itself Excessive and most immense happiness, such highest person is Brahma Hence it is called Prâna (breath) because Prana pervades the hearts of all Truth is beyond Prâna, and truth is the form of Brahma, and, therefore, Brahma is called Bhumâ (abundance) The bearing of these remarks made by Ramânuja is—Nârâyana is the highest person He is directly seen by the human spirit, which can acquire most of his attributes, and thus be identified with Him The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra "Abundance (Bhûmâ) is, indeed, to be desired to be known. I, therefore, oh Lord, desire to know Bhûmâ That is abundance (Bhûmâ) which seen, he sees nothing else, he hears nothing else, he desires to know nothing else That is small (Alpa) which seen, he sees something else, he hears something else, and he knows something else That which is Bhûmâ, is indeed immortal "I have heard from some like yourselves that he, who knows the spirit, gets over sorrow Then Oh Lord, here I sorrow, Lord, take me to the other end of sorrow Lord, what exceeds a name? The tongue, indeed, exceeds a name + + + Lord, what exceeds the tongue? + + + The mind is greater than the tongue.

As the spokes of a wheel are fixed in a nave, so in the breath

सारख्याच्या योगानें शोकाच्या पार आत्मा-जाणणारा जातो. असें मी ऐकिलें आहे. आणि भगवान्, असा मला शोक प्राप्त झाला आहे. म्हणून भगवान्, शोकाच्या पार आपण मला न्यावें. + + + भगवान्, नामापेक्षा मोठें काय? + + नामापेक्षा वाणी मोठी + + वाणीपेक्षां भगवान्, मोठें काय? वाणीपेक्षा मन मोठें आहे. + + + अरे, आशेपेक्षा प्राण मोठा. अरे गाडीचे आरे जसे तुंब्यामध्यें बसविले असतात, तसे ह्या प्राणामध्यें सर्व बसविलें आहे. प्राणच बाप, प्राणच आई, प्राण भाऊ, प्राण बहीण, प्राण आचार्य, प्राण ब्राह्मण, + + + प्राण, आशा, इत्यादि सर्व सोडून त्याच्या पलीकडे काही आहे असें म्हणणारा तू आहेस. होय मी असा आहे असें म्हणावें, दडवूं नये. अरे, असें जो योगी म्हणतो तो सत्यावर अवलंबन करून म्हणतो. तो मी, अहो भगवान्, सत्यावर अवलंबन करून असें म्हणतो. + + + अरे, जो भूमा तें सुख. भगवान्, तें सुख कशामध्यें राहतें? अरे, तें सुख स्वतांच्या महिम्यामध्यें राहतें. ज्याच्या सार्‍या वासना सुटल्या आहेत त्याला भगवान् सनत्कुमार अधकाराचें पैल तीर दाखवितो." "ऐकत नाही, पहात नाहीं, प्राण हे अग्नि या पुरच्याठायीं जागृत असतात. + + + या ठिकाणीं या देवास स्वप्नें पडत नाहीत. म्हणून या शरीरामध्यें हू सुख होतें." "सत्य, ज्ञान, अनंत असें ब्रह्म." "मुक्त होण्यास दुसरा मार्ग नाहीं."

(Prâna) all is fixed. The breath, indeed, is the father, the breath is the mother, the breath is the brother, the breath is the sister, the breath is the teacher, the breath is the Brâhmana and the breath is greater than a desire. You assert that leaving off all these desires and breath, there is something beyond them. Yes, state that you are so, do not conceal this He, who states this, depends upon truth, depending upon truth, Oh Lord, I say this. That, which is the greatest, is happiness Where does this happiness dwell? It dwells in its own greatness. Lord Sanat-kumâra shows the other bank of darkness to him, who has broken the (trammels of) desires He dose not hear, he does not see The fires of breath are there blazing in that town (in the body). Here the God sees no dreams. Hence in this body he obtains happiness" "Truth and knowledge and infinitude—this (is) Brahma" "There is no other way of salvation."

सूत्राणि,

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

भावार्थः। सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः (आम्नाताः) परमात्मन्येवोपपद्यंते नान्यत्र। तस्माद् भूमा परमात्मेति सिद्धमिति शंकरः॥ अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमद्ब्रह्मोपासनं कर्तव्यं तस्माद् भूमगुणविशिष्टः परमात्मेतिसिद्धमिति रामानुजः॥ अन्यमतोपन्यासस्तु साधारणः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं + +। यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा + + यो वै भूमा तदमृतं। छां० उ० (७.२४,१.)॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्। तत् केन कं पश्येत्। बृ० आ० उ०। (४.३,२९.)॥ एषोऽस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्याऽन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति। बृ० आ० उ० (४.१,३१.)॥ अतोऽन्यदार्तं। बृ० आ० उ० (३.५,१.)॥

९. पुनः धर्माची उपपत्ति होते ह्मणून.

९. "कोणत्या धर्माची उपपत्ति होते? ते सत्य आहे. ते आपल्या महिम्याचे ठायीं राहिले आहे. ते सर्वांच्या ठायी आहे तें सर्व आत्मा" अशा या धर्माचे निरूपण उपनिषदामध्यें आले आहे त्याची परमात्म्याच्या ठायी योजना केल्याने उपपत्ति योग्य होते. दुसरीकडे त्याची योजना करू नये म्हणून भूमा म्हणजे परब्रह्म अशा या सूत्राचा शङ्कराचार्यांनीं अर्थ केला आहे रामानुज या संबधाने असें म्हणतात की, प्रत्येक जीवाच्या ठायी परमात्मा आहेच आहे हें ज्ञान दृढ व्हावे म्हणून मी परब्रह्म अशी उपासना करावी म्हणजे भूमा हा गुण परमात्म्याचा आहे असे सिद्ध होतें दुसऱ्या भाष्यकारानी यावर विशेष उपन्यास केला नाही या संबधानें पुढील उपनिषद्वाक्ये आलीं आहेत "जो भूमा तेंच सुख. अल्पाच्या ठायीं सुख नाहीं भूमा तेंच सुख" "जेथें दुसरें दिसत नाहीं, दुसरें ऐकू येत नाहीं, दुसरें जाणता येत नाहीं, तो भूमा" 'जेथे याला सर्व आत्माच होऊन गेला, मग कोणी कोणाला पहावें!" "याला हा परमानंद. या परमानंदाचा जो अंश (मात्रा) त्यावर दुसरी भूतें अवलंबतात" "म्हणून दुसरें (सारें) पीडित आहे."

9. Again, because the attributes are explained, (Bhûmâ is Brahma).

9 What attributes are explained? It is truth It abides in its own greatness It pervades every thing It is all soul These attributes are described in the Upanisads When they are referred to the Supreme Spirit, they are adequately explained. They cannot be otherwise explained Greatness (Bhûmâ), therefore, is Brahma This is the way Shankarâchârya comments upon this sutra Râmânuja observes —there is the Supreme Spirit in every human spirit To strengthen and confirm this knowledge, one may worship the human spirit as the Supreme Spirit. Then the attribute of greatness (Bhûmâ) is proved to belong to the Supreme Spirit Other commentators say nothing upon this sûtra The following Upanisad texts bear upon it. "That, who is greatness, is happiness There is no happiness in what is small! Therefore, greatness (Bhûma) is happiness"

Which seen, he sees nothing else, he hears nothing else, he knows nothing else, that is Bhûmâ. What is Bhûmâ, is immortal When it is seen, everything has become unto him the spirit, then by means of what, what can he see?" "To him this is the highest happiness, obtaining only a portion of this happiness, other elements exist. Therefore, every thing else is distressed.'

सूत्राणि.

अक्षरमंबरांतधृतेः ॥ १० ॥

भावार्थः। बृहदारण्योपनिषदि यद् वाक्यं तस्मिन्ननुसंधास्यमाने वाक्येऽक्षरपदस्य परब्रह्मपरत्व। न जीवपरत्वं न वर्णपरत्वं न प्रधानपरत्व वा। कथं। अंबरांतानां पृथ्व्यादीनां विधारकः परमात्मैव। चतुर्भिर्वेदांतवादिभिरस्य सूत्रस्याऽयमेवार्थो गृहीतः। आगमिष्यद्भ्यां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सूत्रार्थं द्रढयत्याचार्यः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

आकाश एव तदोत च प्रोत चेति कस्मिन् न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। स होवाच। एतद् वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदत्यस्थूलमनणु। बृ०आ०उ०(३.८,८.)॥ अक्षरसमाम्नायः म० भा० (१.१,२,४३)॥ ओंकारएवेद् सर्वं। छां० उ० (२.२३,४.)॥ एतद् वै तदक्षर गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। बृ० आ० उ० (३.८,११.)॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

भावार्थः। सा चांबरांतधृतिर्नाम धारण परमेश्वरस्य कर्म। पूर्वस्मिन् सूत्रे यदुक्त तद्व्याख्याऽस्मिन् सूत्रे हेतुर्निरूपितः। परमात्मा पृथिव्यादीन् प्रशास्तीति। वल्लभादिभिः स्वसिद्धांताऽनुसारेण विशेषतः सूत्र न निरूपित॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः। बृ० आ० उ० (३.८,९)॥

१०. अक्षर ह्मणजे परब्रह्म; कारण आकाशापर्यंत तें सर्व धारण करतें.

११ पुनः तें (धारण) त्याच्या आज्ञेवरून होतें.

10. The term Aksara signifies the Supreme, Spirit, because it holds all including the heavens.

11. Again, the universe is held together by the command of the Supreme Spirit.

१०. उपनिषद्वाक्याच्या अर्थाविषयी विचार चालला आहे. त्यात कोणी पूर्वपक्षकार असें म्हणतो की, या पुढील वाक्यामध्यें अक्षर-पदाचा अर्थ वर्ण असा करावा, ब्रह्म असा करूं नये. ती वाक्यें हीं " आकाशामध्येंच तें ओतप्रोत भरलें आहे. बरें, आकाश ओतप्रोत कशामध्यें भरलें आहे? तो म्हणाला हें रे तें अक्षर, गार्गि. ब्राह्मण असें म्हणतात की, तें स्थूल नाहीं आणि तें अणु नाहीं " " अक्षराचा समुदाय." "ॐकारस्वरूप हे सर्व आहे." "ज्यामध्यें आकाश ओतप्रोत भरलें आहे तें हें अक्षर, गार्गि." पूर्वपक्षकार असे म्हणतो की, या वाक्यामध्ये अक्षर म्हणजे वर्णांचा समुदाय, ॐकार म्हणजे ॐकाररूप वर्णच असा वर्णांवरच कटाक्ष असल्यामुळे अक्षर म्हणजे वर्ण असा अर्थ खरा. यावर शंकराचार्य म्हणतात – असें नव्हे. अक्षर म्हणजे परब्रह्म. कारण पृथ्वीपासून तों आकाशांपर्यंत सर्वांचें धारण करणारें अक्षर आहे असें वर्णन असल्यामुळे वर्ण असा अर्थ करता येत नाहीं. कारण, वर्णांकडून पृथ्वीचें, आकाशाचें धारण कसें समेल? पुन. अक्षर म्हणजे जीव नव्हे;

10 The sense of Upanisad-texts is discussed An opponent states that the term Aksara used in these texts signifies a letter, and not the Supreme Spirit The Upanisad texts referred to are —"that completely fills the heavens. Well, what do the heavens completely fill? He said, well, this well-known Aksara, Oh Gârgi. The Brâhmanas state—it is not gross, it is not fine" "The Veda is an assemblage of letters, (aksara)" "This is all in the form of the syllable *om*" "That is this Aksara, Gârgi, which the heavens fill" The opponent bases upon these texts his proposition and argues that the word Aksara used in reference to the mystic syllable *om* or in reference to the Veda as an assemblage of letters cannot but signify a letter Against this, Shankarâchârya observes —that the term Aksara refers to the Supreme Spirit, because a letter as such cannot be said to hold all the universe from the earth to the heavens Such a statement is simply absurd. Again, the term Aksara does not refer to the human spirit, nor to the active power characterized by the Sânkhyas as Prakriti. Other schools of Vedântins do not offer any particular comment upon this sûtra.

सूत्राणि.

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

भावार्थः । अक्षरं न जीवो न प्रधानं न वा वर्णः । एतेषामन्येषां पदार्थानामक्षरशब्दवाच्यत्वं व्यावर्त्यते दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिर्धर्मः । एते धर्मा अचेतनप्रधानादिषु न संभवति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः । + + + तद्वा एतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मंत्रविज्ञातं विज्ञातृ नाऽन्यदस्ति द्रष्टृ नाऽन्यदस्ति श्रोतृ नाऽन्यदस्ति मंतृ नाऽन्यदस्ति विज्ञातृ। बृ० आ० उ० (३.८,११.)॥

अक्षर म्हणजे सांख्यमतांतील प्रधान नव्हे. या सूत्रावर दुसरे वेदांतवादी विशेष व्याख्या करीत नाहींत

११ मागील सूत्रीं जे निरूपण केलें आहे त्यास बळकटी यावी म्हणून हे सूत्र रचिलें आहे; आणि प्रमाणाकरता दुसरें उपनिषद्वाक्य घतलें आहे ते हें "अरे गार्गि, ह्या अक्षराच्या आज्ञेवरून सूर्य आणि चंद्र (आपआपलीं ठिकाणं दृढ धरून राहतात)" आज्ञा म्हटली म्हणजे त्यामध्यें पाहणें, एकणें मनन करणें आणि विचार करणें ह्या साऱ्या शक्ति असल्याच पाहिजेत ह्या शक्ति ज्यामध्ये नाहींत त्याला आज्ञा कशी करता येईल ? किंवा तो आज्ञा करतो असें म्हणणें कसें संभवेल ? म्हणून अक्षर म्हणजे परब्रह्मच, असें म्हणणें योग्य आहे आपआपल्या मताच्या अनुरोधानें अक्षरपदाचा अर्थ वेदांत-वादी करतात शंकराचार्य म्हणतात अक्षर म्हणजे परब्रह्म. रामानुज म्ह-

11 This sûtra strengthens the statement made in the preceding sûtra An additional text from the Upanisad is adduced in its support The text is — "Oh Gârgi, by the command of the Supreme Spirit, the Sun and the Moon stand firm" The notion of a command involves inspection, audience, meditation, and consideration He, that does not possess these powers, cannot give a command. The term Aksara, therefore, cannot signify a letter It, therefore, signifies the Supreme Spirit The Vedantins interpret the term Aksara into Visnu or Nârâyana to suit their system Shankarachârya states that Aksara is the Supreme Spirit. Râmânuja, the highest Person Nârâyana Madhvâchârya interprets Aksara into Visnu, and Vallabha into that spirit which is at once the cause and the effect or the spirit itself or the material universe

१२. पुन, दुसरे धर्मांचें व्यावर्तन केलें आहे ह्मणून.

णतात अक्षर म्हणजे पुरुषोत्तम नारायण मध्वाचार्य म्हणतात अक्षर म्हणजे विष्णु वल्लभाचार्य म्हणतात अक्षर म्हणजे कार्यकारणरूप ब्रह्म

१२ अक्षर म्हणजे परब्रह्म हेंच ठरविण्याकरता हें सूत्र रचलें आहे आणि प्रमाणाकरता दुसरीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत तीं हीं "त्याला चक्षु नाहीं, त्याला श्रोत्र नाहीं, त्याला वाक् नाहीं, त्याला मन नाहीं, तें रे हें अक्षर गार्गि जे दुसऱ्याला दिसत नाहीं पण जें दुसऱ्याला पहाणारें, दुसऱ्याच्या श्रवणांत येत नाहीं, पण जें दुसऱ्याचें श्रवण करतें, ज्याचें मनन करता येत नाहीं, पण जें दुसऱ्याचें मनन करतें, ज्याचें विज्ञान दुसऱ्यास होत नाहीं, पण ज्याला दुसऱ्याचें विज्ञान स्पष्ट आहे, त्यावाचून दुसरा पहाणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरा ऐकणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरा मनन करणारा नाहीं, त्यावाचून दुसरें कोणास विज्ञान होत नाहीं". या वाक्यामध्ये दुसऱ्याच्या गुणाचें व्यावर्तन केलें आहे म्हणजे दुसऱ्याच्या अंगीं अमुक गुण नाहीत, आणि तेच गुण परब्रह्माच्या ठायीं आहेत ते गुण तरी कोणते? दर्शन, श्रवण, मनन, विज्ञान, हे गुण ब्रह्मावाचून दुसऱ्याच्या अंगीं असणें संभवत नाहीं सांख्यमतामध्यें प्रकृति म्हणून ज्या शक्तीचें वर्णन केलें आहे, तिच्या अंगीं स्वतः काहींच करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. तो अ-

12 Again, because of the exclusion of other properties.

12 This sûtra supports the statement—that Akṣara is the Supreme Spirit—and adduces additional Upaniṣad texts "It has no eyes, it has no ears, it has no speech, it has no mind, that is this Akṣara, Oh Gârgi Though it cannot be seen by others, yet it sees others. Though it cannot be heard by others it hears others Though it cannot be meditated on by others yet it meditates on others Though it cannot be comprehended by others it comprehends others It alone sees, it alone hears, it alone meditates, it alone comprehends" This text excludes the properties of others It states that other existences do not possess certain properties which the Supreme Spirit possesses These properties are attributes of intelligence, sight hearing meditation, and comprehension It is not possible for any existence except Brahma to possess these attributes The active power called Prakriti by the Sankhyas is material and cannot move of itself. It, therefore cannot possess these attributes The human spirit also cannot possess these attributes How can then a mere letter or a syllable like *om* possess them? Hence the term Akṣara does not signify either the Prakriti of the Sankhyas or the human spirit or the mystic syllable *om*, but the Supreme Spirit

निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव श्लोके तिस्रो मात्रा इ-
त्यादि । अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलं । अतः फलरू-
पज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैवेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एतद् वै सत्यकाम परं चाऽपरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद् विद्वानेतेनै-
वायतनेनैकतरमन्वेति । + + + यः पुनरेतं त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाऽक्षरेण
परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा वि-
निर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं ।
स एतस्माज् जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । प्र० उ०
(५.५.) ॥ पुरुषान् न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः । क०
व० (३.११.) ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । छा०उ०(६.२.३.)॥

चेतन आहे. मग तिच्यामध्यें दर्शन, श्र
वण, मनन, विज्ञान, हे गुण असणें कसें
संभवेल ? मनुष्याच्या जीवाच्या अंगीं
तरी हे गुण आहेत असें कसें संभ-
वेल ? पुनः ॐकारासारख्या व-
र्णाच्या अंगीं हे धर्म आहेत असें म्हणणें
कसें संभवेल ? म्हणून अक्षर शब्दाचा
अर्थ सांख्यमतातील प्रकृति किंवा मनु
ष्याचा जीव किंवा ॐकारासारखा वर्ण
असा नव्हे. तर अक्षर म्हणजे परब्रह्म

१३. तो परमात्मा; कारण पाहणें या धातूचें कर्म तो, असें निरूपण आहे.

13 That is the Supreme Spirit, because he is described as the object of the verb *sees* used in an Upanisad.

---

१३ या सूत्रावर निरनिराळ्या भाष्यकारांनी जी टीका केली आहे ती अवलोकन करण्याजोगी आहे या सूत्राच्या संबंधानें उपनिषद्वाक्यें घेऊन जीव परमात्मा, ब्रह्मलोक, जीवघन इत्यादिकांची व्यवस्था केली आहे ती उपनिषद्वाक्याच्या अर्थावरून लक्षात येईल 'अरे सत्यकाम, हें ब्रह्म उत्तम आणि कनिष्ठ असें दोन प्रकारचें आहे तेंच ॐकार म्हणून विद्वान् जन त्यापैकी एकाचा आश्रय करून एकाच्याच मागें लागतो. + + पुनः जो पुरुष त्रिमात्र ॐकारपद उच्चारून या उत्तम पुरुषाचें ध्यान करील तो सूर्यरूप तेजाच्या ठायीं मिळेल जसा सर्प आपली कात टाकतो तसा हा पापपुरुषापासून मुक्त होऊन त्याला ॐकाररूप सामगाणी ब्रह्मलोकास नेतात या जीवघनाच्या पलीकडे आणि सर्व प्राणिमात्राच्या शरीरामध्यें वास करणारा जो उत्तम पुरुष त्याला असा हा ब्रह्मलोकास पोहोंचलेला प्राणी पाहतो' "पुरुषापेक्षां उत्तम दुसरें कांहीं नाहीं ती पराकाष्ठा, ती उत्तम गति" 'आपण पुष्कळ होऊन प्रजा उत्पन्न करावी असें त्यास वाटलें" या उपनिषद्वाक्यांना नि[illegible] भाष्यकारांनी निरनिराळा [illegible] केला आहे ती अशी या वा[illegible] पूर्वपक्षकार असें म्हणतो

13 The remarks made upon this sūtra by different commentators deserve attention In the Upanisad texts quoted in connection with this sutra, the terms—the human spirit, the Supreme Spirit, the region of Brahma or heaven, and Jīva ghana—occur The relationship between these is to be adjusted. The bearing of this relationship will be plain from the translation of the Upanisad text 'Oh Satyakama the spirit (Brahma) is either high or low It is, indeed the mystic syllable *Om* Therefore, a wise man seeks shelter from one of them and follows it. Again, a person who pronounces the mystic syllable *Om* consisting of three moras and contemplates the highest person will be absorbed in the Sun. As the serpent casts its skin so a person, delivered from the power of sin, is taken to the Brahma-loka or heaven, while the psalms, consisting in the mystic syllable *Om*, are sung The human spirit thus attaining to heaven or Brahma loka, sees the Supreme Spirit who abides in all creatures and who is beyond the Jīva ghana" "There is nothing higher than the Supreme Spirit or the Person. He is the last limit. He is the highest condition." "He thought that he should procreate and multiply" The interpretation of these Upanisad-texts is adjusted by different commentators in differ-

र्वा, जीव भिन्न, ब्रह्म भिन्न, आणि ब्रह्मलोक भिन्न. तींच वाक्ये घेऊन वेदांतवादी त्याचें समाधान करतात त्या वाक्यामध्यें पर म्हणजे उत्तम असा शब्द आलेला आहे. त्याचा अर्थ पुरुष. तोच ब्रह्म. प्रत्येक आत्म्याच्या ठायीं त वास करतें आणि जीव त्याचें अवलोकन करतो जीवघन म्हणजे काय? जीव निरुपाधि आणि सोपाधि असतो उपाधिशून्य जीवाचा जो समुदाय तोच ब्रह्मलोक या ब्रह्मलोकावर ब्रह्म ब्रह्म दोन प्रकारचें. एक उत्तम आणि एक कनिष्ठ एक पर आणि एक अपर जें पर तें शुद्ध जें अपर तें जीवघनात्मक परब्रह्माचें नाव पुरुष हा पुरुष हीन काष्ठा परा गति, हीच उत्तम गति ॐकार पदाचा अर्थ परब्रह्म आणि अपरब्रह्म असा दोन्हीहि होतो परंतु ध्यान ज्याचें करायाचें तें परब्रह्म. आता उपनिषद्वाक्यांची एकवाक्यता करणें झाल्यास ब्रह्म पर आहे आणि ब्रह्म अपर आहे अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. मुक्ति क्रमाक्रमानें होत जाते. ह्या मुक्तीचें निरूपण भगवद्गीतेमध्यें आणि छांदोग्य उपनिषदामध्यें केलें आहे तें असें तेज, दिवस, शुक्लपक्ष, उत्तरायण, संवत्सर सूर्य, चंद्रमा, विद्युत्— प्राणोत्क्रमण झाल्यानंतर इतक्या स्थळीं जीव जाऊन पुढें कोणी अमानुष पुरुष त्याला ब्रह्मलोकीं घेऊन जातो. अशा हा स्थलाचा क्रम आहे. याचें नाव क्रममुक्ति अशा प्रकारें या उपनिषद्वाक्याची शंकराचार्यांनी व्यवस्था केली आहे यावर रामानुजादि

ent ways Some opponent bases a statement upon these texts that the Supreme Spirit is distinct and different from the human spirit, and both from the Brahma loka or heaven. The Vedântins quote these texts and argue against the opponent The term *Para* or *high* used in the Upanisad texts signifies the Supreme Spirit or the Person It is the Brahma It abides in every soul or Âtmâ, and the human spirit sees it What is the sense of the term Jîva ghana? The human spirit is either enslaved by material conditions (Sopâdhi) or is free from them The assemblage of human spirits free from the power of material conditions constitutes Brahma loka, beyond which and higher than which is Brahma, which is seen in two forms—high (Para) and low (*Apara*) The former is pure Brahma and the latter is Jîva ghana The Supreme Spirit is called the Person, who is the last limit, the highest condition (of existence) The term *Om* includes both the higher and lower forms of the Supreme Spirit But the former alone is to be contemplated, The recognition of these two forms of Brahma alone can adjust the Upanisad texts, and harmonize them The human spirit is gradually delivered from the trammels of material conditions This gradual deliverance is described in the Chhândogya Upanisad and in the Bhagavad gîtâ It is this Light, day, bright fortnight, the summer solstice, the year, the Sun the Moon, lightening—after death the human spirit passes through each of these till some person, not

जीवघन क्रममुक्ति यांची व्याख्या करतात जीवघन म्हणजे ब्रह्मदेव, चतुर्मुख त्याला कर्म केल्यामुळे देह आहे मुक्तीचा क्रम कसा? तर ब्रह्म दोन प्रकारचें आहे हें कार्यब्रह्म, कारण-ब्रह्म नव्हे हे कार्यब्रह्म दोन प्रकारच आहे-ऐहिक आणि पारलौकिक ॐकारांत तीन मात्रा आहेत एक मात्रेच्या योगानें ॐकाराची उपासना केली असतां ऐहिक मनुष्य-लोकरूप जें ब्रह्म त्याचें प्राप्तिरूप फल होतें दोन मात्रा उच्चारून ॐकाराची उपासना केली असतां अंतरिक्ष लोकाची प्राप्ति होते, त्रिमात्रक जो ॐकार तच परब्रह्म त्याची उपासना केली असतां परब्रह्माची उपासना केली असें होतें, तदनंतर परब्रह्म प्राप्त होतें यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, "आपण पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी" असें उपनिषद्वाक्य आहे हें मुख्य वाक्य बाकी सर्व वाक्यांची या वाक्याशीं एकवाक्यता करून, निराळाच वाद उत्पन्न करून परब्रह्म म्हणजे विष्णु असा सिद्धांत करतात यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात कीं, जीवघन म्हणजे आधारभूत ब्रह्मलोक तें निराळें आणि परब्रह्म निराळें. हें परब्रह्म जीव पहातो ज्या उपनिषद्वाक्यांत त्रिमात्रक ॐकाराचें वर्णन केलें आहे त्याची व्यवस्था अशी करायाची ब्रह्म पर आहे आणि अपर आहे त्या उपनिषद्वाक्यामध्ये अपर ब्रह्माचें निरूपण प्रथम करून पुढें परब्रह्माचें निरूपण केलें आहे याविषयीं प्रश्नोपनिषदांत असें वर्णन आहे. "ॐकारांत तीन मात्रा आहेत त्या मर-

human, takes it to the Brahma loka This is the way the human spirit is gradually delivered. This is the way Shankarâchârya adjusts the interpretation of these Upanisad texts Râmânuja also adjusts the signification of Jiva ghana and gradual deliverance Jiva-ghana is the four faced Brahmadeva Because of his activity (Karma) he has got a material body What is the form of gradual deliverance? The Supreme Spirit or Brahma is seen in two forms,—as the cause and its effects The former is not identical with the latter The latter is of two kinds,—terrestrial and celestial The mystic syllable *Om* consists of three moras One mora of the mystic syllable being contemplated and worshipped the spirit attains to this world When two moras are contemplated and worshipped, the spirit attains to the firmament (Antariksa) The mystic syllable consisting of three moras is the Supreme Spirit itself When it is contemplated, the Supreme Spirit itself is contemplated, and the Supreme Spirit is attained About these Upanisad texts, Madhvâchârya observes —the text—'I may procreate and multiply'—is the principal and most important All other Upanisad texts quoted harmonize with this He makes this observation and concludes that the Supreme Spirit is Visnu Vallabhâchârya argues —Jiva ghana simply signifies heaven or Brahma loka, a sort of support to the emancipated spirits The Jiva-ghana is thus distinct from the Supreme Spirit which the human spirit sees. The Gradual deliverance described in the Upa-

ण्या अशा योजल्या आहेत त्या परस्परावर आसक्त आहेत त्यांचा परस्पराशीं संबंध आहे त्या आपआपल्या एकएक विषयामध्ये गुंतलेल्या आहेत त्यांची बाह्य, आभ्यंतर, आणि मध्यम, अशा कर्मे आहेत त्या त्या कर्मांमध्यें हे गुंतलेले पाहून पंडित दृढच्यादृढच राहतो, चळत नाहीं ' या श्रुतीमध्यें अपरब्रह्म कसें आहे हें वर्णिलें आहे तें मृत्युमय आहे अशा या ब्रह्माचें ध्यान केल्यानें ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो आणि असा साक्षात्कार होतो म्हणून तें परब्रह्म ज्ञानगोचर आहे म्हणूनच जीव त्याला पहातो असें उपनिषद्वाक्यात वर्णन आहे आणि म्हणूनच त्याला परपुरुष, परब्रह्म अशीं नावें दिलीं आहेत

nisad is explained by Vallabhâcharya Brahma is either high or low First the latter is described in the Upanisad to pave the way for the explanation of the former

The Prashnopanisad states that the mystic syllable *Om* consists of three moras which are liable to death— + + + dependent upon and related to, one another, each of them is engrossed by the objects of its own activity Their activity is either external internal or middle Seeing them thus engaged the wise man stands firm is not moved This quotation explains what the lower Brahma is When it is contemplated, the human spirit realizes the higher Brahma and because the higher Brahma is so realized, it is an object of knowledge, and therefore the statement of the Upanisad that the human spirit sees the Supreme Spirit is explained and therefore it is called the high Person (Parapurusa or Parabrahma)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमान प्रथम वाक्य गृहीत्वा तत्र दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमुपनिषदुत्तरेभ्यो वाक्येभ्यः सिध्यतीति सूत्रार्थः । तत्रोपमानोपमेयभावेन स्वस्वामिभावेनोपनिषत्स्यप्रतिसमाधानवचनेन वाक्यभेदभयेन वाक्यशेषेणोपक्रमोपसंहाराभ्यां चोपनिषद्वाक्यानामेकवाक्यतायां क्रियमाणायां दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमेव सिध्यति न तु विज्ञानात्मत्व भूताकाशत्व वेति शंकराचार्यं सूत्रार्थं व्यवस्थापयति ॥ तदिद गुणाष्टक तत्तद्विशिष्ट दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मान चाऽविदुषामेतद्व्यतिरिक्तभोग्यकर्मसिद्धये च कर्म कुर्वतामंतवत्त्वफलावाप्तिमसत्यसकल्पता चाभिधाय + + + उदारगुणसागरस्य तस्य परमपुरुषस्य प्रसादादेव सर्वकामाऽवाप्ति॰ + अतो दहराकाशः पर ब्रह्मेति रामानुजः ॥ सत्यकाम. सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरो विष्णुरेवेति मध्वः ॥ दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः उत्तरवक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्त । जीवो नाम भगवदंशो न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अशो नाना व्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्र । इदमप्यग्रे वक्ष्यते अधिक तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिद प्रकरण न जीवब्रह्मविद्यापर किं तु ब्रह्मवाक्यमेवेति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुंडरीक वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्य तद् वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ त चेद् ब्रूयु॰ + किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद् वाव विजिज्ञासितव्य-

मिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते + + + एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः । + + + तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवाऽमुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते + + + अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । छा० उ० (८ १,६.) ॥ स एतस्माज् जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । प्र० उ० (५.५) । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । बृ० आ० उ० (२.५,१८.) ॥

१४. पुढल्या हेतूवरून दहर शब्दाचा अर्थ ब्रह्म

१४ या सत्रार्थें जो वाक्यें आहेत तीं छांदोग्य उपनिषदांत (८ १ ६) या ठिकाणीं येतात या वाक्यांच्या अर्थाची व्यवस्था करायाची आहे ती अशी प्रथम वाक्यांत जो दहर शब्द आला आहे त्याचा अर्थ ब्रह्म कारण बाकी राहिलल्या पुढल्या वाक्यामध्यें अशा प्रकारचें निरूपण आहे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, उपमानोपमेय-संबंध, स्वस्वामिसंबंध शंका समाधान करण्याच्या रीतीनें, वाक्यभेद टाळण्याकरतां वाक्यशेष करून, किंवा ग्रंथाचा आरंभ आणि ग्रंथाची समाप्ति यावरून उपनिषद्वाक्यांचा एकवाक्यता करूं लागलें म्हणजे दहर शब्दाचा अर्थ विज्ञान-आत्मा किंवा भूताकाश असा होत नाहीं दहर शब्दाचा अर्थ ब्रह्म असाच होतो यावर रामानुज असें म्हणतात कीं,

14 Because of the latter reasons the word *Dahara* signifies Brahma

14 The Upanisad-texts that bear on this subject occur in (VIII 1 6) of the Chhândogya Upanisad—texts the interpretation of which is to be adjusted The term Dahara used in the first text signifies Brahma, because it is described in the other texts This is the sense of the sûtra Shankaracharya observes —the term *Dahara* does not mean either the enlightened human spirit or the sky because its sense is to be determined either by analogy or by the relationship of ownership or by the system consisting in raising and removing doubts or by the principle of avoiding the division of a sentence or by the examination of the commencement and the conclusion of a work The term *Dahara* therefore means Brahma Râmânuja observes —that the Highest Person possesses eight attributes which are described in

चालला आहे. या सबधानें जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणे प्रमाणे 'पुढें जें हे या शरीरामध्ये ल्हान कमलरूप घर आहे त्यामध्यें आत आकाश आहे, तेंच दहर या आकाशाच्या आत काय आहे ते हुडकून काढायाचे, तेंच जाणायाचे हे जर तें असें ते म्हणतील तर जें हुडकून काढायाचें किंवा जाणायाचे तें हें काय आहे? तो म्हणतो जेव्हढें हें (बाह्य) आकाश तेवढेंच हृदयाच्या आत आकाश आहे या आकाशामध्ये पृथ्वी आणि आकाश दोन्ही आत माडलीं आहेत + + + हा आत्मा कसा? ज्यानें पापम्याचें निरसन केले आहे, ज्याला जरा नाहीं, ज्याला मृत्यु नाहीं, ज्याला शोक नाहीं, ज्याला खाण्याची इच्छा नाहीं, पिण्याची इच्छा नाहीं, जो सत्यसकल्प + + + तसाच मृत्युलोकीं कर्मे करून ऐश्वर्यास चढलेल्या लोकाचा जसा क्षय होतो तसा स्वर्गलोकी पुण्यवान् लोकाचा क्षय होतो + + + म्हणून इहलोकीं जे आत्म्याला प्राप्त करून परलोकीं जातात आणि जे सत्यकामादि अष्टगुणसपन्न होऊन स्वर्गास जातात त्याचा सचार सर्व लोकाच्या ठिकाणी यथेच्छ घडतो." छा० उ० (८ १,६)

"हा जीवघनापासून पलीकडील, शरीराच्या ठिकाणीं वास करणाऱ्या पुरुषाला तो पहातो." पुरिशय असें ह्याला का म्हणतात? "अरे, तो हा पुरुष सर्व शरीररूप पुरामध्यें राहतो म्हणून पुरिशय"

known They then asked—what is the nature of that which is to be searched and known? He says the ethereal space in the Dahara is as large as this ethereal space and contains this earth and the heavens + + + well, what is the nature of this spirit? He, who has destroyed personal Sin, who is above old age, death, *sorrow, thirst* and hunger, and whose desires and volitions never fail + + + The righteous in heaven *decay as those*, who have obtained prosperity in this world, by means of their acts, decay. *Hence those alone are able to go* about in all the worlds, who find the Supreme Spirit in this world and possessed *of the* eight qualities, ascend into heaven He sees the Person abiding in the body which is beyond the Jiva ghana' "(Why is he called the Purishaya?) Well, this Person abides in all bodies and is, therefore, called Purishaya—*Sarvâsu Pursu (shete)* This is Purishaya'

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १५ ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषत्स्थं गच्छंतिपदप्रयोगं प्रतिपदोक्तवचनं च गृहीत्वा ताभ्यां यदनुमीयते तेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वमेवोदाहरणबलात् सिध्यतीति सूत्रार्थः ॥ पूर्वस्मिन् सूत्रे दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपच्यंते इति शंकरः ॥ अहरहः सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानंतीनां गतिरस्य परं ब्रह्मभावे लिंगं । इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्मेति रामानुजः ॥ मध्वस्तु पुराणवाक्याद् लिंगं दर्शयति ॥ वल्लभः पृथ्वीशरावन्नदेव जीवब्रह्मविभागो न त्वज्ञानकृत इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति । छां० उ० (८.३,२.) ॥ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति । छां० उ० (६.८,१.) ॥

१५. तसेंच; जाणें या धातूच्या प्रयोगावरून आणि प्रतिपदोक्त वचनावरून अनुमान निघतें.

15. Again in the same way an inference can be drawn from the use of the term *to go* and from a direct statement.

---

१५. या सबधानें जी उपनिषद्वाक्ये घतली आहेत त्याच्या अर्थावरून सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल "ह्या सायाा प्रजा दररोज ब्रह्मलोकास जातात (पण) त्याना ब्रह्मलोक मिळत नाही." "तेव्हा, अरे सोम्य, सद्रूपाशीं तो मिळून जातो " पहिल्या वाक्यामध्यें जाणें या धातूचा प्रयोग कसा केला आहे हे स्पष्ट लक्षात येते त्यावरून असे सिद्ध होते का दहर शब्दाचा अर्थ ब्रह्मच. पुन दुसऱ्या वाक्यामध्ये सद्रूपी ब्रह्मास जीव मिळून जातो असें प्रतिपदोक्त वर्णन आहे त्यावरूनहि दहर शब्दाचा अर्थ आकाश असे सिद्ध होतें हें सिद्ध करण्याकरता सूत्रामध्यें श्रुतिप्रमाण लागू केलें आहे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, पुढे येणाऱ्या कारणामुळें दहर-आकाश म्हणजे ब्रह्म असें पूर्वीच्या सूत्री सिद्ध झालें. त्याच कारणाचें विस्तारूपानें आता निरूपण करायाचें यावर रामानुज असें म्हणतात की, अज्ञान ह्या ज्या सायाा प्रजा त्या नित्य जातात असें जे निरूपण आहे ते निरूपणच अनुमान करण्यास कारण आहे. आणि त्यावरून दहर-आकाश म्हणजे परब्रह्म असं सिद्ध होतें यावर मध्वाचार्य पुराणातील वाक्य घेऊन प्रमाग

---

15. The sense of the sûtra will be plain from the Upanisad-texts on which it is based "All these people go every day to the region of Brahma, but they do not obtain it" "Well Somya, he is then united with the existant" In the first text the term *go* is directly used, and this gives grounds to infer that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit The second text directly states that the human spirit is united with the Supreme spirit Thus the method of proof called a direct statement by the Mîmânsakas (shruti) applies This is the sense of the sûtra About this Shankaracharya observes — in the former sûtra it is proved that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit because of the reasons to be given. These are now enlarged upon Râmânuja observes —the inference, that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit is based upon the statement that all these ignorant people every day go to the region of Brahma Madhvâchârya quotes texts from the Purânas in support of the same proposition Vallabhâchârya observes —the distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is like the distinction between the solid earth and a vessel made out of it, and it is a delusion to maintain it

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

भावार्थ-। पूर्वेषु सूत्रेषु यद् दहराकाशस्य परब्रह्मत्वं निरूपितं तदा-त्रापि सूत्रमिदं। अत्र धृतिरूप एको हेतुः। स च सेतु-र्विधृतिरेषां लोकानामित्याद्युपनिषद्वाक्ये दर्शितः। तेन द-हराकाशस्य ब्रह्मत्वं न तु जीवत्वं न वा भूताकाशत्वं। धृ-तिर्नाम धारकं। धारकं येन यो महिमा तस्योपनिषद्वाक्यान्त-र्गतस्य दहरे एव पर्यवसानमिति सूत्रार्थः ॥ यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मा एषा-मध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायाऽसंकरायेति शंकरः॥ स चाऽयं परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमा अस्मिन् दहराकाशे उपलभ्यते। अतो दह-राकाशः परं ब्रह्मेति रामानुजः ॥ स हि सर्वाधिपतिः स हि सर्वेशानः स ईशः स विष्णुरिति मध्वः ॥ अस्यैतादृशानिरु-द्धधर्मोपपन्नस्य महिम्नोऽस्मिन् भगवत्येवोपलब्धेः। ज्याया-नाकाशाद् ज्यायान् वा अयमाकाशः अणुः स्थूल इति वल्लभ.॥ अनुभाष्ये सर्वोपनिषद्वाक्यानि ॥

१६. (ब्रह्मांडाचें) धारण करणारा असा जो हा महिमा तो परब्रह्माच्या ठिकाणीं अढळतो म्हणून.

16. Because the glory of upholding the (universe) is met with in the Supreme Spirit

दाखवितात वल्लभाचार्य यावर असें म्हणतात कीं, सारी पृथ्वी, आणि तिचाच अंश घेऊन केलेला एक घट, या दोहींमध्ये जसा भेद तसाच जीव आणि ब्रह्म यामध्ये जो भेद मानतात तो केवळ अज्ञानामुळें, वास्तविक तसा भेद नाहीं

१६. मागें दहर-आकाशाचा अर्थ परब्रह्म असें जे निरूपण झालें आहे त्यास बळकटी यावी म्हणून हें सूत्र रचलें आहे छांदोग्य,उपनिषदातील पुढील वाक्य लक्षात आणलें म्हणजे सूत्रार्थ सहज समजेल. "मग जो आत्मा तोच सेतु ह्या लोकाचा भेद होऊं नये म्हणून तो धारण करणारा आहे" या वाक्यावरून दहर-आकाश म्हणजे ब्रह्मच असें सिद्ध होतें. दहर-आकाश म्हणजे जीव नव्हे, दहर-आकाश म्हणजे दिसतें हें भूताकाशहि नव्हे तो या सर्व ब्रह्मांडाचे धारण करतो, हा केवढा त्याचा महिमा! असें तो जर न धारण करता तर हे निरनिराळे लोक जुटून एका ठिकाणी न राहते इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असं म्हणतात कीं, व्यवहारामध्यें पाण्यावर जसा पूल बांधला असतो, आणि त्याच्या योगाने निरनिराळी जमीन जशी जोडली जाते तसाच अध्यात्म विषयामध्यें भेद पडून हे जे निरनिराळे लोक,

16. The sûtra supports the statement that Dahara signifies the Supreme Spirit A text from the Chhândogya-Upanisad elucidates *the sûtra* "*Then he, who* is the Supreme Spirit, is a cause-way He upholds this universe that it may not be broken up". This text proves that the term *Dahara* signifies the Supreme Spirit, and not the human spirit, nor the visible heavens How great is his glory that he upholds the universe! If he did not so uphold it, all these regions would fall asunder This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —as in common life a cause way is built to connect different parts of the land so the Supreme Spirit is a cause-way, and he keeps together the different systems that there may be no difference in spiritual knowledge that the different regions may not fall asunder, and that the different stages of life may be passed in harmony, and *that there may not ensue a confusion of races* Râmânuja observes —why should the word Dahara be interpreted into the Supreme Spirit? Because the glory of the Supreme Spirit is met with in him who is described by the term Dahara. The glory is—he upholds all the regions Madhva observes — Visnu himself is the Supreme Spirit He protects all He is *the Lord of all* Vallabha ob-

सूत्राणि.

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

भावार्थः । उपनिषत्सु परमेश्वरे आकाशशब्दः प्रसिद्धः । तस्याः प्रसिद्धेर्दहराकाशो ब्रह्म ॥ भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावासंभवान् न ग्रहीतव्य इति शंकर. ॥ अपहतपाप्मत्वादिगुणसनाथा प्रसिद्धिर्भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यभिप्रायः । एवं तावद् दहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तमिति रामानुजः ॥ दहर गगनं विशोकं तस्मिन् यदतस्तदुपासितव्यमिति प्रसिद्धेश्चेति मध्व॰ ॥ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव न जीवे संभवस्ततोऽपि भगवानेव दहर इति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

दहरोऽस्मिन्नतराकाशः । छा० उ० (८.१,१.) ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । छा० उ० (८.१४,१.) ॥ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यते । छां० उ० (१.९,१.) ॥

हे जे निरनिराळे वर्णाश्रम, हे तुटून मोडून पडूं नयेत, आणि वर्णसंकर होऊं नये, म्हणून हा आत्मा सेतु आहे, हा त्या सर्वांना धारण करतो यावर रामानुज असें म्हणतात कीं दहर-आकाशाचा अर्थ परब्रह्म असा कां करावा ? तर दहर-आकाश असें ज्याचें वर्णन केलें आहे, त्याच्या ठायींच परब्रह्माचा महिमा आढळतो तो महिमा असा कीं साऱ्या लोकाचा धारण करणारा तो यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं विष्णु परमेश्वर, तोच सर्वांचें पालन करणारा तोच सर्वांचा अधिपति आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात

serves —The Supreme Spirit is as subtile as an atom and is as large as the heavens, nay, it is larger than the heavens. How great is his glory who combines such opposite attributes! All his glory is seen in the Supreme Spirit. The following is the translation of the Upanisad texts quoted "He is Dahara, that is, there is æther in him, then he, who is the Supreme Spirit, is a cause-way, and he upholds the regions that they may not fall asunder" "Well, the Sun and the Moon keep their places according as the Supreme Spirit (Aksara) commands them" "He is the Lord of all, he is the Lord

१७. आणि असें प्रसिद्ध असल्यामुळें.

र्वी, ब्रह्म परमाणूसारखें सूक्ष्म असून या आकाशासारखें मोठ आहे आकाशापेक्षा मोठें आहे अस हे विरुद्ध धर्म ज्याच्या ठायीं आहेत त्याचा येवढा महिमा? हा सारा महिमा ब्रह्माच्या ठायीं अढळतो या सूत्राच्या सवधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें " दहर म्हणजे ह्यामध्यें आकाश आहे. + + + पुढे हा जो आत्मा तो सेतु आहे आणि हे लोक भिन्न होऊन पडू नयेत म्हणून तो त्याचें धारण करणारा *आहे" " अरे, ह्या अक्षराच्या आज्ञेमागें* सूर्य आणि चद्र आपआपल्या ठिकाणीं राहतात. " " हा सर्वेश्वर, हा भूताधिपति, हा भूतपाल, हा सेतु, निरनिराळ्या लोकांचा भेद होऊ नये म्हणून त्यानें हा धारण करणारा "

१७ उपनिषदामध्ये आकाश म्हणजे परमेश्वर असें प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसिद्धीवरून दहर-आकाश म्हणजे परब्रह्म ह स्पष्ट आहे यावर शकराचार्य असें म्हणतात कीं, आकाश शब्दाचा हा भूताकाश असाहि अर्थ होतो आणि परब्रह्म असाहि अर्थ होतो. या दोन्हींचा उपमानोपमेय संबंध कसा बसविता येईल? हे स्पष्ट आहे कीं, ब्रह्मावरून भूताकाशाविषयीं समजूत करून घ्यावयाची यावर रामानुज असें म्हणतात कीं दहर आकाश म्हणजे परब्रह्म याकरितां त्यास भूताकाश म्हणता येत नाहीं ना?

17. And because it is well-known.

of all the regions, he is the protector of all beings, he is the cause way, he upholds these that they may work in harmony"

17 It is well known in the Upanisad texts that æther represents the Supreme Spirit It is plain, therefore, that the æther known as Dahara also represents the Supreme Spirit About this Shankaracharya observes —the term æther, which signifies the heavens, signifies also the Supreme Spirit How can the relationship of the parts of a comparison be established between them? *It is plain that* because the Supreme Spirit is known, the visible heavens are known Râmanuja observes —the æther known as Dahara signifies the Supreme Spirit It, therefore, cannot be interpreted into the visible heavens The Supreme Spirit has annihilated sin These attributes of the Supreme Spirit are well known, and the importance of this knowledge is greater *than that of the knowledge of* the visible heavens Madhvâchârya observes —Dahara is heaven and there is no sorrowing there and it is well known that he who dwells there, is to be worshipped The *term Dahara*, therefore, signifies *Visnu* Vallabha observes —from the description and the context, all those attributes are possessed by the Supreme Spirit, and not by the human spirit, and therefore, Dahara is, indeed the Supreme Spirit The following is the

सूत्राणि.

इतरपरामर्शात् स इति चेन् नाऽसंभवात् ॥ १८ ॥

भावार्थः । जीवसंबंधिवाक्यशेषेऽनुमानं । तेन दहराकाशो जीवो भवेदित्युक्तं चेन् न । कुतः । असंभवात् । कथमसंभवः । ये धर्मा दहराकाशस्योपनिषत्सु निरूपितास्ते जीवसंबंधेन नोपपद्यते न संभवति च ॥ प्रपंचितं चैतत् प्रथमे सूत्रे । अतिरेकाशंकापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तमिति शंकरः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच । छा० उ० (८.३,४.)॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । छा० उ० (८.१४,१.) ॥

ब्रह्मानें पापपुरुषाचें हनन केलें आहे असे त्याचे गुण प्रसिद्ध आहेत आणि या प्रसिद्धीची योग्यता भूताकाशाच्या प्रसिद्धीपेक्षा विशेष यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात की दहर म्हणजे गगन त्या ठिकाणीं शोक नाहीं त्याच्या आत जें आहे त्याचा उपासना करावा असें प्रसिद्धच आहे म्हणून दहर आकाश म्हणजे विष्णु यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं, प्रकरणावरून ज्या ज्या धर्मांचें निरूपण झालें आहे त्या त्या वरून ते सारे धर्म परब्रह्माचेच, ते धर्म जीवाचे नव्हत म्हणून दहर आकाश म्हणजे ब्रह्मच असें ठरें. या संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "दहर हें आत आकाश आहे" "नाम आणि रूप हीं आकाशावरच तरंगतात— त्याचा आश्रय आकाश" "अरे, हीं

translation of the Upanisad texts quoted 'Then that which is in the peri-spirit—the abode—the lotus—the Dabara' In it again there is an inner space, which is also Dahara." "Name and form float upon the æther—it is their support' "Well, all these existences spring from æther itself'

१८. इतर ह्मणजे जीव, त्याचा (वाक्यशेषांमध्यें) विचार येतो ह्मणून तो जीव (वर्णिला आहे) असें ह्मटलें तर तसें नव्हे; कारण असंभव प्राप्त होतो.

18. If it be said that the human spirit (is described), because its consideration accrues (by way of filling in the ellipsis), then not so; because (it involves) impossibility.

जीं सर्व भूत तीं आकाशापासूनच उत्पन्न होतात."

१८. सूत्रार्थ इतकाच कीं दहर आकाशाच्या ज्या धर्मांचें उपनिषदामध्यें निरूपण केलें आहे त्यांतील कांहीं धर्म जीवाच्या अंगीं आहेत म्हणून दहर-आकाशाचा अर्थ जीव असा करावा अशी कोणी शंका काढली. या शंकेचें समाधान असें कीं, साऱ्या उपनिषदाची एकवाक्यता केली असता ही शंका संभवतच नाहीं; ते धर्म जीवाचेच असें म्हणता येत नाहीं. म्हणून दहर-आकाश म्हणजे परब्रह्म असाच सिद्धांत. हा सिद्धांत प्रथम सूत्रीं केला आहे. परंतु आणखी कांहीं शंका निघतील त्यांचें निराकरण झालें पाहिजे म्हणून याच सिद्धांताचा पुनः उपन्यास केला आहे. असें शंकराचार्यांनीं म्हणणें आहे. या सूत्र-संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "पुढें जी ही सुषुप्ति-अवस्था ज्याला (आहे) तो जीव. तो या संसारांतून जागा होऊन परज्योतिरूपाप्रत प्राप्त होऊन आपल्याच रूपास मिळतो. तो हा आत्मा असें तो म्हणाला" 'अरे खचित आकाश नामरूपास वाहतें"

18* Properties of the æther (Dahara Âkâsha) are described in the Upanisads, and some of these are found in the human spirit Hence some philosophers contend that æther signifies the human Spirit This contention is upset, when it is remembered that some of the properties of the æther are not to be found in the human spirit Hence the æther *is not* the human spirit, *because* it is impossible that the properties which the Supreme Spirit has, should be possessed by the human spirit The æther (Dahara Âkâsha) signifies the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra This proposition is laid down in the first sûtra Shankarâchârya says that this sûtra seeks to remove such objections as may be raised against the proposition The following is the translation of the Upanisad texts quoted "Then he, who enjoys complete sleep, is the human spirit, who unites with the bright flame his own form after he is awakend from this world" "Then he said this is that spirit. Well, indeed, on the æther name and form float"

सूत्राणि.

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९. ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषदोऽष्टमेऽध्याये यः प्रजापतिसंवादस्तत्र जीवधर्मा. परब्रह्मधर्माश्च निर्दिष्टा इति यद् भाति तत्तु न परमार्थेन । किं तर्हि । जीवो निर्दिष्टः । स च न शारीरो जीव उपाधिविशिष्टः । कस्तर्हि । उपाधिरहित इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः एवं शरीरात्मताया अनुपपत्तेर्न त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्त्योपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण + + + अस्य च्छरीराद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति + तदैव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं + + + प्राग् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग् विवेकग्रहणाद् रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् तूत्तरकालीनः पराचीनस्फटिक स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सत् + + + एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नाऽन्यो विज्ञानधातुरस्तीति ॥ रामानुजस्तु पूर्वमनृततिरोहिताऽपहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूपः पश्चाद् विमुक्तकर्मबंधः शरीरात् समुत्थितः परं ज्योतिरुपसंपन्न आविर्भूतस्वरूपः सन्नपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते इति ॥ वल्लभः तत्र हि दिव्ये चक्षुषि

मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपितः। तस्यैवोदशरावे जाग्रत्साक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्याऽवस्थानामतात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयतीति ॥ मध्वः तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते। यत्प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान् पूर्वोक्त इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा + + + य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति + + + एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि। + + य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति। + + + तद् यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति + + नाह खल्वयमेवꣳ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि। + + + मघवन् मर्त्यं वा इदꣳ शरीरं + + + एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पूरुषः। छां० उ० (८.१२,३.) ॥ स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति॥ अशरीरꣳशरीरेषु। क० व० (२.२२.)॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते। भ० गी० (१३.३१)॥

१९. पुढल्या वाक्यावरून आविर्भूतस्वरूप म्हणजे आत्मज्ञान झालेला जीव समजावा असें म्हटलें तर तसें नव्हे.

19. If it be said from the latter Upanisad-texts, that he, in whom true knowledge has appeared, is the human spirit, which has obtained spiritual insight, then no.

---

१९. 'तसें नव्हे' हीं पदें मागील सूत्रावरून अनुवृत्ति करून आणलीं आहेत. छांदोग्य उपनिषदांतील आठव्या अध्यायामध्यें प्रजापतीशीं जो संवाद झाला आहे तो आला आहे त्या स्थळीं जीवाच्या धर्मांचें आणि परब्रह्माच्या धर्मांचें निरूपण झालें आहे असें जें वाटतें तें खरें नव्हे तर पुढें जीवाचेंच निरूपण झालें आहे असें म्हणावें तो जीव उपाधींत सांपडलेला नव्हे तर कोणता? उपाधीमधून सुटलेला परब्रह्मरूपी म्हणजे परब्रह्मच इतका हा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, "शरीरापासून भिन्न असा (जो) याविषयीं पुढें उपपादन करून तुला दाखवितों" असें उपनिषद्वाक्य आहे त्याचा अर्थ असा कीं पुनःपुनः त्या जीवाचेंच व्याख्यान करावयाचें असें धरून स्वप्न, सुषुप्ति, यांचा उपन्यास करून पुढें असें वर्णन आहे कीं, परंज्योतिरुपसंपद्य प्राप्त होऊन आपल्या स्वताच्याच रूपानें ब्रह्मच होऊन रहातो. असें जें वर्णन आहे या सर्वांचा अर्थ असा कीं खरोखरच जें स्वरूप तें परब्रह्म असें समजूनच परब्रह्माच्या रूपाच्या धोरणानें जीवाचें निरूपण उपनिषदांत झालें आहे; पण जीवाच्या धर्मांचें निरूपण करावयाचें

19 The terms *then no* are brought from the preceding sûtra by way of Anuvritti The discourse given by Prajâpati is noticed and re-produced in the Eighth Adhyâya of the Chhândogya Upanisad in which the attributes of the human spirit and the Supreme Spirit appear to be explained But really it is not so In the latter part the human spirit is dwelt upon—the human spirit not in the trammels of this life What human spirit then? The human spirit which has broken through the trammels of this world and has attained to the form of the Supreme Spirit—yea the Supreme Spirit itself. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes —there is an Upanisad text—"I will explain to you and demonstrate him, who has left behind him the trammels of this life " The sense of this text is that the attributes of the human spirit are to be explained again and again Upon this basis the conditions of a dream and of a sound sleep are described, and then the statement is made that having attained to the highest light (Param jyotih), he himself becomes the Supreme Spirit in his own form The sum and substance of all these statements is that this is really the form of the Supreme Spirit In the

असा उपनिषदाचा कटाक्ष नाहीं ह्या शरीराचा आणि संसाराचा अभिमान सुटून तो जीवच निर्विकार, नित्यवस्तूचें अवलोकन करणारा, आत्मस्वरूप जाणणारा, परमात्माच हेंच त्याचें वास्तविक रूप विवेकज्ञान उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी हें शरीर, हीं इंद्रियें, हें मन, ही बुद्धि, हे विषय, हें ज्ञान असा या उपाधीत जीव सापडला असतो मग जीव बहिर्मुख होऊन रहातो यास दृष्टांत शुद्ध स्फटिकाच्या अंगीं शुभ्रता, स्वच्छता असते; पण त्याचें खरें स्वरूप कळण्यापूर्वी तांबडा, नीळा तो आहे असें उपाधिमुळें वाटतें पण प्रमाणावरून परीक्षा करून ज्ञान उत्पन्न झालें म्हणजे तोच पहिला निळा तांबडा स्फटिक खरोखर स्वभावतः शुभ्र आणि स्वच्छ आहे असें कळूं लागतें आणि मग पहिला हि स्फटिक असाच असावा असा सिद्धांत होतो याप्रमाणेंच विकाररहित, नित्य, विज्ञान धातु असा जो परमेश्वर तो अविद्यारूप माया जीवास जडल्यामुळें नानाप्रकारचा मायावी आहे असें वाटूं लागतें, परंतु विज्ञान-धातु म्हणजे परमात्मा तो एकच यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, पापाचा नाश केला आहे इत्यादि जे गुण आणि जीवाचें स्वतःचें जें स्वरूप ते असत्याच्या योगानें पूर्वी झाकलेले असतें पुढें तेंच असत्य सुटून, शारीर धर्म सुटून, शरीरापासून मुक्त होऊन, उत्तम ज्योतीप्रत प्राप्त होऊन, आपल्या स्वतःचें रूप त्यास कळून, पापापासून मुक्त होऊन जीव राहतो

course of describing the Supreme Spirit, the human spirit is referred to in the Upanisad, which does not seek directly to describe the human spirit itself When the human spirit is above all attachment to this life and to this body, and when it is not affected in any way and when it looks on that only which is eternal, and when it knows the spiritual form, then it is the Supreme Spirit itself This is its real form Before the human spirit obtains the power of discrimination it is entangled in the trammels of objective existence consisting of the knowledge of external existence of thought of sensuous perception and of the requirements of the human body Under these circumstances the human spirit is able to look out upon the external world only An illustration will explain this A genuine crystal is brilliant and white But *on account of its being not known* really, it is supposed to be red or blue, because it is coloured and modified But when it is examined, its real nature is known and of its genuine form one is convinced In like manner one believes that because the human spirit is modified by external influences and influenced by ignorance the Supreme Spirit which is without any modification which is eternal and which is essential knowledge itself, appears to assume a variety of forms But this is a delusion The Supreme Spirit is always the same Râmânuja observes —the Supreme Spirit is one which has annihilated all sin and possesses other attributes, and the real form of the human spirit is concealed by ignorance

सूत्राणि.

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

भावार्थः । तत्र छांदोग्योपनिषदष्टमाऽध्याये यो जीवपरामर्शः कृतः स परमेश्वराश्रयेण । यः परमेश्वराश्रयः स अन्यार्थ इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः अयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तु परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायीति ॥ रामाऽनुजः दहराकाशस्यैवाऽपहतपाप्मत्वजगद्विधरणत्वादिवन्मुक्तस्य त दुपसंपत्त्याऽपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वाभाविकस्वरूपप्राप्तिकथनेन तद्धेतुत्वरूपं परमपुरुषाऽसाधारणं गुणमुपदेष्टुं प्रजापतिवाक्योक्तस्य जीवस्याऽत्र परामर्शः । + + + सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्चकामान् स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्नित्यादिकं प्रजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलमपि दहरविद्याफलमेवेति ॥ वल्लभः अन्य एवाऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्माद् यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति स्वस्यैव ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येत । भगवतश्च तदाविर्भावो भवतीति चकारार्थ इति ॥ मध्वः यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्यते स एष आत्मेति परमार्थश्च परामर्श इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ य एष संप्रसादः । छां० उ० (८.३,४.) ॥

ह्याच जीवाचें उपनिषदामध्यें वर्णन झालें आहे म्हणून वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं, ज्या पुरुषाचें मन दिव्यचक्षु झालें आहे त्याला ज्या जीवाचें ज्ञान होतें, तो जीव अमृत, अभय असाच वर्णिला आहे परंतु पाण्याच्या माध्यमध्यें जसे नानारंग दिसतात तसेच प्रथम जागृति, मग स्वप्न, आणि मग सुषुप्ति; ह्या सर्व अवस्था जीवास प्राप्त होतात ह्या सर्व अवस्था त्याच्या नव्हेत; समाधि लावली म्हणजे मनामध्ये जीवाचे अमृतरूप भासतें.

But when this ignorance disappears, when all activity ceases, when the trammels of this body are left behind, then the human spirit is delivered from sin, sees its own form and remains united with the highest light. Vallabha observes —the person, who has obtained a spiritual insight, sees that human spirit which is immortal and above fear. This is what is described in the Upanisad. As water shows different colours which are not its own, so the human spirit is seen in the conditions of wakefulness, dream,

२०. (जीवाविपर्याच्या) विचाराचा दुसरा अर्थ आहे.

अशा या जीवाचें निरूपण उपनिषदात केलें आहे यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं ईश्वराचा अनुग्रह प्रथम होतो, मग जीव मुक्त होतो याळाच आविर्भूतस्वरूप असें म्हणावें ज्याच्या अनुग्रहाने जीव मुक्त होतो तो परमेश्वर. या संबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आला आहेत त्याचें भाषांतर पुढेंप्रमाणें. "पापाचा ज्यानें नाश केला आहे असा हा आत्मा + + + जो हा पुरुष डोळ्यामध्यें दिसून येतो तो हा आत्मा + + + पुढे तुला मी यानें पुष्कळ निरूपण करून सांगणार आहें + + + हा जो स्वप्नामध्यें प्रकाशमान होऊन फिरतो तो हा आत्मा + + + सुषुप्त्यवस्थेमध्यें सर्वप्रकारें प्रसन्न होऊन स्वप्नाच्या घोटाळ्यात आत्मा सांपडत नाहीं असें जें काहीं तेंच, रे बा, हें अमृत अभय ब्रह्म असं तो म्हणाला." "अरे, मी हा आहें असें तो आपल्याला आता जाणत नाहीं आणि ही बाहेर जीं पचभूतें दिसतात तीं हीं (जाणत नाही).

हे इंद्र, अरे हें शरीर नाशवंत + + + सुषुप्त्यवस्थेमध्यें असणारा जो जीव, या शरीरातून उठून परज्योतिप्रत प्राप्त होतो, ज्याचें स्वरूप त्यास कळूं लागतें. तो (हा) उत्तम पुरुष" "जो बा परब्रह्माला जाणतो तोच परब्रह्म होतो" शरीरावस्थेमध्यें असून त्याला शरीर

20. There is another interpretation of the discourse (upon the human spirit)

or sound sleep But these are not its essential conditions They are mere accidents In the state of contemplation the mind sees the immortal form of the Spirit, and such spirit is described in the *Upanisad* text. Madhvâchârya observes —God shows His grace first, and then the human spirit is saved This is the form that appears This is what is called Avirbhûta-svarûpa. He, by whose grace the spirit is saved is God The following is the translation of the Upanisad texts quoted "He, who has annihilated sin, is the spirit + + + The person, who is seen in the eye, is the spirit + + + I am shortly to enlarge upon this subject for you + + He, who shines and goes about in a dream, is the spirit + + He said well, that is this immortal fearless Brahma, that which is not involved in the confusion of a dream, but pleased in various ways, it exists in the condition of a sound sleep Well I am, yes, he knew not this is the spirit and these objective five existences O Indra, this body is liable to decay The spirit in the condition of complete sleep, springs out of the trammels of this life, and attains to the highest light He begins to see his (of the Supreme Spirit) form This is the highest Person He, who knows the Supreme Spirit, becomes him self the Supreme Spirit Having a body, it has no body, and though it is in the body, oh Kounteya, it

सूत्राणि.

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तं ॥ २१ ॥

भावार्थ । छांदोग्योपनिषद्यंतराकाशो दहराकाश इत्युक्तं । अंतराकाशस्य हृदयत्वाद् दहराकाशस्य तदंतःस्थितत्वाद् दहराकाशो नितरामल्पः। कथं तर्हि तद् ब्रह्म स्यादिति शंकाया (१-२,७.) सूत्रे पूर्वमेव समाधानं कृतमिति सूत्रार्थः ॥ परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति शंकरः ॥ अतो दहराकाशोऽनाघ्राताऽविद्यादिदोषगंधः स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एवेति रामानुजः ॥ अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा युक्ता इति मध्वः॥ विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशंकनीय इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽतर्हृदय आकाशः । छां० उ० (८.१,३.) ॥

नाहीं" "शरीरामध्ये जरी असला तरी, हे कौंतेय, तो कांही करीत नाहीं, त्याला पंक लागत नाहीं, म्हणजे तो अलिप्त असतो"

२० छांदोग्य-उपनिषदाच्या आठव्या अध्यायीं जीवाविषयीं जो विचार केला आहे तो परमेश्वराच्या गुणाच्या धोरणानें केला आहे म्हणून तो वास्तविक जीवाविषयीं नाहीं त्याचा अर्थ दुसऱ्या रीतीने लावायाचा तो परमेश्वराविषयींच विचार आहे यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, छांदोग्य-उपनिषदांतील आठव्या अध्यायांतील जें निरूपण त्याचें पर्यवसान जीवस्वरूपावर नाहीं

does nothing It is never influenced and polluted, that is, it is pure and above being stained"

20 In the Eighth Adhyaya of the Chhândogya Upanisad that which describes the human spirit describes the attributes of God or of the Sûpreme Spirit Therefore, it does not describe the human spirit From this point of view, it is to be interpreted in another way When thus interpreted, it has a reference to God Shankarâchârya observes —the description given in the Eighth Adhyâya of the Chhândogya Upanisad does not bear upon the human spirit but upon the Supreme Spirit Râmânuja observes —such attributes as the

२१. लहान आहे असें वर्णन आहे असें ह्मटलें तर त्याचें समाधान पूर्वीच केलें आहे.

21 If it be said that it is described as small; then this objection is already removed.

वास्तविक पर्यवसान ईश्वर स्वरूपावर आहे. यावर रामानुज असे म्हणतात कीं, दहर-आकाशाच्या संबधानें पापनिर्दोलन, जगताचे धारण, इत्यादि जीवन्मुक्ताच्या अंगी जी संपत्ति असते, तिचें निरूपण केलें आहे. हे पापनिर्दोलनादि मंगल गुण परमेश्वराचेच. कारण त्याजावून ते प्राप्त व्हावयाचे नाहींत जीवाचा संबध मात्र या ठिकाणीं आहे; कारण हे गुण जीवन्मुक्ताच्या अंगीं येतात म्हणून छांदोग्य-उपनिषदामध्ये जीवाचा विचार केला आहे. पुन. दहर-आकाशाचे जे निरूपण केलें आहे त्याच्या ज्ञानापासून फल काय? असे म्हटलें तर फल आहे ते असें "सर्व लोक त्याला प्राप्त होतात सर्व इच्छा त्याच्या सिद्ध होतात; आणि खाऊन जेवून जीव क्रीडा करीत राहतो." यावर वल्लभाचार्य असें ह्मणतात कीं दुसरा अर्थ ह्मणजे दुसरें प्रयोजन आहे नित्य ज्याच्या मनात खरे ठसलें आहे तो स्वर्गलोकीं जातो. आणि आपणाला ब्रह्मज्ञान असावें अशी त्याला उत्कंठा असल्यामुळें त्या ज्ञानाच्या बळानें त्याला ब्रह्मसुखाचा अनुभव होतो; आणि भगवानाचा आविर्भाव होतो म्हणजे भगवान् त्याच्या दृष्टीस पडतो मध्वाचार्य यावर असें म्हणतात कीं विष्णुस्वरूपाचें

removal of sin, upholding the universe, described in reference to the æther, are found in one who is saved while living They are, however, the beneficent attributes of God alone, for they are found in Him only The relation of the human spirit is involved, because the human spirit, which is saved while in this life, possesses them. It is therefore, that the Chhândogya Upanisad describes the human spirit Now the question is—what purpose does the knowledge of the æther in this connection serve? The purpose is described in the following text. He obtains access to all regions, all his desires are fulfilled, and the human spirit, in enjoyment of the pleasures of this life, sports" Vallabhâchârya observes —the term *Artha* used in the sûtra signifies a purpose He, whose mind is permanently set upon truth, goes to heaven, and experiences the happiness characterized as Brahmânanda, by means of that knowledge of Brahma or the Supreme Spirit, which he seeks and longs for Under these circumstances, the Supreme Spirit assumes a form and is seen by a devotee. Madhvâchârya observes —when one knows what the form of Visnu is, he knows himself. Such Visnu is the spirit itself This is what is stated in the sûtra. The following is the translation of the Upanisad text

सूत्राणि.

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

भावार्थः । तस्य ब्रह्मणोऽनुकरणमुपपद्यते । तस्मात् सूर्यादीनां तेजोधातूनामुपनिषत्सु निरूपणं न । कस्य तर्हि ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण एव निरूपणमिति सूत्रार्थ ॥ किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुते· सर्वस्यैवाऽस्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्तेति शंकरः ॥ तदनुकारस्तत्साम्य । तथा हि । प्रत्यगात्मनोऽपि मुक्तस्य परब्रह्माऽनुकार· श्रूयते । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति रामानुज ॥ कश्चित् तेजोविशेष एव वाक्यार्थ इत्येव प्राप्त उच्यते + + + सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थ इति वल्लभः ॥ नारायणभासा हि सर्वं भातीति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० व० (५.१५.)॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । बृ०आ०उ०(४.४,२०.)॥ भारूपः सत्यसंकल्प । छा० उ० (३.१४,२.) ॥ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं । मु० उ० (२,२,५.) ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । मु० उ० (२.२,९.) ॥ आत्मनैवाऽयं ज्योतिषास्ते । बृ० आ० उ० (४.३,६.) ॥ अगृह्यो न हि गृह्यते । बृ० आ० उ० (४.२,२७.)॥

ज्ञान झालें कीं जीवात्मा आपल्या स्वतार्थे ज्ञान झालें असा जो विश्व तोच आत्मा हाच सुषुप्तीतील वास्तविक विचार.

quoted. "The human spirit, in the condition of a sound sleep, is the pure Supreme Spirit "

21. It is stated in the Chhān

२३. आणखी स्मृति ज्याची संज्ञा त्या ग्रंथांतहि असेंच आहे.

झाला म्हणजे तो ईश्वरासारखा ' असें उपनिषदात वर्णन आहे. ते असे " सुवर्ण रंगाचा जगत् उत्पन्न करणारा ईश्वर-अशा ब्रह्मयोनिरूप पुरुषाला ज्ञानी पाहतो मग तो ज्ञानी पापपुण्यापासून मुक्त होऊन, उपाधिपासून मुक्त होऊन, त्या पुरुषाचे उत्तम साम्याला पावतो " यावर वल्लभ असें म्हणतात की काही तेजोविशेष पदार्थाचें वर्णन उपनिषदात आहे असे म्हटले तर तसें नव्हे. सूर्यादिक मुळीच स्वयंप्रकाश नाहीत. ईश्वराच्या प्रकाशाच्या योगेकरून त्याच्या अंगीं प्रकाश आहे. मध्वाचार्य यावर असे म्हणतात की नारायणाच्या प्रकाशाच्या योगेकरून हें सर्व प्रकाशमान होत आहे. या संबंधी जी उपनिषद्वाक्ये आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणें. " ब्रह्मावर सूर्याचा प्रकाश पडत नाहीं चंद्राचा, ताऱ्याचा प्रकाश पडत नाही, विजाचा प्रकाश पडत नाहीं. मग या अग्नीची प्रतिष्ठा काय ? ते ब्रह्म प्रकाशमान झाले म्हणजे सूर्य, चंद्रादिक प्रकाशमान होतात. त्याच्या प्रकाशाच्या योगाने हें सर्व प्रकाशते " " देव त्याची जी उपासना करतात ती अशी. सर्व प्रकाशक पदार्थांना प्रकाशक करणारे, सर्वांचे ते जीवनच. ते अमृत." " सत्यस्वरूप आणि प्रकाशरूप तो " " त्याच्या ठायी ही पृथ्वी, हें अंतरिक्ष, हे आकाश ओवून टाकलें आहे "

23. Again, in works called the Smritis (the same) is found.

ever shines, derives its light from Nârâyana The following is the translation of the text quoted. ' The Sun does not shed his light upon the Supreme Spirit, neither the moon nor the stars, nor the lightning The fire is, therefore, out of question When the Supreme Spirit shines then the Sun and the Moon and other bodies shine, by means of the light of the Supreme Spirit all this shines" ' This is the way gods worship him ' "He causes all shining *bodies to shine He is the life of* all, he is the immortal essence" ' It is the true thought and light " This earth, this firmament, and the heavens are woven in him "

The Supreme Spirit is in the sheath of light, it is not tainted by ignorance It has no limbs, that is, it neither increases nor decreases It is white and causes all shining bodies to shine The wise men recognize him " "The human spirit abides in light itself ' The Supreme Spirit is incomprehensible and cannot be grasped '

सूत्राणि.

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

भावार्थः । भगवद्गीतादिस्मृतिग्रंथेषु यद् निरूपणं तत् तु पूर्वसूत्रसिद्धांतदार्ढ्याय ॥ संसारिणामपि मुक्तावस्थायां परमसाम्यापत्तिलक्षणं परब्रह्माऽनुकारः स्मर्यत इति रामाऽनुजः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न तद् भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः । यद् गत्वा न निवर्तंते तद् धाम परमं मम ॥ ६ ॥ + + + यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच् चंद्रमसि यच् चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकं । भ० गी० (१५.१२.) ॥

रूप घेण्याचें सामर्थ्य आहे, म्हणून सूत्रांत जी शंका काढली आहे ती शंकाच काढू नये यासंबंधी जें उपनिषद्वाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "या हृदयाच्या आंत आकाश आहे तें, या, जेवढें हे बाहेरचें आकाश तेवढें मोठें आहे"

२२ उपनिषदांमध्यें तेजःपुंज पदार्थांचें जें निरूपण आहे तें सूर्यादिकांचें निरूपण नव्हे तें ब्रह्माचेंच निरूपण, असा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं "हें सारं" असं सामान्य वर्णन उपनिषदांत आहे. हें सारें म्हणजे काय? जें जें कांहीं दिसतें, ज्याला कांहीं नाम आहे, ज्याला कांहीं रूप आहे, अशी जी कांहीं अभिव्यक्ति तीच्या ब्रह्मज्योती असल्यामुळें यावर रामानुज असें म्हणतात कीं परब्रह्माचें साम्य जीवास प्राप्त होतें जीव मुक्त

This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes —a general description by such terms as *all this*, is given in the Upanisads. What is *all this*? Whatever is seen, whatever can be named, whatever has a form, whatever is manifested is due to the existence of the light of the Supreme Spirit. Ramânuja observes —the human spirit becomes like the Supreme Spirit when it is saved, and this is described in the Upanisads. "A wise man sees a person—Brahma—who is the creator of the world and has the appearance of gold. He attains to the likeness of such a person, being delivered from all trammels and from the power of sin and righteousness." Vallabha observes —material light is not described in the Upanisads, because such objects as the Sun do not possess a light of their own. They derive their light from God. Madhvâchârya observes —what-

सूत्राणि.

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

भावार्थः। अंगुष्ठमात्रादि ब्रह्मपरिमाणं श्रुतिप्रमाणेनाऽवकल्पते। तेन ब्रह्मणो निरूपणं न तु जीवस्य ॥ परमात्मैवाऽयमंगुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात् शब्दात्। ईशानो भूतभव्यस्येति शंकरः ॥ शब्दादेव प्रकर्षेण विमानाद् यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं तथांऽगुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वमिति वल्लभः ॥ अंगुष्ठमात्रप्रमितः परमात्मा। कुतः। ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव। न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशित्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योपपद्यत इति रामानुजः ॥ वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः। न हि श्रुतेर्लिंगं बलवत्। श्रुतिर्लिंगं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा। पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय इति स्कांद इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। + अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाऽधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाऽद्य स उ श्वः। एतद् वै तत्। क० व० (४.१३.) ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशंगतं। अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्। भा० व० (२९७.१७.)॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद। क० व० (२.१४.) ॥

"तेजोमय उत्तम जो कांहीं सामर्थ्ये ब्रह्म आहे, तें अविशेषें लिप्त नाहीं, तें अवयवरहित आहे म्हणजे जें कमी जास्त होत नाहीं, तें शुभ्र सार्‍या प्रकाशक पदार्थांना प्रकाशमान करणार, त्याला च ब्रह्मज्ञानी ओळखतात" ज्योतिरूपच जीव होऊन राहतो' 'तो परमेश्वर अमाह्य आहे त्याचें महण होत नाहीं"

२३ मागील सूत्रांत जें निरूपण केलें आहे तेंच दृढ व्हावें म्हणून हें सूत्र रचलें आहे यावर रामानुज असें म्हणतात कीं परब्रह्माचें रूप जीवास प्राप्त होतें संसारी जे जन आहेत ते जेव्हां मुक्त अवस्थेमध्यें असतात तेव्हां त्याच्या जीवाचें आणि ब्रह्माचें परम साम्य होतें ह्याचेंच नांव अनुकार याचा उल्लेख मागील सूत्रीं केला आहे या संबंधी जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत तीं अशीं "'सूर्य त्याला (ब्रह्माला) प्रकाशित करीत नाहीं (त्याला) चंद्र (प्रकाशित करीत) नाहीं (त्याला) अग्नि (प्रकाशित करीत) नाहीं' 'ज्याप्रत गेले असतां (जीव) माघारी येत नाहींत तेंच माझें उत्तम धाम' 'जें तेज साऱ्या जगताला प्रकाशित करतें असें जें सूर्याचें तेज, जें चंद्राचें तेज, जें अग्नीचें तेज तें माझें तेज असें जाण'

23 The Bhagvat gita is quoted as a Smriti work This sûtra supports the proposition laid down in the preceding sûtra. About this Râmanuja observes — the human spirit obtains the powers of the Supreme Spirit Living human beings when saved attain almost to an equality to God This is stated as Anukâra which is explained in the preceding sûtra The following is the translation of the Upanisad texts quoted. 'The Sun does not illuminate the Supreme Spirit nor the Moon, nor Fire 'Having attained to it the human spirits do not return that is my highest abode Know that the light which illuminates the Sun the Moon, and the Fire, is thy own light

सूत्राणि.

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याऽधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः । मनुष्याणामेव शास्त्रेऽधिकारः । तस्मात् तेषां हृदये परमात्मनोऽवस्थिति । ततः सापेक्षत्वेन अस्याऽङ्गुष्ठमात्रं । न तु वास्तविकं तत् परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाऽधिकरोति । शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । + + + द्विरूपा हि वेदांतवाक्यानां प्रवृत्तिः । क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा । क्वचिद् विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाऽङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्य चिदिति शंकरः ॥ जीवस्याऽप्यङ्गुष्ठप्रमितत्वं हृदयावर्तित्वात् तदपेक्षमेवेति रामानुज ॥ मनुष्याणामेव वेदाध्ययनाधिकार इत्युक्तं । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तमिति मध्वः ॥ केन हेतुना अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीतिस्मृते । + + + तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादंगुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धमिति वल्लभ ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स आत्मा तत् त्वमसि । छा० उ० (६.८,७.) ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं । क० उ० (६.१७.) ॥

त्याची योग्यता मोठी, असा हा आगमनिर्णय आहे. हें वर्णन शब्दपुराणांत आहे. या सर्वांचीं जीं उपनिषद्वाक्यें भालीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेप्रमाणें "आत्म्याच्या मध्यभागीं अंगुष्ठमात्र पुरुष

ence, etymological analysis, and a sentence, the preceding one is more powerful than the following one. This is a rule laid down by Āgama. The following is the translation of the Upanisad texts quoted. 'In the spirit there is a

२४. अमुक प्रमाण असें ज्याचें प्रतिपदोक्त वर्णन आहे तें ब्रह्म.

२४ अंगुष्ठमात्र तें आहे असें स्पष्ट पुढील उपनिषद्वाक्यांत वर्णन आहे. त्याची व्यवस्था या सूत्रीं करावयाची आहे. यानिषयीं शंकराचार्य असें म्हणतात कीं हें ब्रह्माचें निरूपण आहे आणि जीवाचें निरूपण नव्हे अंगुष्ठमात्र ज्याचें प्रमाण असा जो पुरुष तो परमात्मा यास प्रमाण हें उपनिषद्वाक्य 'जें झालें आणि जें पुढें होणार त्याचा ईश" यावर वल्लभ असें म्हणतात कीं प्रमितशब्द सूत्रांत आला आहे त्याचा अर्थ ज्याचें विशेष प्रमाण तो दहर-आकाशाचें वर्णन करताना जसें सूक्ष्म तेंच व्यापक असें वर्णन केलें आहे, तसें जो अंगुष्ठमात्र तोच ईश यावर रामानुज असें म्हणतात कीं जें झालें आहे आणि जें पुढें होणार आहे त्या सर्वांचा ईश असें प्रतिपदोक्त वर्णन आहे. जें झालें आहे आणि जें होणार त्याचा ईश आहे म्हणून तें जीवाचें असें म्हटलें तर साजत नाहीं कारण जीव कर्माच्या स्वाधीन आहे. म्हणून अंगुष्ठमात्र विशेष असें ज्याचें प्रमाण तो परमात्मा यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं वामन या नांवानें ज्याचें प्रतिपदोक्त वर्णन केलें आहे तो विष्णु त्याचें हें विशेष प्रमाण आहे श्रुतिलिंग प्रमाणाचा योग्यता मोठी नाहीं. श्रुति, लिंग, समाख्या, वाक्य, प्रकरण सामर्थ्यें पूर्वी पूर्वीचें जे

24 That, the magnitude of which is directly mentioned, is the Supreme Spirit.

24 The following Upanisad text directly states that the Supreme Spirit is as big as a *thumb* The interpretation of this text is adjusted by this sûtra About this Shankarachârya observes — the text describes the human *spirit and not the Supreme* Spirit He who is like a thumb, is the Supreme Spirit The following Upanisad text bears this out, "He is the lord of the past and the future" Vallabha observes —the word *Pramita* is used in the sûtra, and it means that which has got a special magnitude In describing the Dahara-Âkâsha, it is stated that it is at once subtile and gross, that it has the magnitude of a thumb, that it is the Supreme Spirit Râmânuja observes —the Supreme Spirit is described as the lord of the past and of the future, and the human spirit cannot be said to lord it over the future, because it is in the power of its acts (Karma) Hence he, who is described as having the magnitude of a thumb, is the Supreme Spirit About this Madhvâchârya observes —he, who is directly described as Vâmana, is Visnu himself His special magnitude *is mentioned by the term Angu*sta-mâtra A direct statement is more powerful than an inference. The Skandha-Purâna states that of all the methods of proofs, such as a direct statement, an infer

सूत्राणि.

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याऽधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

भावार्थः। मनुष्याणामेव ब्रह्मविचाराऽधिकार । तस्मात् तेषां हृदये परमात्मनोऽवस्थिति । तस्य सापेक्षसंबधेन ब्रह्मांऽगुष्ठमात्र । न तु वास्तविक तत् परिमाणमिति सूत्रार्थ ॥ शास्त्र ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाऽधिकरोति । शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । + + + द्विरूपा हि वेदांतवाक्याना प्रवृत्ति । क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा। क चिद् विज्ञानात्मन परमात्मैकत्वोपदेशपरा। तदत्र विज्ञानात्मन. परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाऽगुष्ठमात्रत्व कस्य चिदिति शंकरः ॥ जीवस्याऽप्यंगुष्ठप्रमितत्व हृदयावर्तित्वात् तदपेक्षमेवेति रामाऽनुज ॥ मनुष्याणामेव वेदाविद्यायामधिकार इत्युक्त । तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तमिति मध्वः ॥ केन हेतुना अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया। ईश्वर॰ सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीतिस्मृते । + + + तस्मादगुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादगुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धमिति वल्लभ ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स आत्मा तत् त्वमसि। छा० उ० (६ ८,७.) ॥ अगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽतरात्मा सदा जनाना हृदये संनिविष्ट । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुंजादिवेषीका धैर्येण। त विद्याच्छुक्रममृत। क० व० (६.१७.) ॥

त्यांची योग्यता मोठी, असा हा आगमनिर्णय आहे हें वर्णन स्कंदपुराणात आहे या सबधी जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढेंप्रमाणें "आत्म्याच्या मध्यभागीं अगुष्ठमात्र पुरुष

ence etymological analysis, and a sentence, the preceding one is more powerful than the following one This is a rule laid down by Âgama The following is the translation of the Upanisad texts quoted ' In the spirit there is a

२५. पुनः मनुष्याला अधिकार आहे ह्मणून त्याच्या हृदयाशीं सापेक्ष संबंध ठेवून (ते निरूपण केलें आहे).

25 And because man has a title, (this statement is made) in relation to his heart

आहे अंगुष्ठमात्र पुरुष ज्योतिसारखा धूमरहित आहे, जे झालें आणि जे होणारें त्याचा तो ईश आहे तो आज आहे आणि तो उद्या आहे तेंच हें' 'यमानें जोरानें सत्यवताच्या कायेंतून पाशांना बांधलेला आणि आपल्या स्वाधीन करून घतलेला अंगुष्ठमात्र पुरुष आढला" "धर्मापासून निराळा, अधर्मापासून निराळा, कारणापासून निराळा, कार्यापासून निराळा, जें होऊन गेलें त्यापासून निराळा, जे होणारें त्यापासून निराळा, असें जें तू पाहतोस तें मला सांग"

२५ मनुष्यानाच ब्रह्म विचार करण्याचा अधिकार आहे म्हणून त्याच्या हृदयीं परमात्मा राहतो यामुळें परमात्म्याचा आणि हृदयाचा सापेक्ष संबंध आहे हा संबंध समजावा म्हणून परमात्मा अंगुष्ठमात्र आहे असें निरूपण केलें आहे परंतु त्याचें वास्तविक परिमाण तें नाहीं हा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं शास्त्र अमक्यानें आचरावें असा जरा विशेष सिद्धांत नाहीं, तथापि अधिकार मनुष्यांनाच आहे; कारण मनुष्यांनाच शक्ति आहे मनुष्यालाच तें पाहिजे आहे आणि पर्युदासरूप प्रतिषेध नसल्यामुळें मनुष्यांनाच तें लागू पडतें उपनयनादि विधि मनुष्यांना

person as big as a thumb This person is a flame without any smoke He is the lord of the past and the future He (is the same) to-day and to morrow This is, indeed, that whom Yama forcibly drew out of the body of Satyavân—a person as big as a thumb—subdued or brought under control and tied with meshes" "He is other than piety or religious law, other than impiety, other than this activity and inactivity, other *than the past and the future*, say that the person you see is such"

25 Man alone is entitled to the contemplation of the Supreme Spirit, and, therefore, the Supreme Spirit abides in his heart. Thus there is correlation between the Supreme Spirit and the human heart That this relationship may be understood a magnitude such as that of a thumb is imputed to the Supreme Spirit But really that is not its magnitude This is the sense of the sûtra. About this Shankaracharya observes — though a special *rule is* not laid down that certain beings alone are entitled to act according to a code, yet because man has power, he alone is entitled. Man alone requires a code (Shâstra) So long as it is not prohibited to him, it applies to him. Such ceremonies as the investiture of the sacred thread are prescribed for man. A

लावून दिले आहेत. पुनः वेदान्तवाक्ये दोन प्रकारें ठायूं पडतात. कोठें कोठें परमात्म्याच्या स्वरूपाचें वर्णन असतें. आणि कोठें कोठें विज्ञानात्मा आणि परमात्मा याच्या ऐक्याचा उपदेश असतो. ज्या उपनिषद्वाक्याचा विचार चालला आहे त्या उपनिषद्वाक्यामध्यें विज्ञानआत्म्याचें आणि परमात्म्याचे ऐक्य सांगितलें आहे. कोणीच अंगुष्ठमात्र नाही यावर रामानुज असें म्हणतात की जीवहि अंगुष्ठमात्रच आहे; कारण तो हृदयामध्ये आहे. म्हणून त्या सापेक्ष स्वरूपानें अंगुष्ठमात्र असें वर्णन केलें आहे मध्वाचार्य यावर असें म्हणतात कीं मनुष्यालाच वेद-विद्येचा अधिकार असें वर्णन आहे. पश्वादिकाला हा अधिकार नाहीं. म्हणून 'मनुष्याला' असें पद सूत्रांत घातलें आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं अपेक्षा ती कशी आणि तिचें कारण काय? ईश्वराचें कार्य म्हणजे ईश्वरच कार्य बनून गेला आहे. कार्य आणि कारण यामध्यें भेद नाहीं. कारणाचा परिणाम तेंच कार्य. सर्व भूताचा ईश मनुष्याच्या ठायीं, हे अर्जुन, आहे. अंगुष्ठमात्र जो हा जीव त्याच्या कडून सर्व धर्म घडतात. म्हणून त्याचें असें वर्णन आहे. जो अंगुष्ठमात्र तोच भगवान्, हे सिद्ध. या संबंधीं उपनिषद्वाक्य आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "तो आत्मा तेच तू आहेस." "अंगुष्ठमात्र पुरुष अंतर्‌आत्मा सदा जनाच्या हृदयाच्या ठायीं वास करतो. आपल्या शरीरापासून त्याला भिन्न न पुसता समज. जशी मोळ्यामधील काडी

gain, there are two methods of the Vêdânta. In some of its parts, the nature of the Supreme Spirit is explained and in others the identity between the Supreme spirit and the enlightened human Spirit is pointed out. In the Upanisad text under examination, the identity of the Supreme Spirit and of the enlightened human spirit, is pointed out But neither of them has the magnitude of a thumb. About this Râmânuja observes —the human spirit has the magnitude of a thumb; because it is in the heart To point out this correlation, the description—as big as a thumb—is given Madhvâcharya observes — man alone is entitled to acquire knowledge and to study the Vedas, and not the lower animals. Hence the term *to man* is put in the sûtra Vallabhâchârya observes — what is the nature of the correlation mentioned? and what is its cause? The effect produced by God, *i.e.*, God has become the effect. The effect is identical with the cause, there is no distinction between the two A cause transformed is an effect. "The lord of all existences abides in the human heart, oh Arjuna." The human spirit as big as a thumb performs every thing, and, therefore, it is so described, and, therefore, it is proved that he, who is as big as a thumb, is the lord himself The following is the translation of the Upanisad texts quoted. "That spirit, thou art, indeed, that." "The inner spirit, the person as big as a thumb, always abides in the hearts of human beings" "Know him without any mistake, to be distinct from the material body, just as

सूत्राणि.

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

भावार्थ. । मनुष्याणामुपरि ये देवादयः तेषामपि ब्रह्मविचारेऽधिकारोऽस्ति । कुतः । संभवादिति सूत्रार्थः ॥ तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्तितः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वादिति शंकरः ॥ संकीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु ब्रह्मादीनां देवाऽसुरप्रभृतीनां देहेंद्रियादयः स्वभावभेदाः स्थानानि भोगाः कृत्यानि च इत्येवमादयः सुव्यक्ताः प्रतिपाद्यते । अतो विग्रहादिमत्त्वाद् देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येवेति रामानुजः ॥ तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणं विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यंतं ज्ञानादीनामधिकारं मन्यते बादरायण इति वल्लभः ॥ तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि । संभवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात् तिर्यगादीनां तदभावादभाव इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इन्द्रो हैव देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हाऽसंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः । छा० उ० (८ ७,३.) ॥ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । भृ० उ० (१) ॥ एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास ॥

अहन तशी ती हक तो अमृत असा स्याला जाण '

a straw is distinct from the grass. Know him to be white and im mortal

२६. बादरायणाच्या मतें मनुष्याच्या वरती ज्या जीवकोटी आहेत त्यांना ब्रह्मविचाराचा अधिकार आहे. कारण असा संभव आहे.

26. In the opinion of Bâdarâyana, there are beings above man who have a title to the contemplation of Brahma; because this is possible.

२६. मनुष्याच्या वरती देवादि जीवकोटी आहेत. त्यांना ब्रह्मविचार करण्याचा अधिकार आहे. कारण ही गोष्ट संभवते. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य म्हणतात कीं त्यांना तसें सामर्थ्य हि आहे. मंत्र, अर्थवाद, इतिहास, पुराणें, निरनिराळे लोक या सर्वांवरून देवांना शरीर आहे असें समजतें. देवांना शरीरें नाहींत असा कांहीं प्रतिषेध नाहीं. उपनयनादि संस्कार देवांला लावून दिले नाहींत म्हणून देवांचा अधिकार उडत नाहीं. वेदांचें अध्ययन करतां यावें म्हणून मनुष्यास उपनयनादि संस्कार लावून दिले आहेत आणि वेद तर देवांस सहज स्फुरतात. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं देवादिकांना शरीरें आहेत. आणि त्यांना ब्रह्मविचाराचा अधिकार आहे. कारण या पुढील गोष्टींचें स्पष्ट प्रतिपादन केलेलें आहे. त्या गोष्टी कोणत्या? ब्रह्मादि देव, असुर, यांना देह आहेत, इंद्रियें आहेत, त्यांचा स्वभाव निरनिराळा आहे, त्यांचीं स्थानें आहेत, त्यांचे भोग आहेत, त्यांचीं कार्यें आहेत. हें कशावरून? संकीर्ण जे ब्राह्मण, मंत्र, अर्थवाद इत्यादिकांत उत्पन्न झालेली जी

26. There are gods and spirits above man. They are entitled to the contemplation of the Supreme Spirit, because such a gradation of beings is possible. This is the sense of the sutra. These beings also possess power. From the original mantras, re-statements, history, tradition and the description of different regions, it is plain that gods have bodies. It is now here mentioned that gods have no bodies. Because such ceremonies as the investiture of a sacred thread is not prescribed to gods, their title to the contemplation of the Supreme Spirit is not upset. That man may be enabled to study the Vedas, such ceremonies as the investiture of a sacred thread is prescribed. The Vedas easily flash on the minds of gods. Râmânuja observes—gods have bodies and have a title to the contemplation of the supreme spirit, because the following arguments prove this. The mixed Brahmanas, re-statements, the system of rites, history, tradition—all these prove that gods like Brahmadeva and Asuras have bodies, and senses, that their natures are different, that their localities are different, that their enjoyments are different; and that their activities are different. Vallabha observes—why does Bâdarâyana mention his

धर्मशास्त्रें, इतिहास, पुराणें यामध्यें असें वर्णन आहे. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात कीं बादरायणानीं आपलें नाव स्वसूत्रांत का घेतलें? त्यावरून असें दिसतें कीं जैमिनि आणि दुसऱ्या आचार्यांची या गोष्टीस संमति नाहीं. तीन वर्णांचे जे लोक आणि ज्यांवर संस्कार झाले आहेत अशा लोकांस धरून प्रजापतिपर्यंत ब्रह्मविचाराचा अधिकार आणि ब्रह्मानंदाचा अधिकार हा सर्वांस आहे असें बादरायणाचें मत आहे. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं सज्जनांना देवादिकांची योग्यता येते, कारण त्यांच्या अंगीं विशेष बुद्धि आहे. पशूंना विशेष बुद्धि नाहीं म्हणून मनुष्यांना अधिकार आहे, पशूंना अधिकार नाहीं. या संबंधीं जीं उपनिषद् वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "देवांकडील इंद्र बाहेर पडला, आणि असुरांकडील विरोचन (बाहेर पडला) हे दोघे एकमेकांस न ओळखतां हातामध्यें समिधा घेऊन प्रजापतीजवळ गेले त्या दोघांनीं बत्तीस वर्षें ब्रह्मचर्य केलें." "वरुणाचा मुलगा भृगु आपला पिता वरुण याजवळ गेला, (आणि म्हणाला) भगवन्, ब्रह्म मला शिकीव" "शंभर वर्षेंपर्यंत इंद्रानें प्रजापतीजवळ ब्रह्मचर्य केलें."

own name in his own sûtra? This shows that he differs from Jaimini and other Âchâryas. He believes that from all the three higher castes upon whom Vedic ceremonies are performed, up to Prajâpati, all are entitled to the *contemplation of the Supreme Spirit* and to the enjoyment of the happiness characterized as Brahmânanda. Madhvâchârya observes — good men attain to the dignity of gods, *because they possess special* intelligence which the lower animals lack. Man is, therefore, entitled to the contemplation of Brahma, while lower animals are not. *The following is the* translation of the Upanisad texts quoted: "Indra, on the side of the gods, abandoned the world. Virochana, on the side of the *Asuras*, abandoned the world. Not knowing each other, and holding bits of sacrificial fuel in their hands they approached the god Prajâpati, both of them had *studied the Veda and lived a life* of celibacy for thirty two years." "The son of Varuna, Bhrigu, approached his father Varuna and said—lord teach me about the Supreme Spirit." 'Indra lived a life of celibacy for a hundred years and studied.'

सूत्राणि.

विरोधः कर्मणीति चेन् नाऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

भावार्थः । विग्रहवद्भिर्देवैर्यथा ब्रह्मोपासना करणीया तथा यज्ञकर्मणि विग्रहवद्भिर्देवैर्भवनीयमिति विरोधः स्यादिति चेन् न । यज्ञकर्मसु देवानामनेकधांऽगभावो दृश्यत इति सूत्रार्थः ॥ इत्येवंजातीयिका स्मृतिः प्राप्ताऽणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोग दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानां । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदंगभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यत इति शंकरः॥ दृश्यते हि सौभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिरिति रामानुजः ॥ तत्र यदि मनुष्याः संतो देवादयो भवंति । तत्पूर्वं देवताऽभावाद् देवतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेन् न। अनेकेषां देवतापदप्राप्तेर्दर्शनादिति मध्वः॥ बहूनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते । बहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यते । + + + अथ वा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्बहुधोपयोगो वेदे दृश्यत इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कति देवाः + + त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति + + + कतमे ते + + । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः + + + कतम एको देव इति प्राण इति । बृ० आ० उ० (३.९,९.) ॥ आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । कुर्याद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद् विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥ स्मृ० ॥

२७. यज्ञकर्मसंबंधानें विरोध येईल असें ह्मटलें तर तसें नव्हे; कारण असें स्पष्ट आहे कीं (देवांना) नानारूपें धारण करतां येतात.

27. If it be said that in the case of sacrifices there is an absurdity, then no, because it is distinctly stated that (gods) can assume different forms.

---

२७. शरीरधारी होऊन देवांनीं ब्रह्माची उपासना करावी असें मागील सूत्रावरून निष्पन्न झालें. त्याच रीतीनें निरनिराळे यज्ञ होत असतांना देव आपआपले यज्ञभाग घेतात हें कसें? सर्व ठिकाणीं ते देव एकदम जातात, असें घडत नाहीं असा विरोध आला. याचें निराकरण असें कीं देवांना निरनिराळीं शरीरें धारण करण्याचें सामर्थ्य आहे. म्हणून निरनिराळे यज्ञ चालले असतांना त्यामध्यें देवास असतां येतें. इतका सूत्रार्थ झाला. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं स्मृत्यादिकांमध्यें स्पष्ट वर्णन आहे कीं ज्या योग्यांना अणिमा, गरिमा, लघिमा इत्यादि विभूति-ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्यांचे अंगीं एके समयीं निरनिराळीं शरीरें धारण करण्याची शक्ति असते. मग देवांच्या अंगीं अशी शक्ति सहजच आहे, यांत संशय काय? ते जन्मापासून सिद्ध आणि असा उपपत्ति करतां येते कीं नानारूप धारण करून एकच देवता निरनिराळ्या यज्ञांमध्यें एके समयीं प्राप्त होते. शिवाय अशी अदृश्य करण्याची शक्ति असते म्हणून ती दुसऱ्यास दिसत नाहीं. यावर रामानुज असें

27 The former sutra proves that assuming different bodies, gods can worship the Supreme Spirit In the same manner in the case of different sacrifices performed at the same time when the gods have to take their seats, one and the same god cannot be present at different sacrifices This is an absurdity and how is it to be removed? Gods can assume different bodies at the same time, and when the same sacrifice is performed at the same time in different places, one and the same god can be present in them all This is the sense of the Sûtra. About this Shankarachârya observes —it is distinctly stated in the Smritis that a Yogi possesses such powers as subtility, magnitude, and others, and thus can assume different forms at the same time If a Yogi can do this, gods can, of course, do it Because gods are powerful and accomplished from the time of their birth, assuming different bodies, one and the same god can be present at different sacrifices at the same time, and because he possesses the power of being invisible, he is not seen. Râmânuja observes —great men like Soubhari assumed different bodies at the same time The story of Soubhari is given in the Bhagavats Madhvâchârya observes —if it

म्हणतात की सौभरीसारखे प्रतापी एके समयी अनेक रूपें धारण करीत असत. (सौभरीची कथा भागवतात आहे.) यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात की प्रथम मनुष्यें असून तींच पुढे देव होतात असें जर आहे तर देव होण्याच्या पूर्वी ज्या मनुष्यानी प्रथम यज्ञ केले त्याचे देव कोण? असें म्हटले तर तसें नव्हे कारण मनुष्य जे देव झाले तेवढेच देव नाहात. त्याशिवाय दुसरेहि देव पुष्कळ आहेत यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की सूत्रातील 'अनेक प्रतिपत्ति' शब्दाचा अर्थ असा आहे की एकच रूप पुष्कळ घेतात. किंवा असे वेदामध्यें अढळतें की एकाच पदार्थाचा अनेक प्रकारें उपयोग होतो. या सबंधाने जीं उपनिषद् वाक्ये आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "देव किती? तीन, तीनश, किंवा तीन हजार आणि तीन. + + + ही देवाचीं रूपें हा त्याचा महिमा पण मुख्य देव तेहतीस ते+ + + एक देव तो कोणता? तो प्राण." 'हे भरतर्षभ, योगी आपलीं हजारों रूपें घेतो, आणि त्याला बल प्राप्त होतें म्हणून या हजारो रूपानीं पृथ्वीवर सचार करतो काहीं रूपानीं विषय प्राप्त करून घेतो; आणि काहीं रूपानीं उग्र तपानें आचरण करतो. तो तीं सारीं रूपें आवरून घेतो, जसा सूर्य आपलीं किरणें आवरून घेतो"

be true that human beings become gods, then who were the gods at those sacrifices when *no human being in the beginning had become a god?* The reply is—there are gods besides the gods which the human beings become Vallabha observes —the term Aneka pratipatti in the sûtra is to be interpreted in the following way A form, is assumed by many, or an object is used in a variety of ways The following is the translation of the Upanisad texts quoted "How many gods are there? Three, three hundred, or three thousand and three All these possess the greatness of gods, but real gods are thirty-three What are these *thirty-three gods from?* Who is the one God? Breath' "Oh prince *of the Bharatas, a Yogi assumes* a thousand forms and he possesses a great power And by means of these thousand forms, he goes about the world By means of one body, he enjoys the pleasure of the world, and by means of another body he practises austerities He draws within himself all these forms or bodies, just as the Sun draws within himself all his rays'

सूत्राणि.

शब्द इति चेन् नाऽतः प्रभवात् प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

पदार्थ । प्रत्यक्ष नाम निरपेक्षत्वात्मिका वेदरूपा श्रुतिः । अनुमान नाम स्मृतिसज्ञको ग्रन्थ ॥

भावार्थ । पूर्वमीमासका वदति शब्दो नित्य इति । तत्र यदि देवादयो विग्रहवन्तस्तर्हि जननमरणवत्त्वादनित्यास्ते । यदि देवादयो वैदिकशब्दानामर्था अनित्यास्तर्ह्यनित्या वैदिकशब्दा । तेन पूर्वमीमासासिद्धातविरोधः स्यादिति चेन् न । नित्याः शब्दा इति पूर्वमीमासाऽधिकरणे (१.१,१८.) सूत्रे अस्माभि• प्रपचित । शब्दाद् देवादिजगदुत्पत्तिरिति वेदस्मृतिभ्या सिध्यतीति सूत्रार्थ । वेदस्य निमित्तकारणत्व । ब्रह्मणो विवर्तोपादनकारणत्वमित्यत्र व्यवस्था ॥ तत्र न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्व स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणा हि व्यक्तय एवोत्पद्यते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दाना संबधो न व्यक्तिभि । व्यक्तीनामानत्यात् सबधग्रहणाऽनुपपत्ते । व्यक्तिपूत्पद्यमानास्वप्याकृतीना नित्यत्वान् न गवादिशब्देषु कश्चिद् विरोधो दृश्यते । + + + तस्मान् नित्याच् छब्दात् स्फोटरूपादभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षण जगदभिधेयभूत प्रभवतीति । + + + सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने सयोगविभागव्यग्यत्वाद् वर्णानामभिव्यजकवैचित्र्यनिमित्तोऽय वर्णविषयो विचित्र प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्त. । + + + अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णा स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याऽभ्युपगम्यत्वाद् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्य. शब्देभ्यो

देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धमिति शंकरः॥ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे + + । अतो देवादीनां विग्रहवत्त्वेपि न वैदिकशब्दानामानर्थक्यं वेदस्यादिमत्त्वं च प्रसज्यत इति रामानुजः॥ वेदोक्ताः सर्वे एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभूताः सर्वानुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपंचो वेदात्मको भिन्न एवांगीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपंचस्य भिन्नत्वान् न विरोधः शब्दे इति वल्लभः॥ महतां प्रयत्नात् ? यथेदानीं तथोपर्यपि देवा भविष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्चेति मध्वः॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि॥

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजताऽसृग्रमितिमनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शास्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः॥ स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् । बृ० आ० उ० (१.२,४.)॥ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे । म० स्मृ० (१.२१.)॥ स भूरिति व्याहरत् । स भूमिमसृजत । तै० ब्रा० (२.२,४,२.)॥

२८. शब्द म्हणजे वेद अनित्य असें म्हटलें तर तसें नव्हे; कारण वेदापासूनच देवादिकांची उत्पत्ति असें श्रुतिलिंग, या प्रमाणावरून सिद्ध होतें.

28.—If (it be said that) that the Veda (is transient), then (this is) not (true); because by ocular demonstration and inference (it is proved that gods and others have their) origin from it.

२८. सूत्रातील प्रत्यक्ष शब्दाचा अर्थ प्रतिपदोक्तवचन. यास पूर्वमीमांसक श्रुति असें म्हणतात. सूत्रातील अनुमान शब्दाचा अर्थ स्मृतिरूप ग्रंथ. पूर्वमीमांसक असें म्हणतात कीं वेदरूप शब्द नित्य आहे. जर देवादिकांना शरीरें आहेत तर जनन मरण त्यांच्या पाठीं लागलें. आणि देवादिक हे अनित्य ठरले वेदामध्यें देवादिकांचेंच निरूपण आहे. देव जर अनित्य तर वेदहि अनित्य परंतु पूर्वमीमांसेप्रमाणें वेद नित्य. मग या दोन सिद्धांतांत विरोध आला याविषयीं आम्ही षड्दर्शन चिंतनिकेमध्यें पूर्वमीमांसा सवधान पान ३० या ठिकाणीं विचार केला आहे तो पाहावा. आधीं वेद, आणि त्याच्यापासून देव आणि जगत् यांची उत्पत्ति. असें प्रत्यक्ष आणि अनुमान या प्रमाणांच्या योगानें सिद्ध होतें. हजा सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं वेद हे निमित्तकारण आहेत ब्रह्म हें विवर्त-उपादान कारण आहे. गायी म्हणजे व्यक्ति उत्पन्न होतात असें म्हटलें तर किंवा गायी म्हणजे ज्या आकृति त्या उत्पन्न होतात असें म्हटलें तर

28 The term *ocular demonstration* (Pratyaksa), used in the Sûtra, signifies a direct statement—a statement that actually occurs in the Veda, and is characterized as Shruti in the Pûrvâ-Mimânsâ. The term *inference*, used in the Sûtra, refers to sacred works called Smritis The Pûrva-mimânsaka holds that the word in the form of the Veda is eternal. The argument is—if the gods have bodies, then they can not escape birth and death They are, *therefore, transient*. The gods are described in the Veda. If the gods are transient, the Veda is transient But according to the Pûrva mimânsâ, the Veda is eternal Thus then these two statements conflict. This subject has been fully discussed in the Saddarshana-chintanikâ see page (30) In the beginning was the Eternal Veda, from which the gods and all the universe *have proceeded*, and this is established by ocular demonstration and inference. This is the sense of the Sûtra. Upon this, Shankarâchârya observes — the Veda is the efficient cause, Brahma under delusion is the material cause (Upâdâna) It can not be asserted that individual cows or universal forms of cows are produced In the universe,

चालणार नाहीं. द्रव्य, गुण, कर्म इतके हे जगतांत आढळतात. त्यांची दोन रूपें असतात. एक व्यक्ति आणि एक आकृति शब्दाचा आकृतीशी संबंध आहे, व्यक्तीशीं संबंध मुळींच नाही व्यक्तीशीं संबंध म्हटला असता निर्वाहच होणार नाहीं. व्यक्ति म्हटल्या म्हणजे हजारो. शब्द उच्चारता क्षणीं त्यांतील कोणती व्यक्ति समजावी ? शब्दाचा अर्थ दाखविणारी अशी आकृति एकच असते शब्द उच्चारला की ही आकृति पुढें येते, आणि तेणेंकरून शब्दाच्या अर्थाचें ज्ञान होतें अशी जी ही आकृति ती नित्य ती उत्पन्न होत नाहीं आणि तिचा नाश होत नाही व्यक्ति उत्पन्न होतात, आणि त्याचा नाश होतो +++असा जो आकृतिरूप नित्य शब्द, स्फोटरूप नित्यशब्द त्यापासून क्रिया, त्या क्रियेची साधनें, आणि तिचें फल अशा प्रकारची जगद्-रूप आकृति उत्पन्न होतें +++वर्ण दोन प्रकारचे आहेत एक व्यक्ति आणि एक आकृति व्यक्ति दिसली म्हणजे आकृतीची आठवण होऊन ओळख पडते. आणि त्यापासून मनामध्यें दुसऱ्या आकृतीचा संयोग घडून किंवा विभाग घडून एक नवाच रंग उत्पन्न होतो आणि त्या रंगाच्या योगानें मनामध्यें तरंग उठतात तेणेंकरून जो शब्दार्थ कळला आहे त्यातच भर्ती उत्पन्न होऊन एक प्रकारचें ज्ञान-वैचित्र्य उत्पन्न होतें हा सारा प्रकार वर्णांच्या शक्तीपासून घडतो, असे वाटते, परंतु ती शक्ति वर्णरूप व्यक्तीच्या धोरणानें राहत नाही. वास्तविक

one sees either matter or a quality or an action, and that these, are seen in two conditions, either as individualities or as forms. A word is related to a form and not to an individuality. It cannot be stated that a word is connected with an individuality, because there are thousands of individual objects, and which one of these is to be understood when a word is pronounced? A form —*which exactly corresponds to* the sense which a word conveys —is always one and when a word is pronounced, this form is presented to the mind, and through it, the sense of the word is perceived Such a form is eternal it is not produced it is not destroyed Individual objects are produced and destroyed From this formal eternal word characterized as *sphota* or eternal sound, proceed an action, its means, and its fruit But all these three constitute the formal existence Again, words are of *two kinds*—either individual or formal individual is perceived, the form, under which it is included, is thought of This form, by its association or dissociation with other forms, acts upon the human mind, and tinges it in a strange way Numberless ideas crowd upon it As soon as the sense of a word is perceived, it calls up reminiscences and suggests a variety of ideas, and thus the mind is led into a panorama of shifting ideas and dissolving scenes We believe that syllables or words, as they are pronounced, move the mind But this is not true Individual syllables do not possess such a power—a power which a form as such

आली आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणे ऋ० सं० (९. ६२, १.) या मंत्रामध्यें हीं पदें आहेत. " हे (मी) केले (सोमाचे) बिंदु, शोधणें लौकर सारी सौभाग्यदायक धनें. " या मंत्रातील प्रत्येक प्रत्येक पद म्हणून प्रजापतीनें सृष्टि उत्पन्न केली ' हे ' असें म्हणून प्रजापतीनें देव उत्पन्न केले केले (असृग्र) हें पद म्हणून मनुष्यें उत्पन्न केली ' बिंदु ' असें म्हणून पितर उत्पन्न केले 'शोधणें ' असें पद म्हणून पेले उत्पन्न केले ' लौकर ' असें म्हणून स्तोत्र उत्पन्न केलें. ' सारी ' असे म्हणून शस्त्र उत्पन्न केलें ' सौभाग्यदायक ' असें म्हणून दुसऱ्या प्रजा उत्पन्न वरल्या " मन आणि वाक् असें जोडपें तो उत्पन्न झाला " " अनादि, अनंत, नित्य अशी वाणी स्वयंभूनें उच्चारली प्रथमच ती वेदमयी आणि दिव्य आणि तिजपासून साऱ्या प्रवृत्ति " " भूतांचा नांवें, रूप, आणि कर्मे आणि चाल वेदशब्दापासून आधीच हीं महेश्वर उत्पन्न करता झाला " " सर्वांची निरनिराळी नामें आणि कर्में आणि निरनिराळी स्थिति वेदशब्दापासून आधाच हा त्यानें उत्पन्न केलीं " " भू असें म्हणून त्यानें भूमि उत्पन्न केली "

following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra The following words occur in the Rik-sanhitâ (IX 62,1) "These drops I made (of Soma-juice) the filter quick all beneficent riches' (Reciting the terms of this mantra in order, Prajâpati pro duced the universe) Reciting *these* (etc) Prajapati made *gods*, reciting *made* (Asrigra) he made men, reciting *drops* (Induvah), he made the manes, reciting the term *filter* (Tirah pavitra) he made jars (of Soma) reciting the term *quick* (Ashava) he made the musical chaunt (stotra), re citing *all* (Vishvâni) he made the prose-chaunt (Shastra), recit ing the term *beneficent* (Sou bhaga), he made other beings' He became the twin—the mind and the tongue The self existent pronounced the speech—eternal infinite and without a beginning First the self-existent made the celestial (language) fraught with Veda, from which all activities proceed The great God first produced these from the Veda—their names their forms, and their actions ' He made *before* the Veda and in the beginning the names of all and the acts of all and their conditions."

Pronouncing the term Bhûh, he created the earth

आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे. ऋ० सं० (९. ६२, १.) या मंत्रामध्यें हीं पदें आहेत. "हे (मी) केले (सोमाचे) बिंदु, शोधणें लौकर सारीं सौभाग्यदायक धनें." या मंत्रातील प्रत्येक प्रत्येक पद म्हणून प्रजापतीनें सृष्टि उत्पन्न केली. 'हे' असें म्हणून प्रजापतीनें देव उत्पन्न केले. केले (असृग्र) हें पद म्हणून मनुष्ये उत्पन्न केलीं. 'बिंदु' असें म्हणून पितर उत्पन्न केले. 'शोधणें' असें पद म्हणून पेले उत्पन्न केले 'लौकर' असें म्हणून स्तोत्र उत्पन्न केलें. 'सारीं' असें म्हणून शस्त्र उत्पन्न केलें. 'सौभाग्यदायक' असें म्हणून दुसऱ्या प्रजा उत्पन्न केल्या "मन आणि वाक् असें जोडपें तो उत्पन्न झाला" "अनादि, अनंत, नित्य अशी वाणी स्वयंभूनें उच्चारली. प्रथमच ती वेदमयी आणि दिव्य आणि तिजपासून सार्‍या प्रवृत्ति." "भूतांचीं नावें, रूपें, आणि कर्में आणि चाल वेदशब्दापासून आधींच हीं महेश्वर उत्पन्न करता झाला" "सर्वांचीं निरनिराळीं नामें आणि कर्में आणि निरनिराळी स्थिति वेदशब्दापासून आधींच ही त्यानें उत्पन्न केलीं." "भूः असें म्हणून त्यानें भूमि उत्पन्न केली."

following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra. The following words occur in the *Rik sanhitâ* (IX. 62,1.) "These drops I made (of Soma-juice) the filter quick all beneficent riches". (Reciting the terms of this mantra in order, Prajâpati produced the universe) Reciting *these* (etc) Prajâpati made gods, reciting *made* (Asrgra), he made men, reciting *drops* (Indavah), he made the manes, reciting the term *filter* (Tirah pavitra) he made jars (of Soma), reciting the term *quick* (Ashava), he made the musical chaunt (stotra), reciting *all* (Vishvâni), he made the prose-chaunt (Shastra), reciting the term *beneficent* (Saubhaga), he made other beings" 'He became the twin—the mind and the tongue The self existent pronounced the speech—eternal, infinite, and without a beginning First the self-existent made the celestial (language) fraught with Veda, from which all activities proceed The great God first produced these from the Veda—*their names, their forms,* and their actions" 'He made before the Veda and in the beginning the names of all and the acts of all, and their conditions." 'Pronouncing the term Bhûh, he created the earth '

सूत्राणि.

अत एव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

भावार्थः । पूर्वोक्तकारणाच्छब्दस्य नित्यत्व ॥ अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद् वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यमिति शंकरः ॥ मन्त्रकृतां महर्षीणामाकृतिशक्त्यादिक परामृश्य तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुतांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिस्तानेव तत्तन्मन्त्रादिस्मरणे नियुंक्ते । ते च प्रजापतिनाहितशक्तयस्तत्तदनुगुण तपस्तप्त्वा वीर्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिसृष्टांस्तानेव मन्त्रादीननधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान् पश्यंतीति रामानुजः ॥ निःश्वसितवचनाच्च तस्याप्यय प्राणभूतो नित्य इत्यर्थः । प्राधान्याद् ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपंचभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदौ । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वमिति वल्लभः ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्वं युक्तमिति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

य॒ज्ञेन॑ वा॒चः प॑द॒वीय॑माय॒न् तामन्व॑विन्द॒न्नृषि॑षु॒ प्रवि॑ष्टां । ऋ० सं० (१०.७१.३.) ॥

२९. पुनः, म्हणून नित्यत्व आहे.

२९. पूर्वी जी कारणें सांगीतली आहेत त्या कारणामुळें शब्द म्हणजे वेद नित्य आहेत असा सूत्रात सिद्धांत केला आहे. या सिद्धांताची व्यवस्था निरनिराळे भाष्यकार निरनिराळ्या रीतीनें करतात सूत्रातील म्हणून या पदावरवजन ठेऊन शंकराचार्य असें म्हणतात कीं देवादिक जें हें जगत् त्याची आकृति सदैव सारखीच आहे. आणि असें असण्याचें कारण त्या आकृतीची उत्पत्ति वेदापासून आहे. तर वेदहि नित्य आहेत असें जाणावें. (वेद म्हणजे संहिता, ब्राह्मण, उपनिषदें) यावर रामानुजाचें मत असें आहे कीं मंत्र उच्चारणारे जे महर्षि त्यांचा आकृति कशी, त्यांची शक्ति काय, असा प्रजापतीनें विचार केला, आणि त्या त्या आकाराचे, आणि त्या त्या शक्तीचे असे पुरुष प्रजापतीनें उत्पन्न केले. आणि ते ते मंत्र उच्चारण्याच्या कामीं त्यास योजले, ज्यांच्या अंगीं अशी शक्ति प्रजापतीनें ठेवली त्या पुरुषांनी मंत्र उच्चारणाला, आणि उपयुक्त असे तप केले तेणेंकरून पूर्वी पूर्वीच्या वसिष्ठादि ऋषींनीं उच्चारलेल्या त्याच मंत्रांचें जरी अध्ययन केलें नव्हतें तरी आपल्या वीर्यबलानें एक वर्ण किंवा स्वर न चुकता त्याच मंत्राचें अवलोकन त्यांनी केलें. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात – वेदामध्यें असें वर्णन आहे कीं महेश्वराच्या श्वासरूपानें मंत्र उत्पन्न झाले. म्ह-

29. Again, therefore, the eternity (is proved)

29 *By the reasons already* given, it is proved that the Veda is eternal, and this is stated in the sûtra. Different interpretations of this sûtra are given by different commentators Laying stress upon the term *therefore* Shankarâchârya observes — the form of this world and of the regions of gods is eternal, and the cause of this is—it has proceeded from the Veda, and the Veda itself is eternal (by the Veda Shankarâchârya means the Sanhitâ, the Brâhmanas and the Upanisads) Upon this Râmânuja observes —Prajâpati first thought as to what form the great *Risis*, should have who pronounced the mantras, and what power they should have, and then he created persons possessing that *form and that power*, and employed them in pronouncing particular mantras The persons, whom Prajâpati had endowed with that power, performed austerities (Tapa) necessary for pronouncing the mantras They, therefore by their power saw those mantras without missing a letter or a syllable exactly as they were once pronounced by such *Risis* as Vashista and others, though they had never studied them Upon this Vallabhâchârya observes — the Veda describes that the mantras proceeded from the breath of the great God A mantra, therefore, is the breath itself of the great God, and it is, therefore, eternal The knowledge of Brahma is of the highest importance, because

सूत्राणि.

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥३०॥

भावार्थः । अस्य सूत्रस्य का भूमिका । शब्दनित्यत्वे विरोधाभावः सिद्धांतितः । तेन ससारोऽनादिर्नित्यश्च । तर्हि प्रतिकल्पं त्रैलोक्यमुत्पद्यते निरूध्यते चेति वेदादिष्वभिधीयते तत् कथं। समानानि नामानि रूपाणि चावर्तंते । तेन प्रतिकल्प प्रवाहरूपेण तानि न भिद्यते । तस्माच्छब्दस्य ससारस्य च नित्यत्वे दोषो नास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिध्यति ॥ अत्र शंकराचार्यो विशेषव्यवस्थां करोति । तथा हि । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वराऽनुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पांतरव्यवहाराऽनुसधानोपपत्तिः + + + प्रलीयमानमपि चेद् जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथा आकस्मिकत्वप्रसगादिति शंकरः ॥ कृत्स्नोपसहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तात् समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद् विरोधः । तथा हि । स भगवान् पुरुषोत्तमः प्रलयावसानसमये पूर्वसंस्थानं जगत् स्मरन् बहुः स्यामिति सकल्प्य भोग्यभोक्तृजात स्वस्मिन् शक्तिमात्रावशेषं प्रलीन विभज्य महदादि ब्रह्मांड हिरण्यगर्भपर्यंत यथापूर्वं सृष्ट्वा वेदाश्च पूर्वानुपूर्व्यविशेषसंस्थितानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य पूर्ववदेव देवाद्याकारजगत्सर्गे त नियुज्य स्वयमपि तदंतरात्मतयाऽवतस्थे इति रामानुजः ॥ एव शब्दनित्यविचारेण वेदप्रमाणस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपंचो ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । + + + वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तयातात्म्यावृत्तिशंकापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणाऽवृत्तावपि समाननामरूपत्वात् समुद्रे जल-

प्रक्षेपवत् पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाऽभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याऽभावान् नानित्यसंयोगविरोधः । +++अतोर्थबलविचारेपि पदार्थानां नित्यत्वान् न वेदस्याऽनित्यसंबंध इति वल्लभः ॥ अतीताऽनागतानां देवानां समाननामरूपत्वात् प्राप्तपदानां मुक्त्यावृत्तावप्यविरोध इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यत्रैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न क चन पश्यत्यथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाऽप्येति चक्षुः सर्वैरूपैः सहाऽप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाऽप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाऽप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । कौ० ब्रा० उ० (३.३.) ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । श्वे० उ० (६.१८.) ॥ मधुच्छंद प्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः । स्मृ० ॥ यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रपद्यते +++ तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यात् ॥ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यंते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृताऽनृते । तद्भाविताः प्रपद्यते तस्मात् तत् तस्य रोचते । स्मृ० ॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः । ऋ० सं० (१०.१९०,३.) ॥ अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानाꣳस्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । तै० ब्रा० (३.१,४,१.) ॥ ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यंते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यते तानि,तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाऽभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह,। देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥

३०. नाम आणि रूप सारखें असल्यामुळे त्यांची आवृत्ति झाली असतां विरोध येत नाहीं; कारण श्रुतिस्मृतीमध्यें असे वर्णन आहे.

30 There is no discrepancy even though there be a recurrence, because the names and forms are alike, and because the Shrutis and Smritis state this.

णून मन हा परमेश्वराचा प्राणच आहे, म्हणून तो नित्य आहे मूळ आहे म्हणून ब्रह्मविद्या तीच श्रेष्ठ विद्या त्याच ब्रह्माचा प्रपंच झाल्यामुळे लौकिक, वैदिक असा शब्दाचा व्यवहार झाला आहे, आणि भेदबुद्धि उत्पन्न झाली आहे म्हणून देवादिकांचा विचार ज्यामध्यें आहे तो वेद नित्य इतर वल्लभाचें म्हणणें झालें यावर आमची अशी सूचना आहे कीं वल्लभानीं आपल्या भाष्यामध्यें प्राण प्रधान, प्रपंच हे शब्द योजिले आहेत त्याच्या अंगीं जो व्यंग्यार्थ आहे तो मनोरंजक आहे सूत्रातील 'म्हणून' या पदावर कटाक्ष ठेऊन मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं वेद नित्य, आणि म्हणून देवप्रवाह नित्य या सूत्रामध्यें वेद नित्य कसा, आणि त्याचा आणि वसिष्ठादि महर्षि आणि इंद्रादि देव यांचा संबंध काय हें वर्णिलें आहे या संबंधीं उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "यज्ञाच्या मार्गेकरून (वेद) वाणीच्या मार्गाला पदिगमन पावले. आणि ऋषींमध्यें वास करणारी जी ती तो त्यांना प्राप्त झाली" ऋ० सं० (१० ७१, ३)

३० या सूत्राच्या भूमिकेचा थोडा

it is the root of the mantra The development of Brahma has resulted in all the profane and sacred words, and we thus see a difference where there is none But the Veda which explains different things about gods is eternal This is what *Vallabha* says upon this sûtra, and we have to observe about his comments that the terms used by him—breath, principal, and development or *Prâna*, Pradhâna, and Prapancha—are suggestive and interesting Laying stress upon the term *therefore* in the sutra, Madhvâchârya observes —the *Veda is eternal, and, therefore,* the continual flow of gods is eternal To sum up the statements of different commentators—the sutra states that the Veda is eternal and points out the relationship between the Veda and such gods as Indra and others and such great *Risis* as Vashista and others The following is the translation of the Upanisad text bearing upon this sûtra. 'The sages got into the way of the Veda by means of sacrifice and obtained it as it dwelt among the *Risis*'

30 "The ground basis of this sûtra, when explained will elucidate the sûtra. It is already proved that the Veda is eternal, and so far as this proposition

विचार केला पाहिजे. वेद नित्य असा सिद्धांत झाला. याविषयी आता काही एक अडचण राहिली नाही. यामुळें असें सहजच सिद्ध झालें कीं संसारहि अनादि आणि नित्य. परंतु वेदादिकांमध्यें असें वर्णन आहे की या त्रैलोक्यास म्हणजे संसारास उत्पत्ति आणि लय आहे. अशा प्रकारें संसार अनादि आणि नित्य आहे, आणि संसार अनादि आणि नित्य नाहीं, असा विरोध आला या विरोधाचा निरास या सूत्रात केला आहे. या संसारामध्यें नानाविध जीं रूपें आणि नानाविध जीं नावें तीच ती पुन: पुन तशीच्या तशींच प्राप्त होतात म्हणून ती बदलत नाहीत. एक कल्प बुडला तरी कल्पांतरीं त्याचा प्रवाह जशाच्या तसाच चालला आहे. अशाप्रकारें वेदहि नित्य, आणि संसारहि नित्य. असें वेदाच्या आणि स्मृतीच्या आधारावरुन सिद्ध होतें. या सूत्रावर शंकराचार्य विशेष व्यवस्था करतात ती अशी. गेलेले जे नानाकल्प त्यामध्यें उत्तम ज्ञान संपादन ज्यानीं केलें आणि उत्तम कर्में ज्यानीं केलीं असे प्रजापति आणि देव होऊन गेले. त्यावर परमेश्वराचा अनुग्रह झाल्यामुळे ह्या कल्पामध्यें पुनः ते उत्पन्न झाले. जसें, जसा प्राणी निजतो आणि जागा होतो तसा, एक कल्प बुडतो, आणि एक कल्प उत्पन्न होतो.' असें हें कल्प-कल्पांतराचें रहाटगाडगें चाललें आहे. अशी कल्पकल्पांतराची व्यवस्था करायाची. जगताचा प्रलय होत असताहि त्याच्या अंगी

goes, there is no difficulty. The natural consequence of this proposition is that this world is eternal and without a beginning. The Veda, however, states that this world has a beginning and an end The conclusion that the Veda is eternal and without a beginning and the statement that it has a beginning and an end, conflict, and this sûtra explains away this conflict. The variety of names and forms in this world recur as they once were They never change. Their stream continually flows on from age to age, from cycle to cycle Thus then the Veda is eternal and this world is eternal, and this is proved by statements of the Veda and of the Smrits. This is the sense of the sûtra Shankarâchârya thus adjusts this sûtra in a particular way. In the course of various mundane revolutions called *kalpas*, gods and Prajâpati, who had acquired excellent knowledge, and who had performed excellent acts, had come into existence and passed away, and because of the grace of God, they are born in this mundane revolution or *kalpa* As if one sleeps and is awakened, mundane revolution succeeds mundane revolution, and thus the wheel of these revolutions continually revolves These mundane revolutions or existences are to be explained The world, when undergoing a process of destruction, retains some power, and when the world is produced, it possesses this power of development At the time of destruction, this power remains dormant Possessed of this power, the world is reproduced If

काहीं शक्ति राहते. अशी काहीं शक्ती आहे असेंच जग उत्पन्न होतें प्रलयाच्या वेळीं शक्ति अवशिष्ट राहते आणि तीच शक्ति घेऊन पुन जगत् उत्पन्न होतें असें जर न मानलें तर काहीं नसतां जगत् उत्पन्न झालें असें मानावें लागेल. आणि असा हा आकस्मिकत्वप्रसंग पंडितांस इष्ट नाहीं पावर् रामानुज अशा रीतीनें व्यवस्था करतात की सर्व जें हें ब्रह्मांड याचा उपसंहार झाला म्हणजे जगताची पुन पुन उत्पत्ति होते असें झालें असतां पूर्वीच्या सारखींच नामें आणि रूपें उत्पन्न होतात म्हणून वेदवर्णनास विरोध देण्यास अवकाशच नाहीं. पुरुषोत्तम जो भगवान् त्याच्या मनामध्यें प्रलय बंद करण्याचें आलें म्हणजे पूर्वी जसें जगत् होतें तसेंच जगताचें स्मरण करून मी आतां बहु व्हावें (बहु स्याम्) असा संकल्प करतो आपल्याच शरीरासमान हें भोग्यभोक्तृसमुदायरूप जें जगत् तें निरपहन मल आहे आणि त्यामध्यें केवळ धारी शक्ति राहिली आहे, त्या ह्या जगताच्या ह्या प्रकृति, हि पुरुष, असा विभाग करून पूर्वीप्रमाणें तो प्रजापतिसर्ग हा त्याच्या जगताची पूर्वीप्रमाणें संरचना तो पुरुषोत्तम करतो आणि यदार्था जशा आनुपूर्वी होती अशीच आनुपूर्वी प्रकट करून

these processes be not admitted, we shall have to admit that this world is made out of nothing—a proposition which is opposed to all sense, and is characterized by the Pandits as *Âkasmikatva Prasanga* × × × Râmânuja thus explains the sûtra. The whole of this universe is destroyed, and is reproduced from time to time. Under these circumstances, the same forms and names recur. There is, therefore, no discrepancy about the statements of the Veda. The great God forms a resolve in his mind—may I become many (Bahu syâm)—and thinks of the world as it once existed, when he seeks to make a world or rather to call it out from its state of non-existence (Pralaya). He arranges, disposes and adjusts the whole of this universe from an ant to the god Prajâpati, dividing material nature from intelligence—the universe, which possesses the power of development, and which lies dormant with all the forms of that which is to be enjoyed and which enjoys. The great God instructs Prajâpati in the Veda, following the same order as the Veda had possessed before. He orders Prajâpati to create gods and men of the same forms as they had in the former mundane revolution—the great God himself dwelling in the spirit of Prajâpati. Upon this

करतो. यावर वल्लभाचें मत असें आहे कीं शब्दबल विचार केला असता वेद प्रमाण आहेत असें सिद्ध करण्याकरितां देवादि लोक भिन्न आहेत आणि त्याच्याहि मागें संसार लागला आहे असें सर्वत्र सिद्ध आहे. +++परंतु वास्तविक म्हटलें असता देवादिकांच्या मागें प्रलय उत्पत्ति लावून त्यांचा नाश होतो आणि ते पुनः उत्पन्न होतात असें म्हणणें बरें नाहीं. परब्रह्माच्या अंगीं आविर्भाव तिरोभाव करण्याची शक्ति आहे, तेणेंकरून जगत्-प्रपंच केव्हां पाहिजे तेव्हां माइला जातो आणि केव्हां पाहिजे तेव्हां आवरला जातो असें म्हणणें बरें. तथापि वेद नित्य असें म्हणण्यास चिंता नाहीं लोकांची बुद्धि इतकीच चालते की एक इंद्र, एक विष्णु गेला, आणि दुसरा इंद्र, दुसरा विष्णु आला अशा रीतीनें हें प्रलयोत्पत्तीचें राहाटगाडगें चाललेंच आहे. त्यांत साऱ्या इंद्राचं नांव इंद्र. आणि साऱ्यांच मिळून रूप सारखेंच असें जरी म्हटलें तरी होतें काय? एक ताम्ब्याभर पाणी घेतलें आणि तें समुद्रांत टाकलें. आणि पुन समुद्रांतून एक ताम्ब्याभर पाणी काढलें. तर पहिलें तेंच पाणी हें असें म्हणण्यास आधार नाहीं. एरदा आविर्भाव, तिरोभाव मानल्यानेंही सारी खटपट दूर होते त्याच विष्णूसारखें या विष्णूचें रूप आणि त्याच विष्णूचें जें नांव तें या विष्णूचें नांव असं म्हणू लागलें असतां तो विष्णु निराळा आणि हा विष्णु निराळा, • तो इंद्र निराळा आणि हा इंद्र निराळा,

worldly affairs. But really it is not correct to state that on the occasion of each destruction of the world, the gods are destroyed and that on the occasion of its re-creation, they are re-created The Supreme Spirit possesses the power of manifestation or disappearance Hence he spreads out these worlds when he pleases and draws them in when he pleases Yet it is right to say that the Veda is eternal The people are capable of understanding this much only that this Persian wheel of destruction and re-creation is constantly turning, so that one Indra and Visnu pass away, and another Indra and Visnu take their places, yet the form of all Indras is exactly alike. The forms of all the gods are ever the same What does this reasoning amount to? A vesselful of water is thrown into the sea, and a vesselful of water is again taken from the sea. There is no ground to believe that the second vessel f water is the same as the first one But the reasoning of commentators like Shankarâchârya involves thinkers in these absurdities which are at once removed by admitting that the Supreme Spirit manifests himself and draws himself within himself. When the name and form of one Visnu are exactly like those of another, there is no ground to believe that one Visnu is different from another Visnu, and that one Indra is different from another Indra To sum up, it cannot be stated that the Veda is not eternal This inference is based upon the adjustment of the Vedic texts bearing upon

असें म्हणण्यास काय आधार आहे? एतावता वेद नित्य नाहींत असें म्हणता येत नाहीं इतकें हें असें अनुमान जी काय वर्णनें वेदादि ग्रंथांत आहेत त्यांची व्यवस्था करतांना निघतें शब्दप्रमाण कांहीं त्याज्य नाहीं, शब्दप्रमाण घेतलें असता असें म्हणावें लागतें शब्दबलविचार एकीकडे राहिला, आणि जे नानापदार्थ दृष्टीस पडतात त्याचाच विचार केला तथापि सर्व पदार्थ तितके नित्य आहेत मग वेदच नित्य नाहींत असें म्हणणें यास काय आधार म्हणून वेद नित्य आहेत हा सिद्धांत यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं पूर्वी देव होऊन गेले, आणि पुढें जे देव होणार त्यांची, आणि आतां जे देव आहेत यांची नामरूपें सारखींच आहेत आतां जे देव आहेत ते मुक्त होतात आणि पुन दुसरे त्यांच्या अधिकारावर येतात या वर आमचें म्हणणें असें आहे कीं ऋग्वेदसंहितेमध्यें ब्रह्मदेवानें पूर्वी जशी सृष्टि होती तशी उत्पन्न केली ऋ० सं (१० १९०, ३) या वाक्याची व्यवस्था करावयाची आहे ती व्यवस्था शंकराचार्यास एका रीतीनें करावी लागते, कारण ते ब्रह्ममात्र सत्य मानतात आणि हें जें ब्रह्मांड मनुष्याच्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें तें भ्रमात्मक आहे, असेंहि ते मानतात रामानुजास एका रीतीनें ही व्यवस्था करावी लागते, कारण ब्रह्मावर आवरण झालें आणि पुढें त्यापासून विश्व उत्पन्न झालें असें ते अद्वैतासारखे मानीत नाहींत त्यांच्या मतें मूलप्रकृति नित्य

this subject Testimony is not to be rejected When it is admitted all we have stated must be admitted But let testimony be for a while set aside, and let us reason *from the* variety of objects we see about us Then all objects are eternal, and if all objects are eternal, there is no reason to state that the Veda is not included If the Veda is included, the conclusion is that it is eternal Upon this Madhvachârya observes —the names and forms of gods who once existed and of the gods who exist, and of the gods who will come into existence, are always alike The gods who exist now, are *saved* and others are reappointed to their duties. Upon this we have to state that the interpretation of a text of the *Rig* Sanhitâ— Dhâtâ (Brahmadeva)re-created the world exactly as it once existed" (See X 190 3. R. S)—is the backbone of all this controversy Shankarâchârya interprets the text in one way, because he believes that the Supreme Spirit alone is real, and that all the rest is a delusion Râmânuja interprets this text in one way because he does not believe as the non-dualists do that the Supreme Spirit being clouded over, the phenomenal existence sprang up He believes that the noumenal existence(Prakriti) is eternal The conjuction of this noumenal existence with the Supreme Spirit causes the creation of the world When the Highest Person pleases he destroys the world. All this intricacy is removed by Vallabhâchârya, who believes that the Supreme *Spirit is transformed* into the

अव्यक्तप्रकृति नित्य आहे. तिचा आणि पुरुषोत्तमाचा संयोग होऊन सारी सृष्टि उत्पन्न होते. जेव्हां पुरुषोत्तमाची इच्छा होते तेव्हां तो सृष्टीचा लय करतो. ही सारीच भानगड वल्लभाचार्यांनी एकीकडे काढून टाकली. ब्रह्माचा परिणाम जगत्. ब्रह्मामध्येंच आविर्भाव तिरोभाव होऊन जगताचा प्रलय आणि उत्पत्ति सिद्ध होते. मध्वाचार्यांचें म्हणणें स्पष्ट असें आहे कीं परमेश्वर आपल्या शक्तीनें आणि इच्छेनें जगताची मांडणी करतो, आणि संहार करतो. उपाधि जो आहे तो नित्यच आहे. अशा प्रकारें आपआपल्या मताची मांडणी केल्यामुळें त्यांना सृष्टीचा प्रलय आणि उत्पत्ति यांची व्यवस्था निरनिराळी करावी लागते. अशी चिंतनिका करतां करतां चारी मत एकदम आम्ही वाचकांपुढें मांडून दाखवूं म्हणजे त्यांच्या भेदाभेदाचा वाचकांस विचार करतां येईल. या संबंधीं उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर एणप्रमाणें "जेव्हां पुरुष असा निजतो तेव्हां त्याला कांहींच स्वप्न दिसत नाहीं. पुढें श्वासोच्छ्वासांत त्याचा एक लय होऊन जातो. त्या वेळीं वागिंद्रिय सर्व नांवांसहवर्तमान त्यामध्यें जाऊन लय पावतें. चक्षुरिंद्रिय सर्व रूपांसहवर्तमान जाऊन त्यामध्यें लय पावतें. श्रोत्रेंद्रिय सर्व शब्दांसहवर्तमान त्यांत जाऊन लय पावतें. मन सर्व ध्यानांसहवर्तमान जाऊन त्यांत लय पावतें. तो जेव्हां जागा होतो तेव्हां ह्या आनंदात्म्यापासून इंद्रियें आपआपल्या ठिकाणीं जातात. या इंद्रियांपासून त्या

material world. When the Supreme Spirit manifests himself, the world is produced, and when he draws himself within himself, the world is destroyed. The doctrine of Madhvachârya is plain that Personal God can produce the world, when he wills and can destroy it when he wills. The phenomenal existence is real. Because the main doctrine of these commentators differs, they are obliged to explain the creation and destruction of the world in their own way. In the course of our *Chintanikâ* we will lay before the reader the doctrine of these four schools, that they may see the points of agreement and *difference*. The *following is the* translation of the Upanisad texts quoted in this connection: "When the human spirit sleeps thoroughly and soundly, he sees no dream, and is completely absorbed in breathing. Then the power of speech, accompanied by all names, is absorbed in him. The sense of sight, accompanied by all forms, is absorbed in him. The sense of hearing, accompanied by all *sounds, is absorbed in him*. The mind, accompanied by all contemplations, is absorbed in him. When he is awakened, from this *delighted spirit, all the senses* and powers return to their places, from these senses and powers, all the gods who preside over them *return to their places*, and *from* these gods all these objects are perceived in their places—as sparks fly in all directions from a fire burning." "Desiring salvation, I seek refuge well in him, who shines by his own knowledge, and who first produces the god Brahmâ and then hands over to

इंद्रियांच्या देवता आपआपल्या ठिकाणीं उभ्या राहतात आणि मग या देवतांपासून हे सर्व विषय आपआपल्या ठिकाणीं उभे राहतात यास दृष्टांत जळणाऱ्या अग्नीपासून जशा ठिणग्या सर्व दिशेस जातात तसें " "जो पूर्वी ब्रह्मदेवाला उत्पन्न करतो आणि जो रे त्याच्या स्वाधीन वेदाला करतो, असा जो आपल्या ज्ञानानेंच प्रकाशमान होणारा त्याला वा मी, मोक्षाची इच्छा करणारा शरण जातों " "मधुच्छंदादिक जे ऋषि त्यांनीं दशमंडळांतल्या साऱ्या ऋचा पाहिल्या " "ज्या मंत्राचा ऋषि कोण, छंद कोण, देवता कोण, ब्राह्मण ह्मणजे विधि काय हें समजलं नाहीं, असा मंत्र घेऊन जो लोकांकडून यज्ञ किंवा अध्ययन करवितो तो खांब होऊन बसतो किंवा खळग्यांत पडतो + + म्हणून मंत्रामंत्राच्या संबधानें हीं सर्व जाणलीं पाहिजेत " "त्यांपैकीं ज्यांनी जीं कर्में पूर्वीच्या सृष्टीमध्यें केलीं त्यांना तीच कर्में पुन पुन जन्म घेऊन करावीं लागतात. हिंसा आणि अहिंसा, मृदुता आणि क्रूरता, धर्म आणि अधर्म, सत्य आणि असत्य त्यांतील निरनिराळ्या भावना ज्यांत चिकटल्याच आहेत असे ते जन्मास येतात म्हणून तो तो भावना त्यास आवडते " "सूर्य आणि चंद्र यांना पूर्वीप्रमाणें धात्यानें उत्पन्न केलें, आणि सुखविशिष्ट आकाश, पृथ्वी, आणि अंतरिक्ष (उत्पन्न केलें)" "अग्निनावाच्या मनुष्याला अरे, अशी कामना उत्पन्न झाली कां देवामध्यें बसून आपण

him the Veda." "The *R*iks in the Ten Man*d*alas of the *R*ik-Sanhitâ were seen by the *R*isis Madhuchhandas and others" "He falls into a pit or becomes a post (a lump of dead matter) who either teaches or causes others to sacrifice by means of a Mantra—he, who does not understand what the Brâhmana or statement of the Mantra is, who its god is, what its metre is, and who its *R*isi is x x Therefore, these ought to be known in the case of every Mantra Being born in the former creations, men have to perform some of these acts, the same acts they have to perform again and again in every life Injuring others (Hinsâ) and abstaining from it (Ahinsâ) softness and sternness, piety and impiety, truth and falsehood, most of these different volitions cling to human beings, and when they are born they delight in them" "Dhâtâ (Brahmadeva) created the Sun and the Moon as they once existed and the sky abounding in pleasure, the earth and the firmament." "A man of the name of *Agni* desired that he might eat in the company of gods He offered unto Agni and Krittikâ together a Puro*d*âsha-cake baked upon eight potsherds" "The god Brahmadeva, after the destruction of the world is completed, gives unto the *R*isis who are re-created, the names of the former *R*isis and the power of seeing the Vedas" "This is the illustration—in a season certain signs and certain forms appear On the re-appearance of the same season, the same signs and the same forms re-appear, even as in the case of a Persian

सूत्राणि.

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । छांदोग्योपनिषद्वाक्यं गृहीत्वादित्यादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति प्रतिपादयति जैमिन्याचार्यः । तद् वाक्यं तु असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । ये मनुष्या आदित्यमुपासते त आदित्यरूपं मधु प्राप्नुवंति । यद्यादित्य स्वोपासन कुर्यात् तर्हि कथं स स्वयं प्राप्नुयादित्यसंभवः । तस्मादसंभवाद् देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्तीति पूर्वपक्षः ॥ तत्र तथेमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसंबंधेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति कुतश्चन देवादीनामधिकार इति शंकरः ॥ न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये संभवंति । न च वस्वादीनां सतां वस्वादित्व प्राप्य भवति प्राप्तत्वादिति रामानुजः॥ प्राप्तपदाना देवानां मध्वादिष्वनधिकार जैमिनिर्मन्यत इति मध्वः ॥ अतस्तेषामुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यतिरेकेण कस्य चित् प्रवृत्तिः संभवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृत्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिरिति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु । + + + स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेन तदेवाऽमृत दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशति । छा० उ० (३.६,३.) ॥ अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः । + + + आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । छा० उ० (३.१९,१.) ॥ वायुर्वाव संवर्गः । छां० उ० (४.३,१.) ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽय भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽय जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोय कश्यपो वागेवाऽत्रिः । बृ० आ० उ० (२.२,६.) ॥

३१. गोड-रूप-प्राप्ति इत्यादिकांचें वर्णन संभवत नाहीं; म्हणून देवाला (ब्रह्मविद्येचा) अधिकार नाहीं असें जैमिनीचें मत आहे.

31. It is the opinion of Jaimini that gods have no title to the knowledge of Brahma; because the acquisition of a sweet form and the rest is not possible.

३१. छांदोग्य उपनिषदामध्यें एक वाक्य आहे. तें अशा प्रकारचें. "अरे, हा जो आदित्य तो देवाचा मध. त्याची जे उपासना करतात ते आदित्यरूपाप्रत प्राप्त होतात." हें वाक्य घेऊन जैमिनि असें म्हणतो कीं जे कोणी आदित्याची उपासना करतात त्याना आदित्याचें रूप प्राप्त होतें. मनुष्याच्या संबंधानें इतकें हें ठीक आहे. परंतु देवादिकांच्या संबंधानें हें ठीक नाहीं; कारण आदित्यानें जर आदित्याची उपासना केली तर त्याला आपल्या स्वताचें रूप प्राप्त होत असे म्हणण्यांत अर्थ काय? जें रूप पूर्वी असीं आहे तेच पुन: प्राप्त होतें, असें होण्याचा संभव नाहीं. म्हणून देवांनी आदित्याची उपासना करायाची नाहीं. म्हणजे देवाना हें छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्य लागू होत नाहीं. म्हणजे देवाना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं असें या वाक्यावरून सिद्ध होतें. असें जैमिनीचें मत पडलें ते पूर्वपक्षकोटीमध्यें बादरायणानें घातलें आहे. म्हणून बादरायण आणि जैमिनि यांचा विरोध. या सूत्रसंबंधानें शंकराचार्य म्हणतातः— बृ० आ० उ० (२. २, ४) या स्थळीं दोन कान, दोन

31. There is the following text in the Chhândogya Upanisad. "Well, this Sun is the honey of gods He, who worships him, obtains and enters his form" Upon this text Jaimini bases his proposition that those, who worship the Sun, obtain his form—a proposition that applies to human beings, but it cannot apply to gods, because there is no sense in stating that the Sun obtains his own form if he worships himself. It is not possible that the form already possessed should be acquired again. Hence the conclusion is—gods do not worship the Sun, and that the text in the Chhândogya-Upanisad does not apply to them, and that therefore, the gods have no title to the knowledge of the Supreme Spirit. This was the opinion of Jaimini—an opinion which Bâdarâyana considers to be an objection against his system. Thus Bâdarayana and Jaimini are opposed to each other Upon this Shankarâchârya observes —the following text from the Brihadâranyaka-Upanisad (II 2,4) states that the two ears, the two eyes, and the two nostrils and the tongue are so many Risis It is this—'these two are Goutama and Bhardvâja This Goutama, this Bharadvâja, these two are Vis'hvâmitra, and Jamadagni, this Vis'h-

नेत्र, दोन नाकपुड्या आणि वाणी इतकीं घेऊन हीं ऋषि आहेत असें वर्णन केलें आहे तें असें "ही दोन गौतम आणि भरद्वाज हा गौतम, हा भरद्वाज ही दोन विश्वामित्र, आणि जमदग्नि. हा विश्वामित्र, हा जमदग्नि ही दोन वसिष्ठ आणि कश्यप. हा वसिष्ठ, हा कश्यप वाणी ही अत्रि" अशा रीतीनें जो उपासना करतो त्याला सर्व अन्न होऊन रहातें इत्यादि वर्णन आहे या ऋषींची उपासना मनुष्यानें करावी हें योग्य. पण ऋषींनी उपासना ऋषींनींच करावी हें संभवत नाहीं मग देवांची उपासना देवांनीं करावी ही गोष्ट तर लांबच राहिली यामुळें देवांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं, हें जैमिनीचें म्हणणें योग्य यावर रामानुज म्हणतात – आदित्यानीं आणि वसूंनीं ज्यांची उपासना करायाची असे आदित्य आणि वसु दुसरे असले पाहिजेत ही गोष्ट संभवत नाहीं बरें आदित्यानीं किंवा वसूंनीं आपलें रूप आपणच प्राप्त करून घ्यावयाचें असेंहि म्हणणें संभवत नाहीं यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात – देवांना पूर्वीच पद प्राप्त झालें आहे म्हणून या उपासनेचा त्यांना अधिकार नाहीं असें जैमिनीचें मत आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात – देव जे आहेत ते उपासना करून घेण्यास योग्य आहेत, आणि ते कृतार्थहि आहेत म्हणून त्यांनीं दुसरे कोणाची उपासना करूं नये हें योग्य कारण नसतां उगीच कोणाची प्रवृत्ति होईल ? देव जोंपर्यंत

vâmitra, this Jamadagni, these two are Vashista and Kashyapa, this Vashista and this Kashyapa; the tongue is this Atri He, who worships in this spirit, finds that every thing is to him food" It is but just that human beings should worship these Risis. But it is not possible that Risis should worship Risis. Hence it is totally impossible that a god should worship a god Hence the gods have no title to the knowledge of the Supreme Spirit This is the opinion of Jaimini. Upon this Râmânuja observes —those Suns and Vasus, which are to be worshipped by the (recognized) Suns and Vasus, ought to be different and others But such a proposition is every way unreasonable Again, it is not reasonable to state that the Suns and Vasus desire to acquire their own forms, the forms which they already possess. Upon this Madhvâcharya observes —gods have already obtained a high position, and therefore in the opinion of Jaimini, they have no title to the worship of gods. Upon this Vallabhâchârya observes —gods deserve to be worshipped, But it is reasonable that they should not worship any body else, because they have accomplished a purpose of their existence Without any reason there can be no activity The gods discharge their duties to which they are appointed and when they cease to do this they remain in the Northern Path, and, therefore, their salvation is accomplished What the Northern Path is, is described in connection with the Uttara Mîmânsâ on page 231 of the fourth Volume of the *Saddar*

आपआपल्या अधिकारावर आहेत तों-पर्यंत ते अधिकार चालवितात. त्याचा अधिकार सपला तरी ते उत्तर मार्गा-वरच असतात म्हणून त्याचा मोक्ष सिद्ध आहे षड्दर्शन चिंतनिका पुस्तक ४, अंक ८ एथें उत्तर मीमांसेंतील २३१ पत्री उत्तर मार्ग म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे. या सूत्रसबधी उपनिष-द्वाक्यांचें भाषातर एणें प्रमाणें. "अरे हा आदित्य, देवाचा मध + × अशा रीतीनें ज्यानें हे अमृत जाणलें तोच एक आपण वसु या नावाचा देव बनून अ-ग्नीच्या द्वारें अमृत अवलोकन करून तृप्त होतो." "अग्नि (हा) पाय, वायु (हा) पाय, आदित्य (हा) पाय, (आणि साऱ्या) दिशा (हा एक) पाय. + + + आदित्य हें ब्रह्म, हा उ-पदेश." "अरे वायु हा सवर्ग आहे (छांदोग्य उपनिषदामध्यें सवर्गविद्या म्हणून (४. ३, १.) या ठिकाणीं नि-रूपण आहे. अग्नि, सूर्य, चंद्र, आणि उदक हे वायूमध्यें जाऊन मिळतात यांचें नाव सवर्गविद्या)" "हे दोघे गौतम, भरद्वाज. हा गौतम आणि हा भरद्वाज".

shana Chintanikâ The following is the translation of the Upanisad texts quoted. "Well, this Sun is the honey of gods He, who knows the nectar thus—having himself become a god of the name of Vasu, and through the god of fire, having seen this nectar—is satisfied" "Agni (fire) is a foot, the air, a foot, the Sun, a foot, and (all these) directions, a foot × × × the Sun is the Supreme Spirit This is a lesson." "Well, the air is the Sanvarga."—(a system of knowledge called Sanvarga, is explained in (IV. 3,1) of the Chhândogya. Sanvarga signifies union The essence of this system of knowledge is that Fire, the Sun, the Moon, and Water join and are absorbed in the Air) "These two are Goutama and Bharadvâja, this Goutama, this Bharadvâja."

सूत्राणि.

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावार्थः । आदित्यादीनां देवानां ज्योतीरूपत्वात् तेषां चैतन्यं नास्ति । तेन ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति पूर्वपक्षः ॥ आदित्यः सूर्यश्चंद्रः शुक्रोऽगारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिंडेषु प्रयोगस्य भावात्-सत्वाद्-न विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यानंदगिरिः ॥ रामानुजस्तु सूत्रार्थमन्यथा करोति । तथाहि । ज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि उपासन देवानां श्रूयत इति ॥ वल्लभस्तु किं च तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यत इति ॥ ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽतर्भाववत् तद्भावे सर्ववस्तूनामतर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाद् विद्यानामिति मध्वः ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

ार्थः । आदित्यादिदेवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायणाचार्यो मन्यते । पूर्वयोर्द्वयोः सूत्रयोर्यः पूर्वपक्षः कृतः स तुपदेनाऽस्मिन् सूत्रे निराकृतः ॥ तत्र श्रुतिस्मृतिभ्यां देवताविग्रहप्रकाशनसामर्थ्यप्रतिपादनेन सत्वं चेतनावदिति स्वसिद्धांतसमर्थनेन प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावाऽसद्भावयोः कारणमित्युपन्यासेन विधिगुणार्थवादादीनामेकवाक्यतया पूर्वमीमांसाशास्त्राऽवलंबनेन मध्वादीतरविद्यायामादित्यादीनामधिकार इति नियमनेन वर्णाश्रमधर्मादीनां प्राचीनव्यवस्थानां साधर्म्यदर्शनेन योगबलाभ्युपगमेन च ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यते इति शंकरः ॥ तदेवं कार्यकारणोभयात्मकं ब्रह्मोपासीनः कल्पांतरे वस्वादित्वं प्राप्य तदंते कारणं परं ब्रह्मैवाप्नोति । न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद् दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं

वेदेति कृत्स्नाया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद् ब्रह्मप्राप्तिपर्यंतं वस्वादित्वफलस्य श्रवणाच्च वस्वादिभोग्यभूताऽदित्यांशस्य विधीयमानमुपासनं तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यत इति रामानुजः ॥ यावत् सेवा परे तत्वे तावत् सुखविशेषता। संभवाच्चाऽप्रकाशस्य परमेकमृते हरिं ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनं । सर्वं विधीयते नित्यं सर्वयज्ञादि कर्म चेति स्कांद इति मध्वः ॥ एते हि वसव आधिदैविकभगवदवयवभूता अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः । यद् वसूनां प्रातःसवनमित्यादिवत् । नहि जीवविशेषदृष्ट्याऽदत्यं । तस्मादिद ब्रह्मप्रकरणमेव । योपि देवोपासनवत् प्रतीयते सोपि भगवदंश एवाधिदैविक इति वल्लभः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणां । बृ० आ० उ० (१.२,२१.) ॥ ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितींद्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां । छां०उ०(८.७,२.)॥ मेधातिथेर्मेष । तै० आ० (१.१२,३.) ॥ मेधातिथि ह काण्वायनं इंद्रो मेषो भूत्वा जहारेति ॥ आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुंतीमुपजगाम ॥ स्मृ० ॥ मृदब्रवीत् ॥ आपोऽब्रुवन् ॥ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति । तै० सं० (२.१,१,१,) ॥ यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन् । ऐ० ब्रा० (३.८.) ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ स्मृ० ॥ पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न दुःख प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं । श्वे० उ० (२.१२.) ॥

३२. पुनः, कारण (ते) ज्योति आहेत.

३३. तसें नव्हे; कारण बादरायणाच्या मतें अधिकार आहे. म्हणून (सूर्यादिकाला उपासना) आहे.

32. Again, because (they) are flames.

33. Not so; because in the opinion of Bâdarâyana, (the gods have) a title, and, therefore, (the gods like the Sun ought to worship.)

३२ आदित्य आणि दुसरे देव हे ज्योतिरूप आहेत म्हणून त्याना चैतन्य नाहीं आणि चैतन्य नाही म्हणून ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही. इतका हा सूत्रार्थ हें सूत्रहि बादरायणानी पूर्वपक्षकोटींत घातलें आहे यावर आनंदगिरी असें म्हणतात की सूर्य, चंद्र, शुक्र, आणि मंगळ इत्यादि हे तेज पुंज जड पदार्थ आहेत असाच त्याचा अर्थ लोक नेहमीं समजतात म्हणून त्याना शरीर नाहीं; आणि म्हणून चैतन्य नाहीं, म्हणून ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं रामानुज या सूत्राचा अर्थ निराळ्या रीतीनें लावतात सूत्रातील ज्योति म्हणजे परब्रह्म परब्रह्माची उपासना देवानी करावी आणि दुसरे कोणाची करू नये. म्हणून देवानीं देवाची उपासना करू नये. हें जैमिनीचें म्हणणें योग्य यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं देवाना देवाची उपासना करण्याचा अधिकार नाहीं यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं ज्योतिशब्दाचा अर्थ सर्वज्ञ भगवान् सूर्याचा जो प्रकाश त्यामध्यें जसा सर्व प्रकाश मोडतो तसा देव म्हटलें म्हणजे पदार्थमात्र आले. हें कसें? देवांना विद्या

32 The Sun and other gods have the form of flames. They are, therefore, not spiritual, and because they are not spiritual, they have no title to the knowledge of the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra Bâdarâyana considers this sûtra *as raising an objection against his system* Upon this Anandagiri observes —the Sun, Moon, Venus and Mars, and others are dead material masses of light, and the people know them as such They have, therefore, no *bodies*, and *have, therefore*, no spirits, and have, therefore, no title to the worship of the Supreme Spirit Râmânuja interprets this sûtra in another way. The term *Jyoti* in the sûtra signifies the Supreme Spirit. The gods ought to worship the Supreme Spirit and none else. Hence that gods ought to worship other gods is the opinion of Jaimini and this is reasonable. Upon this, Vallabhâchârya observes —gods cannot worship *other gods* Upon this Madhvâchârya observes —the term *Jyoti* in the sûtra means the omniscient Lord As the light of the Sun comprehends all light whatever, so the term deity comprehends all objects whatever. How is this? The gods know the

नित्य येत असतात. मध्वाचार्यांच्या भाष्यातील ही पंक्ति लावण्यास थोडी अडचण पडते

३३ सूर्य चंद्र इत्यादि देवांना ब्रह्मविद्येचें अध्ययन केलें पाहिजे असें धरण्यास त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे त्यांना शरीरें आहेत. त्यांना चेतना आहे त्यांनीं ब्रह्माची उपासना करावी आणि देवांनी एकमेकांची उपासना करावी इतका हा सूत्रार्थ मागील दोन सूत्रांमध्यें पूर्वपक्ष केला आहे त्या पूर्वपक्षाचें या सूत्रीं निराकरण आहे यावर शंकराचार्य म्हणतात —वेदामध्यें, आणि स्मृतीमध्यें वर्णन केलं आहे त्यावरून देवतांच्या अंगीं कोणता पाहिजे तो देह धारण करण्याचें सामर्थ्य आहे हें एक कारण पदार्थमात्राच्या अंगां चेतना म्हणून आहेच अशा आपल्या सिद्धांताची मांडणी केली हें दुसरें कारण आहे याला अनुभव कारण, नाहीं याला अनुभव कारण अस म्हटलें पाहिजे ह तिसरें कारण पूर्वमीमांसा शास्त्रामध्यें विधि, गुण, अर्थवाद इत्यादिक मानून एकवाक्यता करण्याचा जो प्रकार आहे, तो प्रकार योजावा हें चवथें कारण

छांदोग्य उपनिषदामध्यें मधुविद्या, संवर्गविद्या, इत्यादिकांमध्यें सूर्यादि देवतांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, असें ठरविलें आहे हें पांचवें कारण वर्णाश्रमाचे निरनिराळे धर्म आहेत अशी प्राचीन व्यवस्था आहे त्या व्यवस्थेचें सार्थक्य व्हावें हें साहावें कारण योगयज्ञाच्या योगेंकरून अणिमा, गरिमा

ferent sciences eternally. We have found it rather hard to construe this passage in the commentary of Madhvâchârya.

33 The gods like the Sun and the Moon ought to study the spiritual system of the Vedanta They possess the power to do so They have bodies They have spirits They ought to worship the Supreme Spirit and other gods This is the sense of the sûtra The preceding two sutras raise objections against the system of Badarâyana, which he refutes in this sûtra Upon this Shankarâchârya observes — The Veda and Smriti state it distinctly that it is in the power of gods to assume any form they like This is one argument. All substance whatever is animated This is the way the system is based This is the second argument To say that a thing is or is not is determined by experience This is the third argument The Pûrva-Mimânsâ-system of interpretation consisting in harmonizing texts, by means of dividing them into original statements subordinate statements and re statements, is to be adopted This is the fourth argument It is authoritatively stated in the Chhandogya-Upanishad in what is called Madhuvidyâ Sanvargavidya and others that the gods like the Sun have a title to the knowledge of the Supreme Spirit This is the fifth argument The duties of different stages of life and of different castes were adjusted in ancient times These duties should not be neglected This is the sixth argument By means of occult contemplation, certain

अशा सिद्धि प्राप्त होतात हें सातवें कारण. आम्हाला ब्रह्मविद्या असावी असें देवास वाटणें संभवतें हें आठवें कारण या सर्व कारणामुळे देवादिकांला ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, अशी उपपत्ति करता येते. आणि याच रीतीनें क्रममुक्तीचीहि उपपत्ति करता येते यावर रामानुज असें म्हणतात कीं ब्रह्म दोन्ही हि अवस्थेमध्यें आहे असें आढळतें. एक कारणरूपी, आणि कार्यरूपी अशा ब्रह्माची उपासना करणारास कल्पांतरीं वसु आदित्य इत्यादिकांचें रूप प्राप्त होतें पुढें कारणरूप जें परब्रह्म त्याचें रूप त्यास प्राप्त होतें "अरे बा, हें ब्रह्मोपनिषद् जो जाणतो त्याला रे नेहमी उजेडच कधींहि उदय किंवा अस्त नाहीं" छा० उ० (३ ११, ३) अशा ह्या सार्‍या मधुविद्येला ब्रह्मोपनिषद् असें नांव आहे म्हणून आणि त्यामध्येंच ब्रह्मप्राप्ति होई पर्यंत वसु आदित्य याचें रूप प्राप्त होतें असें वर्णन आहे म्हणून वसु, आदित्य इत्यादिकांना पुढें प्राप्त व्हावयाचें जें आदित्याचें रूप त्याचें वर्णन केलें आहे आणि त्या रूपाची उपासना करावी असेंहि सांगितलें आहे ती उपासना अशा प्रकारच्या ब्रह्माची आहे असें समजत या रामानुजाच्या भाषणावर आमचें म्हणणें असें आहे कीं प्रकृतीचे सांख्य मतें दोन प्रकार आहेत एक व्यक्त आणि एक अव्यक्त अव्यक्त ती नित्य, आणि व्यक्त ती अनित्य प्रकृति ही ब्रह्माची अवस्था ही कार्यावस्था परब्रह्म म्हणजे कारण स्रोत पुरुषोत्तम

persons obtain the powers of assuming either a large or small form This is the seventh argument The gods are likely to aspire *after* the knowledge of the Supreme Spirit This is the eighth argument. It can be, therefore, stated with propriety that the gods have a title to the *knowledge of the Supreme Spirit*, and that there are different stages of salvation Upon this Ramânuja observes —Brahma or the Supreme Spirit is seen in two conditions that of cause and that of effect He, who worships it as both cause and effect, obtains after some revolutions of time, known as mundane revolutions, the form of the Sun, Vasu and others Then they obtain the form of the Supreme Spirit which is the cause He, who knows this Brahmopanisad is always in the light, unto him either a rise or darkness is not known All this knowledge of the Supreme Spirit known as Madhu vidyâ Sanvarga vidyâ, is Brahmopanisad, and till the Supreme Spirit is attained to the form of the Sun and Vasus is obtained, and till this form is obtained, and in the mean time, who is to be worshipped? All this is explained The worship thus referred to is the worship of the Supreme Spirit both as cause and effect We have to remark that Prakriti or essence of matter is described by the Sankhya-philosophers as existing in two conditions—manifest and non manifest or noumenal and phenomenal The one is eternal and the other, transient This Prakriti is one condition of the Supreme Spirit. This is its effect

इतकें समजलें म्हणजे रामानुजाचा लेख लक्षात येण्यास बरें पडेल. आपल्या नेहमीच्या परिपाटीप्रमाणें मध्वाचार्य आपल्या सिद्धांतास पुराणाचा आधार देतात. या प्रसंगीं त्यांनी स्कंदपुराणांतील वाक्य घेतलें आहे. तें असें. "श्रेष्ठ जें तत्व, परब्रह्म, त्याची जितकी जितकी सेवा करावी तितकें तितकें सुख प्राप्त होतें. विष्णु सोडून बाकीच्यास अप्रकाश म्हणजे अज्ञान होण्याचा संभव आहे. आणि देवादिकांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे. म्हणून त्या देवादिकांना उपासना किंवा यज्ञादि कर्में केलीं पाहिजेत असें विधान आहे." या मताविषयीं आम्हास असें सुचविलें पाहिजे कीं विष्णु तोच परमेश्वर देवादिक ते मनुष्याच्या वरील कोटींतील त्यांना ज्ञान विशेष आहे, सामर्थ्य विशेष आहे खरं; तथापि अज्ञान होण्याचा संभव आहे. म्हणून त्यांनीं यज्ञयागादि कर्में आणि उपासना करावी या मताप्रमाणें परमेश्वराचा अवतार होतो या मताचें आणि रोमन क्याथलिक मताचें साम्य आहे याचा वाचकांनीं विचार करावा यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं वसु हे जे देव ते परब्रह्माचे अवयवच आहेत त्यांना भक्षणादि नाहींत बरें, असें नव्हे म्हटलें तर विरोध येतो तो कसा? वसूना प्रातःसवन अर्पण करावें याचा अर्थ देवाना तें प्रातःसवन अर्पण करावें, म्हणजे यज्ञ पुरुष परमेश्वराला तें अर्पण करावें मग वसु कोणी जीवविशेष आहेत असें म्हणून कसें चालेल? या कारणामुळे

The Supreme Spirit is always the supreme and first cause It is the Highest Person. After this explanation we believe that the statements of Râmânuja will be easily understood Madhvachârya, as is usual with him, quotes Purânas in support of his statements On this occasion he refers to the Skanda-purâna, the text from which is—the more one worships the Highest Spirit, the more happiness he obtains; but all except Visnu are likely to be affected by darkness or, ignorance. Gods and others possess power, therefore, they should worship other gods and perform sacrifices as well This is an injunction About this statement of Râmânuja we have to observe that by Visnu the Highest Person is meant The gods are only beings higher than men, and though they possess special knowledge and special powers, yet they are likely to be affected by ignorance, or to fall. Hence it is their duty to perform sacrifices or to worship According to this school, the Highest Personal God becomes incarnate. The reader may well compare these doctrines with those of the Roman Catholics, because there is considerable analogy between them Upon this Vallabhâchârya observes —gods like the Vasus are so many parts of the Supreme Spirit They are above food. A contradiction to this involves us in an absurdity. To say that the morning libation should be offered to Vasus, is to say that it should be offered to God—to Personal sacrifice Then it would not do to say that Vasus are higher celestial beings

हें जें छांदोग्य उपनिषदांतील वाक्य घेतलें आहे त्यामध्यें ब्रह्मविचारच आहे देवासारखी ज्याची उपासना करावयाची तो परब्रह्माचा अंश आहे तो आधिदैविक आहे वसु म्हणजे कोण ? निरनिराळ्या ग्रंथामध्यें यांनीं निरनिराळीं नावें आढळतात. सागर, (आप) ध्रुवनक्षत्र, वायु, अग्नि, प्रातःकाल (उषा), आणि तेज या वल्लभाच्या मतावर आमचें असें म्हणणें आहे. वल्लभमतें परब्रह्म म्हणजे शुद्ध आनंदराशि, प्रलयसमयीं हें परब्रह्मच शुद्ध अवशिष्ट राहतें उत्पत्ति होऊं लागली म्हणजे त्याचीं तीन रूपें प्रकाशमान होतात या तिहींमध्येंहि साक्षात् ब्रह्मानंद आहे. प्रथम शुद्ध ब्रह्म याच्या खालीं देव-कोटी त्यामध्यें आनंद आणि दुसरीं ऐश्वर्यें कमी आहेत कारण जीवन ते याच्या खालीं मनुष्य-कोटी मनुष्यामध्यें आनंद अतिशय कमी, आणि तो क्षणांत कमी जास्ती होतो इतका हा परब्रह्म आणि मनुष्य यांमधील आनंदाच्या तारतम्याविषयीं विचार आता परब्रह्म म्हणजे आनंद सत् आणि चित्, म्हणजे सच्चिदानंद त हा सत् आणि चित्, या दोन अंशाचा वल्लभमतें विचार व्हावयाचा आहे सत् म्हणजे प्रकृति आणि चित् म्हणजे पुरुष मग पुरुष आणि प्रकृति एकत्र होऊन जगत् आविर्भूत झालें जगत् नित्य ही सारी देवादि सृष्टि नित्य हा सारा ब्रह्मपरिणाम ब्रह्मपरिणामाचा निराभार झाला म्हणजे ब्रह्मरूप होतो आणि ब्रह्माचा परिणाम झाला की ब्रह्म आविर्भाव होतो म्हणजे

The consequence of this is then that all statements made in the Chhândogya-Upanisad in the course of the Brahmopanisad refer to the Supreme Spirit, direct parts of which are the gods to be worshipped—yes—the parts in which the Supreme Spirit predominates (Adhidaivika) Who are these gods called Vasus? In different works they are differently enumerated,—the Ocean (waters) the Polar Star, Air, Agni, Morning (Usâ), and Light Upon this statement of Vallabhacharya, we have to observe that according to him, the Supreme Spirit is a mass of pure delight When everything else is destroyed on the occasion of a mundane revolution the Supreme Spirit, pure and simple, remains On the occasion of the re-creation of the world it manifests itself in three forms, in which delight is directly to be seen. The first and the highest is the Supreme Spirit, abounding in pure delight, below it are the gods, who have delight and powers inferior to that of the Supreme Spirit, because they are mere beings created or manifested, below them are human beings, who possess little delight capable of decrease or increase in a moment This is the comparative scale of the degrees of delight as it is possessed by the Supreme Spirit, by gods and by human beings Now the Supreme Spirit is delight (Ânanda), existence (Sat), and knowledge (Chit) He is Sachchidânanda The Supreme Spirit as Delight is already explained The Existent and the Knowing—these two attributes of the Supreme Spirit are to be

जगत् उत्पन्न होतें. या सूत्रसंबंधानें जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "पुढें देवांमधून ज्यानें ज्यानें तें ओळखलें तेंच तो झाला; तसेंच ऋषींमधून (ज्याने ज्यानें ते ओळखलें तेच तो झाला) तसेंच मनुष्यांमधून." "अरे, ते म्हणाले हरहर! तो आत्मा म्हणजे काय हे आम्हास कळावें अशी इच्छा आहे. ज्या आत्म्याला ओळखल्यापासून जीवास सर्व लोक प्राप्त होतात; त्याच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतात; असें म्हणून देवांमधील इंद्र आणि असुरांमधील विरोचन हे दोघेजण बाहेर पडले" "हे मेधातिथीच्या मेंढ्या, (म्हणजे हे इन्द्रा असें संबोधन त्यास का दिलें? (कोणी एका प्रसंगी) कण्वाचा नातु, ज्याचें नाव मेधातिथि, ह्या मेधातिथीला इंद्रानें मेंढा होऊन उपटून नेलें." "आदित्य पुरुष होऊन त्यानें कुंतीशीं समागम केला." 'माती बोलली," "जलें बोललीं" "वायुदेवतेस अर्पण करायाचा पांढरा बोकड त्यानें मारावा. (त्यानें म्हणजे कोणी?) ज्याला ऐश्वर्याची इच्छा आहे त्याने वायु हे अतिशय जलद देवता आहे. म्हणून यज्ञभाग घेऊन वायुजवळ धावत (तो) जातो. आणि तो वायु याला ऐश्वर्याप्रत पोहोंचवितो." "ज्या देवतेस उद्देशून हवि हातामध्यें घेतला असेल, तो वषट्कार म्हणून त्या देवतेचें ध्यान करावें" "स्वाध्यायानें अध्ययन केलें असता इष्ट देवता प्राप्त होते." "पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश या पांचांची धारणा (शरीराच्या पांच भागीं) केली

explained according to Vallabhâchârya The (*Sat*) or the Existent is the Prakriti or the essence of matter, and *Chit* or the Knowing is the Person. Thus the Prakriti and the Purusa together manifest the world The world or the universe is eternal. All the gods above are eternal. These are *all the Supreme Spirit* transformed When the Supreme Spirit, draws itself into itself, the whole universe or the phenomenal existence disappears By a transformation of the Supreme Spirit it manifests itself, and the universe or the phenomenal existence appears The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in this connection.

Out of the gods he, that knew it became it himself In like manner out of the *Risis* (he, that knew it, became it himself) In like manner out of the human beings" "Ah! they said—we desire to know what the soul is From knowing the soul or the spirit, the human spirit attains to all regions, and has all his desires fulfilled—so saying Indra from among the gods and Virochana from among the Asuras, set out" "Oh thou ram of Medhatithi, (this is the way Indra was once addressed, and the cause of this is—once) the grandson of Kanva named Medhâtithi was carried away by Indra in the form of a ram" "The Sun assumed the form of man and joined Kunti in conjugal love' "The earth stated' 'The waters stated" "He, who desires prosperity ought to kill a white goat to be offered to the god Vâyu" "Well, Vâyu is an extremely swift deity. He, there-

असतां अणिमादि ऐश्वर्य प्राप्त होऊन त्या योग्याला रोग होत नाहीं, म्हातारपण येत नाहीं, दुःख प्राप्त होत नाहीं, योगापासून प्राप्त झालेलें शरीर त्याला मिळालेलें असतें म्हणून." (पूर्वी वर्णिलेले शरीराचे पांच भाग ते कोणते? तळव्यापासून गुडघ्यापर्यंत हा एक भाग, गुडघ्यापासून बेंबीपर्यंत दुसरा भाग, बेंबीपासून मानेपर्यंत तिसरा भाग, मानेपासून केसापर्यंत चवथा भाग, आणि त्यापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत पांचवा भाग.

fore, runs to Vâyu with a sacrificial portion, and this Vâyu grants him prosperity." "He ought to contemplate that Deity for whom he holds an oblation in his hand, and to whom he pronounces the sacrificial *form Vasat*." "One sees the desired deity by studying the Svâdhyâya" "The earth, the waters, the light, the air, and æther—when these are steadily contemplated in reference to the five parts of the human body, the Yogi obtains the powers of becoming gross or subtle and is not affected by any disease, does *not become old, does not become* sorry; because he has a body, which Yoga-contemplation secures. (What are the five parts of the human body *already* referred to? The one part is from the sole of the foot to the knees, another part is from the knees to the navel; the third part is from the navel to the neck; the fourth part is from the neck to the hair, and the fifth part is from the hair to the *Brahmarandhra*, the spiritual aperture in the crown of the head)"

सूत्राणि.

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

भावार्थः। कश्चित् पूर्वपक्षकारो ब्रवीति। यदि सर्वेषां मनुष्याणां देवानां च ब्रह्मविद्यायामधिकारस्तर्हि मनुष्यांतःपातित्वाच्छूद्राणामधिकारः स्यादिति प्राप्ते बादरायणो ब्रवीति। जानश्रुतेराख्यायिकायां शूद्रशब्दस्य यः प्रयोगः कृतः स तु योगतो न रूढितः। शुक् शोकः। जानश्रुतेः शोकः स्वानादरोक्त्या। तया च स दुद्राव। तेन शूद्रपदं सिध्यति। एतादृशं शूद्रपदं जानश्रुतिमुद्दिश्य ऋषिः प्रयुक्तवान्। वस्तुतस्तु जानश्रुतिर्न शूद्र इति छांदोग्योपनिषदाख्यायिकाया व्यवस्था ॥ तत्र तदाद्रवणाच् छुचमभिदुद्राव शुचा वाऽभिदुद्रुवे शुचा वा रैंकमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसंभवाद् रूढार्थस्य चाऽसंभवादिति शंकरः ॥ अतः शूद्रशब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनार्थं शोक एवाऽस्य सूचितो न चतुर्थवर्णत्वमिति रामानुजः ॥ तस्माच्छुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो न जातिशूद्रवाचीति वल्लभः ॥ शुग् द्र एव शूद्रो रूद्र इतिवदिति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः। तै० सं० (७.१,१,६.) ॥ कं वर एनमेतत् संतं सयुग्वानमिव रैंकमात्थेति। + + + अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति। छां० उ० (४.२,३.) ॥

३४. त्याचा अनादर वर्णिला आहे आणि त्याचें पलायन (वर्णिलें) आहे; ह्मणून ह्याचा शोक असें निष्पन्न होतें.

34. His sorrow is suggested; because of the description of disrespect to him, and because of his flight.

---

३४. कोणी पूर्वपक्षकार असें म्हणतो कीं सर्व मनुष्यांना आणि देवांना जर ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, तर मनुष्य म्हटलें कीं त्यामध्यें शूद्रहि आले. मग शूद्रालाहि अधिकार आहे असें प्राप्त झालें. या पूर्वपक्षाचें बादरायण या सूत्रीं खंडन करतात असें भाष्यकार म्हणतात. आणि या धोरणानेंच या सूत्रावर व्याख्या करतात. परंतु चारीहि भाष्यकारांचें म्हणणें आम्हास प्रामाणिक दिसत नाहीं. ज्यास आपली आत्मस्थिति पाहून शोक झाला, ज्याला संसाराविषयीं अनादर उत्पन्न झाला आहे, आणि ज्यानें संसारापासून पलायन केलें आहे, त्याला अधिकार, असें मागें जें निरूपण झालें आहे त्यावरून शूद्राधिकार सुचविला जातो. 'हि' पद सूत्रांत आहे त्याचा अर्थ 'कारण' असा करावा. मागील सूत्रांत जो वादविवाद झाला आहे त्या वादविवादाचा उपसंहार या सूत्रांत केला आहे. आणि असा सूत्रांत सूत्र लावण्यास अडचण कोणतीच नाहीं. कारण चोखामेळ्यासारखे ब्रह्मज्ञानी होऊन संतमालिकेमध्यें मोडताहेत. ब्राह्मणधर्माचा उत्कर्ष करणें आणि बौद्धांचें खंडन करणें अशा वेळीं जी व्यवस्था करावी

34. An opponent states — if all men and gods are entitled to the knowledge of the Supreme Spirit, then Shûdras, being men, are necessarily included. The conclusion is—the Shûdra is entitled to the knowledge of the Supreme Spirit. These statements of the opponent, Bâdarâyana seeks to refute in this sûtra. Commentators develop this refutation. But we find it difficult to accept the conclusion of all the four commentators. He, who was distressed at the condition of his soul, in whom disregard for the world was produced, and who fled from the world, has a title. All this is suggested by what has already been stated. The term *hi* is used in the sûtra. It means *because*. The sûtra under examination gives the summary of the controversy in the preceding sûtras. Thus the sûtra can be properly interpreted and adjusted, because good men like Chokhâmelâ knew the secret of the knowledge of Brahma, and are known to be saints. The social adjustments, made at the time of the Brahmanical revival and of the decline of the Buddhists, are not now recognized throughout India. On the contrary, it is now established that all castes have a title to the

लागली ती व्यवस्था आज सर्व भरतखंडभर जनास पटत नाहीं. ब्रह्मज्ञानाचा अधिकार सर्वांस आहे. अशीच सर्व जनांची समजूत आहे. आमच्या संप्रदायाप्रमाणें चारहि भाष्यकारांच्या मतांचें आम्ही निरूपण करतों. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं छांदोग्य उपनिषदामध्यें जानश्रुतीची कथा आहे त्या कथेचें अनुसंधान या सूत्रीं केलें आहे. ती कथा अशी " उन्हाळ्यामध्यें जानश्रुति नावाचा राजा वाड्याच्या गच्चीवर निजला होता. त्यानें अन्नसंतर्पण फार केलें होतें म्हणून ऋषिजन संतुष्ट होऊन हंसाचें रूप धारण करून या राजाचें कांहीं कल्याण करावें म्हणून त्या तटमजल्यांत येऊन बसले. सर्वांच्या मागें जो हंस होता तो सर्वांतील पुढील हंसास म्हणाला —अरे, का पहात नाहींस या जानश्रुतीचें तेज स्वर्गास व्यापून अवशिष्ट राहिलें आहे ? तें तुला जाळून टाकील पुढें जाऊं नको. त्याला सर्वांतील पुढील हंसानें उत्तर दिलें कीं कोणी एक विद्याहीन, नीच, असा जो हा जानश्रुति राजा त्याला गाडीपाशीं निजलेला जो रैक त्याची उपमा कशा देतोस ? आणि हें काय बोललास ? रैक जो आत्मज्ञानी त्याचें असें तेज, या आत्मज्ञानहीन राजाचें तें तेज कोठलें ? असल्या हंसानें म्हणण्याचा अभिप्राय काय ? हा राजा त्या गाडीवरून रैकाला ओळखून काढील आणि त्याच्या पाशीं जाईल मग राजा पुढें जागा झाला आणि त्यानें द्वारपाळास म्हटलें, अरे गड्या, एव्हढा

knowledge of the Supreme Spirit (Brahma vidya). At least this is universally believed. As is usual with us, we shall lay before the reader explanations of the sûtra by all commentators. Shankarâchârya observes —there is the story of Jânashruti in the Chhândogya Upanisad. The story is referred to in the sûtra. It is as follows " On a day in summer, a king of the name of Janashruti slept in his turret. Because he had dispensed large quantities of food to the poor, the Risis assumed the form of swans, and appeared on the first story that the king might be benefited. A swan in the rear addressed a swan in the van " Why do you not see how the glory of Janashruti fills heaven itself and it is not yet exhausted ? " Take care lest you be consumed by it. Do not approach him.' The swan in the van thus replied " How do you compare king Jânashruti, ignorant and low, to Raınka lying near a cart, and what do you say ? Raınka has such a glory—Raınka, who possesses spiritual knowledge Jânashruti, who is innocent of all spiritual knowledge, cannot possess it. What is the purpose of this speech of the swan? That the king may go to the cart finds out Saint Raınka and approach him.' (All this is heard by the king in a dream) When awakened, he called to a warder. Well, who is this Raınka so famous! Go and find him out.' The warder searched for him but could not find him. He returned and said to the king that he could not find him. Upon this the king told him to search

सोढा हा रैक कोण आहे ? जा, त्याला हुडकून काढ इकडे तिकडे द्वारपालानें शाध केला परंतु रैक त्याला सापडला नाहीं. मग मला रैक सापडत नाहीं म्हणून तो राजास म्हणू लागला पुन ज्या ठिकाणीं ब्राह्मण वास करतात त्या ठिकाणीं याचा शोध कर मग पुन द्वारपालान शोध केला आणि त्याला रैक भेटला तो रैक आपला गाडीला आग खाजवीत बसला होता मग का हो दुर्दीन रैक का असें द्वारपालानें त्यास विचारलें तो म्हणाला होय मीच रैक मग रैकाचा शोध लागला असे राजापाशीं येऊन द्वारपाळानें सागितलें पुढ राजानें तो दरिद्री आहे असें समजून पुष्कळ द्रव्य, पुष्कळ गायी, आणि एक खेचरानी गाडी इतकीं घेतली आणि राजा रैकास देण्याकरता गला, आणि म्हणाला, हे रैक, हें सारें द्रव्य घ आणि ज्या देवतेची तू उपासना करतोस ती देवता कोण हें मला साग त्याला रैकानें उत्तर दिल अरे शूद्रा ह्या गायी तुझ्या तुज पाशी असू द पुन पुष्कळ द्रव्य घेऊन, अधिक गायी घऊन, तीच खेचराची गाडी घेऊन आणि आपली एक मुलगी घऊन राजा रैकाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला ह द्रव्य, ह्या गायी ही गाडी, आणि ही मुलगी आणि ज्यात बसला आहेस तो गाव, हीं सारी घे आणि मला ती विद्या शिकीव पुढें त्या रैकानें तें द्रव्य स्वीकारलें आणि राजकन्येच्या मुखास हात लाविला आणि म्हणाला हे शूद्र, ह्या मुखानें तू मजशीं बोलशील

for Rainka in a place where Brahmanas generally resided Upon this, the warder made a search and found Rainka—Rainka who was scratching his back against the cart. The warder asked him if he was Rainka. Rainka said that he was he The warder returned to the king and said that Rainka was discovered The king knew that Rainka was extremely poor, and taking with him for gifts to Rainka an immense quantity of money, thousands of cows and a cart to which mules were yoked, approached him, and said to him—*oh Rainka, take all this wealth, and tell me who the god is whom you worship* Rainka replied—oh Shûdra, let these cows remain with you as they are The king went to Rainka the second time with more money, with more cows the same cart to which mules were yoked, and with one of his daughters and said—Oh Rainka, teach me that science, take all this money, these cows this cart, this daughter, and even the village in which you are Rainka upon this, accepted the gifts and touching the face of the daughter of the king said—"oh Shudra you will talk with me through this mouth The places where all this happened, are still known as Painka Parna They are situated in a country called Mahâvrisa The science which Rainka thus explained to Jânashruti, is known as Sanvarga vidyâ the essence of which is that air is principal among the gods and breath is principal among the senses The question is—was Jânashruti a real Shûdra or is he referred to in the story

ज्या स्थळीं ही वार्ता घडली त्या स्थळाषी अद्यून रैकपर्ण अशी प्रसिद्धि आहे आणि ती स्थळें महावृष देशामध्यें आहेत" मग त्या रैकानें त्या जानश्रुति राजास जी विद्या सांगितली तिचें नांव सवर्ग-विद्या तिचें मुख्य तत्त्व इतकेंच की देवामध्यें वायु मुख्य, आणि इंद्रियामध्यें प्राण मुख्य ही कथा घेऊन हिज मध्यें जो शूद्र शब्दाचा प्रयोग केला आहे तो केवळ लाक्षणिक आहे शूद्र म्हणजे खरा शूद्र-जातीचा मनुष्य नव्हे, शूद्र म्हणजे ज्याला शोक झाला (शुक्) आणि म्हणून जो पळाला (द्र) असा तो जानश्रुति, म्हणून रैक त्याला शूद्र असें म्हणाला वास्तविक जानश्रुति शूद्र नव्हता अशा रीतीनें या कथेची शंकराचार्य व्यवस्था करतात रामानुज याच कथेची अशी व्यवस्था करतात कीं शूद्र शब्दाचा एव्हढाच अर्थ की तो राजा अज्ञान होता आणि विज्ञान प्राप्त होण्याकरता जो शोक लागतो तो त्याच्या अंगीं होता. म्हणून शूद्र म्हणजे खरोखर शूद्र नव्हे यावर वल्लभ असें म्हणतात कीं शोक झाला आणि पळाला असा शूद्र शब्दाचा अर्थ. शूद्र म्हणजे शूद्रजाति नव्हे. मध्वाचार्य म्हणतात—रुद्र शब्दाची जशी व्युत्पत्ति तशीच शुक् आणि द्र यापासून शूद्रशब्दाची व्युत्पत्ति या सबंधीं उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर एणप्रमाणें "म्हणून शूद्राची यज्ञामध्यें योजना नाहीं" "अरे गाडीपाशीं बसलेल्या रैकाची उपमा देऊन आणि ह्या विषयीं असें बोलतोस + + + गायी

merely by way of metonymy? The Shûdra is not a real Shûdra, but one who is afflicted (shuk) and who fled (dra) (Shuk+dra= Shûdra) Such was Jânashruti and, therefore, Raink̄a addressed him as Shûdra, while he was not a real Shûdra. This is the way Shankarâcharya explains away this story Râmânuja observes —the term *Shûdra* used in the story simply signifies that the king was ignorant, and felt that mental pain, which precedes the acquisition of knowledge. Hence a real Shûdra is not meant in the story Vallabha remarks —the term *Shûdra* consisting of *Shuk* and *dra*, means one afflicted and flying, and not Shûdra by caste Madhvachârya observes —Shûdra is to be derived as the word Rudra is derived The following is the translation of the Upanisad texts quoted "Hence a Shûdra is not employed in a sacrifice" 'Well, comparing to Rainka sitting near a cart, do you say this about him? + + + He said—oh Shûdra, let these cows and this wealth remain with you' This story of Ramka or Raikka is given in the Chhândogya-Upanisad (IV 1 1) The examination of the story will show to the reader how it fits in with the sûtra

सूत्राणि.

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः । जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं सिध्यति । तेन न स शूद्रः । कथं सिध्यति । आख्यायिकायामुत्तरत्र चैत्ररथेन समं जानश्रुतेर्वर्णनात् । आख्यायिकायां यथा चैत्ररथस्तथा जानश्रुतिरिति निरूपणाद् जानश्रुतिर्न शूद्रः ॥ तत्र समानाऽन्वययाजिनां च प्रायेण समानाऽन्वया याजका भवंति । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रजातिलावगमात् क्षत्रियत्वमस्याऽवगंतव्यमिति शंकरः ॥ रामानुजस्तु सूत्रं विभज्योपक्रमोपसंहाराभ्यां जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं स्थापयति ॥ तेन प्रकृतेप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान् न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारीति वल्लभः ॥ यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथ इति च ब्रह्मवैवर्ते इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे । छां० उ० (४.३,५.) ॥ एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् ॥ तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत ॥

आणि द्रव्य, हे शूद्र, तुझें तुला असो असें म्हणाला." ही सारी रैकाची किंवा रैकानी कथा छा. उ. (४. १ १.) या ठिकाणीं आहे. त्याच्या कथेचें चिंतन केल्यावर सूत्रार्थाची आणि तिची कशी जुळणी बसते हें वाचकाच्या लक्षात येईल

३५. कारण (जानश्रुति) क्षत्रिय असें कळतें, कारण (गोष्टीमध्यें) पुढें चैत्र-रथावरून असें सिद्ध होतें.

35 Because it is seen that (Jânashruti was) a Ksatriya, because of there being in the latter place an inference from Chaitra-ratha

३५ जानश्रुतीची जशी गोष्ट उपनिषदात आली आहे, तशीच आम्ही वरील सूत्रीं सांगितली आहे. त्या गोष्टीवरूनच जानश्रुति क्षत्रिय होता आणि शूद्र नव्हता, असें सिद्ध होतें कारण जानश्रुतीचें आणि चैत्ररथाचें मिळून वर्णन झालें आहे. म्हणजे ज्या संबधानें जानश्रुतीचें वर्णन झाल आहे त्याच संबधानें चैत्ररथाचें वर्णन झालें आहे या वर्णनास शंकराचार्यांनी एक न्याय लावला आहे तो असा दोन पुरुषाचे आजे जर एक कालीं असल-एक यज्ञ करणारा आणि एक यज्ञ करविणारा-तर त्या दोन पुरुषाचे नातूहि एक कालीं असतात. आणि त्यामध्यें एक यज्ञ करणारा आणि एक यज्ञ करविणारा असाच संबध असतो चैत्ररथ क्षत्रिय होता, कारण वर्णन असें आहे कीं चैत्ररथि नावाचा एक क्षत्रिय उत्पन्न झाला चैत्ररथि क्षत्रिय म्हणून जानश्रुतिहि क्षत्रिय यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, या सूत्राचे दोन भाग करावेत आणि उपक्रम आणि उपसहार याकडे लक्ष दिलें असता जानश्रुति क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें, कारण "तो आपल्या सारथ्याला बोलला, त्याच्या पाशीं पुष्कळ द्रव्य होतें, पुष्कळ गायी होत्या," अशा

35 We have already narrated the story of Jânashruti as it is given in the Upanisad It shows that Jânashruti was a Ksatriya and not a Shûdra, because Jânashruti and Chaitraratha are mentioned together, and thus in the same relationship Shankarâchârya tests their description by a maxim It is thus—if the grand-fathers of two persons be contemporary, one a sacrificer and the other assisting at a sacrifice their grand-children also are contemporary, one a sacrificer and the other assisting at a sacrifice Thus the relationship between the two is not changed Chaitra ratha was a Ksatriya, because Chaitra rathi a grandson of Chaitra-ratha is mentioned as Ksatriya, because Chaitra-rathi is a Ksatriya, Janashruti is a Ksatriya. Pâmânuja observes —the sûtra consists of two parts, the commencement and the end of the book being considered, Janashruti was a Ksatriya, because he is said to have a coachman, whom he addressed and because he is described to have possessed immense wealth and many cows Vallabhâcharya observes—the story of Jânashruti shows that Rainka was a Brahmana, and that Jânashruti was a Ksatriya The conclusion is—a Shûdra by caste has no title to the knowledge of Sanvarga-vidya already described

सूत्राणि.

संस्कारपरामर्शात् तदभावाऽभिलापाच ॥ ३६ ॥

भावार्थ. । विद्यासंबंधेनोपनयनादिसंस्कारा विहिताः । शूद्रसंबंधेन तेषां निषेध । तस्माच्छूद्रस्य न ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ तत्र न शूद्रस्याऽधिकारो यद् विद्याप्रदेशेषूपनयनादय. संस्कारा· परामृश्यते । + + + शूद्रस्य च संस्काराऽभावोऽभिलप्यते इति शंकर.॥मध्ववल्लभरामानुजैर्विशेषतः सूत्रं न निरूपितं ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

• (त होपनिन्ये) अधीहि भगव इति होपससाद । छा० उ० (७.१,१.) ॥ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकाम· सौर्यायणी च गार्ग्य. कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भि. कबंधी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा परं ब्रह्माऽन्वेषमाणा एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंत पिप्पलादमुपसन्ना· । प्र० उ० (१.१.) ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति ॥ स्मृ० ॥ न शूद्रे पातकं किंचिन् न च संस्कारमर्हति ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

भावार्थ । यद्यपि जाबालः स्वगोत्राऽनभिज्ञः तथापि तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेश । एतस्माद् गौतमाचरणाद् ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याऽनधिकारो निश्चीयते ॥ तत्र यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाऽभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्त इति शंकरः ॥ इतरेषां मतं तु समान ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्याद्गाः । छा० उ० (४.४,५.) ॥

३६. कारण (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांच्या संबंधानें) संस्कार सांगितले आहेत; आणि (शूद्राला) संस्कार नाहींत; असें सांगितलें आहे.

36. Because observances are prescribed in the case of a Brâhmana, Ksatriya and Vaishya, and not in the case of a Shûdra.

३७. शूद्र नव्हे असा निश्चय प्रवृत्तिवरून होतो.

37. (That he was) not a Shûdra, is determined by the conduct (of Goutama).

प्रकारचें वर्णन त्याचें आहे; म्हणून तो क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं जानश्रुतीच्या गोष्टीवरून रैक ब्राह्मण होता आणि जानश्रुति क्षत्रिय होता असें सिद्ध होतें म्हणून जातिशूद्राला सवर्ग-विद्येचा अधिकार नाहीं. यावर मध्वाचार्यांनीं ब्रह्मवैवर्त पुराणातील एक वाक्य घेतलें आहे तें असें. "ज्याला वेदाचा अधिकार त्याला रथाचा अधिकार ज्याला वेदाचा अधिकार नाहीं त्याला रथाचा अधिकार नाहीं" या संबंधीं उपनिषद्वाक्याचें पुढील भाषांतर. "पुढें, रे, कपि-गोत्रातील शौनक आणि कक्षसेनाचा मुलगा अभिप्रतारी याचीं पानें मांडलीं आहेत, तों एक ब्रह्मचारी भिक्षेस आला." "कपि-गोत्रातील जे कापेय त्या ब्राह्मणानीं चैत्ररथाकडून हा यज्ञ करविला." "म्हणून चैत्ररथ नावाचा एक क्षत्रपति उत्पन्न झाला."

३६ ज्याला वेदादि विद्या संपादन करण्याची आहे त्याजवर उपनयनादि

Madhvâchârya quotes a text from the Brahma-vaivarta purâna. It is this "He, who has a title to the Veda, has a title to a car. He, who has no title to the Veda, has no title to a car." The following is the translation of the Upanisad texts quoted "Well then, Shounaka belonging to the Gotra *Kapi* and Abhipratâri, son of Kaksasena, were about to sit to dinner, when a celibate came and asked for alms." "The Brâhmanas belonging to the clan (Gotra) Kapi, caused Chaitra-ratha to perform a sacrifice" "*Therefore Chaitra-ratha, lord of* a Ksatra, (Ksatra-pati or satrap) was born"

36 He, who has to acquire the knowledge of the Veda, must be invested with the sacred thread, and it is distinctly prescribed that such operations, as the investiture of the sacred thread, must not be *performed* upon a Shûdra A Shûdra, therefore, has no title to the knowledge of Brahma This is the sense of the sûtra Upon this Shankarâchârya observes.—

संस्कार केले पाहिजेत आणि असे उपनयनादि संस्कार शूद्रावर करू नयेत असा निषेध आहे, म्हणून शूद्रास ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाहीं इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात – ज्या विद्येला उपनयनादि संस्कार लागतात, त्या विद्येचा शूद्राला अधिकार नाहीं आणि शूद्रावर संस्कार करू नयेत असा निषेध आहे रामानुज, वल्लभ, आणि मध्व, या सूत्रावर विशेष लिहीत नाहींत या संबंधी उपनिषद्वाक्यांचें पुढील भाषांतर "त्याचें उपनयन केलें, आणि हे भगवान्, आम्हास शिकीव म्हणून तो जवळ जाऊन बसला" "सुकेश नावाचा आणि भारद्वाज-गोत्राचा, सत्यकाम नावाचा आणि शिबि-गोत्राचा, सौर्यायणी नावाचा आणि गर्ग-गोत्राचा, कौशल्य नावाचा आणि आश्वल गोत्राचा, भृगुचा मुलगा आणि विदर्भ देशांत राहणारा, कबंधीनावाचा आणि कताच्या गोत्राचा, अशी ऋषि मंडळी ब्रह्मपर, ब्रह्मनिष्ठ, परब्रह्माचा शोध लावणारी, अरे, हा सर्व आम्हास सांगल अशी म्हणाली आणि हातांत समिधा घेऊन भगवान् "पिप्पलाद याकडे गेली" "शूद्र हा चवथा वर्ण आहे आणि ही एक जाति आहे (हिला उपनयन नाहीं)" 'शूद्राला पाप म्हणून नाहीं आणि शूद्राला संस्काराचा अधिकार नाहीं"

३७ या सूत्राच्या संबधानें जाबालाच्या गोष्टीचें अनुसंधान केलें आहे ती गोष्ट अशी "सत्यकाम नावाचा जाबाल असा कोणीएक पुरुष होता त्याची आई

Shûdras are not entitled to that knowledge which requires the previous investiture of the sacred thread, and it is distinctly stated that such operations should not be performed upon a Shûdra. Râmanuja, Vallabha, and Madhva do not offer special comments on this sûtra. The following is the translation of the Upanisad texts quoted "He was invested with the sacred thread and he sat down near (a preceptor) saying oh lord, teach me." Sukesha of the clan of Bhâradvâja, Satyakama of the clan of Shibi, Souryayani of the clan of Garga Koushalya of the clan of Âshvala, a son of Bhrigu residing in the country of Vidarbha, Kabandhi of the clan of Kata— these Risis saying—well, this (teacher) will explain all to us—approached lord Pippalada with sacred fuel (Samidha) in their hands, inquiring about Brahma, devoted to Brahma intent upon Brahma" "The Shûdra is the fourth colour and is a caste by itself (not entitled to the investiture of the sacred thread) A Shudra knows no sin a Shûdra is not entitled to religious observances

37 The story of Jâbâla is referred to in this sûtra. There was a man of the name of Satyakâma because his mother was called Jabâlâ, he was called Jabâla. Jâbala approached his mother and said—mother, entering into the state of Brahmacharya, I will stay with a preceptor, then tell me what my clan is She replied—I do not know your clan. You were born, when I was young and had to serve many persons, and to perform much busi

जबाला म्हणून त्याला जाबाल म्हणत जाबाल आपल्या आईकडे जाऊन तिला म्हणाला–आई, मी ब्रह्मचर्य धारण करून आचार्यांच्या घरीं वास करणार. म्हणून माझें गोत्र काय तें मला सांग ती म्हणाली–अरे, तुझें गोत्र काय, हें मला ठाऊक नाहीं तरुण मी असताना पुष्कळांची सेवा करणारी आणि पुष्कळ खटपट करणारी, त्या वेळेस तूं झालास म्हणून तुझें गोत्र काय, हें मला ठाऊक नाहीं माझें नाव जबाला आणि तुझें नाव सत्यकाम सत्यकाम जाबाल मी असे तेथें म्हण हरिद्रुमानाचा मुलगा गौतम याजकडे तो गेला आणि म्हणाला आपल्यापाशीं राहून मी ब्रह्मचर्य करीन आपल्यापाशीं मला राहू द्या तो गौतम त्या जाबालाला म्हणाला, अरे बाबा, तुझें गोत्र काय? तो जाबाल म्हणाला अहो माझें गोत्र काय हें मला ठाऊक नाहीं हें मी आईला विचारतें तिनें मला असें उत्तर दिलें कीं तरुण मी असताना पुष्कळांची सेवा करणारी आणि पुष्कळ खटपट करणारी त्या वेळेस तूं झालास म्हणून तुझें गोत्र काय हें मला ठाऊक नाहीं माझें नाव जबाला आणि तुझें नाव सत्यकाम म्हणून अहो सत्यकाम मी जबालेचा पुत्र आहें म्हणून गौतम त्याला म्हणाला जो अब्राह्मण तो असें बोलत नाहीं अरे बाबा तू सत्यापासून ढळला नाहीस म्हणून तू समिधा आण, मी तुझें उपनयन करीन असें म्हणून त्याचें उपनयन करून आणि त्याच्या स्वाधीन रो-

ness I, therefore, do not know what your clan is My name is Jabâla and your name is Satya kama Go and say then that you are Satyakâma son of Jabâlâ He then went to Goutama son of Haridruman and said—I will stay with you and practise Brahmacharya (I will study) Let me stay with you Goutama said to Jâbâla—boy, what is your clan? Jabala replied—I do not know what my Gotra is I asked my mother about it, and she thus replied— when young I had much to do and to serve many persons you were born then I do not know what your clan is I am named Jabâlâ, and you are named Satyakâma I am therefore Satyakâma son of Jabalâ. Then Goutama said to him—he, who is not a Brâhmana does not talk in this way you have not fallen from truth therefore, bring sacrificial fuel (Samidha), and I will invest you with the sacred thread. This said he was invested with the sacred thread Being put in charge of four hundred lean cows he was told to tend them When the cows were about to go out he was told not to return home to the hermitage till the cows had multiplied and become a thousand For some years Jâbala stayed in the forest and the cows had become a thousand. Then his preceptor explained to him the Brahma-vidya. This is the story on which the sûtra is based Though Jabâla did not know his clan, yet Goutama explained to him the Brahma-vidyâ This conduct of Goutama proves that the Shûdras have no title to the knowledge of Brahma vidyâ Shankara

सूत्राणि.

श्रवणाऽध्ययनाऽर्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

भावार्थः । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थविचारश्च शूद्रैर्न करणीयः । कुतः । स्मृतौ प्रतिषेधादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः पूर्वकृतसंस्कारवशाद् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं । ज्ञानस्यैकांतिकफलत्वात् । श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाऽधिगमे चातुर्वर्ण्याऽधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितमिति शंकरः ॥ भवभयभीतानां सांख्यादय एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वंतः प्रत्यक्षाऽनुमानपूर्वमुमुक्षुतां जनयंति। मुमुक्षायां जातायां प्रत्यक्षाऽनुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्यां नित्यशुद्धस्वप्रकाशाऽद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सदन्यत् सर्वं तस्मिन्नध्यस्तमिति सुविवेचनं । + + + यथोक्तया नीत्या शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते इति रामानुजः ॥ स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणवशेन शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्म जातिशूद्राणां । तस्मान् नास्ति वैदिके क्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितमिति वल्लभः ॥ विदुरादीनां तूत्पन्नज्ञानत्वान् न कश्चिद् विशेष इति मध्व ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अथाऽस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणं ॥ पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाऽध्येतव्यं ॥ भवति चोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ॥ न शूद्राय मतिं दद्यात् ॥ द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति ॥ श्रावयेच्चतुरो वर्णान् ॥

३८. कारण स्मृतीमध्यें (वेदाचें) श्रवण, अध्ययन, अर्थ (करण्याचा शूद्राना) निषेध आहे.

38. In the Smritis the right of hearing and studying the Vedas is denied to the Shûdras.

हक्या चारशें गायी केल्या आणि त्याला म्हणाला ह्या गायी वळ. बाहेर गायी जेव्हां पडूं लागल्या, तेव्हा तो त्याला म्हणाला–हजार झाल्या वाचून तू परत येऊ नकोस. काही वर्षेपर्यंत जाबालानें प्रयास केला आणि त्या गायी हजार झाल्या. पुढें गुरुने त्याला ब्रह्मविद्या शिकविली." ह्या गोष्टीचे अनुसंधान करून वरील सूत्र रचले आहे. जरी जाबालाला आपले गोत्र ठाऊक नव्हते, तरी गुरूनें त्याला ब्रह्मविद्या शिकविली. इत्यादि जें गौतमाचें आचरण त्यावरून असें सिद्ध होतें की शूद्राना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात कीं जाबाल सत्य बोलला म्हणून तो शूद्र नव्हे. म्हणून गौतमानें जाबालाचें उपनयन केले, आणि त्यास शिकविण्यास प्रवृत्त झाला. दुसऱ्या भाष्यकाराची मतें अशीच आहेत. वरील कथेपैकीं मुख्य मुद्याचे वाक्य पुढील आहे; आणि त्यावर भाष्यकाराचा कटाक्ष आहे. ते वाक्य असें. "म्हणून गौतम त्याला म्हणाला कीं जो अब्राह्मण तो असें बोलत नाहीं. अरे बाबा, तूं सत्यापासून सुटला नाहींस, म्हणून तू समिधा आण, मी तुझें उपनयन करीन."

३८. स्मृति म्हणून जे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत त्यांमध्यें शूद्रानी वेदाचें अध्ययन

chârya observes —Jâbâla spoke the truth, and, therefore, he was not a Shûdra, and, therefore, Goutama invested him with the sacred thread, and made up his mind to instruct him. All the commentators offer similar remarks on this sûtra. The Upanisad text, on which all commentators *lay stress, is the following.* "Therefore, Goutama said to him—he, who is not a Brâhmana, does not thus speak. Boy, thou hast not fallen from truth; then bring me sacrificial fuel and I will invest you with the sacred thread"

38. The works called Smritis are well known. They declare that the Shûdra should not study the Vedas, should not hear them, and should not think of what they teach, because he has no title to their knowledge. This is the sense of the sûtra On *this Shankarâchârya observes*:— great men like Vidura and Dharma-vyâdha acquired knowledge, and knowledge produced its own fruit, because the fruit of knowledge invariably follows it. It is not proper to state that men like Vidura and Dharma-vyâdha acquired knowledge and thus attained to Brahma But the knowledge that they obtained was itself a fruit of what they had done and the influences brought to bear upon them in their former lives But the Itihâsa

करू नये, श्रवण करू नये, अर्थविचार करू नये, असा निषेध आहे. म्हणून शूद्रांना वेदाचा अधिकार नाहीं इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं विदुर, धर्मव्याध, या मंडळीला ज्ञान प्राप्त झालें. आणि ज्ञानापासून जें फल निष्पन्न होतें तें झालेंच पाहिजे जेथें जेथें ज्ञान तेथें तेथें त्याचें फळ अशी व्याप्ति आहे. विदुर, धर्मव्याध, या मंडळीला या जन्मीं ज्ञान प्राप्त झालें आणि त्याचें फलहि झालें, असें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं. विदुर, धर्मव्याध, यांच्या पूर्व जन्मांतरीं जे संस्कार झाले होते, त्यामुळें त्यास ज्ञान प्राप्त झालें, असें कारण आहे. बरें, इतिहासपुराणामध्यें चारीहि वर्णांस शिकवावें असें निरूपण आहे म्हणून चारीहि वर्णांस अधिकार आहे हा अधिकार इतिहासपुराण-श्रवण करण्याचा, आणि वेदाध्ययनाचा नव्हे. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं ज्यांना संसारानें भय वाटलें आहे त्यांच्याकरितां सांख्य, योगादि शास्त्रांनीं उपाय रचून ठेविला आहे. तो उपाय असा प्रत्यक्ष आणि अनुमान हीं प्रमाणें यथार्थ वस्तूचें ज्ञान होतें तें कसें? प्रत्यक्ष आणि अनुमान यांच्या योगानें ज्ञानाचा बोध व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न होते ती इच्छा उत्पन्न झाली कीं प्रत्यक्ष ज्ञान जिज्ञासु कळूं लागतो प्रत्यक्ष प्रमाणाची तऱ्हा निराळी, आणि अनुमानाची तऱ्हा निराळी यांच्या योगानें अर्थ एकच कीं चैतन्य म्हणून कांहीं आहे. तें नित्य आहे. तें शुद्ध आहे. तें स्वयंप्रकाश

and the Purâna declare that all the four castes ought to be instructed But this permission includes not the study of the Vedas, but a title merely to hear the Itihâsa or the Purâna read or explained On this Râmânuja observes —those, who have become world weary, have a remedy provided for them by the Sânkhya and Yoga systems of philosophy. The remedy is this—direct observation and inference produce the knowledge of that which really exists How is this? Direct observation and inference produce a desire for knowledge When such a desire is produced, the enquirer comes to know that there is such a substance as Chaitanya or Spirit, because he finds that the method of direct observation, though it differs from inference, leads to the same result The Spirit is eternal, pure, and self resplendent unequalled and unaffected It is the substratum of all that exists All, without this Spirit, does not really exist, but seems to exist, because of its connection with the Spirit All this explanation is in its place, and to such knowledge the Shûdra has a title But he has no title to that knowledge which follows the investiture of the sacred thread and the study of the Vedas On this Vallabha observes —great men among the Shûdras successfully acquired a special knowledge of the Smritis and of the Purânas, yet the Shûdra by caste has no title to the performance of sacrificial rites He has, therefore, no title to the acquisition of the knowledge, which follows the study of the

आहे तें अद्वितीय आहे आणि तें निर्विकार असून सर्वांचें अधिष्ठान आहे त्याच्या शिवाय बाकी जें जें राहिलें तें तें त्याच्या योगानें भासत अशा प्रकारचें जें विवेचन आहे, ते ठीक असा एक प्रकार आहे अशा प्रकारची उपासना शूद्रानी करावी परंतु वेदपूर्वक उपनयन करून, ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार शूद्रास नाही यावर वल्लभ असे म्हणतात कीं, स्मृति, पुराण यांचें ज्ञान महान् महान् जे शूद्रजातीतील पुरुष होऊन गले त्यास विशेष कारणामुळ झालें हें खरें तथापि जातिशूद्राना कर्माचा अधिकार नाही म्हणून वेदपूर्वक अध्ययन करण्याचा त्यास अधिकार नाही. यावर मध्वाचार्य म्हणतात — विदुर आणि दुसरी जी मडळी झाली त्याच्यामध्यें सहज ज्ञान उत्पन्न होऊन गेलें होत म्हणून या गोष्टमध्ये काहीं विशेष नाही या सबंधी उपनिषद्वाक्याचें भाषातर एणेंप्रमाणें "पुढ हा जर शूद्र वेद ऐकू लागला तर त्याच्या कानामध्यें शिसें किंवा लाख ओतावी" "अरे, शूद्र हा चालतें स्मशान आहे. म्हणून त्याच्या जवळ वेदाध्ययन करू नये" 'शूद्राने वेदोच्चारण केलें असता जिव्हा कापावी अध्ययन केल असता शरीर तोडावें" 'शूद्राला ज्ञान देऊ नये' "ज्याचें उपनयन होत त्यानाच अध्ययनाचा, यज्ञकरण्याचा, दानाचा अधिकार आहे" 'चारी वर्णांनीं ऐकावं"

Vedas On this Madhvâcharya observes —men like Vidura and others naturally obtained the knowledge of Brahma, and therefore, there is nothing particular about this *The following is the* translation of the Upanisad texts quoted 'The ears of the Shûdra, hearing the Veda explained, are then to be filled with lead and lac "Well the Shûdra is a moving burning ground and therefore, the Veda is not to be studied when he is near 'The tongue of the Shûdra is to be cut if he pronounces the Veda If he studies it his body is to be cut Never teach a Shûdra

He, who is invested with the sacred thread has alone a title to *the study of the Veda* to the performance of sacrifices and to receiving gifts Let the four castes hear it

सूत्राणि.

कंपनात् ॥ ३९ ॥

भावार्थः । प्रसंगाद् देवादीनामधिकारविचारे कृते वाक्यसमन्वयमाचार्यः पुनः करोति । अनुसधास्यमानोपनिषद्वाक्ये एजतिधातुः प्रयुक्तः । तस्य कोऽर्थः । एजति नाम कंपते । सर्वं जगत् कंपते । कदा । सति प्राणे । तेन प्राणस्य कंपनकारित्वात् प्राणो न तु वायुर्न वाऽशनि. । प्राणस्तु परमेश्वरः। अन्येषामुपनिषद्वाक्यानामेकवाक्यतया तदुपनिषद्वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां च वायुः परमेश्वर इति सिध्यति ॥ तत्र शंकरः। पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादतराले वायु निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति ॥ रामाऽनुजस्तु कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चाऽस्मिन्नगुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषा ततो निःसृतानां तस्मात् सजातमहद्भयनिमित्तमेजन कपन श्रूयते । + + + परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैवविधैश्वर्यावगतेरितश्चांगुष्ठप्रमित. पुरुषोत्तम इति ॥ वल्लभः अविशेषेण सर्वजगत्कंपन भगवद्धेतुकमेव भवतीति ॥ मध्वः एजतीति कंपवचनाद्बलवत्त्वो भगवानिति ॥

अनुसधेया-ग्युपनिषद्वाक्यानि ॥

न प्राणेन नाऽपानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ । क० व० (५.५.) ॥ तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । + यदिदं किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद् विदुरमृतास्ते भवति । भयादस्याऽग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः । भयादिद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पचमः । क० व० (६.३.) ॥ भीषाऽस्माद् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचम

इति । अ० वि० (८) ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद । क० व० (२.१४.) ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय । श्वे० उ० (३.८.) ॥ तस्माद् वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्यु जयति य एव वेद । बृ० आ० उ० (३.३,२.) ॥

३९. कारण कंपन आहे.

39. Because of (the root *eja* which means) to shake

३९ उपनिषद्वाक्यामध्ये कंपनार्थधातूचा प्रयोग केला आहे प्राण असला म्हणजे सर्व जगताचें कंपन होतें असाहि संबंध त्याच वाक्यामध्यें आढळतो म्हणून प्राणशब्दाचा अर्थ वायु किंवा वज्र असा करू नये प्राण म्हणजे परमेश्वरच हा या उपनिषद्वाक्याची एकवाक्यता केली आणि उपक्रम उपसंहाराकडे लक्ष दिलें म्हणजे वायु शब्दाचा अर्थ परमेश्वर असा होतो यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की उपनिषदादि ग्रंथाचा पूर्व किंवा अपर भाग पाहिला असता जिकडे तिकडे ब्रह्मनिर्देश आहे असें आढळतें म्हणून एखाद्या वाक्यात मध्येच वायूचें निरूपण आहे असें म्हणणं असमंजस आहे. रामानुज यावर असे म्हणतात – सर्व जगत् आणि अग्निसूर्यादि देवता अंगुष्ठ-मात्र पुरुषाच्याठाया वास करीत आहेत. या अंगुष्ठमात्र पुरुषाचा प्राणशब्दानें निर्देश केला आहे तसेच सर्व जगत्, आणि देवादि त्या पुरुषापासूनच निघाले आहेत, आणि निघताना त्यास मोठें भय वाटलें, म्हणून वेदादिकामध्यें कंपनाचें निरूपण केलें

39 In a text of the Upanisad, a verb, which means *to shake*, is used, and the same text shows that the whole world shakes, when it can breathe, that is, when there is the Prana The Prana, therefore, is connected with the action of speaking, and must mean either wind or thunderbolt But this is not the case Prâna means the Great God. When the different Upanisad-texts are made to harmonize, and when their commencement and end are examined, it is plain that the term Vayu signifies the Great God Upon this Shankarâchârya observes —when the first or the last part of the Upanisads is examined, it is plain that they abound with references to the Supreme Spirit and, therefore, it is simply puerile to state that a particular text occurring among other texts has a reference to Vayu or air Upon this Râmânuja observes —the whole world and the gods like Fire and the *Sun abide in the Person*, who is as small as a thumb, and by the term Prana, a reference to such a person is made The whole world and such gods as Agni or Fire, Sûrya or the Sun, and others have proceeded from the

आहे. परब्रह्म जो पुरुषोत्तम त्याचेंच एव्हढें ऐश्वर्य असें आम्हास ठाऊक आहे म्हणून अङ्गुष्ठमात्र जो पुरुष तोच पुरुषोत्तम यावर वल्लभ असे म्हणतात की काहीं विशेष नसता सर्व जगताचें कंपन झालें तें भगवानानेंच केलें मध्वाचार्य असें म्हणतात की कंपनाचें जेव्हा वर्णन केलें आहे तेव्हा वज्र उभारून भगवान् राहिला आहे असें त्याचें वर्णन आहे. यासंबंधीं उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें " ज्याचा त्या दोघानीं आश्रय केला आहे असा दुसरा कोणीं आहे त्याच्या योगानें सर्व प्राणी जीवंत आहेत. (ह्या) प्राण आणि अपान याच्या योगानें मनुष्य जीवंत राहत नाही " " तेंच शुद्ध ज्योति, तेंच ब्रह्म, तेंच अमृत, असें वर्णन आहे त्याच्या ठायी सर्व लोक आश्रय धरून राहिले आहेत. आणि कोणीहि त्याचा अतिक्रम करीत नाहींत. जें जें हें काहीं जगत् आहे तें तें प्राणापासून उत्पन्न होऊन प्राण असतां कंपन पावतें उचल्लेलें हें वज्र महा-भयङ्कर असें जे जाणतात ते अमर होतात याच्या भयापासून अग्नि ताप करतो, याच्या भयापासून सूर्य तापतो, भयापासूनच इंद्र आणि वायु (धावतात), आणि पांचवा जो मृत्यु तो धावतो " " याच्या भीतीनें वायु वाहतो (याच्या) भीतीने सूर्य उगवतो याच्या भीतीनें अग्नि आणि इंद्र हे (धावतात,) आणि पांचवा मृत्यु धावतो. " " धर्म सोडून अधर्म सोडून, संचित सोडून आणि असंचित सोडून, जें होऊन गेलें आहे तें सोडून जें निराळें

Supreme Spirit, and while thus proceeding, a great fear was produced, and hence the gods are described in the Veda as shaking We know that the Supreme Spirit alone possesses this power. Hence the Person as small as a thumb spoken of in the Upanisads, is the Highest Person On this Vallabha observes —the whole world shook without any cause, and this shake was caused by God himself Madhvâchârya observes —when the shaking of the whole world is described, God is also described as standing with thunderbolt in hand. The following is the translation of the Upanisad texts quoted. "Man does not live in them two, but all live in Him (who is) other (than they two) and on whom the lower and higher breaths depend for their existence." "It alone is white It is Brahma. It alone is called nectar In it all these regions stand, and none can transgress it All this world has proceeded from the breath (Prâna) and shakes till it has Prâna. Those, who know this thunderbolt raised and extremely dreadful, become immortal. From his fear fire burns, from his fear the Sun causes heat, from his fear the gods Indra and Vâyu, run, and the fifth God Death (also runs) " From his fear the god Vâyu moves, from his fear the Sun rises from his fear Agni, Indra and fifth Death run " "Other than piety, other than impiety, other than what is done, other than what is not done, other than the past, and other than the future, tell me whatever thou seest." "Knowing it alone, one

ते तुला दिसते, ते सांग." "त्याला जाणल्यानेच मृत्युपासून सुटतो. मुक्त होण्याला दुसरा मार्ग नाही" "त्यापासून वायु ही व्यष्टि आहे, त्यापासूनच वायुहि समष्टि आहे म्हणून असें जो जाणतो तो अपमृत्यूला जिंकतो' समष्टि आणि व्यष्टि या दोन शब्दांचा अर्थ सांगून मागील सूत्राचा आणि या सूत्राच्या संबंधाचा उपन्यास आम्ही करतो एक व्यक्ति म्हणजे व्यष्टि, कोणी एक पदार्थ समष्टि म्हणजे सर्व ब्रह्मांड मिळून जो काय आकार होतो तो मनुष्याची सारी जाति घेतली म्हणजे मनुष्य ही समष्टि एकच कोणी मनुष्य घेतला म्हणजे ती व्यष्टि पचवीस सूत्रापर्यंत ज्या निरनिराळ्या शब्दांचा प्रयोग उपनिषदांत केला आहे त्या सर्वांचा अर्थ परब्रह्म होतो असें बादरायण दाखवितात आणि हाच क्रम पुन्हा एकोणचाळीसावे सूत्रापासून चालतो म्हणून पचवीस सूत्राची आणि एकोणचाळीस सूत्राची संगति लागते पण मध्यें जीं सूत्रं आली आहेत त्यामध्यें दोन विषयावर वाद केला आहे एक देवादिकांनीं ब्रह्मोपासना करावी किंवा नाहीं? आणि शूद्रादिकांना ब्रह्मोपासना करण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही? या संबंधानें उपनिषदांत वर्णिलेल्या जाबाल आणि रैक याच्या कथा आल्या आहेत या कथांची पुष्कळ धडामोड करून शूद्रास अधिकार नाहीं असा भाष्यकारानीं पचवीसपासून एकोणचाळीस सूत्रांत सिद्धान्त केला आहे या सिद्धांता-

overcomes death There is no other way for salvation" 'From Him the god Vayu is universality, from Him the god Vayu is individuality, therefore, he, that knows this, escapes premature death" The terms *universality* and *individuality* being explained, the relationship between this and the preceding sûtras will be pointed out Individuality is opposed to universality When one object is referred to the object itself being one and being known as one and as unconnected with other objects causes the notion of individuality (Vyisti) Universality on the contrary, is the notion of the whole universe as forming a connected whole When the whole of the humanity is spoken of it is a notion of universality (Samasti) When a particular person is referred to, it is the notion of individuality Badarayana shows in the first twenty five sutras that all the different important terms used in the Upanisads refer to the Supreme Spirit He takes up the same subject from the thirty ninth sûtra Thus the twenty fifth and the thirty-ninth sûtras are connected In the intervening sûtras two different subjects are discussed The one is—whether the gods have a title to the worship of the Supreme Spirit, and the second subject is-whether the Shûdras have a title to the worship of the Supreme Spirit In this connection the stories of Jabala and Rainka are narrated These stories are twisted by commentators of the sûtras between the twenty fifth and the thirty ninth, to prove that the Shûdra has no title to the know-

सूत्राणि.

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्यदर्शनाज् ज्योतिःशब्देन ब्रह्म निर्दिश्यते ॥ तत्र शंकरः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं । कस्माद् दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यत इति ॥ अतोऽङ्गुष्ठप्रमितः पर ब्रह्मेति रामानुजः ॥ वल्लभस्तु ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र दर्शनं न्याय इति यावदिति ॥ मध्वः विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव बल विष्णुरेव यशो विष्णुरेवाऽनंद इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेवेति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पूरुषः । छां० उ० (८.१२,३.)॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । + + + य आत्माऽपहतपाप्मा + + + एत त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि + + + अशरीर वाव सत न प्रियाऽप्रिये स्पृशतः । छां० उ० (८.१२,१.)॥

विषयीं आमचे काय म्हणणें आहे तें उपसंहारात आम्ही वाचकापुढें माडू

ledge of the Supreme Spirit We will lay our views before the reader in the summary to this Chapter

४०. ज्योति (म्हणजे ब्रह्म), कारण असें अढळतें.

40 (The word) flame signifies Brahma, because it is seen (to be so described)

४०. ज्योति म्हणजे ब्रह्म असें उपनिषद्वाक्यात वर्णन केले आहे. इतका हा सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असे म्हणतात की ज्योति-शब्दाचा अर्थ परब्रह्म यास हेतु असा कीं जे प्रकरण चालल आहे त्यामध्यें ब्रह्माचेंच निरूपण होत होत आले आहे, असे स्पष्ट अढळते यावर रामानुज असे म्हणतात की या कारणामुळे परब्रह्म अंगुष्ठमात्र आहे असें निरूपण केलें आहे. वल्लभ म्हणतात कीं ज्योति म्हणजे ब्रह्मच, कारण, असं स्पष्ट दृष्टीस पडतें, आणि जें दृष्टीस पडतें तें प्रमाण आहे. यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात कीं विष्णु म्हणजे ज्योति. विष्णु म्हणजे ब्रह्म; विष्णु म्हणजे आत्मा, विष्णु म्हणजे बल; विष्णु म्हणजे यश; विष्णु म्हणजे आनंद; असें अढळतें आणि चतुर्वेद-शिखा म्हणजे उपनिषद् या ग्रंथात ज्योति म्हणजे विष्णु असे निरूपण आहे यासंबंधीं जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "हा जीव या शरीरातून उठून, उत्तम ज्योतीप्रत पावून त्याला आपलेंच रूप प्राप्त होतें. तो उत्तम पुरुष आहे." "मग जेव्हा या शरीरापासून तो निघून जातो; तेव्हा (नाड्यामध्ये जी किरणें आहेत) त्या किरणास धरून जीव वरती निघून जातो + + + जो आत्मा, ज्यानें पापानें सहन केलें आहे + + + ह्यांचेंच निरूपण, वा,

40. The Upanisads describe that flame is the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra. On this Shankarâchârya observes —the term *flame* signifies the Supreme Spirit, because the context, in which it is used, refers to it as it is directly seen. Râmânuja observes —it is for this reason that the Supreme Spirit is described to be as small as a thumb Vallabha remarks that the term *flame*, indeed, signifies Brahma, because it is distinctly seen, and because what is distinctly seen, is credible Madhvâchârya observes — flame represents Visnu Visnu is Brahma. Visnu is the Spirit Visnu is power Visnu is glory Visnu is joy All this is directly described, and an Upanisad or the Chaturveda shikhâ declares that Visnu is flame "The following is the translation of the Upanisad-texts quoted 'This soul, leaving this body, attaining to the highest flame, abides in its own form. This is the highest spirit + + + Then where he departs from this body there the soul, laying hold of the rays in the nerves, moves upwards I again explain to you this soul that has destroyed the sin + + + Anything, neither worldly nor unworldly, touches it, delivered from the body, or without any material body '

सूत्राणि.

आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

भावार्थः। आकाशः पर ब्रह्म। कुतः। तस्य रूढ्यर्थत्यागेनाऽर्थांतरं विनाऽनुसंधास्यमानोपनिषद्वाक्यार्थो न संभवति ॥ तत्र शंकरः अर्थांतरत्वादिव्यपदेशात्। ते यदंतरा तद् ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थांतरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यत् नामरूपाभ्यामर्थांतरं संभवतीति ॥ आकाशशब्दस्य मुक्तात्मपरत्वं वा परब्रह्मपरत्वमिति कृते पूर्वपक्षे रामानुजो ब्रवीति। अतोऽत्राकाशः परं ब्रह्म। अथ तस्मात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरमेव नास्ति। ऐक्योपदेशाद् द्वैतप्रतिषेधाच्च। यद्वाऽवस्यात्मा बहिःप्रत्यगात्मा परमात्मा परं ब्रह्म परमेश्वर इति व्यपदिश्यत इति ॥ यद्भ्रमः अर्थापत्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति। तस्माद् यत्रैवैतद् धर्मकथनमन्यथाप्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धमिति ॥ मध्वस्तु ते यदंतरा तद् ब्रह्मेत्यर्थांतरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेवेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद् ब्रह्म तदमृतꣳस आत्मा। छां० उ० (८.१४,१.) ॥ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति। छां० उ० (६.३,२.) ॥

तुम तुरा पवन दागरिता + + +
दशिपानून मुग जो ब्रह्म, जो अश-
रीर, त्याग निय भद्र आणि अनिय
अद्ग हा सर्व इहेष नाही."

४१. रूढ्यर्थाचा त्याग करून आकाश शब्दाचा अर्थ बसवावा लागतो; म्हणून आकाश (म्हणजे परब्रह्म).

४१ जें उपनिषद्वाक्य पुढें घेतलें आहे त्याचा अर्थ करावयाचा आहे. त्यामध्यें आकाश शब्द आला आहे प्रत्यक्ष जें दिसतें तें आकाश, असा आकाश शब्दाचा रूढार्थ आहे हा अर्थ घेतला असता उपनिषद्वाक्याचा अर्थ बसत नाहीं हा अर्थ सोडून आकाश म्हणजे परब्रह्म असा अर्थ केला असता उपनिषद् सगतवार लागतें म्हणून आकाश म्हणजे परब्रह्म असा अर्थ करावाचा इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य म्हणतात —अर्थांतर करावें लागतें. नामरूप ज्याला नाहींत ते ब्रह्म तेव्हां नामरूपानिराळें, असें आकाश या ठिकाणी समजलें पाहिजे ब्रह्मावाचून दुसरा कशाचाहि नामरूपापासून निराळें असण्याचा संभव नाहीं म्हणून आकाश म्हणजे परब्रह्म यावर रामानुज असें म्हणतात:— आकाश म्हणजे मुक्त झालला जीवात्मा कीं परब्रह्म? दोहींतील कोणतें समजायाचें, असा पूर्वपक्ष केला असतां असें समजायाचें कीं आकाश म्हणजे परब्रह्म म्हणून आकाश शब्द जीवात्म्यास लागू होत नाहीं असें कां? जीवात्मा आणि परमात्मा या दोहींचें ऐक्य, असें निरूपण आहे आणि दोन्ही भिन्न नाहींत असा निर्देशहि आहे ज्या आत्म्याची शुद्धावस्था आहे, जो

41. The term *Akâsha*, when interpreted in a sense other than popular, signifies the Supreme Spirit.

41. The following Upanisad-text is to be interpreted—a text in which the term *Âkâsha* is used. The term, in its popular sense, signifies the sky, which is directly seen According to this sense, the Upanisad text cannot be interpreted This sense being given up, and another sense being adopted, the Upanisad text is consistently interpreted Hence the term *Âkasha* means the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra Upon this Shankarâchârya observes —a change of sense is necessary That, in which names and forms abide is the Supreme Spirit By the term *Âkâsha* is meant that which is independent of names and forms Nothing else is capable except Brahma—except the Supreme Spirit—of being independent of names and forms Hence the term *Âkâsha* signifies the Supreme Spirit Upon this Râmânuja observes —does Âkâsha signify the human spirit or the Supreme spirit? The reply is—it signifies the Supreme Spirit. It does not refer to the human spirit How is this? It is stated that the human spirit and the Supreme Spirit are one and the same It is also stated that they are not different The spirit—which exists in a condition of absolute purity and which, being outside, abides in the soul of every human being—is

सूत्राणि.

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमानेषूपनिषद्वाक्येषु जीवस्यैत परमात्मनो निरूपणमिति प्रश्नः । सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रमणाऽवस्थायां च जीवात् परमात्मनो भेदेन निरूपणादनुसंधास्यमानवाक्यानां ब्रह्मणि पर्यवसानमिति सूत्रार्थः ॥ तत्र किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति । यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेपि यथोपक्रममेवोपसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवाऽस्माभिः प्रतिपादित इति शंकरः ॥ क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः स्वप्न इति त्रय जीवसमानतयाऽनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव सुषुप्तं चतुर्थं जीवस्य तु मोक्षोपि । तत्राऽस्मिन् लोके जीवस्याऽनीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धं । मोक्षे त्वैक्यं । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । + + + अथो खल्विति भगवतो न जाग्रति न स्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः । परं स्वयं ज्योतिष्ट्व तत्र स्पष्टं + + + स्वप्नानंदो भगवद्रूपः परमात्मलोक । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । आश्रयज्ञानाऽभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः । शारीरः प्राज्ञः । + + + अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते अभिधीयते । ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुषुप्तावुत्क्रमणेच जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशादाकाशवद् ब्रह्मनिर्धार एव युक्त इति वल्लभः ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनोऽर्थांतरभूतः परमात्माऽस्त्येवेति रामानुजः ॥ भेदवचनान्

न जीवः पर एवाऽसंगः । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात् तस्यैव युज्यते इति मध्वः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः । बृ० आ० उ० (४.१,७.) ॥ स वा एष महानज आत्मा । बृ० आ० उ० (४.४,२१.) ॥ अयꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नांतरं । बृ० आ० उ० (४.१.२१.) ॥ अयꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति । बृ० आ० उ० (४.१,४२.) ॥ अनन्वागतः पुण्येनाऽनन्वागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् लोकान् हृदयस्य भवति । बृ० आ० उ० (४.१,२२) ॥ असंगो ह्यय पुरुषः । बृ० आ० उ० (४.१,४०) ॥

४२. सुषुप्ति आणि मरणसमय या अवस्थेमध्यें भेदाचें निरूपण असल्यामुळें.

आत्मा बाहेर असून मत्यक् जीवात्म्याच्या ठायीं आहेच, तो परमात्मा, परमेश्वर, परब्रह्म; हीं सारी एकच. यावर वल्लभ असें म्हणतात कीं अर्थांतर करावें आणि अर्थापत्ति योजावी याविषयीं हा पुढील न्याय आहे. ज्या स्थळीं ब्रह्माच्या गुणाचें निरूपण चाललें आहे त्या ठिकाणीं ज्या ज्या शब्दाचा प्रयोग केला आहे, त्या त्या सर्वांचा अर्थ परब्रह्म करावा हें सिद्ध. मध्वाचार्य म्हणतातः—आकाश म्हणजे हरिच या ? नामरूपापासून जें वेगळें तें ब्रह्म. अशा अर्थांतराचें उपनिषदामध्यें निरूपण झालें आहे. यासबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें. "नामरूपाचे

42. Because of a distinction being made at the time of a sound sleep and death.

described by referring to the sky, the Highest Lord, the highest Brahma, these are all one and the same Vallabha observes — a change of sense and reasoning based upon enthymeme is justified by the following maxim. In a place of a Vedic work, where the Supreme Spirit is explained, any word whatever refers to it. Madhvâcharya observes –the term *Âkâsha*, indeed, signifies Hari; because whatever is independent of names and forms, is Brahma Such a change of sense is explained in the Upanisad The following is the translation of the Upanisad texts quoted "There, indeed, is that which conveys names and forms That, in which they two abide, is Brahma, that is nectar, that is the Spirit." "I

वहन आकाशामुळें होतें हेंच खरें म्हणून जें त्यापासून वेगळें तें ब्रह्म, तें अमृत; तो आत्मा" "हा जो चैतन्यरूप जीव, त्याच्या योगानें प्रवेश करून मी नामरूप प्रकट करतों"

४२ ज्या उपनिषद्वाक्यावर कटाक्ष ठेवून हें सूत्र रचलें आहे त्या उपनिषद्वाक्यांचें भाषांतर केलें म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षांत येईल ते असें "आत्मा तो कोण? हा जो विज्ञानमय पुरुष प्राण, आणि हृदय यामध्यें ज्योतिरूपानें आहे (तो)" "अरे, तो हा महान् अज आत्मा" "शरीरात्मा, ज्याला परमात्म्यानें (प्राज्ञेन आत्मना) मिठी घातली आहे, (मग) कांहीं बाहेरचें आणि कांही आंतलें जाणत नाहीं" 'शरीरात्म्यावर परमात्मा चढतो, मग शरीरात्मा देहत्याग करून जातो" "पापापासून सुटला, पुण्यापासून सुटला, आणि हृदयाच्या सर्व शोकांतून निघून गेला असा आत्मा होतो" 'हा पुरुष कशांत आसक्त नाहीं' या उपनिषद्वाक्यांमध्यें जीवात्म्याचें निरूपण आहे की परमात्म्याचें निरूपण आहे हा विचार. परमात्म्याचें निरूपण आहे कारण सुषुप्ति अवस्थेमध्यें आणि प्राणोत्क्रमण अवस्थेमध्यें जीव निराळा आणि परमेश्वर निराळा असें निरूपण झालें आहे इतका सूत्रार्थ

यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की उपनिषदामध्यें जीवाच्या स्वरूपाचा अनुवाद करून परमात्म्याचें आणि त्याचें ऐक्य केलें आहे; असें निरूपण करण्याचा उ-

manifest names and forms, entering the human spirit"

42 The sense of the sûtra will be easily understood, if the Upanisad texts, on which it is based, be translated "What is the soul? It is the person dwelling in the form of a flame in the breath and in the heart" "Well that this is the great Aja (unborn)" "The human spirit, when hugged by the Supreme Spirit, knows neither what is inside nor what is outside" "The Supreme Spirit mounts the human spirit and then the human spirit, leaving the body, departs" "The spirit becomes then free from all grief of the heart, from sin and from righteousness." "This person then is attached to nothing' The question is—do these Upanisad texts describe the human spirit or the Supreme Spirit? They describe the Supreme Spirit because the human spirit is stated to be distinct from the Supreme Spirit during a sound sleep and at the time of death. This is the sense of the sûtra. Upon this Shankarâchârya observes—the Upanisads describe the human spirit and *point out its identity with the* Supreme Spirit Hence in the Brihadâranyaka it is stated that when the mind is engaged in contemplation, the spirit merely appears to be engaged in contemplation, and when the mind is distracted, the spirit merely appears to be distracted This statement is made in the latter part of the Upanisad Hence it applies not to the human spirit, but to the Supreme Spirit Hence from the examination of the commencement and the conclusion of

हेंच असा की बृहदारण्यकामध्ये बुद्धि ध्यान करीत असता, त्यानें ध्यान केल्यासारखें भासतें, बुद्धि चचल झाली असता तो जीवात्मा चचल झाला असें भासतें, असा उत्तर मथ आहे. त्यावरून त्यामध्यें जीवाच्या धर्माचें निरूपण नाहीं, असें खरें पुन त्याप्रमाणेच उपसहारामध्येंहि निरूपण आहे. म्हणून उपक्रम आणि उपसहार यांकडे लक्ष दिलें असता परब्रह्माचें निरूपण आहे असा सिद्धांत. "अरे, तो हा महान् जन्मरहित आत्मा, जो हा विज्ञानमय असून प्राणाच्या ठायीं ज्योतिरूपानें वागत आहे" जो हा विज्ञानमय प्राणाच्या ठिकाणीं वागत आहे तो जीव असा ज्याचा भास होतो तोच हा जरामरणरहित आत्मा परमेश्वर असें आम्ही प्रतिपादन केलें आहे. यावर वल्लभाचार्य म्हणतात —जीवाशी समानता पावून तीन स्थितींचा म्हणजे जागृति, सुषुप्ति, आणि स्वप्न ह्यांचा परमात्मा अनुभव घेतो त्यांतून स्वप्न हें खोटें, बाकी अवस्था राहिल्या दोन—एक जागृति आणि एक सुषुप्ति. पुन जीवाला सुषुप्ति अवस्था, तुर्यावस्था, आणि मोक्ष देखील प्राप्त होतात म्हणून जितकी काहीं जीव क्रिया करतो, तितक्या क्रियेला आधार परब्रह्माचा, म्हणून परब्रह्माच्या हि चार अवस्था असतु या लोकाच्या ठायीं जीवाला स्वातंत्र्य नाही हें तर प्रत्यक्ष सिद्ध आहे मोक्ष जेव्हा होतो तेव्हा जीव आणि परब्रह्म एक तेव्हा तुर्यावस्थेमध्ये ब्रह्म आणि जीव एकच ह्याच

the Upanisad, the proposition can be laid down that the Brihadaranyaka describes the Supreme Spirit "Well, he is this great Spirit above age and above death, dwelling in the human breaths in the form of flame and being pure knowledge itself" Such spirit is the Supreme Spirit itself, because he alone is above age and death Upon these grounds, therefore, our statements about it are based Upon this Vallabhachârya observes —identifying it self with the human spirit, the Supreme Spirit experiences the conditions of wakefulness, a sound sleep, and a dream—of these conditions, a dream is known to be totally false What about the wakefulness and a sound sleep then? The human spirit experiences not only wakefulness, but a sound sleep that condition in which when looking in upon itself, it is absorbed in contemplating itself (Turyâvasthâ) and the condition of salvation Thus the Supreme Spirit supports the human spirit in all its activities To sum up, the Supreme Spirit also experiences the four conditions We see it in this life that the human spirit has no independent activity of its own The human spirit and the Supreme Spirit are identical in the condition of salvation Hence they are identical in the condition of contemplation (Turyavasthâ) This is itself salvation. Now, three conditions only remain to be examined—wakefulness, a sound sleep, and a dream Of these a dream is totally false Two conditions therefore, —wakefulness and a sound sleep —remain to be examined in relation to the Supreme Spirit Hence

सूत्राणि.

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

भावार्थः। पतिवशीशानाऽधिपतिशब्दानां प्रयोगेणोपनिषत्सु परब्रह्म निर्दिष्टमिति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवंतीति ॥ रामानुजः एते च पतित्वजगद्विधरणसर्वेश्वरत्वादयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेपि न कथं चित् संभवति। अतो मुक्तात्मनोऽर्थांतरभूतो नामरूपयोर्निर्वहिताकाशः। ऐक्योपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वायत्त इति ॥ वल्लभः किं च सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति। मध्वः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वस्येशानः स वा एष नेति नेतीत्यादिशब्देभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः + + स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवाऽसाधुना कनीयान्। बृ०आ०उ०(४.२,२४.)॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मोक्ष. बाकी अवस्था तीन राहिल्या—जागृति, सुषुप्ति, आणि स्वप्न त्यांतून स्वप्न मिथ्या तेव्हा फक्त दोन अवस्थेचा परमात्म्याच्या संबधानें विचार करावाचा राहिला एक जागृति आणि एक सुषुप्ति. म्हणून ईश्वराला जागृति स्थिति आणि स्वप्न स्थिति हा भेद कोठून? ईश्वर स्वतः ज्योतिरूप आहे हें स्पष्ट. स्वप्नातील आनंद म्हणजे परम प्रकाश. हें भगवानाचें रूपच सुषुप्ति-अवस्था कशी? भगवानाला काहीं इच्छा

the distinction between wakefulness and a dream does not exist in the case of the Supreme Spirit. God is himself flame Joy experienced in a dream is the joy of the Supreme Spirit manifested This is the form of the Supreme Spirit How is the Supreme Spirit ever in a condition of a sound sleep? The Supreme Spirit never feels a desire, and in a sound sleep nothing whatever is felt In this way the four conditions are described in the Upanisads and a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit is

४३. पति आणि दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग केला आहे ह्मणून ब्रह्माचें निरूपण आहे.

नाहीं, आणि सुषुप्तीमध्यें कोणत्याहि प्रकारचें ज्ञान नाहीं अशा प्रकारें चारी हि अवस्थेची व्यवस्था करून जीव आणि परमात्मा याच्या भेदाचें निरूपण उपनिषदात केलें आहे. या भेदावर कटाक्ष ठेऊन कोणी त्या उपनिषदामध्यें जीवाचेच निरूपण केले आहे असें म्हणतात पण तसें नव्हे; कारण ब्रह्माच प्रकरण चालले आहे. सुषुप्ति अवस्थेमध्यें शिवा जीवाच्या उत्क्रमणसमयीं जीव आणि परब्रह्म यामध्यें भेद आहे तो भेद ध्यानात ठेऊन ब्रह्मनिरूपणच आहे असा सिद्धात करणें योग्य यावर रामानुज म्हणतात –सुषुप्ति आणि उत्क्रमण या स्थितीस अनुलक्षून जीवात्म्यास सोडून अर्थांतर करून परमात्म्याचें निरूपण केल आहे म्हणून परमात्मा भिन्न आणि जीवात्मा भिन्न यावर मध्वाचार्य म्हणतात –भेदाच निरूपण आहे, म्हणून जीव आणि परमात्मा एक नव्हेत परमात्मा सर्वज्ञ आहे, म्हणून निरनिराळ्या अवस्थेंच अवलोकन करणें ह सामर्थ्य त्याचें.

४३ पति, वशी, ईशान, अधिपति इत्यादि शब्दाचा उपनिषदामध्यें प्रयोग झाला आहे म्हणून परब्रह्माचाच निर्देश झाला आहे इतरा सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं हे जे शब्द आहेत त्यानीं परब्रह्माचेंच प्रतिपादन

43 Such terms as *Lord* and others are used, therefore, the Supreme Spirit is described.

made for the purpose Laying stress upon such a distinction, some state that the human *spirit alone is described in the* Upanisad, but such a view is *not correct, because the context* refers to Brahma. There is a distinction between the human spirit and the Supreme Spirit, so far as a sound sleep and separation from the human body are concerned This distinction being borne in mind the conclusion is —the Upanisads describe the Supreme Spirit alone. Upon this Râmânuja observes —referring to the condition of a sound sleep and final separation from the human body, the Supreme Spirit is described by a change of sense without a reference to the human spirit. Hence then the human spirit is distinct from the Supreme Spirit Upon this Madhvâchârya observes —a distinction is made Hence the human spirit and the Supreme Spirit are not identical The Supreme Spirit or Lord God is omniscient. Hence it is in his power to be cognizant of different conditions

43 In the Upanisads such terms as Lord, Powerful an Independent Leader Ruler, Lord of lords and others are used Hence they point to the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra Upon this Shankarachârya observes —all these terms refer to the Supreme Spirit and not to the human spirit Upon this Râmânuja observes —even

झालें आहे जीवाचें प्रतिपादन यानें नाहीं रामानुज यावर असें म्हणतात कीं जगताचा पति, जगताला धारण करणारा सर्वेश्वर, असलें सामर्थ्य मुक्त झालेल्या हि जीवाच्या अंगीं नाहीं म्हणून मुक्त झालेल्या जीवास सोडून अर्थ फिरवून नामरूपाला वाहणारें जें आकाश तें परब्रह्म असा सिद्धांत केला आहे मग ब्रह्म आणि जीव एक असें जें निरूपण आहे त्याची व्यवस्था काय? सर्व चैतन्य आणि अचैतन्य जें काहा तें सर्व ब्रह्मानेच निर्माण केलें आहे म्हणून त्यामध्यें आणि ब्रह्मामध्यें कार्यकारणसंबंध आला कारणात्मक कार्य असतें म्हणून ब्रह्म आणि जीव एक असें निरूपण करतात यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं वशी' आहे, 'अधिपति आहे असा शब्दाचा प्रयोग केला आहे म्हणून ब्रह्माचें निरूपण आहे हें स्पष्ट मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं सर्वांचा अधिपति, सर्वांचा ईश्वर तो हा हा, हा दिसतें हें तो नव्हे नव्हे' असा शब्दाचा प्रयोग केला आहे म्हणून नित्य ज्याचा महिमा असा विष्णुच तो असें समजावें या संबंधीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें सर्व त्याच्या स्वाधीन सर्वांचा ईश्वर, सर्वांचा अधिपति, तो चांगलें कर्म केल्यानें मोठा होत नाहीं वाईट कर्म केल्यानें लहान होत नाहीं'

the emancipated soul—the human spirit in the condition of salvation—is not the lord of the universe and can neither sustain nor rule over the universe Hence by a change of sense æther, described as conveying all names and forms, refers to the Supreme Spirit and not to the human spirit. But how is the proposition that the human spirit and the Supreme Spirit are identical—a proposition always laid down in the Upanisads—to be interpreted? All substances splittual and material are created by the Supreme Spirit Hence the relationship between the two is that of cause and effect, and because an effect partakes of the nature and the essence of a cause the Supreme Spirit is often stated to be identical with the human spirit Upon this Vallabhâchârya observes —it is at once evident that such terms as powerful and independent leader, Lord of lords used in the Upanisads, refer to the Supreme Spirit Madhvacharya observes —such a description as the following occurs in the Upanisads—He is the great lord of all He is the ruler of all well then He is this Whatever is seen is not He Hence the conclusion is—Visnu, whose glory is eternal is described The following is the translation of the Upanisad texts quoted All is in his power, the ruler of all the lord of all who is not magnifed by performing good works and who does not suffer by performing evil deeds"

उपसंहार.

यज्ञस्वरूपाचा विचार ब्राह्मणांत केला आहे त्या विचारास धरून कल्पसूत्रांमध्यें यज्ञ संबंधीं अनुगम बांधला आहे तसेंच उपनिषदांमध्यें जो ब्रह्मविचार आहे त्याविषयीं अनुगम ब्रह्मसूत्रांत बांधला आहे. पूर्वमीमांसासूत्रांमध्यें प्रवृत्ति मार्गाचा विचार आहे ब्रह्मसूत्रांमध्यें निवृत्तिमार्गाचा विचार आहे. असा पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा यांचा संबंध आहे. दाहा उपनिषदें मुख्य समजण्याचा संप्रदाय आहे. तीं हीं. छांदोग्य, बृहदारण्यक, ऐतरेय, तैत्तिरीय, ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंड आणि मांडूक्य. या उपनिषदांचा संबंध चारीहि वेदांशीं आहे. अमक्या वेदाचें अमुक उपनिषद् हें पुढील वर्णनावरून समजेल. ऋग्वेदाचें १. ऐतरेय, तैत्तिरीय किंवा कृष्ण यजूचें २ तैत्तिरीय, शुक्लयजूची किंवा वाजसनेयाचीं ३ ईश, ४ बृहदारण्यक, आणि ५ कठ, सामवेदाचा, ६ छांदोग्य आणि ७ केन; आणि अथर्ववेदाची ८. प्रश्न ९ मुंड आणि १०. मांडूक्य. छांदोग्य उपनिषदांतील बहुतेक वाक्यें या पादांत घेतलीं आहेत म्हणून छांदोग्य उपनिषदांत काय काय आहे याचें संक्षेपतः थोडें वर्णन करतों प्रथमतः ॐकाराची उपासना कशी करायाची? साम गातांना जसें ध्रुपदांमध्यें उच्च स्वरानें अस्ताई म्हणावी लागते तसा म्हणण्याचा एक तुकडा आहे त्या तुकड्यानें नाव उद्गीथ हें कसें म्हणायाचें

SUMMARY.

The sacrificial system is explained in the Brâhmana-literature These explanations are systematized and generalized in the Kalpa-sûtra-literature. In like manner the Vedânta philosophy is explained in the Upanisad literature, and the explanations are systematized and generalized in the Brahma-sûtra The former constitutes the Pûrva-Mîmânsâ and the latter, Uttara-mîmânsâ The one inculcates the principles of ethics, social, religious, and political, and thus recognizes active life The other inculcates self-abnegation, contemplation, and recognizes retirement from the world as the highest duty Such is the relationship between the Pûrva and Uttara mîmânsâ. Ten Upanisads are considered to be principal and authoritative These are—Chhândogya, Brihadâranyaka, Aitareya, Taittiriya Isha, Kena, Katha, Prashna, Munda, and Mândûkya These Upanisads are connected with all the four Vedas. The sequel will show this connection The Aitareya-Upanisad belongs to the Rig-Veda, Taittiriya, to the Black Yajur Veda, Isha, Brihadâranyaka, and Katha, to the White Yajur Veda, Chhandogya and Kena, belong to the Sama-Veda, Prashna, Munda, and Mândûkya belong to the Atharva-Veda The Chhândogya-Upanisad is largely quoted in the First Chapter of the Brahma-sûtra. We will, therefore, explain succinctly what its contents are How is the Omkâra to be worshipped? As the first part called Astâi of

आणि याची उपासना कशी करायाची हा विचार. जाता जाता असें सागणें प्रशस्त वाटतें कीं आम्हीं जो गान शास्त्राचा शोध केला त्यावरून असें निष्पन्न झालें कीं साम म्हणण्याचे तऱ्हेपासूनच ध्रुपद म्हणण्याची तऱ्हा उत्पन्न झाली. शिलक, दाल्भ्य, आणि जैवलि यानीं असा सवाद करून ठरविलें कीं आकाश हे एक ब्रह्मच आहे. उषस्ति हा कोणी एक दरिद्री ब्राह्मण होता तो दारिद्र्यानें पीडित होऊन हस्तिपाल नावाच्या राजाकडे गेला होता तेथ यज्ञ चालला होता. जे लोक गान करीत होते त्यास तत्त्व समजत नाहीं असें दाखवून प्रस्ताव, उद्गीथ, आणि प्रतिहार म्हणजे काय हें दाखवून त्याचा–प्राण, आदित्य, आणि अन्न–याशीं कसा सबंध आहे हें उषस्तीनें वर्णिलें. शुन्यानी उद्गीथ उपासना म्हणजे काय हें सागून सामाच्या निरनिराळ्या भागाची उपासना अशी करायाची हें सागितलें आहे. इतका हा पहिला अध्याय

पुढें निरनिराळ्या दृष्टीनें पंचविध सामाची उपासना कशी करायाची ? पंचविध साम म्हणजे ज्यामध्यें हिंकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, आणि निधन हीं पाच अंगें असतात निरनिराळ्या दृष्टीनें म्हणजे कसे ? साधूच्या दृष्टीनें समस्त सामाची उपासना करायाची. लोकदृष्ट्या, वृष्टिदृष्ट्या जलदृष्ट्या, ऋतुदृष्ट्या, पशुदृष्ट्या, प्राणदृष्ट्या, पचविध सामाची उपासना करायाची. म्हणजे विचाराचा प्रबोध करून, चित्ताचा सं-

a popular system of music known as Dhruvapada is sung in a higher key, so in Sama music a piece is sung in a higher key—a piece which is called Udgitha. How this udgitha is to be sung and to be propitiated or adored is explained By the way it is necessary to state that all our examination of Indian music, ancient and modern, tends to prove that the system of music called Druva pada has originated in the Vedic system of music known as Sâma-Veda. The Chhândogya Upanisad proceeds to state that the Âchâryas—Shilaka, Dâlbhya, and Jaibali—discussed the subject and came to the conclusion that aether is Brahma or the Supreme Spirit. There was an indigent Brâhmana of the name of Usasti Pressed by poverty, he went to the king of the name of Hastipâla, who was engaged in performing a sacrifice. Usasti pointed out that the Sâma-singers at the sacrifice did not understand the essence of music, and that the three parts of a Sâma-song, called in order Prastâva (beginning), Udgitha (high key), and Pratihâra (conclusion), are connected respectively with Breath (*Prâna*) with the Sun (Âditya), and with Food (Anna). Dogs, the Chhândogya states, explained how the different parts of the Sâma such as the Udgitha, were to be propitiated This is the first Adhyâya of the Chhândogya Upanisad.

From different points of view, *the adoration of Panchavidha-sâma* is explained—the Panchavidha sâma consisting of Hinkâra, Prastâva, Udgitha, Pratihâra, and Nidhana, What are the

कोच मोडून टाकून, चित्तवृत्ति पावून ब्रह्मस्वरूप काय आहे हें समजण्यास प्रयत्न करायाचा. सप्तविध सामाची उपासना करायाची सप्तविध साम म्हणजे काय ? ज्यामध्यें हिंकार, प्रस्ताव, आदि, उद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव, निधन, ही अंगें असतात. आदित्यदृष्ट्या सप्तविध सामाची उपासना करायाची असो अशा प्रकारचा विचार असून गायत्र साम, रथंतर साम, वामदेव्य साम, वैरूप्य साम, वैराज साम ह्या ज्या गाण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा याचा प्राण, पर्जन्य, ऋतु, यांच्याशी संबंध बसवून याची उपासना कशी करायाची इत्यादि विषय दुसऱ्या अध्यायामध्यें आहेत आदित्य दक्षिण दिशा, उत्तर दिशा, पूर्वदिशा इत्यादिकामध्यें मध आहे असें चित्तामध्यें नीट बिंबवून घेऊन ब्रह्माची ओळख करून घ्यायाची.

ही ब्रह्माची ओळख करून घेण्याची पद्धति अशी आहे. जो विषय आपणास पक्का विदित आहे, तो विषय घेऊन हळू हळू दृष्टि फाकवून, सर्वव्यापि, निष्कलंक असें जें ब्रह्म त्याचें आकलन करण्याची चित्तास शक्ति आणायाची जें ज्ञात त्याच्या धोरणानें अज्ञाताचें आकलन करायाचें ज्ञातावाचून अज्ञात कधीहि कळायाचें नाहीं ब्रह्मांडामधील विषयाचे दोनच प्रकार आहेत एक ज्ञात आणि दुसरा अज्ञात असा हळू हळू चित्ताचा प्रबोध करून नाना तऱ्हेनें त्याची दृष्टी फाकवून त्यापुढें शांडिल्य-विद्या सांगितली ही अशी कीं जीवात्मा तोच परमात्मा

different points of view? The whole system of Sâma music is to be adored, because it is good. The Panchavidha Sâma system is to be adored, being considered as the people, as rain, as water, as seasons, as breath That is, the power of reflection is to be cultivated, the feelings are to be restrained, and to be enlarged, and thus an attempt is to be made to comprehend the form of Brahma or the Supreme Spirit The Saptavidha sâma is to be adored—the Saptavidha Sâma consisting of Hinkâra, Prastava, Âdi, Udgitha, Pratihâra Upadrava, and Nidhana The Saptavidha-Sâma, being considered as the Sun, is to be adored Suffice it to remark that in like manner, the different kinds of Sama-music such as Gayatra, Rathantara, Vamadevya, Vairupya, Vairâja, are to be connected with Breath, Rain, and Seasons, and are to be adored *It is to* be carefully impressed upon the mind that there is honey in the Sun, in the south in the north, and in the east that Brahma or the Supreme Spirit may be known This is the second Adhyâya.

What is the method of knowing Brahma? The mind is gradually to be enabled to comprehend Brahma, stainless and universal, by enlarging the mental vision, directing it to the unknown by means of the known. This is what is grasping the unknown through the known Of course the unknown cannot be known but through the known. All objects in nature are to be divided into two classes—either known or unknown Thus the Shândilya-system of knowledge,

अध्यात्म अग्नीहोत्राचें वर्णन तैत्तिरीय शाखेसंबधीं नारायण उपनिषदांत केलें आहे ब्राह्मण जेवायास बसत वेळा प्रथम भाताचे लहान लहान घास घेतात, त्या आहुति आहेत अशी कल्पना करतात त्या आहुति या— प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा इतका हा पाचवा अध्याय.

आरुणि श्वेतकेतूला उपदेश करतो त्या उपदेशामध्यें प्रपच काय, सृष्टीचें तत्त्व काय, सूक्ष्म म्हणजे काय, स्थूल म्हणजे काय, याचें निरूपण करून या साऱ्या ब्रह्मांडामध्यें सत्यवस्तु म्हणून एकच आहे, असें दाखविण्याकरता आरुणि उपपादन करू लागला तें असें अन्न, पाणी, आणि तेज, हीं मनुष्य सेवन करतो अन्नापासून त्याचें मन उत्पन्न होतें हें कसें? खाल्ल्या अन्नाचें शोधन होऊन होऊन त्यास अतिसूक्ष्म जो तवग येतो तेंच मन अशाच रीतीनें पाण्याचा तवंग तो प्राण, आणि तेजाचा तवग ती वाक्शक्ति पुरुषामध्यें सोळा निरनिराळ्या कला असतात. असा एक सिद्धांत करून मग गाढ झोंप जी मनुष्यास लागते ती काय, स्वप्न जीं मनुष्यास पडतात तीं काय, याविषयीं उपपादन करताना आत्मा हा अतिसूक्ष्म आहे, सर्व ब्रह्मांडातील वस्तुमात्र आत्मस्वरूप आहे असें निरूपण केलें आहे हें निरूपण करताना तत् त्वमसि म्हणजे तें तूं आहेस या महावाक्याचा उच्चार दाहा पांच वेळ झाला

considered to be oblations to the different forms of the air in the human body The following are the terms used. "Prânâya svâhâ, (Svâhâ to the air in the heart), Apânâya Svâhâ (Svâhâ to the lower air), Vyânâya svâhâ (Svâhâ to the air which pervades the whole human body) Udanâya-svâhâ (Svâhâ to the upper air), and Samânâya-svâhâ (Svâhâ to the central air)' This is the Fifth Adhyâya.

Ârum instructed Shvetaketu, explaining the nature of active life, the essence of creation, its subtle power, and its gross power, and asserting that there is only one essentially true substance in the whole universe. He explained this in the following way Man consumes food, water, and light The food he takes forms his mind How is this? The food, he takes, is purified, and by the processes which it undergoes during digestion it produces a thin film which is the mind A thin film similarly produced is a vital air, and a thin film similarly produced by light is the power of speech The proposition that there are sixteen phases of human beings is laid down, and the questions are raised—'what is a soundsleep? what is a dream?' In answering these questions it is stated that the human spirit is an extremely subtle substance, and all things in nature partake of it In the course of this explanation the important text—' that thou art' (Tattvam asi)—is pronounced about ten times Ârum offers a number of illustrations to establish his proposition. These are as follow The first, of a river, the second, of the

आहे. आणि हा सिद्धांत दृढ करण्याकरतां आरुणीनें निरनिराळे दृष्टांत दिले आहेत ते असे. एक नदीचा, दुसरा, झाडाच्या फळाचा, तिसरा, वडाच्या फळाचा, चवथा, पाणी आणि मीठ मिसळण्याचा, पांचवा, गंदाहार किंवा गंधार देशापासून आलेल्या एका पुरुषाचा, साहावा, मरणास टेंकलेल्या पुरुषाचा, आणि सातवा, चोर दिव्य करतो त्याचा, यांतील एका दृष्टांताचें विवेचन केलें म्हणजे साऱ्या दृष्टांतांचें स्वरूप वाचणाऱ्याच्या लक्षांत येईल. पाण्यामध्यें मीठ टाकलें, मग तें पाण्याशीं मिसळून गेलें. मग अति सूक्ष्म एक पाण्याचा बिंदु घेतला त्याच्यामध्यें मीठ आहे कीं नाहीं हें पाहूं गेलें असतां कांहीं दिसत नाहीं. परंतु अतिसूक्ष्म बिंदु तोंडांत घातला असतां तो खारट लागतो. असा हा अणिमा आहे. हें त्याचें स्वरूप. हेंच आत्मस्वरूप. इतका हा साहावा अध्याय.

सातव्या अध्यायामध्यें सनत्कुमारानें नारदास उपदेश केला आहे. नामापेक्षां वाणी व्यापक, वाणीपेक्षां मन व्यापक, मनापेक्षां संकल्प व्यापक, संकल्पापेक्षां चित्त व्यापक, चित्तापेक्षां ध्यान व्यापक, ध्यानापेक्षां विज्ञान व्यापक, विज्ञानापेक्षां बल व्यापक, बलापेक्षां अन्न व्यापक, अन्नापेक्षां उदक व्यापक, उदकापेक्षां तेज व्यापक, तेजापेक्षां आकाश व्यापक, आकाशापेक्षां स्मरण व्यापक, स्मरणापेक्षां आशा व्यापक, आशेपेक्षां प्राण व्यापक, असें सारें धोरण आणून प्राणावर लाविलें आहे. पुढें सत्य म्हणजे

of a tree called the Indian fig-tree, the fourth, of water and salt mixed up, *the fifth, of a person* who has arrived from a country called Gandhâra (Kandahar), the sixth, of a person on the point of death, and the seventh, of a thief performing an ordeal The nature of all these illustrations will be easily understood, if only one of them is explained. A little salt is taken and is put in a large quantity of water. A drop of water is then taken. On examination, one does not see any salt in the minutest drop of water Yet when it is put into the mouth, one feels the taste of salt. Thus the salt mixed up with water is divided into most minute parts. This is what is called subtle minuteness Thus is the form of the spirit These are the contents of the Sixth Adhyâya

In the Seventh Adhyâya Sanat kumâra instructs Nârada. Speech pervades more space than a name Mind is more pervading than speech The will is more pervading than the mind. Thought is more pervading than the will Contemplation is more pervading than thought. Pre-eminent knowledge is more pervading than contemplation Power is more pervading than pre-eminent knowledge Food is more pervading than power Water is more pervading than food Light is more pervading than water *Æther is more pervading* than light Memory is more pervading than æther A desire is more pervading than memory A vital air is more pervading than a desire. Thus all the explanation *is brought to bear up*

यज्ञाची आणि आत्ममीमांसेची एकवाक्यता करून आंगिरसानें देवकीपुत्र जो कृष्ण त्यास उपदेश केला आणि अमुक आधिदैविक, अमुक आध्यात्मिक, अमुक आधिभौतिक असा ब्रह्मांडांतील विषयाचा विभाग करून ब्रह्माची उपासना कशी करावी याचा उपदेश केला इतका हा तिसरा अध्याय

जानश्रुति म्हणून कोणी एक राजा होता त्याला हंसानीं दूषण दिलें त्या वरून तो जागृत होऊन रैक नावाच्या ब्राह्मणाकडे गेला तो ब्राह्मण अति दरिद्री होता त्याचा जानश्रुतीनें नाना तऱ्हेनें अजैव केली आणि त्यापासून संवर्गविद्या संपादन केली संवर्गविद्या म्हणजे काय? जें काहीं आहे तें सर्व वायुच जाबाल नावाचा कोणी एक मुलगा होता त्याला आपलें गोत्र काय हें ठाऊक नव्हतें इतकेंच काय, पण आपली जाति काय हेंहि त्यास ठाऊक नव्हतें असें असता तो गौतम नावाच्या ब्राह्मणाकडे गेला गौतमानें त्याचें उपनयन करून त्यास विद्या शिकविली चारशें रोडक्या गायी गौतमानें त्याच्या स्वाधीन केल्या, आणि त्याला सांगितलें कीं हजार झाल्या म्हणजे तू परत ये, म्हणजे मी तुला ब्रह्म म्हणजे काय हें सांगेन त्या गायी चारीत असता वैलानें, अग्नीनें, हंसानें, आणि जलचरानें म्हणजे वायु, अग्नि, सूर्य, आणि प्राण यानीं जाबालाला ब्रह्म म्हणजे काय याचें थोडें निरूपण केलें मग तो टेकडी परत आला आणि गौतमानें त्यास ब्रह्मविद्या शिकविली.

or the system of knowledge inculcated by Shandilya is placed before the mind, gradually awakening it and enlarging its vision. Shandilya inculcated that the human spirit is the Supreme Spirit Angirasa taught Krisna, son of Devaki, harmonizing the sacrificial and Vedanta-systems of philosophy, and explaining the distinction between the physical, psychical and theological elements of knowledge, and the method of adoring the Supreme Spirit This is the third Chapter

There was a prince of the name of Jânashruti. While asleep, he was found fault with by swans Being awakend, he went to the Brâhmana of the name of Rainka, who was extremely poor Jânashruti served him in various ways, and learnt from him what is called the Sanvarga system of knowledge What is it? That whatever exists is air, is the fundamental principle of the Sanvarga-vidyâ There was a boy of the name of Jâbala who did not know what his clan (Gotra) was and to what caste he belonged He went however to a Brahmana of the name of Goutama. Goutama invested him with the sacred thread and received him as a pupil He entrusted him with four hundred lean cows and told him to return when they had become one thousand adding that Brahma would be explained to him then. While grazing the cows, a bullock Agni, a Swan and an aquatic animal that is, air fire, the Sun and breath hinted to Jâbâla what Brahma was Then he returned to the house of Goutama his preceptor, and Goutama explained to him Brahma.

पुढें जाबालाचा शिष्य उपकोसल या नावाचा होता त्याला जाबालानें आत्म विद्यविषयीं उपदेश केला त्यामध्यें गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि आणि आहवनीय यांचा आणि अग्निविद्येचा संबंध दाखविला पुढें डोळ्यामध्यें जी बाहुली दिसते, ती काय आहे याचें निरूपण केलें आणि शरीर आणि यज्ञ यांचा संबंध दाखविला इतका हा चवथा अध्याय

एक इंद्रिय म्हणतें मी मोठें, दुसरें म्हणतें मी मोठें असा इंद्रियांचा संवाद झाला प्राणानें अन्न काय आणि प्राणाची वस्ती कोठें, असाच वाद उत्पन्न झाला पुढें श्वेतकेतु आणि प्रवाहण यामध्यें पंचाग्निविद्या कोणती याविषयीं संवाद झाला लोक, पर्जन्य, पृथ्वी पुरुष बायको, ही निरनिराळीं अग्नीचीं रूपें खरीं म्हटलीं म्हणजे यामध्यें अग्निच आहे वास्तविक म्हटलें म्हणजे आत्म विद्या काय ती श्रेष्ठ कर्म श्रेष्ठ नव्हे औपमन्यव, सत्ययज्ञ इंद्रद्युम्न जनक, बुडिल, आणि उद्दालक यानीं निरनिराळ्या रीतीनें कैकेयाशीं संवाद केला आणि त्या संवादामध्यें आत्मा कोण ब्रह्म काय हें ठरविण्याविषयीं ते प्रवृत्त झाले या रीतीनें त्या सर्वांचा एक वेळ वाद झाला आणि शरीराच्या निरनिराळ्या शक्तींशीं संबंध बसवून जें अग्निहोत्र कल्पिलें आहे त्याचें उपपादन केलें आणि महाराष्ट्र ब्राह्मण जेवायास बसावयाच्या वेळीं प्राणाहुति ज्या घेतात त्यांचा या आध्यात्मिक अग्निहोत्राशीं संबंध आहे, असें दाखविलें आहे या

Jâbâla had a disciple called Upakosala whom he instructed in spiritual knowledge, pointing out the relationship between knowledge of fire (Agni vidya) and the sacrificial fires—Gârhapatya, Dakshinâgni and Âhavaniya explaining the nature of the figure seen in the human eye and establishing a relationship between the human body and a sacrifice This is the Fourth Adhyaya

All the human senses disputed—each asserting its own superiority The questions raised were—what is the food of breath (Prâna)? and where does it dwell? Shvetaketu and Pravahana discussed what is the Panchâgni vidyâ The people rain the earth man and woman—these were stated to be the fine forms of Agni (fire), but really speaking Agni (fire) essentially dwells in them Thus then spiritual knowledge is superior, and not sacrificial activity Oupamanyava, Satya-yajna Indra dyumna Janaka Budila and Uddalaka disputed in different ways with Kaikaya and sought to determine—what is the soul and what is Brahma Thus a controversy took place among them, and they explained away the Agnihotra-sacrifice referring its different parts to the powers of the human body Mahârâstra-Brahmanas take small morsels when they begin to take a meal These morsels are called Prânâhutis (oblations to breath) and are connected with spiritual Agnihotra-sacrifice which is described in the Narâyana-Upanisad The small morsels which the Mahârâstra Brahmanas take are

काय, विज्ञान म्हणजे काय, मति म्हणजे काय, श्रद्धा म्हणजे काय, निष्ठा म्हणजे काय, कृति म्हणजे काय, सुख म्हणजे काय, सर्व ब्रह्मांडव्यापक वस्तु विशेष आहे ते काय, असें निरूपण करून अन्तर्मुख होऊन ध्यानस्थ झाले असता आपणामध्येंच तो सर्वव्यापक आत्मा आहे असा साक्षात्कार होतो एवढेंच नाही, तर सर्वत्र तो आहे असा साक्षात्कार होतो इतका सातवा अध्याय

• हृदय-आकाशामध्यें ब्रह्म आहे, ब्रह्माचें स्वरूपच हृदय-आकाश आहे असत्य हा उपाधि सत्याच्या पाठीमागे लागला आहे तो ओळखून सत्याची उपासना करावाची, नामाची उपासना करायाची आत्मा हा सर्व ब्रह्मांडाचा सेतु आहे, असें समजून त्याची उपासना करायाची यज्ञ, सत्रायण, मौन, उपाशी राहणें, अरण्यात जाणें हीं निरनिराळीं ब्रह्मचर्यें आहेत हृदयामध्यें नाडी आहे तींच सूर्याची किरणें असें समजून चित्त फाकून टाकायानें आणि चित्ताची उन्नति करायाची इंद्र आणि बलीचा बाप विरोचन हे दोघेहि प्रजापतीकडे गेले पाण्याच्या पात्रामध्यें आत्मसाक्षात्कार झाला शरीरच आत्मा असें समजून विरोचन स्वस्थ राहिला इंद्रास संशय उत्पन्न झाल्यामुळें तो प्रजापतीकडे पुनः पुनः आला स्वप्न म्हणजे काय, आणि त्यामध्यें आत्म्याची अवस्था काय, गाढ निद्रा लागली असता आत्म्याची अवस्था काय, हे सारे मार्ग आहे, आत्मा दृष्टा आहे याज्यानें

on a vital air Next the following questions are answered What is truth? What is pre-eminent knowledge? What is thought? What is faith? What is devotion? What is an act? What is happiness? What particular substance pervades the whole universe? Then one directly sees the all pervading spirit in himself, when he contemplates himself by looking in upon himself Not only this but he sees that the spirit pervades the whole universe

Brahma abides in the æther within the heart Nay, the form of Brahma is the æther within the heart. The counteracting cause which is known as Upádhi and the form of which is falsehood, constantly besets truth Truth is to be adored after the knowledge of falsehood A name is to be adored The spirit, as the bridge of the whole universe, is to be adored The different forms of devotion to knowledge (Brahma charya) are—sacrifice, continued sacrificial abstinence (Satráyana), silence, fasting, and retirement into a forest There is a vessel in the heart The mind is to be enlarged and raised by contemplating it as the rays of the sun Indra and Virochana, father of Bali, once went to Prajápati They realized the spirit in a vessel of water Virochana thought that the material body was itself the spirit Indra agitated by doubt frequented Prajápati Prahmá instructed Prajápati, and Prajápati instructed Manu and Manu instructed mankind—in the spiritual wisdom which embraces the following points. What is dream?

पाढरें होते, पाढऱ्याच काळें होते, अशा या अवस्था केवळ क्षणभंगुर आहेत, नामरूपाचा आधार म्हटला म्हणजे काय तें आकाश. तेंच मुख्य कारण, तेंच ब्रह्म. अशी ही जी ब्रह्मविद्या ती ब्रह्मदेवानें प्रजापतीस सांगितली, प्रजापतीनें मनूला सांगितली, आणि मनूपासून सर्व प्रजास मिळाली इतका हा आठवा अध्याय. हे विषय छांदोग्य उपनिषदामध्यें आहेत या विषयाच्या संबधानें इतिहासदृष्ट्या थोडा विचार केला पाहिजे

छांदोग्य उपनिषदावरूनच सहज लक्षात येईल कीं उपनिषदाच्या वेळीं विचारपद्धति समूळ बदलली छांदोग्य उपनिषदामध्यें आठ अध्याय आहेत पहिल्या अध्यायामध्यें ॐ कार म्हणजे काय, आणि उद्गीथ म्हणजे काय अशा प्रत्यक्ष अनुभवनीय विषयाचा विचार केला आहे दृष्टि फाकावी म्हणून सूर्याशी या विषयाचा संबध लावून दिला आहे पुढें अध्यात्मविद्येचा उपक्रम केला आहे. इतके हे पहिल्या, दुसऱ्या, आणि तिसऱ्या अध्यायाचे विषय. चवथ्या आणि पाचव्या अध्यायामध्यें या विषयाचे समर्थन करावें म्हणून निरनिराळ्या दृष्टीनें संवाद केले आहेत आणि दृष्टांत दिले आहेत. साहाव्या अध्यायामध्यें याच गोष्टींनी विशेष फोड केली आहे सातव्या आणि आठव्या अध्यायामध्यें अध्यात्मविद्येची पराकाष्ठा करून जीवात्मा आणि परमात्मा एक असा सिद्धांत केला आहे. प्रत्यक्ष अनुभवनीय विषयाच्या धोरणानें ब्रह्मविचार करण्याचा

What is the condition of the spirit in a dream? What is the condition of the spirit in a sound sleep? The human body is liable to decay, but the spirit is eternal. The condition of colour and of form—yes, the white becoming black and the black becoming white—are merely transient. Æther is the substratum of all names and forms. It is the chief cause, it is Brahma. All this is spiritual wisdom. This is the Eighth Adhyaya and the conclusion of the Chhândogya Upanisad.

The different subjects explained in the *Chhândogya-Upanisad* are now to be examined from an historical point of view. The Chhândogya Upanisad itself will show that the mode and form of thought of the Vedic Âryas had considerably changed. The Chhândogya Upanisad consists of eight Adhyayas. In the first Adhyâya the nature of *Omkâra* and *Udgîtha* are examined by a reference to actual experience. These subjects are connected with the Sun that the mental vision may be enlarged. Then the explanation of spiritual wisdom is entered upon. This is the relationship between the topics treated in the first, second and third Adhyâyas. These topics are discussed and illustrated in the fourth and the fifth Adhyayas. In the sixth Adhyâya a fuller explanation of the same subject is offered. In the seventh and the eighth Adhyâyas the last limit of spiritual wisdom is reached. The identity of the human spirit and the Supreme Spirit is pointed out. The essential feature of the method of investigating Brahma at this period is characterized by a

हें या विचारपद्धतीनें स्वरूप ब्रह्मांडामध्यें सत्यवस्तु एकच आहे या सिद्धांतावर सारी ब्रह्मविद्या रचली आहे जरी विचारपद्धति भिन्न आहे तरी ज्या विषयाचा लोकांस फार अभ्यास झाला होता, त्या विषयाचा त्याग करावा, आणि त्या विषयाच्या संबधानें जी बोलण्याची तऱ्हा लोकांत बसली होती ती समूळ मोडून टाकावी असें आर्यांस योग्य वाटलें नाहीं म्हणून आचार्य जुने विषयच घेत, आणि त्याविषयीं जी लोकांची बोलण्याची तऱ्हा ती तशीच्या तशीच कायम ठेवीत पण त्याविषयाचा कटाक्ष मात्र फिरवीत, आणि त्यात सारें ब्रह्मनिरूपण आहे असें दाखवीत मग सहजच अग्निहोत्र करावें हें योग्य आहे पण तें प्रत्यक्ष जें अग्निहोत्र करायाचें तें नव्हे तर आध्यात्मिक अग्निहोत्र करावें तसाच आकाश, भूमा, अक्षर, प्रणव, त्रिमात्र, प्रणव, दहर, आत्मा, अङ्गुष्ठमात्र परंज्योति, इत्यादि शब्दांचा अर्थ वास्तविक न घेता ब्रह्मपर लावला आहे हें या विचार पद्धति संबधानें लक्षात ठेवण्याजोगें आहे

ज्या वर्षी हीं उपनिषद लिहिलीं गेलीं, त्या वर्षी लोकांमध्यें मोठें मन्वंतर होत होतें घर सोडून अरण्यांत जावें, तेथेंच रहावें, आणि ब्रह्मविचार करावा. हेंच काय तें आपलें कर्तव्य, हाच काय तो आपला धर्म असें आर्यांस वाटूं लागलें त्यांनें नाव त्यांनीं अरण्यायन असें ठेविलें पूर्वी ब्रह्मवाद्यांच्या वर्षी वेद निश्चित करणें यासून हे ब्रह्मन्याय अर्थ

reference to fact and experience All spiritual wisdom is based upon the proposition that there is only one real substance in *the* universe Though the method of investigation was changed, yet the Âryan thinkers adhered to the style of expression established among the people, and to the thoughts which the people cherished most Hence the Âchâryas took up the topics *to* which the Âryas were accustomed, and attempted to explain them from their own point of view proving that all the literature accumulated before them pointed to the Supreme Spirit, Brahma. They asserted that it *was quite right to perform* the Agnihotra sacrifice But they insisted upon the established form of the Agnihotra as unworthy, and spiritualized it away In like manner, they persistently set aside the real significations of the following words —ather immensity, syllable Om, trisyllable Om, Dahara Spirit, As big as-a thumb Highest-flame and others And they interpreted them into Brahma. This particular feature of the method of the Âryas of the Upanisad-period deserves attention

Âryan society passed through a revolution at the time when the Upanisads were either pronounced or composed They thought that all that they ought to do was to abandon their homes, to retire into a forest and to pass time there in contemplating the Supreme Spirit This they named Âranyâyana At the time of the Brahmavâdins who

म्हणत. आतां ते या अरण्यायनासच ब्रह्मचर्य म्हणू लागले. हें ब्रह्मचर्य करून ब्रह्मविद्या संपादन करावयाची. ही ब्रह्मविद्या प्रथम क्षत्रियास प्राप्त झाली, आणि त्यापासून ब्राह्मणास मिळाली, असे छांदोग्यांत स्पष्ट वर्णिलें आहे. दृढ संकल्प करून ध्यान करावें आणि याच्या योगानें ज्यास पितर भेटण्याची इच्छा असेल त्याच्यापुढें येऊन पितर उभे राहतात ज्याला गंधमाल्य प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल त्याच्या संकल्पाच्या जोरानें गंधमाल्य पुढें येऊन पडत असे अशी एक त्या वेळच्या ध्यानाची पद्धति होती अशा रीतीनें त्या वेळचे लोक योगाभ्यास करीत

ह्याच पद्धतीस धरून अलीकडे बंगाल्यामध्यें कांहीं ब्राह्मसंप्रदाय लोकांनीं आध्यात्मिक यात्रा करण्याचा प्रचार काढला आहे. या प्रचाराविषयी आमचें कांहींएक म्हणणें नाहीं. परंतु हा प्रचार आम्ही नवीन काढला आहे असें मात्र कोणी जलदीनें म्हणू नये इतकीच आमची विनंति आहे. अशा रीतीनें योगसंप्रदायाचा उपक्रम झाला आणि आर्यलोक अरण्यायन करता करता वानप्रस्थ करू लागले पण एकट्यानेंच त्या ध्यानाचा आणि योगाचा संरंभ त्यास आटोपता येईना म्हणून हळू हळू ते सर्व परित्याग करून परिव्राजक होऊ लागले. आणि यामधूनच संन्यास घेण्याची पद्धति उत्पन्न झाली हे वानप्रस्थ आणि हा संन्यास ही दोन्हीहि बौद्धास अति इष्ट. उपनिषद् आचार्यां-

preceded these Âchâryas, the Âryas devoted all their time to the study of the Veda. This they named Brahma-charya Now they gave the name of Brahma charya to Aranyâyana also. This new form of Brahma charya achieved spiritual wisdom, which the Ksatriyas acquired first, and from them, the Brâhmanas This statement is distinctly made in the Chhândogya Upanisad By means of firm resolution followed by contemplation, the Âryas could see standing before them face to face their dead ancestors, if they desired this If they desired fragrance and flowers by means of their firm resolution or firm will, they saw fragrant flowers fall before them This was the mode of thought at this time—a mode according to which Yoga was then practised Some Brahmos of Bengal have probably borrowed this idea of holding communion with dead persons, and of performing spiritual pilgrimages In this connection we have to observe that this side of spiritualism was known to our ancestors centuries ago Thus the doctrine of Yoga gradually developed and the Âryas, while practising Aranyâyana, began to live a forest life (Vânaprastha) But they could not control the emotional force which contemplation (Yoga) engendered Gradually they abandoned the world and its pleasures, and became ascetics and developed *the practice of* asceticism called Sanyâsa Forest life and Sanyâsa were specially cherished by the Buddhists. Till the Upanisads were composed and pronounced, the Âchâryas

नीं केली तोंपर्यंत यज्ञसंप्रदाय, धर्मसंप्रदाय, कथा, इतिहास, पुराणें, जीं ऋषींमध्यें आणि ब्राह्मणांमध्यें चालत होतीं तींच ह्या आचार्यांस मान्य होतीं. बौद्धांस हळू हळू तीं मान्य होईनातशीं झालीं. त्यांनीं आपलीच कथापुराणें हळू हळू पुढें केलीं. इतकेंच की या उपनिषदांच्या वेळच्या आचार्यांस जे वेद आणि यज्ञ मान्य होते, त्यांचा बौद्धांनीं समूळ त्याग केला. ह्या दृष्टीनें पाहिलें असतां जैमिनीच्या पूर्वमीमांसासिद्धांतामध्यें आणि बादरायणाच्या उत्तरमीमांसासिद्धांतामध्यें मोठा भेद पडतो तो असा. आपल्या कामना सिद्ध व्हाव्या म्हणून इंद्रादि देवांचें आव्हान आर्यलोक करीत. परंतु इंद्रादि देव कोणाची उपासना करात नाहींत असें ते मानीत. बादरायणानें इंद्रादि देवांसहि ब्रह्माची उपासना लावून दिली आहे. या संबंधानें या तिसऱ्या पादामध्यें मोठी खटपट केली आहे. तसेंच या छांदोग्य उपनिषदामध्यें ज्या कथा आहेत त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं शूद्रादिकांस उपनयन न करतां किंवा उपनयन करून ब्रह्मविद्या क्षत्रिय लोक शिकवीत. अशा ज्या ह्या कथा त्या कथांची व्यवस्था कशी करावी अशी अडचण बादरायणास पडली नसेल असें आम्हांस वाटतें. कारण अशा रीतीनें व्यरिकरण करून शूद्रांच्या अधिकाराची व्यवस्था करण्याची आवश्यकता नाहीं आणि छांदोग्य उपनिषदांत ज्या कथा आहेत त्यांची अशा रीतीनें व्यवस्था

recognized the sacrificial system, the religious system, the traditions, the folklore, which the Rṣis and the Brahmaṇādins had developed. The Buddhists gradually condemned them and substituted in their place their own traditions and folklore to such an extent that they threw the sacrificial system and the Veda over board.

From this point of view there is a great distinction between the Pûrva Mîmânsâ doctrines of Jaimini and the Uttaramîmânsâ doctrines of Bâdarâyana. The ancient Âryas invoked their gods like Indra and worshipped them that their desires might be fulfilled. But they believed that the God Indra himself was inferior to no other god. Bâdarâyana distinctly states that gods like Indra worship the Supreme Spirit. The third Chapter, of which this is the summary, reproduces all the points of this controversy. Stories in the Chhândogya-Upanisad show that the Shûdras were invested with the sacred thread and instructed in spiritual wisdom by Ksatriya-teachers. These stories appear not to have perplexed the mind of Bâdarâyana, because there is no necessity of adjusting their scope and application by making a digression and raising a controversy, nor can the stories be easily explained away. We believe that the sûtras, in which an attempt to explain away these stories is made, are interpollated. If the stories are not taken as they are, they lose their interest and appear disconnected. The practices of Yoga-philosophy, which

अथ प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन् न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

भावार्थ । एकेषामाचार्याणां मते उपनिषत्सु यन् निर्दिष्टं तद् सांख्यप्रसिद्धाऽव्यक्तप्रकृतिपरमित्यनुभवात् सिध्यतीति चेन् न । तत् तु शरीरधारीत्युपन्यासः । तेन तद् आत्मपरमिति बादरायणो दर्शयति ॥ अत्र शंकरः । न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते + + + । कुतः । प्रकरणात् परिशेषाच्च + + + । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं । परमार्थतस्तु । परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाऽभावात् । + + + तदेव पूर्वाऽपरलोचनायां नाऽस्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्याऽवकाश इति ॥ अत्र मध्वः । तस्यैव पारतंत्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते वियस्तस्य परमात्मन एवाऽव्यक्तशब्देन गृहीत इति ॥ रामानुजस्तु । आत्मैव महानिति विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परं तदायत्तत्वाज् जीवात्मनः सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनां । तस्मादपि परं सर्वांतरात्मभूतोऽतर्याम्यध्वनः पारभूतः परमपुरुष इति ॥ अत्र वल्लभः बुद्धेरात्मा विज्ञानं तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं । भगवद्रूपैव सा तु भगवदधीना न साधनांतराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति ॥ अनुसंधासमाना ह्युपनिषद्वाक्या पध्यात्मप्रक्रियां दर्शयति ॥

अनुसंधेया ह्युपनिषद्वाक्यानि ॥

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान् न

परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः । क० व० (३.११.) ॥ आत्मानꣳरथिनं विद्धि शरीरꣳरथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् । आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । क० व० (३.४.) ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते । (स्मृतिः) ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । श्वे० उ० (६ १८.) ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद् यच्छेज् ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद् यच्छेच्छांत आत्मनि । क० व० (३.१३.) ॥ तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् । ऋ० सं० (१०.१२९.३.) ॥ अव्यक्तमचलं शांतं निष्कलं निष्क्रियं परं । यो वेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यते । (पिप्पलादशाखायां) ॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं । भ० गी० (१८.१४.) ॥ सर्वस्य चाऽहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । भ० गी० (१५.१५.) ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । भ० गी० (१८.६२.) ॥

पहिल्या अध्यायाचा चवथा पाद.

१. कित्येकांच्या मतें अनुमानावरून असें सिद्ध होतें (कीं तें अव्यक्त प्रकृति), असें ह्मटलें तर तसें नव्हे. शरीराच्या रूपकाचा उपन्यास केला आहे; त्यावरून तें ह्मणजे आत्मा.

१ उपनिषदामध्यें 'महान् याच्या पलीकडे अव्यक्त" असें वाक्य आहे या वाक्याचें प्रकरण पुढें जीं उपनिषद्वाक्यें एकदम येतात त्यावरून कळेल त्या उपनिषद्वाक्यांतील अव्यक्त पदाचा अर्थ काय हा विचार या सूत्रांत करावयाचा कोणी आचार्य असें म्हणतात कीं 'अव्यक्त' म्हणजे सांख्यमतांतील अव्यक्त प्रकृति सांख्य मतांत दोन प्रकारची प्रकृति मानली आहे एक व्यक्त, दुसरी अव्यक्त पंचभूतात्मक जें जगत् ती व्यक्तप्रकृति या व्यक्तप्रकृतीचा आधार आणि उत्पत्तिस्थान अव्यक्तप्रकृति ती सत्वगुण रजोगुण आणि तमोगुण यांची साम्यावस्था ही अव्यक्तप्रकृति अव्यक्त पदानें उपनिषदांत वर्णिली आहे, असें कित्येक आचार्य मानतात हें बादरायणास मान्य नाहीं

THE FOURTH CHAPTER OF THE FIRST ADHYAYA

1 If it be said that according to some, inference proves (that the term *Avyakta* signifies Sânkhya-Prakriti), then no It shows (that it signifies spirit) because it is explained by the illustration of a body

1 The Upanisad text—Great (mahân) and beyond it as *Avyakta* —occurs The context of this text will be seen from the Upanisad texts given at the end of this note The question is—how is this text to be *interpreted*? Some Âcharyas state that the term *Avyakta* in the text signifies the semi material noumenon (Prakriti) propounded in the Sânkhya-system, according to which this noumenon is seen in two forms —as expressed and as latent) This phenomenal world is the noumenon expressed The noumenon itself is its basis and origin The noumenon consists of the qualities of darkness, of light, and of truth in a state of equilibrium This is the Avyakta Prakriti, and this is referred to by the term *Avyakta* used in the Upanisad text This statement of some Âchâryas is rejected by *Bâdarâyana* *He states that the*

रमात्माच अव्यक्त तो जीवाचा आधार. म्हणून परंपरेनें जीवासहि अव्यक्त असें म्हटलें आहे यावर रामानुज म्हणतात "-- उपनिषदांतील 'महान्' शब्दाचा अर्थ जीवात्मा जीवात्म्याच्याहि पलीकडे हें शरीर. याचें नाव अव्यक्त असें उपनिषदांत आहे कारण शरीर हे सर्व पुरुषार्थांचें साधन आहे. आणि अव्यक्ताच्याहि पलीकडे पुरुष म्हणजे परमात्मा. तो सर्वांचा अंतरात्मा आहे आणि तोच संसाररूप मार्गाच्या पार असलेला परमात्मा यावर वल्लभ असें म्हणतात की उपनिषद्वाक्यांतील 'बुद्धिपलीकडे आत्मा' म्हणजे विज्ञान, तच ब्रह्मज्ञान झालें म्हणजे त्याचें नाव महान्; आणि अव्यक्त म्हणजे भगवानाची कृपा ही कृपा भगवानाच्या स्वाधीन आहे. आणि दुसऱ्या कोणाच्या स्वाधीन नाहीं यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणें "इंद्रियांच्या पलीकडे सूक्ष्म तत्त्वें, सूक्ष्म तत्त्वांच्या पलीकडे मन मनाच्या पलीकडे बुद्धि, बुद्धीच्या पलीकडे महान् आत्मा या महान्-आत्म्याच्या पलीकडे अव्यक्त, अव्यक्ताच्या पलीकडे पुरुष, आणि त्या पुरुषाच्या पलीकडे काहींएक नाहीं हीच सीमा एथंच थांब पुरलें" "आत्मा रथांत बसणारा असें जाण. शरीर हें रथ बुद्धि ही सारथी असें जाण मन ही आवनी इंद्रियें हीं घोडीं. त्या घोड्यांना विषय हे मार्ग पंडितजन शरीर, इंद्रियें, आणि मन इत्यादि मिळून भोक्ता असें म्हणतात" 'मन

man spirit depends, and who is its support, is mentioned as Avyakta, and, therefore, the human spirit also in this connection is referred to as Avyakta. Upon *this Râmânuja observes* —the term *Mahân*, used in the Upanisad text under examination, signifies the human spirit Beyond it is the human body, which is referred to as Avyakta in the Upanisad text, because the human body is the means of accomplishing the purpose of human life. And beyond this Avyakta or the human body is the Person or the Supreme Spirit Upon this Vallabha observes —an Upanisad text is—the spirit is beyond the intellect By the spirit pre-eminent knowledge is meant, and when this pre-eminent knowledge ripens into the knowledge of Brahma, it is named Mahân, and the term Avyakta expresses the grace of God, because he alone and none else can show it. The following is the translation of the Upanisad texts quoted "Beyond the senses are the subtle elements, and beyond the subtle elements, is the mind, and beyond the mind is the intellect, and beyond the intellect is the great—the spirit, beyond the great—the spirit—is the Avyakta, beyond the Avyakta is the Person, and beyond the Person there is nothing This is the *ne plus ultra*. This is the last place" "Know that the spirit sits in a car The car is the human body itself. Know that the intellect is a coachman The mind is the reins. The senses are the horses, The objects are the (so many) paths The wise men believe that the human body, the senses, and

म्हणजे मननशक्ति. मति म्हणजे भाविनिश्चय. ब्रह्मा म्हणजे आत्मा. सा्‌या भोग्याचें तो आश्रयस्थान. बुद्धि म्हणजे तात्कालिक निश्चय ख्याति म्हणजे कीर्तिशक्ति. ईश्वर म्हणजे नियमनशक्ति प्रज्ञा म्हणजे त्रैकालिक निश्चय संविद् म्हणजे प्रकाश करणारी शक्ति, चिति म्हणजे आरोपित ज्ञान. आणि स्मृति म्हणजे गतवृत्तांताचें ज्ञान या सा्‌यांना महान् म्हणजे समष्टि बुद्धि असें नांव आहे" "जो ब्रह्मदेवाला प्रथम उत्पन्न करतो (आणि) अरे त्याला जो वेद देतो (तो परमात्मा)" "सर्व भूतांच्याठायीं हा गुप्त आत्मा असून तो दिसत नाहीं जे सूक्ष्मदर्शी, सूक्ष्म आणि एकाग्रबुद्धि करतात त्यांना दिसतो + + + सर्व इंद्रियें मनाच्याठायीं ज्ञान्यानें घालावीं तें (मन) ज्ञानात्मक बुद्धीमध्यें घालावें तें ज्ञान महत्तत्त्वरूप बुद्धीमध्यें घालावें ते महत्तत्त्व शांत जीवात्म्यामध्यें घालावें" "तुच्छ जे तम, त्यानें (हें) जगत् जेव्हां आच्छादिलेलें होतें" "अव्यक्त, अनल, शांत, जो कधींजास्ती होत नाहीं, जो निष्क्रिय, जो मोठा, असें ज्याला ज्ञान हरि आत्मा असें होतें तो भयापासून सुटतो" "शरीर, जड स्वभाव अहंकार, निरनिराळीं इंद्रियें, निरनिराळ्या क्रिया, सर्व प्रेरक अंतर्यामी, (ही कर्मांची पांच कारणें.)" "सर्वांच्या हृदयाच्याठायीं मी बसलों आहें, मजपासून स्मृति, ज्ञान हीं होतात आणि हीं नाहींशींहि होतात" "सर्व भूतांच्या हृदय-देशामध्यें ईश्वर, हे अर्जुन, वास करतो. आपल्या मायेच्या

the mind, constitute an agent" "Mana—power of thought, mati—reflection, Brahmâ—spirit, the Pûh—the substratum of all that is *enjoyed or suffered in life*, the Buddhi—intellect, Khyâti—the power of speech, Îshvara—the power of control, Prajnâ—pre eminent knowledge, Samvid—the power of perception, Chiti—the power of ignorance, and Smriti—memory, all these together are called Mahân or the knowledge of totality (*samasti*)" "Well, He is the (Supreme Spirit) who first creates the God Brahmâ, and then grants him the Vedas Being concealed in all the phenomena, the spirit is not seen Those, who can see the subtle, who can concentrate and focus their mind, see Him × × A wise man should direct all the the senses into the mind, and he should direct that into the conscious spirit, and should direct that into the great spirit, and should direct that into the tranquil spirit" "When this world was covered over with contemptible darkness "He is delivered from fear, who knows Hari the spirit, high, above all change tranquil, permanent, and concealed (The five means of activity are)—the all moving inner spirit, the different acts, the different senses, consciousness and the body" "I sit in the hearts of all From me the memory and knowledge come and go" "The Lord dwells, oh Arjuna, in the heart of all things, and *turning all things, mounted upon* the machines of their bodies by His power of delusion Seek a refuge in him alone with all thy heart, oh Bhârata"

सूत्राणि.

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

भावार्थ. । कथं स्थूलशरीरस्याऽव्यक्तपदत्वमित्याशंक्याह । सूक्ष्मदेहस्याऽव्यक्तत्वं युज्यते ॥ अत्र शंकरः । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हतीति ॥ मध्वस्तु सूक्ष्ममेवाऽव्यक्तशब्देनोच्यते । तद्ध्यव्यक्ततामर्हति । सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव । + + मुख्ये च विद्यमाने नाऽमुख्यं युक्तमिति ॥ अत्र रामानुजः भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति । तदव्याकृतमिदं शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनोच्यत इति ॥ अत्र वल्लभः तस्माद् धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तद्रूपैवाऽव्यक्तवाच्येति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

गोभिः श्रीणीत मत्सरं । ऋ० सं० (९.४६,४.) ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । बृ० आ० उ० (१.२,१९.) ॥ यत् तत् सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवं ह्यामनंति । यत् तल्लोका न विदुर्लोकसारं विदित्वैतत् कवयो योगनिष्ठाः । (पिप्पलादश्रु०) ॥

२. तसें नव्हे; (तें) सूक्ष्म (शरीर;) कारण त्याला (अव्यक्त पद लावणें) हें योग्य आहे.

2. Not so; it is the subtle body; because it is reasonable (to apply the term *Avyakta*) to it.

योगानें शरीररूप-यंत्रावर चढविलेलीं हीं भूतें फिरवितो त्या ईश्वराला सर्व भावानें, हे अर्जुन शरण जा."

२. शरीर म्हणजे जड, स्थूल. त्याला उपनिषदांत अव्यक्त कसें म्हटलें? अशी शंका सहज निघते. या शंकेचें निवारण या सूत्रांत केलें आहे. मुळीं शरीर दोन प्रकारचें. एक सूक्ष्म, आणि दुसरें स्थूल सूक्ष्मशरीरालाच लिंगदेह असें म्हणतात पुनः, पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश हीं पांच स्थूलभूतें आहेत यांचें उत्पत्तिस्थान पांच तन्मात्रा— गंध, रस, रूप, स्पर्श, आणि शब्द. गंध ही पृथ्वीची तन्मात्रा; रस ही पाण्याची तन्मात्रा, रूप ही तेजाची तन्मात्रा; स्पर्श ही वायूची तन्मात्रा; शब्द ही आकाशाची तन्मात्रा. या पांच तन्मात्रा मिळून सूक्ष्म शरीर होतें. म्हणून या सूक्ष्म तन्मात्राला अव्यक्त म्हणणें हें योग्य आहे. रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण यांची साम्यावस्था असली म्हणजे जी जड वस्तु सिद्ध होते ती शुद्ध अव्यक्त प्रकृति. असा सांख्यांचा सिद्धांत आहे. आणि ही अव्यक्त प्रकृति सर्व ब्रह्मांडाचें उत्पत्तिस्थान आहे. ही अव्यक्त प्रकृति उपनिषदांतील अव्यक्त पदानें समजायाची नाहीं. लिंगदेह समजायाचा इतका सूत्रार्थ. या-

2 The human body is material and gross The question is how it is called Avyakta in the Upanisad text? This question is answered in this sûtra The human body itself has two forms —gross and subtle The subtle body is called the Linga-deha (Peri spirit) Again, the earth, water, light, air, and æther are the five gross elements The Tanmâtras or the sublte elements are their origin These Tanmâtrâs are— taste, smell, form, touch, and sound Smell is the Tanmâtrâ of the earth, taste is the Tanmâtrâ of water, form is the Tanmâtrâ of light, touch is the Tanmâtrâ of air, and sound is the Tanmâtrâ of æther These five Tanmâtrâs constitute the subtle body. It is reasonable, therefore, to call these subtle Tanmâtrâs by the name of Avyakta The semi material existence consisting of the qualities of light, darkness, and truth in equilibrium, is the pure Avyakta Prakriti, the origin of all phenomena in the universe. This Avyakta-Prakriti of the Sânkhyas is not referred to in the Upnisads by the term Avyakta; the peri-spirit or the Linga-deha is referred to This is the sense of the sûtra Upon this Shankarâcrârya observes — though it is not proper to apply the term *Avyakta* to the gross material human body, yet it is quite proper to apply it to the subtle body

सूत्राणि.

तदधीनत्वादर्थवद् ॥ ३ ॥

भावार्थ । यदव्यक्त तद् ब्रह्मणोऽधीन । तस्मात् तदव्यक्त प्रयोजन साधयति । किं तदव्यक्त ॥ अत्र शकर । जगत् प्रागवस्थाया परित्यक्तव्याकृतनामरूप बीजशक्त्यवस्थ + + + परमेश्वराधीना [विवक्षिता] वयमस्माभि. प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चाऽवश्यमभ्युपगतव्या । अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्व सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्ते । मुक्ताना च पुनरनुत्पत्ति । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्या स्वरूपप्रतिबोधरहिता शेरते ससारिणो जीवा । तदेतदव्यक्त क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्ट । एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुते । क्वचिदक्षरशब्दोदित । अक्षरात् परत पर इति श्रुते । क्वचित् मायेति सूचित । माया तु प्रकृतिं विद्यान् मायिन तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ब्रवीति ॥ मध्व तदधीनत्वाद्वाऽव्यक्तत्वादीना तस्यैवाऽव्यक्तत्वपरत्वादिकमर्थवदिति ॥ रामानुज न हीदमव्यक्त तत्परिणामविशेषाश्च स्वरूपेण नाऽभ्युपगच्छाम । अपि तु परमपुरुषशरीरतया । तदात्मकत्वेनैवहि प्रकृत्यादय. स्व स्व प्रयोजन साधयति । + + + परमात्मा च सर्वेषामाधार पुरुषोत्तम । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयत इति ॥ अत्र वल्लभ । एकस्यैव ब्रह्मण सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति तत्रैवाऽक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीना स्वयमपि स्वाधीन इति ॥

अनुसर्तव्यान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ॥ अक्षरात् परतः परः । मु० (२.१,२.) ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरं । श्वे० उ० (४.१०.) ॥ तद् विष्णोः परम पद । + + + पुरुषान् न पर किंचित् । क० व० (३.११.) ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो ययेद धार्यते जगत् । एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतर नाऽन्यत् किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिद प्रोत सूत्रे मणिगणा इव । भ० गी० (७ ७.) ॥

३. ते प्रयोजन साधतें, कारण तें त्याच्या आधीन आहे.

वर शंकराचार्य असे म्हणतात कीं जरी या स्थूल जड शरीरास अव्यक्त पद लावणें योग्य नाही तरी ह्या स्थूल शरीराचे उत्पत्तिस्थान जे सूक्ष्म शरीर त्यास अव्यक्तपद लावण्यास काही चिंता नाही यावर मध्वाचार्य असे म्हणतात.-अव्यक्त शब्दाचा अर्थ सूक्ष्म सूक्ष्मालाच अव्यक्त म्हणणें योग्य आहे. सूक्ष्म हेंच मुख्य सूक्ष्म हु विष्णूच पद तेंच मुख्य आणि हें मुख्य असताना अव्यक्त शब्दानें अव्यक्त प्रकृति घेणे अयोग्य तें वैष्णवपद परम आणि नित्य यावर रामानुज असें म्हणतात –तन्मात्रा ह्या अविकृत आहेत. आणि त्याचीच विशेष जी अवस्था तिचें नाव शरीर तेव्हा उपनिषदामध्यें अशा ह्या तन्मात्रास अव्यक्त

3 That accomplishes the purpose, because that is in its power

from which this gross body proceeds Upon this Madhvâchârya observes — the subtle body is the Avyakta It is proper to apply the word Avyakta to the subtle The subtle is the principal The subtle is the seat of Visnu, and this is principal, and this principal existing, it is unfair to refer to the Sankhya-Prakriti by the term *Avyakta* The seat of Visnu is highest and eternal Upon this Ramânuja observes — the Tan mâtrâs are without any modifications, and these Tan mâtrâs in a particular condition are named the body, and these Tanmâtrâs are called Avyakta in the Upanisads Upon this Vallabhâchârya observes —a quality is not distinct from the qualified The subtle is God himself His grace is *Avyakta* The following is the translation of

असें म्हटलें आहे यावर वल्लभ असे म्हणतात की धर्म आणि धर्मी यामध्ये भेद नाहीं सूक्ष्म म्हणजे भगवान्‌च त्याची कृपा तेंच अव्यक्त यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर येणेंप्रमाणे "दुधानें सोमाला सत्कार करा" "त्या काळीं तेंच ह अविदित होतें." "हे जें परम (आणि) सूक्ष्म जाणायाचें तें नित्य विष्णूचें पद असें म्हणतात ते लोकांचें सारभूत असून लोक त्याला जाणत नाहीत, योगनिष्ठ कवी त्याला जाणतात"

३ ब्रह्माच्या स्वाधीन तें अव्यक्त आहे म्हणून त्या अव्यक्तापासून कार्यें होतात. इतका सूत्रार्थ अव्यक्त म्हणजे काय? यावर शंकराचार्य म्हणतात — जगत् उत्पन्न होण्याच्या पूर्वीं जी अवस्था ती त्या वेळीं नामरूपें नव्हती नामरूपापासून सारा विस्तार ती नामरूपें सुटलीं होतीं मग केवळ बीजरूपानें उत्पत्ति शक्ति होती अशी ही प्रागवस्था, हा परमेश्वराच्या स्वाधीन म्हणून ही प्रागवस्था स्वतंत्र नाहीं *अशी ही* प्रागवस्था मानलीच पाहिजे ह्या अवस्थेच्या धोरणानें परमेश्वर सृष्टि उत्पन्न करतो ही प्रागवस्था स्वतंत्र नाहीं, पण तिच्यावांचून सृष्टि उत्पन्न व्हावयाची नाहीं. शक्ति जर नसती तर ईश्वर जगत् उत्पन्न करण्यास प्रवृत्त कसा होणार? जे जीव मुक्त झाले आहेत त्यांस पुनरुत्पत्ति नाहीं, कारण त्या बीज शक्तीचें ज्ञानाच्या योगानें दहन झालें आहे या बीजशक्तीचें स्वरूप अज्ञान, अविद्या

the Upanisad text quoted "Act upon the Soma juice with milk." "At that time it was modified. They say that what is subtle and *deserving to be known*, is the eternal seat of Visnu. Though it is the essence of all life, people do not know it The poets, versed in contemplation, know it"

3 *That* in the sûtra refers to the noumenal essence, which is in the power of the Supreme Spirit the Avyakta is in the power of Brahma, and, therefore, the Avyakta performs its functions This is the sense of the sûtra But what is the noumenal essence or the Avyakta? Upon this Shankarâchârya observes — that condition, in which there is neither form nor name, existed before *the creation of the* world All the phenomena result from form and name And then there was no form or name There was then only the productive power in the condition of a seed This is the first or primordial condition, and it was in the power of God, and, therefore, it was not independent It is necessary to recognize the existence of *this primordial condition* which is the basis upon which God builds up His creation Though this primordial condition is not independent yet without it God cannot create the world If there were no power how could God be moved to create the world? Those human spirits, which are already saved, are not subject to re birth, because, by their knowledge, the power of the primordial condition is burnt up so far as they are concerned The form of this primordial condition or originating power is ignorance—

हिला अव्यक्त असे म्हटले आहे. ती मायामयी, ती महासुप्ति ती परमेश्वराचा आश्रय धरून राहते आणि ती असली म्हणजे हीं सारीं मनुष्य, हे सारे संसारी जीव, आपलें स्वरूप विसरून मोहामध्यें पडतात अशी जी ही बीजशक्ति, जी परब्रह्माच्या स्वाधीन, तिचें नाव अव्यक्त तिलाच कोठें कोठें आकाश असें म्हटलें आहे यास प्रमाण हें उपनिषद्वाक्य. "अरे गार्गि, या अक्षरामध्ये खचात आकाश ओत प्रोत भरलें आहे" या स्थळीं अक्षर हें परब्रह्मानें नाव अक्षर म्हणजे ही बीजशक्ति असें कोठे समजायाचें ? कारण उपनिषद्वाक्य असें आहे कीं, या अक्षराच्याहि पलीकडे तो परमात्मा क्वचित् या बीजशक्तीला माया असं म्हणतात कारण यास प्रमाण उपनिषद्वाक्य आहे "माया ती प्रकृति असें जाणाव या मायेचा धनी तो परमेश्वर" यावर मध्वाचार्य असं म्हणतात कीं, अव्यक्त आणि ह्या दुसऱ्या शक्ति ह्या हरीच्या स्वाधीन म्हणून याच्या द्वारून कार्ये साधतात रा मानुज यावर असें म्हणतात – अमुक एक अव्यक्त, आणि त्याच अमुक एक परिणाम असें आम्हास स्वरूपत काहीं मान्य नाहीं परमपुरुषाचें आणि अव्यक्तादि शक्तीचें शरीर एकच परमपुरुषाच्या शरीराचें आणि या शक्तीचें तादात्म्य म्हणून या शक्तीच्या द्वारून निरनिराळीं कार्ये साधतात सर्वांचा आधार हा परमात्मा, पुरुषोत्तम म्हणून विष्णु असें नाव वेदामध्यें आणि वेदांतामध्य

Avidyâ, and this is called Avyakta. It is delusive. It causes death-like sleep. It clings to the Supreme Brahma, and so long as this is the case, all these human beings, all these worldly-minded beings, forgetting their own real forms, have fallen into a delusion. This originating power is controlled by the Supreme Spirit. This originating power is characterized as Avyakta. It is sometimes called æther (Âkasha). This statement is based on the following Upanisad text: "Oh Gârgi the æther fills the imperishable (Aksara) every inch of it." In this text the imperishable (Aksara) expresses the Supreme Spirit. But in some places it signifies the originating power also, because an Upanisad text states that the Supreme Spirit is beyond the imperishable (Aksara). Sometimes the originating power is called delusion or Mayâ because an Upanisad text states—"know that this delusion is the noumenon (Prakriti.) The lord of delusion is the Supreme Spirit." Upon this Madhvachârya observes — the originating power and all other power are controlled by Hari, and he, therefore creates the world with its phenomena. Upon this Râmânuja observes —we cannot admit that such and such is the form of the originating power and that such and such results follow from it. The Great God and such powers as the Avyakta have one and the same form (Sharira). There is no difference of kind but a mere difference of degree between the power of the Great God and the originating

सूत्राणि.

ज्ञेयत्वाऽवचनाच्च ॥ ५ ॥

भावार्थ. । साङ्ख्याऽभिमतज्ञेयत्वस्याऽभिधानं नास्तीति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकर. यथा सांख्यैरव्यक्तपदस्याऽर्थो गृह्यते तथोपनिषद्वाक्येऽर्थो नास्ति । साङ्ख्यप्रक्रिया तु यदव्यक्त तद् ज्ञेय नाम पुरुषाद् भिन्न प्रधानमुपासितव्य । प्रधानपुरुषभेदज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति। सा त्वत्र नाऽभिधीयते । उपनिषद्वाक्येऽव्यक्तपदेन विष्णोरेव परमं पदमिति दर्शयितु सूत्रमिद ॥ मध्वरामानुजवल्लभाना विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥

पसिद्ध आहे याचर वल्लभ असे म्हणतात -- ब्रह्म मिळून एकच सत् म्हणजे अस्तित्व, सत् म्हणजे सूक्ष्म जडांश चित् हें ज्ञान यापासून ब्रह्मच विषय बनलें आहे आनंद हाहि ब्रह्माचाच त्याच्या योगानें नाना कार्ये सिद्ध होतात. असें सच्चिदानंद हें परब्रह्माचें रूप तोच भक्तिलाभ म्हणून अक्षर त्याला म्हणावें, पुरुषोत्तम त्याला म्हणावें ही व्यवस्था असते त्याचे सत्, चिद्, आणि आनंद हे धर्म, हे त्याच्या स्वाधीन आहेत तें ब्रह्म स्वतंत्र आहे यासंबधी जी उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "या अक्षरामध्यें त्तास अर गार्गि, आकाश ओतप्रोत भरल आहे ' "या अक्षराच्याहि पलीकडे तो परमात्मा " ' माया त्तास प्रकृति असें जाणावें मायचा धनी महेश्वर " ' तें विष्णूचें परमपद + + पुरुषाच्या म्हणजे परमात्म्याच्या पलीकडे काहीएक नाही " ' पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, मन,

power This originating power, therefore, creates different forms But the Great God—the Highest Person—is the support of them all He is, therefore, known as Visnu or all-pervading in the Veda and in the Vedânta Upon this Vallabhâchârya observes — all Brahma or the Supreme Spirit is one whole *Sat* is the existent *Sat* is subtly material. *Chit* is intelligence By means of these two the Brahma itself has become phenomenal and objective. Happiness is exclusively the attribute of Brahma The different phenomenal developments and modifications the Brahma assumes on account of its subtle materiality, its intellection and its happiness All these three constitute Brahma or *Sat-Chit Ânanda* But happiness is pure Brahma, and it is to this that faith and devotion attain This Brahma is, therefore, reasonably called imperishable (Aksara), Highest Person, Purusottama. Brahma possesses and controls its attributes of

४. पुनः, कारण ती (प्रकृति) जाणीव असें वचन नाहीं.

बुद्धि, आणि अहंकार अशी आठ प्रकारची माझी प्रकृति आहे ही कनिष्ठ, हिच्याहून निराळी माझी प्रकृति आहे ती श्रेष्ठ, ती जीवरूप असे जाण (प्रथम प्रकृति जड आणि द्वितीय प्रकृति चैतन्य) अरे महाबाहु अर्जुन, हें जगत् जें आहे याची स्थिति या प्रकृतीच्या योगानें आहे ही प्रकृतिच या साऱ्या भूतानें उत्पत्तिस्थान आहे. म्हणून अशा रीतीनें ह्या साऱ्या जगताचा प्रभव मजपासून आणि प्रलय मजपासूनच हे धनंजय, माझ्यापासून निराळें असें काहीं एक नाहीं सुतामध्ये जसे मणि ओवावेत तसें हें सर्व (ब्रह्मांड) मजमध्यें गोवून टाकलें आहे."

४ प्रकृति जाणायाची असें उपनिषदात कोठें वर्णन नाही जें जाणायाचे त परब्रह्मच. दुसरें काहीं नाहीं असे स्पष्ट निरूपण आहे इतका सूत्रार्थ या वर शंकराचार्य असें म्हणतात – अव्यक्त या पदाचा अर्थ सांख्यसिद्धांतात जसा करतात तसा वेदांतसिद्धांतात करायाचा नाही सांख्यप्रक्रिया अशी आहे. जी अव्यक्त प्रकृति तेंच जाणीव म्हणजे तें पुरुषापासून भिन्न आहे त्रिगुणाची जी साम्यावस्था त्याचें नाव प्रधान हीच अव्यक्त प्रकृति ही नित्य ही साऱ्या ब्रह्मांडाची चालक हिचें ध्यान करून ही प्रकृति भिन्न आणि पुरुष भिन्न

4 Again, because there is no text that the noumenal essence (Prakriti) is to be known

subtle materiality, of intellection, and of happiness Brahma is entirely independent The following is the translation of the Upanisad texts bearing on this sûtra "Oh Gargi, certainly in the imperishable the æther is filled lengthwise and crosswise—in all directions" "Beyond the imperishable is the Supreme Spirit" "Let it be known that delusion is certainly that Prakriti—delusion caused by Great God" "That is the highest seat of Visnu + + + There is no thing beyond the Person or the Highest Spirit "Earth, water, light, air, æther mind intellect, self consciousness—thus eightfold is my Prakriti This is inferior, beyond this is my another Prakriti This is superior Know that this is the spirit (the inferior Prakriti is material and the superior Prakriti is spiritual) Oh long-armed Arjuna by means of this spiritual Prakriti, the whole of the universe is held together In these Prakritis all the elements originate know this I am the (cause of) the origin and the destruction of the whole universe Oh Dhananjaya, nothing other than myself exists As gems are strung together on a thread, so all this is woven in me

4 No Upanisad text states that the noumenal essence is to be known All that is sought to be known, is the Supreme Spirit, and nothing else And even

५. (अव्यक्त म्हणजे प्रकृति असें उपनिषद्) वर्णितें असें म्हटलें तर तसें नव्हे; (अव्यक्त म्हणजे) प्राज्ञ परमात्मा, कारण प्रकरण असें आहे.

5 If (it be said that the Upanisad) explains the Avyakta Prakriti, then not so, (the Avyakta is the) intelligent (Supreme Spirit) because of the context

---

नाहीं अव्यक्त म्हणजे विष्णूचें परम पद असें निरूपण उपनिषद्वाक्यांत असून तेंच जाणावें असें सांगितलें आहे मध्व, रामानुज, आणि वल्लभ यांची या सूत्रावर विशेष व्याख्या नाहीं

५ उपनिषदांत 'अव्यक्त' पद आलें आहे त्याचा अर्थ काय हा विचार चालला आहे सांख्यमताला अभिमत जी अव्यक्त प्रकृति ती घ्यावी आणि अव्यक्त पदाचा अर्थ जाणावा असें कोणी म्हणेल तर तसें नव्हे; का ? उपनिषद्वाक्यांत जें प्रकरण चाललें आहे त्याचा विचार केला पाहिजे त्या प्रकरणावरून परमात्म्याचें विवेचन चाललें आहे असें सिद्ध होतें म्हणून अव्यक्तपदाचा अर्थ परमात्मा असा करावा इतका सूत्रार्थ यावर शं-
1 कराचार्य असें म्हणतात — जाणीव नाहीं सांख्यप्रकृति नव्हे प्राज्ञ म्हणजे परमात्मा तोच जाणीव, कारण सारे प्रकरणाचा असाच विस्तार आहे या सूत्राचा विभाग करून मध्वाचार्यांनी निरूपण केलें आहे तरी त्यामध्यें कांहीं विशेष नाहीं तें असें म्हणतात — सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ विष्णु जें मोठें त्यापेक्षांहि मोठें तें विष्णूचें पद + + तो ज्ञानी संसारांतून पार जातो तें विष्णूचें परमपद, हें प्रकरण चालू आहे

tinctly states that the noumenal essence or Avyakta Prakriti is independently to be known that is, it is independent of the Person or of God It consists of three semi material entities in a condition of equilibrium and is known as principal or Pradhâna This is Avyakta Prakriti or noumenal essence It is eternal it moves the whole world The great goal of human life is to contemplate this noumenal essence as independent of the Person or Purusa, influenced by this knowledge of its independence, to control all the mental activities and leaving the noumenal essence behind to concentrate and focus the human spirit upon itself so that it may delight in itself this is emancipation This is what is called Kaivalya Noumenal essence or Avyakta in this sense is neither mentioned nor explained in the Upanisad text The Avyakta is characterized as the highest seat of Visnu in the Upanisad texts and stated to be the thing that ought to be known Madhva, Ramânuja and Vallabha do not offer any special comment upon this sûtra

5 The term *Avyakta* is used in the Upanisads How it is to be interpreted, is the question Some thinkers state that the

सूत्राणि.

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

भावार्थः । अग्निजीवपरमात्मनां त्रयाणां कठवल्लीषु मृत्युनोपन्यासः कृतः नचिकेतसा प्रश्नश्च कृत इति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः । त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रंथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद् वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । +++ पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं । उत्तरत्र तु तस्यैवाऽसंसारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव तत् त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । +++ सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदाऽपेक्षया योजयितव्यं । एकत्वेपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणाऽवस्थाया व्यतिरिक्ताऽस्तित्वमात्रविचिकित्सनात् । कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च । पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यादिति ॥ मध्वस्तु त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयत इति वचनान् न विरोध इति ॥ रामानुजः अस्मिन् प्रकरणेऽप्युपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव चैवमुपन्यासो ज्ञेयत्वेनोपन्यासस्तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते नाऽन्यस्याऽव्यक्तादेः । तथाहि नचिकेता नाम मुमुक्षुः सन् मृत्युप्रदत्ते प्रत्येकवरत्रये प्रथमेन वरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनीमात्मनि पितुः सुमनस्कतां प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नचिकेता अग्निविद्यां वव्रे । +++ तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्न-

द्वारेणोपायस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूताऽनुष्ठितकर्माऽनुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टमिति ॥ वल्लभः एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणीति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳ श्रद्दधानाय मह्यं । + + + लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । + + + येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाऽयमस्तीति चैके । एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः । क० व० (१.२०.) ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाऽधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । + + अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्राऽस्मात् कृताऽकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद । + + + न जायते म्रियते वा विपश्चित् । क० व० (२.१८.) ॥ स्वप्नांतं जागरितांत चोभौ येनाऽनुपश्यति । महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । + + + यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । क० व० (४.१०.) ॥ हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम । योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुत । क० व० (५.७.) ॥

६. आणि तिहीं विषयींच असा प्रश्न आणि उपन्यास (आहे.)

6. And this is the question and explanation about the three.

गावर रामानुज असें म्हणतातः— मोयाच्या पलीकडील भूत, असें वर्णन आहे आणि दुसरें, बुद्धीच्या पलीकडील आत्मा महान्, असें वर्णन आहे. या दोन्ही वर्णनास जोडलें असता जीवात्म्याचें प्रकरण चालू आहे असें सिद्ध होतें. आणि

term *Avyakta* signifies the noumenal essence as understood in the Sânkhya philosophy, and interpret it in the same sense to support their own doctrines. But this is not correct, because the context of the Upanisad text, in which the term *Avyakta* is

त्याच्या पलीकडील जें तें वर्णिलें आहे असें सिद्ध होतें यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं, प्रकरणावरून नियम बांधायाचा. प्रकरण घेतलेंच पाहिजे म्हणजे एकवाक्यता होते दोन जीं वाक्यें आली आहेत त्यांची एकवाक्यता केली असतां प्राज्ञ म्हणजे परमात्मा तोच ज्ञेय असा सिद्धांत होतो यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणें प्रमाणें "शब्द नव्हे, स्पर्श नव्हे, रूप नव्हे, व्यय नाहीं, तसा रस नव्हे, गंध त्याला नाहीं, नित्य, अनादि, अनंत, महत्ताच्या पलीकडील ध्रुव, असें तें जाणून मृत्युमुखापासून जीव सुटतो " "पुरुषाच्या पलीकडे काहीएक नाहीं तीच सीमा, तीच उत्तम गति सर्व भूतांच्या ठायीं हा गुप्तरूपानें आहे म्हणून तो दिसत नाहीं " " ज्ञानी पुरुषानें वाक् म्हणजे सारी इंद्रियें मनामध्यें घालावीं (ध्यान करतांना) " "अतिसूक्ष्मापेक्षा अतिसूक्ष्म, अतिमोठ्यापेक्षा अति मोठा "

६ प्रश्न कोणी केला आणि उपन्यास कोणी केला? हें कळलें म्हणजे सूत्रार्थ लक्षांत येतो. प्रश्न करणारा नचिकेता; आणि उत्तर देणारा मृत्यु नचिकेता कोण आणि मृत्यूची त्याची गांठ कशी पडली हें पूर्वी घातलें आहे तिहींचा उपन्यास केला असें सूत्रांत आहे तीन म्हणजे अग्नि, जीव, आणि परमात्मा. हा सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात, असें अव्यक्त जी कठवल्ली या उपनिषदामध्यें मृत्यूनें नचिकेता यास वर

used, when examined, shows that the Supreme Spirit is the subject of explanation The term *Avyakta*, therefore, signifies the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes —that, which ought to be known as independently existing, is not noumenal essence as understood in the Sânkhya philosophy Pre eminently intelligent, the Supreme Spirit is to be so known, because the whole context bears on this subject and enlarges upon it Madhvâchârya divides this sûtra into two parts and explains it But there is no thing special about his comment He observes —the highest of all is Visnu The seat of Visnu is higher than anything high known + + An intelligent person gets over all worldliness The context of the Upanisad text is that it is the highest seat of Visnu About this Râmânuja observes —there are two statements 1 It is stable, and beyond what is high 2 The soul is great—beyond all intellect When these two statements are brought into juxta-position, it is evident that the context bears upon the statement of the Spirit explaining that which is beyond it About this Vallabhâchârya observes —a definite statement is to be based on the context the context cannot be neglected, so that different texts may be harmonized, and when the two statements already mentioned harmonize with one another, pre-eminently intelligent is the Supreme Spirit, and He ought to be known independently The following is the translation

दिला आहे. आणि या विषयाचें विवेचन केलें आहे. या प्रसंगाच्या सामर्थ्यावरून अग्नि, जीव आणि परमात्मा यांचें निरूपण झालें आहे प्रथम देहाहून आत्मा भिन्न किंवा नाही असा प्रश्न केला आणि त्याविषयीं समाधानहि झालें पुढें त्याचविषयीं असा विचार निघाला कीं, ह्या आत्म्याला संसाराचा संग आहे किंवा नाहीं. जोंवर अविद्या जडली आहे तोंवर धर्मादिकांचें आचरण आत्म्याच्या पाठीमागें लागलें आहे आणि संसार आत्म्यास सुटला नाहीं. परंतु तोच जीव शुद्ध-आत्मस्वरूपास पावतो,तोच जीव ब्रह्म बनतो, जेव्हां अविद्या सुटते ह ' तें तू आहेस " या उपनिषद्वाक्यावरून कळतें. अविद्येमुळे जीव आणि परमात्मा यांचा भेद भासतो, असें ल क्षात आणून सूत्र करायाचें परमात्मा आणि जीव एक खरे तथापि विचार करताना सहजच परमात्मा भिन्न आणि जीव भिन्न असें करून निरूपण करावें लागतें मृत्यूनतरची जी अवस्था तिजमध्ये शरीर भिन्न आणि जीव भिन्न असें स्पष्ट कळतें. तथापि संसारांत निमग्न होणे हा जीवाचा स्वभाव जात नाहीं यामुळें दोन प्रकारें विचार करावा लागतो. एक जोंवर संसार सुटला नाहीं तोंवर जीवाला पुनर्जननादि सुटले नाहीं. ही जीवस्थिति पण अविद्या सुटली आणि जीव ज्ञानी झाला, आणि आपलें परमात्म्याशीं ऐक्य त्याला समजलें म्हणजे त्या ज्ञानी जीवास उपाधि सुटली मग त्या मागें धर्मादि

of the Upanisad texts quoted in this connection "*(It is) not* sound, not touch, not form, not changing, also not taste, not possessing smell, without beginning, without end, beyond the great (the intellect),stable—knowing him to be such, the human spirit is delivered from the jaws *of death*" "*There is nothing* beyond the Person (God) He is the limit, he is the last point of access, he is latent in all existences, and is, therefore, not seen A wise person ought to fix his speech, that is, all his senses in the mind (when he contemplates the Supreme Spirit)"

He is extremely subtle, and is the highest of all that is high"

6 The sûtra will be easily understood, when it is known—who raised the question, and who offered the explanation Nachiketâ asked the question, and a reply to him is given by Death We have already related who Nachiketâ is and how he fell in with Death "The explanation about three' is mentioned in the sutra These are—fire (Agni), the human spirit, and the Supreme Spirit This is the sense of the sutra About this Shankarâcharya observes—it is known from the Kathavalli Upanisad that Death granted a boon to Nachiketâ, and then made a dissertation upon the subject From the power of dissertation it is evident that fire, the human spirit, and the Supreme Spirit are spoken of The first question asked is—is the human spirit distinct from the human body or not? Death satisfies Nachiketâ on this point, and his explanation leads to the following dissertation upon the

आचरण नाहीं अशा दोहोंन व्यवस्था करून अग्नि, जीव, आणि परमात्मा यांच्या कल्पनेच्या योगानें उपन्यास केला आहे सांख्य-सिद्धांताभिमत जड प्रकृतीच निरूपण आहे असा प्रश्न लावला असता नचिकेतानं प्रश्न केला कसा, आणि मृत्यूनें त्याचें समाधान केलें कसें, आणि त्यास वर दिला कसा, या सर्व गोष्टींची जुळणी बसत नाहीं यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं, तीन वर हे एक पूर्ववत् आपल्यावर आपल्या पित्याची कृपा व्हावी आणि त्याचा जो कोप झाला होता तो दूर व्हावा यास मध्वाचार्य पितृसौमनस्य म्हणतात दुसरें, ज्या अग्निचयनाच्या योगानें स्वर्गप्राप्ति होते त्या अग्निचयनाचें निरूपण व्हावें तिसरें, परमात्मा काय हें समजावें असे तीन वर नचिकेतानें यमापाशीं मागितले ते असे पितृसौमनस्य, अग्निज्ञान, आणि परमात्मज्ञान याविषयीं नचिकेतानें प्रश्न केला आणि मृत्यूनें समाधान केलें जें ठाऊक नाहीं, त्याविषयीं विचारणें याचें नांव प्रश्न म्हणून प्रश्न लावण्यांत विरोध येत नाहीं यावर रामानुज असें म्हणतात — साध्य, साधन आणि साधक या तिहींविषयीं उपन्यास झाला आहे ज्ञापयाचें, या हेतूनें जें विषयविवेचन याचें नांव प्रश्न या स्थळीं अव्यक्त जी जड प्रकृति तिचें विवेचन नाहीं म्हणून नचिकेता हा कोणी मुमुक्षु आहे, त्याला मृत्यूनें तीन वर दिले त्यांत प्रथम वर असा कीं, पुरुषार्थ प्राप्त करून घेण्याचें जें सा-

subject Is the human spirit affected by worldliness or not? So long as ignorance attaches to it the performance of religious acts is incumbent upon it This the human soul cannot escape It, therefore, cannot escape worldliness itself But when the human spirit realizes its identity with the Supreme Spirit, it is conscious of itself, and then it escapes ignorance The Upanisad text—"that thou art"—shows this This sûtra is to be interpreted it being borne in mind, that on account of ignorance, the human spirit, and the Supreme Spirit merely seem different, though really they are identical But in offering an explanation, it is natural to consider the human spirit and the Supreme Spirit as distinct The condition after death distinctly shows that the human spirit is distinct from the human body Yet it is the nature of the human spirit to be involved in worldly life Thus this subject is to be considered from two points of view So long as the human spirit is involved in worldliness, it cannot escape transmigration This is a condition of the human spirit But when it has overcome ignorance, has become self conscious, and has seen its own identity with the Supreme Spirit, then such a human spirit is above all tendency to worldliness, and is delivered from all activity, and necessity of good acts Upon this adjustment, the illustrative explanation of the three—fire, the human spirit and the Supreme Spirit—is based, and it is so far imaginary If the Upanisad text be interpreted into the Sânkhya doctrine of the activity of the

धन पितृसौमनस्य ते मिळावें. दुसरा वर असा की मोक्षाचें साधन जी अग्निविद्या ती नचिकेताला प्राप्त व्हावी. तिसरा वर असा की, मोक्षप्राप्तीकरता साध्य, साधन, साधक काय? कोणते कर्म करायाचें म्हणजे उपासना सिद्ध होते? यावर वल्लभ असें म्हणतात की, अग्निविद्या, जीवस्वरूप, आणि ब्रह्मस्वरूप, याविषयी नचिकेताने प्रश्न केले आणि मृत्यूने उत्तरें दिलीं यासंबंधीं-जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे " त्या तुला, हे मृत्यू स्वर्गाचें साधन जी अग्निविद्या ती कळते श्रद्धाळु मी आहे, मला ती सांग + + + लोकांचा आदिकारण जो अग्नि त्याविषयी (मृत्यूने) निरूपण करून त्यास सांगितलें. ज्या विटा लागतात त्या किती आणि कशा लागतात? मनुष्य मेल्यानंतर स्वतंत्र जीव आहे असें कोणी म्हणतात. आणि कोणी नाहीं असें म्हणतात. असा संशय पडला तू मला सांगावं आणि हें मी जाणावें हा वरांतील तिसरा वर" "तो सहज न दिसणारा, गूढ, संसारात गुंतलेला, बुद्धीमध्ये प्रतिबिंब पावलेला, नाना उपाधि संकटामध्यें सांपडलेला, पुराणा, योगसाधनानें त्याचें ज्ञान झालं म्हणजे ज्ञानी हर्ष आणि शोक यांचा त्याग करतो + + + धर्मापासून वेगळा, अधर्मापासून वेगळा, कार्यकारणापासून वेगळा, जें भूत आणि जें भविष्य त्याहून निराळा, तें हें जें तू जाणतोस तें सांग ++ तो ज्ञानी मरत नाहीं आणि पुनर्जन्म

semi material noumenon, the different parts of the story of Nachiketa fail to harmonize with one another. The different parts are—how Nachiketâ asks the question, how Death satisfies him and grants him a boon. About this Madhvâchârya observes —the three mentioned in the Upanisad are these. First, Nachiketa seeks that his father may be appeased, that he may be as kind as before. This Madhvâcharya characterizes as *Pitrisoumanasya* (fatherly affection) Secondly, the explanation of that architectural sacrifice (*Agnichayana*) which leads to heaven, and thirdly, the knowledge of the Supreme Spirit. These three boons Nachiketâ asks from Death—Fatherly love, knowledge of the sacrificial fire, and knowledge of the Supreme Spirit. About this Nachiketâ asks Death, and Death satisfies him. To seek information about what one does not know is to ask a question. When the Upanisad texts about Nachiketâ are thus interpreted, all discrepancy disappears. About this Râmânuja observes —the three mentioned in the sûtra are —an agent, his means and an end sought. An explanation about this is given. Information sought is a question. Thus the semi material noumenon is not the subject of the Upanisad texts. Nachiketa is an enquirer seeking salvation, and Death grants him three boons. The first boon consists in the means of accomplishing the purpose of human life, and it is securing the love of the father. The second boon consists in securing the means of salvation, and it is the sacrifice. The

सूत्राणि.

महद्वच ॥ ७ ॥

भावार्थ । यथोपनिषदि महच्छब्द आत्मवाची तथाऽव्यक्तशब्द आत्मवाचीति सूत्रार्थः । अत्र शंकरः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हतीति ॥ मध्वरामानुजवल्लभानामत्र व्याख्याविशेषो नास्ति । यथा साङ्ख्यैर्महदव्यक्तादीनि पदानि प्रयुज्यन्ते तदर्थकानि तान्युपनिषत्सु न प्रयुज्यन्ते इति निष्कर्षः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

बुद्धेरात्मा महान् परः । क० व० (३.१०) ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । क० व० (४.४.) ॥ वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्तं । श्वे० उ० (३.८.) ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

भावार्थ । यथा वेदवाक्ये चमसपदमर्थांतरे शिरसि प्रयुक्तं तथाऽजादीनि पदान्युपनिषत्स्वर्थांतरे प्रयुक्तानि विशेषनिरूपणाभावादिति सूत्रार्थं ॥ अत्र शंकरः । (अनुसंधास्यमानः) न ह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कं चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्राऽपि यया कया चित् कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः । साङ्ख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषाऽवधारणकारणाभावाच्चमसवदिति ॥ अत्र रामानुजः । न चाऽस्याः स्वातंत्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते । बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेरिति ॥ अत्र वल्लभः । तस्माद् न मंत्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यंतरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्य इति ॥ शंकरमते आत्मैवाऽस्ति नाऽन्यत् किं चनाऽस्ति । माया वा प्रकृतिर्वा अविद्याश्रयात्मिका परब्रह्मशक्तिश्च । आत्मन आवरणपूर्वकं विवर्तात्मकं जगत् । ततस्तेन

तेर्मायायाः स्वातंत्र्यं नास्ति । मध्वरामानुजमते उपाधिः प्रकृतिर्वा नित्या परमेश्वरशक्तिः । परं तु तयोर्मतात् सांख्यमतं भिद्यते । तद् यथा । सांख्यमते पुरुषस्य सन्निधानमात्रं न आत्मनः संकल्पात् प्रकृतिः संसरति । निरीच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः । तेन प्रकृतेः स्वातंत्र्यमधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वं च विद्यते । वल्लभमते ब्रह्म साकारं सविशेषं सगुणं सच्चिदानंदरूपं । ब्रह्मपरिणामरूपं जगत् । तत्र सदंशात् जडा प्रकृतिः । इति शंकरमध्वरामानुजवल्लभानां प्रकृतिविवेकः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अजामेकां लोहितकृष्णवर्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपां । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । श्वे० उ० (४.५.) ॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । बृ० आ० (२.२,४.) ॥

७. पुनः महत् शब्दाप्रमाणें.

7. Again, like the word *Mahat*

८. विशेष निरूपण नसल्यामुळें चमस (शब्दाचें जसें अर्थांतर होतें) तसें.

8 Because there is not a distinctive statement, (the sense of some terms is *to be modified as the sense* of the term *Chamasa* is modified.

पावत नाहीं." "स्वप्नस्थिति आणि जागृतस्थिति या दोहोंचें ज्ञान ज्याच्या योगानें होतें (असा) महान् विभु आत्मा कळल्यानें ज्ञानी दुःख पावत नाहीं + + + जें एथें आहे तेंच परलोकीं आहे. आणि जें परलोकीं आहे तेंच

third boon consists in knowing who the agent is, what the means are, and what the end is in securing salvation itself, and what acts constitute worship (Upâsanâ) About this Vallabha observes —Nachiketâ asks Death about sacrificial fire, about the

सूत्राणि.

महद्वच्च ॥ ७ ॥

भावार्थः । यथोपनिषदि महच्छब्द आत्मवाची तथाऽव्यक्तशब्द आत्मवाचीति सूत्रार्थः । अत्र शंकरः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हतीति ॥ मध्वरामानुजवल्लभानामत्र व्याख्याविशेषो नास्ति । यथा सांख्यैर्महदव्यक्तादीनि पदानि प्रयुज्यते तदर्थकानि तान्युपनिषत्सु न प्रयुज्यते इति निष्कर्षः ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

बुद्धेरात्मा महान् परः । क० व० (३.१०) ॥ महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । क० व० (४.४.) ॥ वेदाऽहमेतं पुरुषं महांत । श्वे० उ० (३.८.) ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

भावार्थः । यथा वेदवाक्ये चमसपदमर्थांतरे शिरसि प्रयुक्तं तथाऽजादीनि पदान्युपनिषत्स्वर्थांतरे प्रयुक्तानि विशेषनिरूपणाभावादिति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः । (अनुसंधास्समानः) न ह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कं चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्राऽपि यथा कथा चित् कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः । सांख्यवाद एवेहाभिमेत इति विशेषाऽवधारणकारणाभावाच्चमसवदिति ॥ अत्र रामानुजः । न चाऽस्याः स्वातंत्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते । बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेरिति ॥ अत्र वल्लभः । तस्माद् न मंत्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यतरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्य इति ॥ शंकरमते आत्मैवाऽस्ति नाऽन्यत् किं चनाऽस्ति । माया वा प्रकृतिर्वा अविद्याश्रयात्मिका परब्रह्मशक्तिश्च । आत्मन आवरणपूर्वकं विवर्तात्मकं जगत् । ततस्तेन प्रत-

आणि दुसऱ्या पदांचा अर्थ फिरवावा; कारण विशेष निरूपण नाहीं. हा सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, (ज्याचें भाषांतर पुढें दिलें आहे) असा हा मंत्र स्वतंत्रतेनें विशेषपक्षास किंवा सिद्धांतास कांहींच साहाय्य करीत नाहीं. सर्वत्र कशीहि कल्पना केली असता अजा आणि दुसऱ्या पदांचें अर्थांतर करावें लागतें. सांख्यसिद्धांत यासंबंधीं स्वीकारता येत नाहीं सांख्यसिद्धांतच स्वीकारावा याविषयीं कारण नाहीं बृहदारण्यकामध्यें चमस शब्द आला आहे. त्याचा अर्थ जसा फिरवितात तसा अजा आणि दुसऱ्या पदाचा अर्थ फिरवायाचा. यावर रामानुज असें म्हणतात —स्वतंत्रपणानें ही अजाशक्ति जगत् उत्पन्न करणारी आहे असें आढळत नाहीं. पुष्कळ प्रजा उत्पन्न करणारी अशी जी अजा ती ब्रह्म-शक्ति ती सांख्यसिद्धांताभिमत जड प्रकृतीहून भिन्न. असें कळतें यावर वल्लभ असें म्हणतात —केवळ एक मंत्र घेऊन वाक्यार्थ करता येत नाहीं चालू प्रकरण काय आहे तें पाहिलें पाहिजे आणि दुसऱ्या वेदवाक्यांशीं जुळणी करून अर्थ बसविला पाहिजे चार भाष्यकारांनी निरनिराळी प्रकृतीविषयीं जी प्रक्रिया, तिचें निरूपण थोडक्यात केलें पाहिजे अद्वैत किंवा शांकरसिद्धांताप्रमाणें जगतांत जें कांहीं सत्य तें आत्माच, किंवा ब्रह्म, किंवा चैतन्यच, दुसरें कांहींएक सत्य नाहीं हा संसार मिथ्या, भ्रमात्मक; अविद्येचा आश्रय करून

fixed matter—according to their former acts and the former influences."

7 The term *Mahat* which signifies *great* is used in the Upanisad. It has been already determined that it signifies the spirit in the Upanisad where it is used In like manner, therefore, the term *Avyakta* signifies the spirit. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes —in the same way in the Vedânta philosophy the term *Avyakta* cannot signify the semi material noumenon which is accepted by the Sânkhya-philosophy Madhva, Râmânuja and Vallabha do not offer any special comments upon this sûtra. The drift of the sûtra is that the term *Mahat* or *Avyakta* do not signify in the Upanisads what they signify in the Sânkhya-philosophy, nor is the interpretation of the Upanisad to be based on the Sânkhya philosophy. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection "Beyond the understanding is the great (spirit)" "Knowing the great and universal (spirit) a wise man does not sorrow" "I know that great Person"

8. The primary meaning of the term *Chamasa* is a cup for drinking Somajuice In interpreting the Vedas, this sense is modified, and the term *Chamasa* means *the head* In like manner the term *Ajâ* and other terms should be modified, because there is no distinctive statement. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes — the Vedic text (the translation of which is given in the sequel)

एथें आहे पुन पुन तो जन्ममरण पावतो, (एक असता) इहलोकी नाना असे जो समजतो" "अरे, तुला गुह्य आणि सनातन ब्रह्म सांगतो — मेल्यानंतर आत्म्याची कशी स्थिति होते, हे गौतम, काहीं जीव शरीर प्राप्त व्हावें म्हणून गर्भधारण करतात ज्यावर जसा संस्कार, आणि ज्याचें जसें कर्म त्याप्रमाणें (काहीं जीव) स्थावर भावाप्रत पावतात"

७ उपनिषदामध्यें महत् शब्द येतो त्याचा अर्थ आत्मा करावा असा पूर्वी सिद्धांत झालाच आहे त्याप्रमाणेंच अव्यक्त शब्दाचा अर्थहि आत्मा करावा इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, वेदांतामध्यें सांख्यसिद्धांताभिमत जडप्रकृति असा अव्यक्तपदाचा अर्थ करणें योग्य नाहीं मध्व, रामानुज, आणि वल्लभ यांनी या सूत्राची विशेष व्याख्या केली नाहीं तात्पर्य इतकेंच कीं, सांख्य-सिद्धांतामध्यें जसा महत् किंवा अव्यक्त पदाचा अर्थ करतात तसा उपनिषदाचें प्रवचन करतांना करायाचा नाहीं यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणें "बुद्धीच्या पलीकडे मोठा (महान्)" "महान् आणि विभु असा आत्म्याला ओळखून ज्ञानी दुःख पावत नाहीं" "त्या महान् पुरुषाला मी जाणतों"

८ चमस शब्दाचा मूळ अर्थ सोमरस पिण्याचें पात्र असा आहे तो अर्थ फिरून वेदार्थ करतांना त्याचा अर्थ शीर असा करतात तसाच अजा

nature of the human spirit, and of the Supreme Spirit, and Death replies to him The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection "Oh Death, that thou knowest the means of obtaining heaven—the sacrificial fire. I am full of faith, explain it to me + + + Death explains to him the first cause of all existence—the fire, and also the bricks required in building an altar, and how many and of what kind + + + Some state that the human spirit exists after the death of man, and others, that it does not—which this is a doubt Being taught by thee, may I know this! This is the third of the boons I seek.' "Not to be easily seen, concealed, involved in worldliness, reflected in the intellect, beset with varied conditions, ancient—when such a one is known by means of Yoga contemplation, a wise man throws off joy and sorrow + + + Other than virtue, other than vice, distinct from both cause and effect, distinct from the past, and the future, which this thou knowest, explain it to me + + + The wise man neither dies nor is reborn" "Having contemplated the great and pervading Spirit by which a dream and the waking state are known, a wise man does not sorrow + + + What is indeed, here is hereafter, and what is hereafter is, indeed, here He, who sees here (that one) to be different, is born and dies again "Well, I explain this Brahma, concealed and ancient, to you, as the human spirit becomes after death, Oh Goutama. Some spirits enter the womb for getting a body, some become

आणि दुसऱ्या पदाचा अर्थ फिरवावा, कारण विशेष निरूपण नाहीं इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, (ज्याचें भाषांतर पुढें दिलें आहे) असा हा मंत्र स्वतंत्रतेनें विशेषवादास किंवा सिद्धांतास कांहींच साहाय्य करीत नाहीं सर्वत्र कशीहि कल्पना केली असतां अजा आणि दुसऱ्या पदांचे अर्थांतर करावें लागतें सांख्यसिद्धांत यासंबंधीं स्वीकारतां येत नाहीं सांख्यसिद्धांतच स्वीकारावा याविषयीं कारण नाहीं. बृहदारण्यकामध्यें चमस शब्द आला आहे त्याचा अर्थ जसा फिरवितात तसा अजा आणि दुसऱ्या पदाचा अर्थ फिरवावयाचा. यावर रामानुज असें म्हणतात —स्वतंत्रपणानें ही अजाशक्ति जगत् उत्पन्न करणारी आहे असें अद्भुत नाहीं पुष्कळ प्रजा उत्पन्न करणारी अशी जी अजा ती ब्रह्म-शक्ति तो सांख्यसिद्धांताभिमत जड प्रकृतीहून भिन्न. असें कळतें पारर वल्लभ अस म्हणतात —केवळ एक मंत्र घेऊन वाक्यार्थ करता येत नाहीं चालू प्रकरण काय आहे तें पाहिलें पाहिजे आणि दुसऱ्या वेदवाक्याशीं जुळणी करून अर्थ बसविला पाहिजे चार भाष्यकारांनी निरनिराळी प्रकृतीविषयीं जी प्रक्रिया, तिचें निरूपण थोडक्यात केलें पाहिजे अद्वैत किंवा शंकरसिद्धांतमार्गें जगतांत जें कांहीं सत्य तें आत्माच, किंवा ब्रह्म, किंवा चैतन्यच, दुसरें कांहींएक सत्य नाहीं हा संसार मिथ्या, भ्रमात्मक; अविद्येचा आश्रय करून

fixed matter—according to their former acts and the former influences"

7 The term *Mahat* which signifies *great* is used in the Upanisad It has been already determined that it signifies the spirit in the Upanisad where it is used In like manner, therefore, the term *Avyakta* signifies the spirit. This is the sense of the sûtra About this Shankarâcharya observes —in the same way in the Vedânta philosophy the term *Avyakta* cannot signify the semi material noumenon which is accepted by the Sankhya-philosophy Madhva, Râmânuja and Vallabha do not offer any special comments upon this sûtra The drift of the sûtra is that the term *Mahat* or *Avyakta* do not signify in the Upanisads what they signify in the Sânkhya-philosophy, nor is the interpretation of the Upanisad to be based on the Sânkhya philosophy. The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection "Beyond the understanding is the great (spirit)" "Knowing the great and universal (spirit) a wise man does not sorrow" "I know that great Person"

8 The primary meaning of the term *Chamasa* is a cup for drinking Soma juice In interpreting the Vedas this sense is modified, and the term *Chamasa* means *the head* In like manner the term *Ajâ* and other terms should be modified, because there is no distinctive statement. This is the sense of the sutra. About this Shankarâchârya observes — the Vedic text (the translation of which is given in the sequel)

माया म्हणा किंवा प्रकृति म्हणा ही आत्म्याच किंवा ब्रह्माचें आवरण करते ही अविद्या किंवा माया कोण? ही एक परब्रह्माची शक्ति आहे परब्रह्मावर विवर्त म्हणजे भ्रमात्मक जगत् उत्पन्न होतें म्हणून जड प्रकृतीपासून जगत् उत्पन्न होते असा जो सांख्यसिद्धांत तो मान्य करता येत नाहीं. मूळ जड प्रकृति स्वतंत्र नाहींच द्वैत आणि विशिष्टाद्वैत सिद्धांताप्रमाणें उपाधि नित्य आहे उपाधि म्हणजे प्रकृतिच परंतु ही प्रकृति सांख्यसिद्धांताभिमत प्रकृति नव्हे हें कसें? सांख्य सिद्धांताप्रमाणे प्रकृति जड आहे प्रकृति आणि पुरुष म्हणजे परमात्मा यांचें सान्निध्य मात्र आहे या पलीकडे त्या दोहींचा संबंध नाही पुरुषाच्या सत्तेप्रमाणें प्रकृति वागत नाहीं प्रकृति स्वतंत्र आहे आणि ती स्वतंत्र रीतीनें वागते पुरुष निरिच्छ आहे तो कांहीं एक संकल्प करीत नाहीं तो जगताचा कर्ता नाही प्रकृतीचें आणि त्याचें सान्निध्य आहे म्हणून कर्ता त्यास म्हणण्याचा परिपाठ आहे वास्तविक तो कर्ता नाहीं कार्य जें करणारी ती प्रकृति म्हणून ती स्वतंत्र तिचें अधिष्ठान स्वतंत्र तिची कार्य करण्याची शक्ति स्वतंत्र असतु वल्लभमताप्रमाणें ब्रह्म साकार आहे सविशेष आहे सगुण आहे सच्चिदानंद हें त्याचें रूप त्याचा जो सदंश तोच जड प्रकृति त्याचा जो चिदंश तोच जीव त्याचा जो आनंदांश तो अंतर्यामी असा पोतानें जग हें ब्रह्माचाच परिणाम असा अद्वैत, द्वैत, विशिष्ट

does not independently support any special doctrine or position Whatever hypothesis may be adopted, the sense of *Ajá* and other terms must be modified The Sankhya-doctrine cannot be adopted and upon it the interpretation of the Vedic text can not be based, because there is no special reason for this The term *Chamasa* is used in the *Brihadâranyaka* in a sense other than its own As its sense is modified, so the senses of *Ajâ* and other terms are to be modified It does not appear that *Ajâ* is considered as an independent power and the cause of the world *Aja* which produces the world and the people is a power of Brahma and is distinct from the semi material noumenon propounded by the Sânkhya-philosophy About this Vallabha observes —a Vedic text cannot be interpreted by itself Its context must be considered, and the interpretation must harmonize with other texts of the Veda bearing on the same subject.

We find it necessary in this place to explain the philosophy of Prakriti as propounded by the commentators According to the *Advaita*-system which Shankarâchârya represents, nothing really exists except the spirit or Brahma or *Chaitanya* Nothing else is real All this world—all the phenomena—is a mere delusion *Mâyâ* or Prakriti, call it by any name, in the form of ignorance covers the spirit or Brahma What is this ignorance or Mâyâ or delusion? It is a power of the Supreme Spirit From the Supreme Spirit covered by Mâyâ, this world springs up

द्वैत, आणि शुद्धाद्वैत, या मताचा प्रकृतीविषयी सिद्धांत आहे. पुढील सूत्रावरून या प्रक्रियेचें विवरण विशेष होईल. याविषयीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "अजा ही एक तांबडा, पांढरा, आणि काळा तिचा वर्ण, पुष्कळ प्रजांना उत्पन्न करणारी आणि सरूप. अज हा दुसरा आहे अज (ह्या अजेचें) सेवन करून बसतो. (अविद्येमुळे प्रकृतीची आणि पुरुषाची संगती घडते) तोच अज पुनः सर्व भोगांचा अनुभव घेऊन ह्या अजेस सोडून देतो." (मुक्त अवस्थेमध्यें प्रकृतीची आणि पुरुषाची संगति तुटते.) "खालीं तोंड आणि वर बूड. अशा पेल्यामध्ये म्हणजे अशा मस्तकामध्यें नानारूप प्राण राहतात. त्याच्या सभोंवती सात ऋषि म्हणजे सप्त प्राण म्हणजे दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, आणि रसना आठवी वाणि. ही शब्दाचे उच्चारण करते."

The two processes are respectively called *Avarana* and *Vivarta* But such a world is a delusion. The Sânkhyas state that the world is produced by the material noumenon or Prakriti This doctrine cannot be accepted, because originally the material noumenon is not independent According to the *Dvaita* and *Vishistâdvaita* systems, *Upâdhi* exists eternally. This *Upâdhi* is Prakriti itself. But this Prakriti is distinct and different from the Prakriti propounded by the Sânkhyas How is this? According to the Sânkhyas, Prakriti is material Prakriti and Purusa (Person) simply exist in the proximity of each other. Beyond this they are not connected in any way. The Prakriti does not act as the Purusa wills Prakriti is independent and acts independently The Person never wills, never desires anything, never feels, he is not the agent of the world It is customary to call him the agent, because he is ever in proximity with the active Prakriti He is not really the agent All, that is made, is made by Prakriti It is, therefore, independent Its substratum is independent. Its power of acting and producing effects is independent Thus according to the *Dvaita* and *Vishistâdvaita* systems which Madhva and Râmânuja represent, Prakriti, though eternal, is a power of the Supreme Spirit, subsisting in it and depending upon it According to Vallabha, the Supreme Spirit is a form, has distinctive qualities, and has positive attributes Its form is *Sach-chid*.

ânanda The *Sat* is the Prakriti or rather from the *Sat* proceeds the Prakriti From the *Chit* proceeds the Person or Purusa or the Spirit There is a power of fruition in the human heart or in the Universe This power is called *Antaryâmî* and proceeds from *Ânanda* *Sat* is material, *Chit* is intellectual, *Ânanda* is pure joyous emotion Thus the whole phenomenal world is the Supreme Brahma transformed Thus the philosophy of *Advaita*, *Dvaita*, *Vishistâdvaita* and *Shuddhâdvaita*, bearing upon the doctrine of Prakriti is briefly explained. The following sûtras will throw special light upon it The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection. "The *Ajâ* is one ;· her colour is black and white, she has a form, she produces many creatures (Prajâ), Aja is another This Aja, accepting Ajâ, subsists (on account of ignorance, Prakriti and Purusa coming together) That the same Aja, having experienced existence, abandons Ajâ (in the condition of salvation Prakriti and Purusa do not co-exist)" ' Mouth downwards, bottom upwards —in such a cup (Chamasa) that is, in such a head, varied life is deposited, round about it the seven *Risis* sit, (the seven *Risis* being the two eyes the two ears the two nostrils and taste) Eighth is the power of speech pronouncing a multitude of words.

सूत्राणि.

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

भावार्थः। यत् सांख्यैरुच्यते तन् न। तत्रोदाहरणं। एके शाखिनो-नाम छंदोगा ज्योतिरादिका नाम तेजोबन्नलक्षणा अजेति वदंति। अत्र शंकरः। तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायंते। रोहितादिशब्दसामान्यात्। रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्। भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य। असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यंते। + + + तस्या एवाऽवगमान् न स्वतंत्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं। प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनाऽपि मंत्रेणाम्नायते इत्युच्यते इति ॥ अत्र मध्वः। ज्योतिरादि-कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाऽभिधेयोपि स एवेति ॥ अत्र रामानुजः। वाक्याद् नियमिताजा ब्रह्मात्मिका + + परब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अवगतेः। + + + तस्या एव प्रतीतेर्नाऽस्मिन् मंत्रे तंत्रसिद्धस्वतंत्रप्रकृतिगंध इति ॥ अत्र वल्लभः। अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते यथा ह्यजाऽल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरसुखदात्री अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपाद् ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा भगवत्कार्यरूपांशत्वात्। + प्रथमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते। तत्र हेतुः उपक्रमादिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यदग्ने रोहितꣳरूपं तेजसस्तद् रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य। छां० उ० (६.४,१.) ॥ ते ध्यानयोगाऽनुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां। श्वे० उ० (१.३.) ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरं। + यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः। श्वे० उ० (४.११.) ॥

९. तसें नव्हे; अजा म्हणजे ज्योति आणि दुसरे पदार्थ असें काहीं ह्मणतात.

९ सांख्य सिद्धान्ताभिमत प्रकृति घ्यावयाची नाहीं काहीं जण म्हणजे सामवेदी लोक सूत्रांत ज्योतीरुपक्रम असा शब्द आहे त्याचा बहुव्रीहि समास करावयाचा म्हणजे ज्योतिपासून प्रारंभ केला दुसरे पदार्थ आंत धरावयाचे, ते दुसरे पदार्थ पाणी आणि अन्न तेज पाणी, आणि अन्न इतके मिळून अजा ही शक्ति बनली असें सामवेदी म्हणतात इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात —हे जे पदार्थ तेज, पाणी, आणि अन्न, यांची तांबडें, पांढरें, आणि काळें या रंगाशीं एकवाक्यता करावयाची तांबडें, पांढरें, आणि काळें हें सामान्य वर्णन आहे तेज, पाणी, अन्न हे विशेष वर्णन आहे लक्षणा अशी कीं तेज म्हणजे तांबडा रंग, पाणी म्हणजे पांढरा रंग, अन्न म्हणजे काळा रंग असे लक्षणेच्या योगानें यांकडे वर्णन कां केलें असें म्हटलें तर जें स्पष्ट ठाऊक आहे त्याच्या योगानें संदिग्धाचें वर्णन करावें हें योग्य होय अजाशक्ति सांख्य-सिद्धान्ताभिमत जड प्रकृति नव्हे आणि या जड प्रकृतीस अजा-पद योजून वेदमंत्रांत निरूपण केलें आहे असें म्हणतां येत नाहीं प्रकरणाचा विचार केला असतां ही अजा एक विशेष शक्ति आहे जिला विकार नाहीं, जिला नाम नाहीं जिला रूप नाहीं उत्पत्तिकार्यीं ज्या वस्तूंना

9 Not so, some state that the term *Ajá* signifies light and other things.

9 The noumenal existence (Prakriti) as expounded in the Sânkhya-philosophy is not to be recognized here Some, mentioned in the sûtra are Sâmavedis The term *Jyotirupakramâ* is used in the sûtra It is a Bahuvrihi compound signifying other things of which *Jyoti* or light is the first. These other things are—water and food The Sâmavedins state that the power called Ajâ consists of light, water, and food This is the sense of the sûtra *About this Shankarâchârya observes* —These things—light, water, and food—are to be harmonized with the colour—red, white and black These last are general terms, while light, water, and food are specific terms. By means of metonymy it is to be shown that light represents the red colour, water, the white colour, and food, the black colour It may be asked—why is this awkward and indirect metonymy introduced into this explanation? The reply is—what is unknown can be best illustrated by what is known Thus power called Ajâ is not the semi material noumenon or Prakriti recognized by Sânkhyas nor can it be stated that the Vedas explain the material noumenon of the Sânkhyas, when they speak of this power called Ajâ. The context of the Veda distinctly shows that this Ajâ is a specific power It is not capable of modification. It is above name, that is, above defini

मरूपें देखील नव्हतीं, त्या वेळेस ही शक्ति होती असें वेदामध्यें निरूपण आहे. या शक्तीचेच विद्या आणि अविद्या हे आकार तो ब्रह्माची शक्ति. सच्चिदानंद हें ब्रह्माचे रूप चित् म्हणजे ज्ञान. त्या ज्ञानाचें आवरण होऊन पुढें विवर्तरूप जगत् उत्पन्न झालें. अशी अद्वैत प्रक्रिया आहे. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात:—ज्योति, अप, अन्न, हीं सारीं प्रसिद्ध विष्णूचीं नावें. हीं नावें पडण्याचें कारण असें. विष्णु हें आदिकारण. तो जशीं जशीं कार्यें करतो तशीं तशीं नावें पडतात. यावर रामानुज असें म्हणतात:—वाक्य-प्रमाणावरून नियम करता येतो. तो असा अजाशक्ति आणि ब्रह्म हें एकच. परब्रह्माच्या शक्तीच अजा हें एक रूप. अशी अजाशक्ति काय हें यावरून कळतें. म्हणून सर्वथैव सांख्य सिद्धांताभिमत जड प्रकृति समजायाची नाहीं. वेदमंत्रामध्ये त्या जड प्रकृतीचें मुळींच निरूपण नाहीं. यावर वल्लभ असें म्हणतात.—अजा शब्दाचा अर्थ ज्योति असाच करावा. जसें अजा म्हणजे थोडें दूध देणारी शेळी त्या शेळीसारखी अजा म्हणजे थोडें सुख देणारी शक्ति अग्नि, सूर्य, सोम, आणि वीज, हे चार ब्रह्माचे चरण. असें वर्णन इत्यादिकरून उपनिषदात बोलविलें आहे याचें कारण परब्रह्मापासून जीं कार्यें होतात तीं दाखवायाचीं. प्रथम जें कार्य त्यानें उत्पन्न केलें त्याचें नाव अजा; ही शक्ति आहे. सूत्रामधीं पदें ज्योति आणि उपक्रमात् अशीं वल्लभ पाढतात. उपक्रमात् म्हणजे

tion. It is above all form. This power existed at that moment, when this universe came into existence—at that moment when there was neither any name, nor any form This is what the Veda states The two forms of this primordial power are knowledge and ignorance This is a power of the Supreme Spirit Existence, intellection, and happiness constitute Brahma Intellection is clouded and concealed This first condition is called Âvaraṇa. From this condition, the phenomenal existences (Vivarta) spring up This is the philosophy of the Advaita school of Vedânta. About this Madhvâchârya observes,—light, water, and food are the different names of the Supreme God Viṣṇu These different names are given to him, because he is the First Cause He is differently named as He creates different things About this Râmânuja observes —the general drift of a sentence proves that primordial power called Ajâ and the Supreme Spirit are one and the same The power of the Supreme Spirit or rather the omnipotence of the Supreme Spirit in one of its forms represents this primordial power Thus the nature of this primordial power, called Ajâ, is known. Thus then the Sankhya-doctrine of the material primordial noumenon is not supported by the Upaniṣad texts which speak of the primordial power called Ajâ. The Upaniṣads do not even mention the material noumenon About this Vallabhâchârya observes —the term *Ajâ* is to be interpreted into *light* Ajâ means a she goat, who gives a little

जगत् उत्पत्तीच्या प्रारंभीं. असें वर्णन आहे. (छा० ४ ७) द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत या मतांप्रमाणें अजा ही एक परब्रह्माची शक्ति आहे ती परब्रह्माच्या स्वाधीन आहे ती जड नाहीं आणि ती स्वतंत्रहि नाहीं सांख्य-सिद्धांताभिमत जी प्रकृति ती स्वतंत्र असून जड आहे सांख्य आणि वेदांत सिद्धांतामध्यें इतका भेद आहे आणि या भेदाचें निरूपण करण्याकरता हा विचार चालला आहे यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें घेतात त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें " अग्नीचें जें तांबडें रूप तेंच तेजाचें रूप, जें पांढरें तें पाण्याचें, जें काळें तें अन्नाचें " " ध्यान-रूपयोगानें त्यांनी ब्रह्माची आत्मशक्ति पाहिली (ती कशी?) स्वगिरूप गुण-युक्त." " माया हीच प्रकृति आणि मायी हा परमेश्वर. असें जाणावें + निरनिराळ्या योनींमध्यें जो एक आहे "

अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत हे सर्व वेदांतवादी असें मानतात कीं, परब्रह्माची शक्ति ही अजा आहे. परंतु चवघांचाहि मानण्याचा प्रकार भिन्न आहे अद्वैत सिद्धांत असा परब्रह्माची विद्या ही शक्ति आहे निजमध्येंच व्यक्त होतो तो कसा? परब्रह्म संकल्प करतें जगत् उत्पन्न करूं या. मग त्यापासून अविद्या किंवा माया ही उत्पन्न होते. आणि मग जगत् उत्पत्ति होते अविद्या पडदा परब्रह्मास नाहीं. प्रकाश जो जीव तो अविद्येंत सांपडतो त्यानी अविद्या तुटली कीं तो मुक्त होतो. परब्रह्मानें संकल्प केला कीं मायेचा नाश

mill. Like a she-goat then this Ajâ produces a little happiness Fire, Sun, Moon, and lightening are the four feet, as it were, of the Supreme Spirit This description is put into the mouth of a swan See the Chhândogya-Upanisad—(IV 7) The object of this is to show the effects or modifications which issue from the Supreme Spirit. The first effect, that issued, is named Ajâ. It is a primordial power Vallabha divides the term *Jotirupakramâ* into two terms—*Jyotih* and *Upakramât*, the term *Upakramât* signifying *at the beginning of the creation of the universe* According to the Advaita, Vishistâdvaita, and Shuddhâdvaita doctrines, the primordial Ajâ is a power of the Supreme Spirit, dependent upon Him It is not material, it is not independent The noumenal power expounded by the Sânkhyas is both material and independent This is the chief distinction between the Sânkhya and Vedânta systems of philosophy, and these sûtras point out this distinction The following is the translation of the Upanisad texts quoted—"What is the red form of fire is the red form of light. What is white is the form of water What is black is the form of food" "By means of contemplation those, whose minds were concentrated, saw the power of God Himself—the power overwhelmed by His attributes and universality" 'He may know that the delusion is the Prakriti, and that the Greatest Lord is the causer of delusion He alone abides in the substratum, in the substratum"

होतो, जगताचा प्रलय होतो, परब्रह्म सर्वदैव शुद्धच्या शुद्धच परब्रह्मानें संकल्प केला कीं उत्पत्ति होते. आणि या उत्पत्तिमध्ये माया चालक, पराक्रमी परब्रह्मानें संकल्प केला की माया नष्ट होते आपल्या संकल्पाने परब्रह्म मायाचक्र सोडून देतें आणि ते चक्र त्याच्या कर्मांप्रमाणे जीवाच्या माग लागतें द्वैत सिद्धांतप्रमाणें जीव भिन्न आणि परमेश्वर भिन्न जीव-सृष्टि परमेश्वरानें उत्पन्न केलेली संकल्प करून परमेश्वराला अविद्येची किंवा मायेची योजना करावी लागत नाहीं परमेश्वर किंवा विष्णु संकल्प करतो आणि तेणेंकरून जीवादि सृष्टि उत्पन्न होते. उपाधि नित्य आहे आणि ती जीवाच्या पाठीमागे लागली आहे ज्ञानाच्या योगानं आणि विष्णु भक्तीच्या योगाने जीव तिजपासून सुटतो विशिष्टाद्वैतवादी म्हणतात की अजा ही परब्रह्माची शक्ति आहे आणि या शक्तीच्या योगेंकरून नारायण जगत् उत्पन्न करतो शुद्धाद्वैत असे मानतात कीं, ही शक्ति परिणामरूप कार्य परब्रह्माचें आहे यांविषयां पुढील सूत्राकरून निर्णय होईल.

The Advaita, the Dvaita, the Vishistâdvaita, and the Shuddhâdvaita—these different schools of the Vedânta philosophy maintain that there is a creative power of the Supreme Spirit But the philosophy of each school is distinct The Advaita-doctrine is—knowledge or intellection is a power of the Supreme Spirit. This power degenerates, or rather slides How is this? The Supreme Spirit intends—let me create, let me multiply, from this intention ignorance or delusion springs up and then matter is created. This ignorance or delusion does not touch the Supreme Spirit The delusion attaches to the human spirit or rather the animal spirit, which is a portion or a reflection of the Supreme Spirit When the animal spirit escapes from this delusion, it is delivered When the Supreme Spirit intends, the delusion is destroyed— that all the existence is drawn in— the Supreme Spirit is absolutely pure at all times It is never deluded As soon as He intends a system is created in which delusion plays a part As soon as He intends, delusion ceases He himself is never affected by delusion The Dvaita-doctrine is—the human spirit is distinct from the Supreme Spirit The human spirit or the animal-spirit is a creation of the Personal God or the Supreme Spirit This Personal God *does not let loose the wheel of* delusion by means of his intention Visnu, the Supreme God, intends and the whole universe, material and spiritual springs into existence Ignorance, nar

सूत्राणि.

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

भावार्थः । यथा आदित्यो देवमध्वादिषु विरोधो नास्ति तथाऽत्र- रूपकनिरूपणाद् विरोधो नास्तीति सूत्रार्थः ॥ अत्र शं- करः । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमा- र्थिकः । + + मध्वादिवत् । यथादित्यस्याऽमधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चाऽनग्नीनामग्नित्वमित्येवं- जातीयकं कल्प्यते । एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इ- त्यर्थः। तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्येति ॥ मध्वस्तु विशेषतो व्याख्या न करोति । रामानुजस्तु कल्पनं सृष्टिः सृष्टिः जग सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः । + + + अनेन कल्पनोप- देशेनाऽस्या. प्रकृते. कार्यकारणरूपेणाऽवस्थाद्वयाऽन्वयोऽव- गम्यते । सा हि प्रलयवेलायां अप्रलतापन्नाऽविभक्तनामरूपाऽ- व्यक्तादिशब्दवाच्या सूक्ष्मरूपेणाऽवतिष्ठते । सृष्टिवेलायां द्यू- द्भूतसत्वादिगुणविभक्तनामरूपाऽव्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोऽब- न्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकाराऽजाऽव- तिष्ठते । अतःकारणाऽवस्थाऽजा कार्याऽवस्था च ज्योति- रूपक्रमेति न विरोध इति ॥ वल्लभः । आद्या सृष्टिः कल्प- नयाऽजाशब्देनोच्यते । यथा ह्यजा वर्करसहिता सवत्सा स्वा- मिसहिता तथेयमित्युपदेशपदात् । + + + योगरूढिव्यति- रेकेणाऽप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिरिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । श्वे० उ० (६.११.) ॥

१०. पुनः कल्पनेचें वर्णन आहे, म्हणून विरोध नाहीं. यास मधु आणि दुसऱ्या विषयांचा दृष्टांत आहे.

१०. आदित्य देवाचा मधु म्हणजे मध आहे अशी जी वर्णनें आहेत त्यामध्यें विरोध नाहीं तसाच अजा या शक्तीच्या वर्णनामध्ये विरोध नाहीं तें स्पष्ट आहे इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात —अजा ही जी शक्ति ती निराळी आणि परब्रह्म निराळें असा भेद मानणें हें वास्तविक नाहीं वास्तविक ऐक्यच परंतु मिथ्या-ज्ञानाचा उपाधि जडला असल्यामुळें भेद कल्पना उत्पन्न होते यास दृष्टांत सूर्य काहीं वास्तविक मध नाहीं तथापि तो मध असें वर्णन आहे वाणी काहीं वास्तविक धेनु नव्हे तथापि ती धेनु असें वर्णिलें आहे द्युलोकादि काहीं अग्नि नव्हेत तथापि ते अग्नि असें कल्पिलें आहे तसेंच अजा ही शक्ति स्वतंत्र नसता अजा म्हणून काहीं एक शक्ति कल्पिली आहे आणि तेज, पाणी, आणि अन्न हें तिचें स्वरूप आहे असें जें मानलें त्यामध्यें विरोध म्हणून नाहीं यावर मध्वाचार्यांनीं विशेष व्याख्या केली नाहीं रामानुज असें म्हणतात कीं, सूत्रांतील कल्पना-शब्दाचा अर्थ सृष्टि असा करावा ++ मग सूत्रामध्यें 'कल्पनोपदेशात्' असें जें पद आहे त्याचा अर्थ जगत्-उत्पत्ति वर्णनावरून असा झाला मग प्रकृतीच्या दोन अवस्था

10 A semblance is described, there is, therefore, no discrepancy, as in the case of honey and other things

rowness of vision, tendency to be deluded, is a permanent condition of the animal spirit From this delusion the human spirit is delivered, when it obtains knowledge and perseveres in spiritual devotion and adoration of Viṣṇu. The Vishiṣṭadvaita-doctrine is—there is a primordial power of the Supreme Spirit, it is called Ajâ By means of this power, Narâyana creates the universe The Shuddhadvaita doctrine is—this primordial power is a transformation of the Supreme Spirit The following sûtras will throw more light upon this subject

10 The term *Kalpanâ* is used in the sûtra It means a supposition or a semblance There is no discrepancy in such descriptions as ' the Sun is the honey of gods , So also there is no discrepancy in the description of the power called *Ajâ* The descriptions are mere illustrations This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —the power *Ajâ* is distinct from the Supreme Spirit Such a distinction is, however, not real Really they are identical because ignorance clings to the spirit, the distinction is supposed to exist This is to be illustrated thus Really speaking the Sun is not honey It is, however, described to be honey. Really speaking, the power of speech is not a cow It is, how

असें सिद्ध झालें एक कारणरूप, आणि एक कार्यरूप जेव्हां सृष्टीचा प्रलय होतो तेव्हां सारीच प्रकृति ब्रह्माशीं जाऊन मिळते मग तिला पृथक् नाम नाहीं, मग तिचें पृथक् रूप नाहीं, आणि अशी जी त्या शक्तीची स्थिति तिचें नांव अव्यक्त हें तिच कारणरूप तेज, पाणी, आणि अन्न याचें रूप धारण करून ती शक्ति परिणाम पावते तेव्हां तांबडें, पांढरें, आणि काळें असा तिचा आकार म्हणजे सत्व, रज तमा गुणाची ती बनलेली शक्ति हें अजा या शक्तीचें कार्यरूप ज्यावेळेस सृष्टि उत्पन्न होते त्या वेळेस हें तिचें रूप प्रकट होतें मग तिचें निराळें नाव, निराळें रूप, अशा स्थितींतील जी ही अजा शक्ति तिला व्यक्त असें म्हणतात कारणरूप जी अजा ती सूक्ष्मरूपानें परब्रह्म जो नारायण त्याच्या ठायीं आहेच कार्यरूप जी अजा ती नारायणाच्या इच्छेनुरूप प्रकट होते अशी ही अजा किंवा प्रकृतीविषयी प्रक्रिया आहे म्हणून सूक्ष्म जी शक्ति जी कारणात्मिका ती निराळी, आणि सत्व रज तमागुणरूपा जी कार्यात्मिका ती निराळी, अशी कल्पना केली असता विरोध नाहीं यावर वल्लभ असें म्हणतात —आद्य-सृष्टि म्हणून एक मानायाची तीच अजा शब्दानें हिच्या रूपाचें निरूपण होत कोणी यजमान आहे त्याची शैली त्याजवळ आहे आणि त्या शैलीला वरहू आहे या परंपरेमध्यें त्या यजमानानें जी शैली मिळविली हीच जणों प्रथम सृष्टि ति-

ever described to be a cow Really speaking such regions as the heavens and others are not fires They are, however described to be fires In like manner *Ajâ* is described to be an independent power, though really speaking it is not Hence there is no discrepancy in the statement that it is made up of light water and food Upon this Madhvacharya does not offer any special comments Ramânuja observes —that the term Kalpanâ used in the sûtra should be interpreted into *creation* Then the term *Kalpanopadesh*ᵃ*t* used in the sutra would signify *on account of the creation of the world* Thus then it would be proved that the Prakriti or noumenon exists in two conditions—that of cause and that of effect When the world is destroyed the noumenon then is absorbed into the Supreme Spirit, then it has no separate name, then it has no separate form and such a condition is then characterized to be non manifest or latent *Avyakta* The power *Ajâ* in the form of cause exists subtly in the Supreme Spirit—*Nârâyana* and as *Nârâyana* desires the power *Aja* manifests itself This is the philosophy of this noumenal power—*Ajâ*—or Prakriti Hence there is no discrepancy in the arrangement that the noumenal subtle power as cause is distinct from the noumenal subtle power as effect the latter consisting of the three qualities—light foulness and darkness About this Vallabha observes —there are two conditions of the creation itself The one is primordial. This is named *Aja*

चार पुढें करडें होऊन प्रपंच वाढला. ही प्रत्यक्ष सृष्टि अशा ह्या शेळीचा दृष्टांत घेऊन वर्णन केलें असता, अजा म्हणून जी शक्ति आहे तिची व्यवस्था नीट लागते हा जो अजा शब्दाचा उपनिषदांत प्रयोग केला आहे तो यौगिकहि नव्हे आणि रूढीप्रमाणेंहि नव्हे

ही जी वेदांत प्रक्रिया तिजविषयी आम्हास थोडें निरूपण केलें पाहिजे तें असें शंकरमतें ब्रह्माचीं दोन रूपे आहेत समष्टिरूप त्यानें धारण केलें, म्हणजे परमेश्वराचे विराट्रूप प्रगट होत त्यापासून देव, मनुष्यादि सृष्टि उत्पन्न होते परब्रह्म तं शुद्धच्या शुद्धच परंतु इच्छा मात्रेकरून, त्यानें आवरण होते मग अविद्येचा प्रपंच अविद्येवाचून सृष्टि नाहीं अशी ही अविद्या तिनें रूप भ्रम हा स्वेच्छेनें परब्रह्माला असतो आणि त्यापासून विवर्तरूपी भ्रमात्मक ही सृष्टि उत्पन्न होते ब्रह्ममात्र सत्य बाकी सर्व असत्य रामानुज कार्यरूपी आणि कारणरूपी शक्ति ऐशी मानतात याचें विवेचन वर झालेंच आहे वल्लभमत ब्रह्माचे दोन परिणाम होतात एक विकार आणि एक अविकार विकार-परिणाम म्हणजे जसें दुधानें दहि होतें तसें अविकार परिणाम म्हणजे तो याचे जसे दागिने करतात तसें स्वेच्छेनें ब्रह्म परिणाम पावतें सारीं कार्ये ब्रह्माचीं ब्रह्माच्या ठिकाणीं पूर्णानंद देव जीव आहेत त्याच्यामध्ये आनंदाचें तारतम्य आहे मनुष्याचा जो जीव त्याच्यामध्ये आनंदांश थोडा

An illustration will explain this proposition There is a house holder He possesses a she-goat, and gradually the she goat begets young ones Now in this succession of two facts, his getting a she-goat is, as it were, the first *creation* The she goat be getting young ones, the number of goats grows This is, as it were, the world as we see it. Such an illustration will explain the action of the power called *Ajá* The term *Ajá* is used in the *Upanisads*, neither in its etymological nor in its conventional sense

We think it necessary to offer a few remarks upon this philosophy of the *Ajá* power According to the doctrine of Shankaráchárya Brahma or the Supreme Spirit assumes two forms When it assumes the universal form known as *Samasti*, it manifests its universal form or *Virát-rúpa* From it are produced gods human beings and others But the Supreme Spirit is above the activity of creation—pure for ever *It is however clouded* over when it desires This is the condition of *Ávarana* and is followed by the manifold development of ignorance There can be no creation unless there is ignorance Delusion is the form of ignorance and delusion clings to the Supreme Spirit, though it is independent and *swayed* by its own desires, and from the delusion a *development as* false as the delusion itself comes into existence This development is called *Vivarta.* The Supreme Spirit or Brahma is alone real, all the rest is false It has

आला आहे. त्याहि आनंदाची स्थिति क्षणिक वरचेवर तो अधिक उणा होतो दगड धोंडे हीं जड द्रव्यें यामध्यें आनंदाचा सर्वथैव तिरोभाव मनुष्यामध्यें अंतर्यामि अणुमात्र ब्रह्म आहे त्याच्या योगानें जीवास प्रकाश होतो जीव भोक्ता जगत् सत्य आहे मी माझें ह अविद्येचें फळ. ब्रह्म सच्चिदानंदरूप त्याच्या सदंशापासून जड प्रकृति उत्पन्न झाली आणि चिदंशापासून पुरुष उत्पन्न झाला त्यापासून ब्रह्मा, विष्णु, शिव ह्या देवता उत्पन्न झाल्या त्याच्या ठायीं साक्षात् ब्रह्मानंद आहे ही आदि सृष्टि यासंबधीं उपनिषद्वाक्य आले आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें ' एक देव सर्व भूतामध्यें गूढ राहून (वास करीत आहे तो) सर्वव्यापी सर्व भूताचा अंतरात्मा आहे "

already been stated how Râmânuja recognizes the same power to be in two conditions—that of cause and that of effect. Vallabha considers that the Supreme Spirit is transformed. According to him there are two kinds of transformations An illustration will explain them. Milk is transformed into curds This is one kind Gold is transformed into ornaments This is the other kind The first is transformation with a modification of the original substance, the other is simple transformation without any modification Of its own accord, Brahma undergoes these transformations All the phenomena are Brahma transformed In Brahma there is perfect beatitude The gods are so many beings, each having his individual life Their joy is comparative In man himself there is little happiness Even that happiness itself is transient. Now and then it is susceptible of increase or decrease In material objects such as stones joy is not manifested at all It is totally concealed or latent In man there is Brahma as subtle as an atom. Brahma in this form is called *Antaryâmi* and this is the source of light to the human spirit The human spirit, and not the Antaryâmi enjoys or suffers The *world itself is real* This is I, this is mine—such thoughts and feelings spring from ignorance or delusion Brahma is existence, intelligence, and happiness From existence, semi material noumenon sprang and from intelligence Person (purusa) sprang and from the Person came forth the gods Brahmâ, Visnu and Shiva,

सूत्राणि.

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

भावार्थः । सांख्यानां पंचविंशतितत्त्वानामत्राऽनुसधास्यमानेपूपनिषद्वाक्येषु संग्रहो नास्ति । किं कारणं । पंचविंशतिसंख्यायां समविभक्तानि भूतादिपंचकानि सांख्ये न घटते । अन्यत् कारणं च । उपनिषद्वाक्ये पंचविंशत्यधिका संख्या आत्माकाशयोर्ग्रहणात् परिगण्यते ॥ अत्र शंकरः रूढत्वाऽभिप्रायेणैव केचित् पंचजना नाम विवक्ष्यते । न सांख्यतत्त्वाऽभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते पंचजना नाम केचित् । ते च पंचेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथेति ॥ मध्वः विशेषतो व्याख्या न करोति ॥ अत्र रामानुजः । अतस्त षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशकमथाऽपरे इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्वतत्त्वाश्रयभूतः सर्वेश्वरः परमपुरुषोऽत्राऽभिधीयत इति॥ अत्र वल्लभः । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पंचत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्वयः विधायकाभावाच्च ॥

अनुसंधेया-युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्मिन् पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मान विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृत । बृ० आ० उ० (४.४,१७.) ॥ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतय सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष । सां० का० (३.) ॥ पंच सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतु ॥ पंचानां त्वा पंचजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि । तै० स० (१.६,१,२.) ॥

and these gods have as perfect happiness as that of Brahma. This is the primordial creation.
The following is the translation of the Upanisad texts quoted in connection with this sûtra. "One deity (abides) concealed in

११. संख्येच्या उच्चारणावरूनहि तसें नव्हे; कारण निरनिराळीं तत्वें सांगितलीं आहेत, आणि अधिक (संख्या) होते.

11. Not so; even from the mention of a number; because different elements (are stated,) and because (there is) excess (in number)

११. "पांच पंचजन" असें उपनिषदामध्यें आलें आहे याचा अर्थ करायाचा आहे त्याविषयीं वेदांती आणि सांख्य पंडित मोठी ओढाताण करतात सांख्यमताभिमानी असें म्हणतात की, "पांच पांच जण" म्हणजे पंचवीस जण म्हणजे आमचीं पंचवीस तत्वें. म्हणून उपनिषदामध्यें सांख्यमताचें निरूपण झालें आहे. सांख्यसिद्धांतामध्यें पंचवीस तत्वांचेंच ग्रहण केलें आहे यावर वेदांती असें म्हणतात की 'पांच पंचजन" या उपनिषदातील तुकड्याचा असा अर्थ करता येत नाहीं कारण एकेकांत पांच अशीं पांच पंचकें सांख्यसिद्धांतामध्यें वर्णिलीं नाहींत त्या सिद्धांतामध्यें तत्वांची संख्या निरनिराळी आहे ती सांख्यतत्वें ही पुरुष म्हणजे आत्मा, प्रकृति, बुद्धि, अहंकार मन, पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच तन्मात्रा, आणि पांच स्थूलभूतें मिळून पंचवीसांची भरता होते पण या पंचवीसांचे पांच पांच असे तुकडे कोठें पाडतां येतात? महान् एक स्वतंत्र आहे, बुद्धि एक स्वतंत्र आहे यामुळे त्या वाक्यांचा अर्थ तसा करतां येत नाहीं हें एक कारण. दुसरें कारण असें कीं ज्या उपनिषद्वाक्यामध्यें पांच पंचजन

all existences—omnipresent and the soul of all existences"

11 An Upanisad text mentions five *Pancha-janas* This is to be interpreted This text is twisted by the Vedântins and Sânkhyas into interpretations to suit their own systems of philosophy. The Sânkhyas state that five Pancha janas are five times five Janas, that is, twenty five Janas, that is, their own twenty five essential elements, and that, therefore, the Upanisad supports their system of philosophy It need not be stated that the Sânkhyas enumerate twenty five original elements. Upon this the Vedantins observe that the phrase—*five Pancha janas*—is not to be interpreted as the Sânkhyas do, because the twenty five elements of the Sânkhyas cannot be divided into groups each consisting of five elements There are groups consisting of different numbers The Sankhya elements are—the person or the soul, noumenon (Prakriti) intellect (Buddhi), mind (Mana) the five senses (Pancha jnânendriya) the five organs of external activity (Pancha Karmendriya) the five subtle bodies (Pancha tanmâtrâ), the five gross bodies (Pancha-sthûlabhûta)—all these together number twenty five Can these be divided into equal groups each consisting of five elements? The

असें आले आहे त्यांत पांचा पांचा पञ्चवीसांत तत्वांचें निरूपण कोठे केलें आहे? त्यामध्यें आकाश, आत्मा, अशा अधिक तत्वांचें परिगणन झालें आहे हें दुसरें कारण या दोन कारणामुळें असें म्हणता येत की सांख्यसिद्धांतातील पञ्चवीस तत्वांचें त्या उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झालें नाहीं सूत्राचा अर्थ इतकाच की पञ्चवीस तत्वांचें उपनिषद्वाक्यांत ग्रहण केलें असताहि सांख्यसिद्धांताचें निरूपण नाहीं, कारण तत्वें निरनिराळीं वर्णिलीं आहेत. आणि तीं पञ्चविसांपेक्षां अधिक भरतात यावर शंकराचार्य असें म्हणतात की, पञ्चजन म्हणजे पांचजण म्हणजे पांच तत्वें असा अर्थ करावयाचा नाहीं पञ्चजन हें विशेष नाम आहे ही रूढ संज्ञा आहे असे पञ्चजन नांवाचे ते कोण? हें वर्णन करण्याचा उद्देश आहे पञ्चजन नांवाचे कोणी आहेत ते पांच म्हणजे पांच पञ्चजन नांवाचे लोक यावरून सांख्य सिद्धांताचें ग्रहण नाहीं यास दृष्टांत सप्तर्षि नांवाचे सात जण या सूत्रावर मध्वाचार्य विशेष व्याख्या करीत नाहींत यावर रामानुज असें म्हणतात की, या उपनिषदामध्यें परमपुरुष जो सर्वेश्वर त्याचें निरूपण आहे तो सर्व तत्वांचा आश्रय आहे त्यालाच कोणी सव्विसावा आणि दुसरे कोणी सत्ताविसावा असें म्हणतात हें उपनिषदामध्यें प्रसिद्ध आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात –संस्कृत व्याकरणाप्रमाणे "पांच पञ्चजन" असा समास सिद्ध होत

noumenon is one only the intellect is one only On account of these reasons the Upanisad text already mentioned cannot be interpreted in the way the Sankhyas interpret it Again, the Upanisad text, which mentions five Pancha janas, does not enumerate five times five, that is, twenty five elements of the Sankhyas It mentions such additional elements as æther (Âkâsha) and soul (Âtmâ) The conclusion is that the Upanisad text already referred to does not mention the twenty five elements of the Sankhyas The sense of the sûtra is that though it be admitted that the Upanisad text mentions twenty five elements yet no reference is made to the Sankhya philosophy, because different elements are mentioned and these number more than twenty five. Upon this Shankarâchârya observes —the term *Panchajana* does not mean five *Jana*, that is, five elements Pancha jana is a proper name It is a conventional name Whose name is this? There is an object in describing them in this way There are five classes each being called *Panchajana* that is there are five regions each being called Panchajana Thus then the Sankhya philosophy is not enumerated Take an illustration There are seven Sapta *Risis*. Madhvâchârya does not offer any special comment upon this sûtra About this Râmânuja observes — the Upanisad text, mentioning Pancha pancha janah, speaks of the Highest Person, the Lord of all. He is the substratum of all the elements Some call him twenty-sixth, and others,

नाहीं. पहिले पांच जर विधेय केले आणि दुसरे जे पंचजन हे संज्ञावाचक असे म्हटले तर येऊन जाऊन पांचच सिद्ध होतात. पुन, पूर्वीप्रमाणे पहिलें "पांच" हे पद संख्यावाचक; आणि दुसरें "पांच" हेंहि संख्यावाचक असें म्हटलें तर अन्वय बसत नाहीं; कारण विधान कोणाचें केलें आहे हें कळत नाहीं सान्या वादाचा सारांश इतकाच कीं उपनिषदामध्ये सांख्यमताचें निरूपण नाहीं. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणे "ज्यामध्ये पांच पंचजनसंज्ञक लोक आणि आकाश आहे, त्याच अमृत, ब्रह्मरूप आत्म्याला मी जाणतों—मी अमर आणि ज्ञानी (पंचजन म्हणजे गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस किंवा निषाद हे पांच पंचजन म्हटले म्हणजे पांचा पांचा पंचवीस तत्वें सांख्यवादी मानतात वेदांतवादी हे पंचजन संज्ञक पांच लोक मानतात) "मूलप्रकृति तिला विकृति नाहीं तिजपासून विकृति पावून सात तत्वें उत्पन्न झालीं तीं हीं बुद्धि अहंकार, आणि पांच तन्मात्रा बुद्धि म्हणजे महत् हींच प्रकृति बनून यांपासून सोळा तत्वें उत्पन्न झालीं तीं हीं पंच ज्ञानेंद्रियें, पंच कर्मेंद्रियें मन, आणि पांच स्थूल भूतें हीं केवळ विकाररूपी हीं दुसरे कोणाची प्रकृति नव्हेत पुरुष ती प्रकृति नाहीं, आणि विकृति नाहीं" (हा सांख्यकारिकेचा अनुवाद सांख्यसिद्धांत खंडनाकरतां शंकराचार्यांनी केला आहे म्हणून ही कारिका या ठिकाणीं घतली आहे)

twenty seventh. This is well known in the Upanisad literature About this Vallabhachārya observes—the compound "Pancha-pancha janāh" cannot be formed according to the principles of Sanskrit grammar. Though the first five be considered predicative numeral, and the second Pancha janah be considered the subject, yet the sense of the whole compound is not changed It signifies five Panchajanas only If it be said as before that the first five is a predicative numeral, and that the second five in Panchajana is also a predicative numeral, then a compound noun cannot be formed, nor can it be known what the real predicate is. The conclusion of the controversy is that the Upanisad does not refer to the Sankhya philosophy The following is the translation of the Upanisad texts quoted in this connection

"I know that spirit—the Brahma immortal, in which five five people (Pancha janah) and the heavens abide I am immortal and knowing (The five people or the Pancha janah are—the Gandharvas, the manes, the gods, the Asuras the Raksasas or the Nisādas, the Sānkhyas take the five five people literally and interpret them into five times five, that is twenty five elements The Vedantins consider the Pancha janah to be the five regions of that name) The primordial non menon is not modified (This is its one condition) When it is modified seven elements come into existence These are —intelligence or the great self consciousness, and the five subtle elements These seven, becoming

सूत्राणि.

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

भावार्थः । पंचजनाः प्राणादय इति वाक्यशेषाद् निर्णीयते । कथं । अनुसंधास्यमानवाक्ये पूर्वं पंचजना उक्तास्तदुत्तरं प्राणादीनां निरूपणं । अतः पूर्वोत्तरभागयोरेकवाक्यतायां कृतायां ये पंचजनास्ते प्राणादयो न तु सांख्याऽभिमततत्त्वानीति सूत्रार्थः। अत्र शंकरः। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं । + + प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते + + + संख्याकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते इति ॥ मध्वरामानुजयोर्विशेषतोऽत्र व्याख्या नास्ति ॥ अत्र वल्लभः । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करणवाचकास्ते ज्ञानरूपं वा क्रियारूपं वा कार्यं जनयंति स्वव्यापारेण तत्र तेषां करणांतराऽपेक्षाभावात् । + + अतो बुद्धेः पंचवृत्तीर्जनयतीति प्राणादयः पंचजनाः । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणस्य प्राणं । उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्याऽन्नं मनसो ये मनो विदुः । बृ० आ० उ० (४.२,२१.) ॥ ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः । छां० उ० (३.१३,६.) ॥ प्राणो ह पिता प्राणो माता । छां० उ० (७.१५,१.) ॥ उद्भिदा यजेत ॥ यूपं छिनत्ति ॥ वेदिं करोति । तै० सं० (२.६,४,१.) ॥ पांचजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत । ऋ० सं० (८.६३,७.) ॥

१२. वाक्य-शेषावरून (पंचजन ह्मणजे) प्राणादि (समजायाचे).

"पांच आणि सात वर्षें पाऊस इंद्रानें पाडला नाहीं" (हें वाक्य प्रतिपक्षानें पांच आणि सात मिळून बारा होतात हें दाखविण्याकरता घेतलें आहे.) "पंचजनसंज्ञक जे पांच लोक त्यांनी आपआपले व्यापार नियमानें करावे, आणि जगताचें योग्य धारण करावें म्हणून, हे आज्या, मी तुला घेतों"

१२ एकदर वाक्यांतील पदाकडे लक्ष देऊन पदें मागें पुढें करून वाक्यार्थाची व्यवस्था करणें असा वाक्यशेष पदाचा या सूत्रांत अर्थ आहे दुसरीकडे वाक्यशेष म्हणजे वाक्यार्थाच्या सामर्थ्यावरून वाक्यांतील पदाचा भरती करणें, असा अर्थ आहे वाक्यशेषाच्या योगानें वाक्यार्थाची व्यवस्था केली असता पंचजन म्हणजे प्राणादि असा अर्थ होतो, कारण पुढें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यामध्यें पूर्वी पंचजनाचें निरूपण केलें आहे पुढें प्राणादिकांनें निरूपण केलें आहे या पुढल्या मागल्या उपनिषद्वाक्यांची एकवाक्यता केली म्हणजे जे पंचजन ते प्राणादि असें सिद्ध होते म्हणून पंचजन म्हणजे सांख्यसिद्धांतांतील तत्वें असें म्हणणें योग्य नाहीं शंकराचार्य असें म्हणतात – समास-सामर्थ्यावरून समुदायाचा स्पष्टार्थ असावा म्हणजे समास व पदाचा अर्थ काहीं संज्ञा हें स्पष्ट आहे अप्रसिद्ध दा

12 From syntactical ellipsis (the five Janas are) breaths and others

the origin, sixteen elements come into existence These are—the five senses, the five powers of activity, mind and the five gross elements These are pure modifications These in their turn never become the origin of any thing else The Person himself (soul) is neither the origin of anything nor the modification (This is the translation of a Sankhya kârikâ which Shankaracharya reproduces in his comments for confuting it) "For five and seven years Indra did not send rain." (This statement is brought in by the opponent to show that five and seven are interpreted into twelve.) "I take thee, oh clarified butter that the five Janas may regularly discharge their functions and may properly sustain the universe

12 The term *Vâkya-shesa* is used in the Sanskrit sutra We have rendered it into English by the term *ellipsis* Commentators explain it, however in this way To attend to all the terms in a general statement to transfer some of the terms backwards and forwards and to adjust the sense of the statement—this is *Vâkya shesa* Vakya shesa, however, is to supply terms as required by the power of a text This is simple ellipsis If the text—"Pancha pancha janah"—be interpreted by means of an ellipsis, the *Panchajanâh* would signify breaths &c, because the Upanishad text to be quoted first ex.

न्दाचा प्रयोग केला असता त्याचा अर्थ अमुकच असें समभिव्याहारावरून ठरतें. म्हणून वाक्यशेषाची योजना केली आहे म्हणून संज्ञावाचक "पंचजन" या पदाचा अर्थ प्राणादि असा ठरतो ज्याचा अर्थ प्रसिद्ध आहे त्याच्याच जवळ जर ज्याचा अर्थ अप्रसिद्ध असा शब्द असला तर त्या प्रसिद्ध अर्थावरून अप्रसिद्धाचा अर्थ ठरतो या व्यवस्थेस समभिव्याहार असें म्हणतात या सूत्रावर मध्व, आणि रामानुज यांची विशेष व्याख्या नाहीं. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं प्राणादिक जे संज्ञावाचक शब्द ते इंद्रियवाचक आहेत आणि त्याचा अर्थ असा आहे कीं त्याच्या योगानें ज्ञानरूप किंवा क्रियारूप कार्य उत्पन्न होतें इंद्रियवाचक पदाचा अर्थ असाच करायाचा एका इंद्रियाला दुसऱ्या इंद्रियाची अपेक्षा नाहीं पंचजन म्हणजे पांच उत्पन्न करणारे (जनयतीति जना) बुद्धीमध्यें पांच वृत्ति उत्पन्न करतात, म्हणून या इंद्रियाचें नाव पंचजन एकंदर परिगणन करतांना आधी पंचजनाचें निरूपण होऊन पुढें प्राण, नेत्र, श्रोत्र, इत्यादिकांचें निरूपण झालें आहे म्हणून पंचजनाचा अर्थ प्राणादि करायाचा हे पुढील उपनिषद्वाक्यावरून लक्षांत येईल. त्या बुद्धीच्या पांच वृत्ति ह्या. संशय, मिथ्याज्ञान, निश्चय, स्मृति, आणि निद्रा असें बुद्धीचें वृत्तीरूपानें पृथक् लक्षण होतें यास्तव जीं जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्याचा अर्थ मागील सूत्रांतील उपनिषद्वाक्याशीं जोडून करावा म्हणजे बृहदारण्यकांतील

plains the Pancha janah and then the breaths &c When these two parts of the Upanishad text are harmonized, it is evident that the Pancha janâh signify breaths &c Hence it is not proper to state that the Panchajanah signify the elements of the Sânkhyas About this Shankarâchârya observes —from the power of the Sanskrit compound the Panchajanâh is one conventional compound name It is evident that the compound forms a proper name An unknown word is used along with a known word. Then the sense of the unknown word is guessed by the power of the known word This process is called *Samabhivyâhâra* Hence because the context involves an ellipsis, the conventional name *Panchajanâh* signifies the breaths &c An unknown word, when used along with a known word, easily determines the sense of the latter Madhva and Ramânuja do not offer any special comment upon this sûtra About this Vallabhâchârya observes — that the terms which signify the breaths &c signify also the five senses that is, the breaths are the sources of knowledge or of external activity The term *Indriya* is to be interpreted in the same way One Indriya or human sense is independent of another —Panchajanah mean those which produce five from *Jana* to produce, and because the Indriyas or the human senses produce five activities in the intellect, they are called Panchajanah In the general explanation the Panchajanah are mentioned first, and next the breath, seeing, hearing &c The Pancha-

सूत्राणि.

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमाने द्वे उपनिषद्वाक्ये । तत्रैकं माध्यंदिनानामन्यत् तु काण्वानां । तत्र माध्यंदिनवाक्ये पंचसंख्या परिपूर्णाऽस्ति । काण्वानां तु पचमन्नानेन सैकं चतुर्णां निरूपण कृत । तत्र वाक्यशेषात् ज्योति पदसमस्ेण वाक्यार्थः परिपूर्यते । एतेषां काण्वानां मंत्रपाठेऽन्नपदाऽभावेपि ज्योतिःपदेन संख्या पूर्यते इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शबरः । माध्यंदिनानां हि समानमंत्रपठितप्राणादिपंचजनलाभात् नाऽस्मिन् मंत्रांतरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति । तदलाभात् तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मंत्रे ज्योतिषो ग्रहणाऽग्रहणे इति ॥ मध्ववल्लभयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति॥ रामानुजस्तु प्राणशब्देन स्पर्शेंद्रिय गृह्यते वायुसंबंधित्वात् स्पर्शेंद्रियस्य मुख्यप्राणस्य ज्योतिःशब्देन प्रदर्शनायोगात् चक्षुष इति चक्षुरिंद्रिय श्रोत्रस्येति श्रोत्रेंद्रियमन्नस्येति घ्राणरसनयोस्तत्रेणोपादान । अन्नशब्दोदितपृथिवीसंबंधित्वाद् घ्राणेंद्रियमनेन गृह्यते । अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेंद्रियमपि गृह्यते । मनस इति मनः पंचत्वमप्यविरुद्धमिति ॥

अनुसंधेया-न्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद् देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत ।-बृ० आ० उ० (४.४,१६.) ॥

वाक्याचा अर्थ समग्र ल्क्षात यऊन या वादविवादाचें स्वरूप सहज समजेल यासंबधीं जी वाक्यें घेतलीं आहेत तीं एणेंप्रमाणे 'प्राणाचा तो प्राण, चक्षूचा तो चक्षु, श्रोत्राचा तो श्रोत्र, अन्नाच तो अन, मनाचे तो मन, असे जे जाणतात'

janah therefore, mean the breaths &c The Upanisad text to be quoted will elucidate this The five activities of the intellect are—doubt, ignorance resolution, memory, and sleep Thus by means of these activities a different signification is given to

१३. अन्नपद नसतांना कोणा एकाच्या वेदशाखेमध्यें ज्योतिपद घालून (पांचांची भरती केली आहे).

"ते रे हे (पाच प्राण) पाच ब्रह्मपुरुष." "प्राणच पिता, प्राणच माता," "उद्भिद्नावाचा सोमयज्ञ त्याने करावा." "तोडून तो यज्ञस्तंभ तयार करतो." "वेदि तयार करतो." "पंचजननावाच्या प्रजानी इंद्राची स्तवनें जेव्हा केली."

१३. दोन उपनिषद्वाक्याचें अनुसधान पुढें केलें आहे. त्यातील एक वाक्य माध्यंदिन शाखेंतील आहे, आणि दुसरें वाक्य काण्व शाखेतील आहे. माध्यंदिन शाखेमध्यें जें पाचाचें परिगणन केलें आहे तें असें प्राण, चक्षु श्रोत्र, मन, आणि अन्न, मिळून ही पाच जर्मनींत छापलेली बृहदारण्यकांतील माध्यंदिन शाखेचा आहे कलकत्त्यास छापलेली मत काण्वशाखेची आहे. त्या काण्वशाखेमध्यें पाचांचें निरूपण केलेलें असून साक्षात् चौघांचीच नावें एका ठिकाणी घेतली आहेत तेव्हा वाक्यशेष करून मागील वाक्यांतील ज्योति हें पद आणून वाक्यार्थ पुरा करून पाचाची भरती केली पाहिजे या काण्वशाखेसंबधी जें बृहदारण्यक त्यामध्यें अन्नपद नाहीं. म्हणून त्याच ग्रंथातील त्याच ठिकाणचें मागील वाक्यांतील ज्योतिपद भरतीस घाला-

13. According to some Vedic recensions the term *Anna*, not being used, the term *Jyotih* (makes up the number five.)

the term *Panchajanah*. The Upanisad texts quoted under this sûtra are to be read along with the Upanisad texts quoted under the preceding sûtra that the sense of the whole text from the Brihadâranyaka being known, the nature of this controversy may be perceived The following is the translation of the Upanisad texts quoted ' Those, who know that he is the breath of breath, the sight of (all) sight, the hearing of (all) hearing, the food of food, the mind of mind ' "Well those (five breaths are) the five Brahma persons The breath, indeed, is the father, the breath, indeed is the mother" "He ought to perform the Soma sacrifice called Udbhid" "He cuts a tree to make a sacrificial post ' ' He prepares an altar" ' When the people called the Pancha janah, praised Indra

13 In connection with this sutra, two Upanisad texts are quoted One of the texts belongs to the Mâdhyandina recension, and the other, to that of the Kanvas According to the Madhyandina recension, five elements as expressed by the *Pancha pancha janah* are—breath, sight, hearing, mind, and food. The Mâdhyandina recension is printed and published in Germany. The Kânva recension is printed and published in Calcutta. See Weber's edition of the

पांचें इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात:—माध्यंदिनांच्या ग्रंथामध्यें एकाच वाक्यामध्यें प्राण, श्रोत्र इत्यादि पांचांचें निरूपण आहे. म्हणून दुसऱ्या मंत्रांतून ज्योति पद घेऊन भरतीस घालण्याची अपेक्षा नाहीं. असो पांचांची भरती काण्वशाखेंत वाक्यानें होत नाहीं म्हणून वाक्यांतरांतील ज्योति पद घ्यावें लागतें. जरी अशा अर्थानें काण्वशाखेंत वाक्यांत पाहिजे तर ज्योतिःपद घालावें, पाहिजे तर घालूं नये. या सूत्रावर मध्वाचार्यांची आणि वल्लभाचार्यांची विशेष व्याख्या नाहीं. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, प्राण शब्दाचा अर्थ स्पर्शेंद्रिय असा होतो. कारण स्पर्शेंद्रियाचा आणि वायूचा संबंध आहे. कारण ज्योतिशब्दानें मुख्य प्राणाचें निरूपण होत नाहीं, म्हणून चक्षूचें चक्षुरिंद्रिय, श्रोत्राचें श्रोत्रेंद्रिय. अन्नाचें घ्राण आणि रसना हीं दोन्ही इंद्रियें, कारण अन्नाचा पृथ्वीशीं संबंध आहे. म्हणून अन्नशब्दानें दोन्ही अर्थ करावे. म्हणून घ्राणेंद्रियाचा स्वीकार होतो. ज्याच्या योगानें भक्षण (अदन) होतें तें अन्न अशा व्युत्पत्तीवरून अन्नशब्दाचा रसनेंद्रिय असा अर्थ करावयाचा. घ्राणेंद्रिय आणि रसनेंद्रिय मिळून एक इंद्रिय समजलें असता मन पांचवें म्हटल्यास विरोध नाहीं. यासंबंधानें जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर येणें प्रमाणें: 'प्राणाचा प्राण आणि चक्षूचा चक्षु, आणि श्रोत्राचें श्रोत्र, आणि मनाचें मन असें जे जाणतात' 'म्हणून देव ज्योतींचा ज्योति (जे) आयु (जे) अमृत (त्याची) उपासना करतात'

Brihadāranyaka and the Calcutta edition. The Calcutta edition or the Brihadāranyaka of the Kānvas distinctly mentions four elements only. The number five is then made up by adding by means of ellipsis the term Jyotih or light—*the term Anna not being used*. The term Jyotih is brought down from the preceding text as it occurs in the Kānva recension. This is the sense of the sūtra. About this Shankarāchārya observes:—the Mādhyandinas directly mention the five elements and are not, therefore, under the necessity of putting in the term *Jyotih* by means of ellipsis. The Kānvas, though they recognize the five elements, directly mention only four, and are, therefore, under the necessity of bringing in the term Jyotih from the preceding text. Thus the same term *Jyotih* is put in or not according to the necessity of the case. Madhvāchārya and Vallabhāchārya do not offer any special comment upon this sūtra. Rāmānuja observes as follows: The term *Prāna* means the sense of touch, because the sense of touch is connected with air, and because the term *Jyotih* does not express the universal air; and again because the term *Chakshu* means the sense of sight. The term *Shrotra* means the sense of hearing. The term *Anna* expresses both the sense of touch and of taste, because *Anna* or food is connected with the earth, and can convey both the senses. Thus the sense of smelling is included. *Anna* is the means of eating. According to this etymology the term signifies the sense of taste, and when

सूत्राणि.

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

भावार्थः । आकाशादीनां ब्रह्मकारणत्वेन निर्देशः । कथं । सर्वेषां वेदांतानां व्यवहारैक्यादिति सूत्रार्थः । तत्र शंकरः । सत्यपि प्रतिवेदांतं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद् विगानमस्ति । कुतः । यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदांते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः तथाभूत एव वेदांतांतरेष्वपि व्यपदिश्यते । + + + नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदांतेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं अतिप्रसंगादिति ॥ मध्वरामानुजयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ वल्लभस्तु कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

आत्मन आकाशः संभूतः । ब्र० वि० (१.१.) ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां । प्र० उ० (६.४.) ॥ स इमांल्लोकानसृजताऽम्भो मरीचीर्मरमापः । ऐ० उ० (१.२.)॥ असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । ब्र० वि० (७.१.) ॥ असदेवेदमग्र आसीत् तत् सदासीत् तत् समभवत् ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् + तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् + + कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत् तेजोऽसृजत । छां० (६.२,३.) ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन् नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । बृ० आ० उ० (१.२,१५.)॥ मूर्तादिरोषि पदे । + सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ब्र० वि० (१.१.) ॥ बहुः स्यां प्रजायेयेति + इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । ब्र० वि०

(५—४)

(६.१,) ॥ आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीत् । नाऽन्यत् किं चन मिषत् । स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति । ऐ० उ० (१.१.) ॥ सोम्याऽन्नेन शुंगेनापो मूलमन्विच्छाऽद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ । छां० उ० (६.८,४.) ॥ मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथं चन । (संप्रदायविदः) ॥ तरति शोकमात्मवित् । छां० उ० (७.१,३.) ॥ तत् त्वमसि । छां० उ० (६.८,७.) ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । श्वे० उ० (३.८.) ॥

१४. तें कारण आहे असें निरूपण असल्यामुळें आकाशादि द्रव्याच्या निरनिराळ्या उत्पत्तिक्रमाच्या वर्णनामध्यें (दोष नाहीं).

१४. आकाश आणि दुसरीं जीं द्रव्यें त्याचें कारण ब्रह्म आहे असें निरूपण केलें आहे. कसें ? सर्व वेदांतामध्यें व्यवहारास उद्देशून निरूपण असतें म्हणून यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं प्रत्येक वेदांत-सिद्धांतामध्यें आकाश आणि दुसऱ्या भूताच्या उत्पत्तिक्रमामध्य जरी भेद आहे तरी त्यास उत्पन्न करणारें जें ब्रह्म त्यामध्यें भेद नाहीं, कारण सर्व वेदांतामध्यें कारणाचें सारखें निरूपण आहे. उत्पन्न करणारा सर्वज्ञ आहे, सर्वांचा धनी आहे, सर्वांचा आत्मा आहे, त्यासारखा दुसरा कोणी नाहीं, असें ब्रह्म हें कारण. हें निरूपण करण्याची जशी एका वेदांतसिद्धांतामध्यें परिपाटी आहे, तशीच दुसऱ्या वेदांतामध्येंहि आहे. पंचभूतादि

14. (There is nothing wrong) in describing, as is the practice, the varied genesis of such elements as æther and others; a cause being the point of view.

it is understood that both these senses—the sense of smell and the sense of taste—form one sense only, then the mind is the fifth element The following is the translation of the Upanishad texts quoted "The breath of (all) breaths, and the sight of (all) sights, the hearing of all hearings, and the mind of all minds, (those) who know" "Therefore, the gods worship the flame of all flames, which is life and which is immortal"

14 It is stated that the Supreme Spirit (Brahma) is the cause of such elements as æther and others as described in the Vedânta, which recognizes the general practice of the people This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —though each Vedic describes

नामरूपाच्या योगानेंच व्यक्त (व्याकृत) झालें" "ब्रह्म जाणणारा उत्तमातें पावतो + सत्य, ज्ञान, अनंत ब्रह्म" "पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी म्हणून जें जें कांहीं आहे (तें). हें सर्व त्यानें उत्पन्न केलें." "अरे आत्मा हें एकच पूर्वी होतें. दुसरें कांहीच प्रवृत्त झालें नाहीं त्यानें असें पाहिलें की मी लोकास उत्पन्न करावें" "अन्न(रूप) अंकुरानें जलरूप मुळास जाऊन पोहोंच अरे सोम्य, पाणि (रूप) अंकुरानें तेजरूप मुळास जाऊन पोहोंच. अरे सोम्य, तेज (रूप) अंकुरानें सत्‌रूप जें मूळ त्यास पोहोंच" "माती, लोखंड, आणि ठिणग्या इत्यादिकांच्या योगानें ही सृष्टि (बनली) असें प्रकारांतरानें सांगितलं आहे. असें संप्रदायाभिज्ञ लोक म्हणतात ब्रह्मज्ञानाचा तो उपाय (मूळ) कांहीं भेद नाहीं" "आत्मज्ञानी शोकाला तरून जातो." "तें तू आहेस" "त्यालाच जाणून मृत्यूच्या पार जातो"

can this be, Oh Somya? How can the real be produced from the false?' "Oh Somya, this real itself existed first, one, without any equal. It perceived that it should multiply, and that it should produce. Then it produced light, at first it was unaffected. It became manifest or affected by means of name and form." "He, who knows Brahma, attains to the highest, Brahma is reality, knowledge, and infinitude' "That it might multiply and produce, it created all this, this—whatever is" "First, indeed, the soul—this one, indeed, existed. Nothing else acted. It perceived that it should produce the world." "Oh Somya, go to the root of waters by means of off-shoots—food, Oh Somya, go to the root of light by means of the off-shoots—water, Oh Somya, go to the root of the real by mean of the offshoots—form" "It is otherwise described that this creation consists of earth, iron, sparks, and other things. Some state that the knowledge of the Supreme Spirit is the means of attaining (to truth,) and there is no difference" "He, who knows the soul, gets over sorrow" "That thou art. By knowing him, indeed, one overcomes death"

सूत्राणि.

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

भावार्थः । असद् वा इदमग्र आसीदिति वाक्यं ब्रह्मविदोपनिषदि वर्तते । अस्य वाक्यस्य प्रकारांतरमृग्वेदे छांदोग्योपनिषदि च दृश्यते । अस्य वाक्यस्याऽर्थव्यवस्थाऽस्मिन् सूत्रे क्रियते । तत्र सत्पदसमाकर्षादसत्पदस्याऽपवादः । सदेव ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽस्तित्वं निरूप्यत इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः संत-मेनं ततो विदुरित्यसद्वादाऽपवादेनाऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्माऽन्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्यसद् वा इ-दमग्र आसीदिति । + + + क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्याऽसंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवाऽयं मंदमतिपरिकल्पितस्याऽसत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यं । + + + अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेपीति गम्यते । दृष्टविपरीतकल्पनाऽनुपपत्तेः । श्रुत्यंतरमप्यनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयतीति ॥ अत्र मध्वः । परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियंते इति ॥ अत्र रामानुजः । यदुक्तं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्र प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाऽभिधीयत इति तन्न नेत्युच्यते । + + + अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मेति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य प्रधानस्याऽचेतनस्यैवंरूपोऽनुप्रवेशो न संभवतीति ॥ अत्र वल्लभः तं यथा यथोपासते तथा भवंतीति फलज्ञापनार्थं । असन्नेव

स भवतीति यथा कंसादीनां मारकः तद् वै आङ्गिरसत्र सर्वप्रपंचवैलक्षण्य प्रपंचरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अ-व्याकृतमसत्पक्षेण तुल्य नासदासीदिति तमस्तदपि ब्रह्म तम आसीदित्यनभिव्यक्तं कर्मणोऽपि भगवत्त्वादिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

असद् वा इदमग्रे आसीत् । ब्र० वि० (७.१.) ॥ असन्नेव स भवत्यसद् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति,ब्रह्मेति चेद् वेद सतमेन ततो विदुः ॥ असदेवेदमग्र आसीत् । छां० उ० (६.२,१.) ॥ स एष इह प्रविष्टः । आनखाग्रेभ्यः + + + पश्यंश्चक्षुः शृण्वंच्छ्रोत्र मन्वानो मनः । बृ० आ० उ० (१.२,१७.) ॥ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छां० उ० (६.३,२.) ॥

१५. समाकर्षावरून (असें सिद्ध होतें).

१५. एक पद घेऊन तें दुसऱ्या पदाच्या जागीं योजायाचें आणि मग वाक्यार्थ करायाचा याचें नाव समाकर्ष. "अरे, सत् हेंच पूर्वी होतें." असें वेदांतपर उपनिषद्वाक्य प्रसिद्ध आहे. तथापि "अरे असत् हेंच पूर्वी होतें" असें वाक्य ब्रह्मविदा-उपनिषदांत अ-ढळतें याच वाक्याप्रमाणें ऋग्वेदामध्यें आणि छांदोग्य उपनिषदामध्य आढळतें. आता या वाक्याच्या अर्थाची व्यवस्था या सूत्रां केली आहे प्रथम दर्शनीं विरोधसा जो वाटतो तो दूर केला आहे. असें करताना सत्-पदाचा योजना असत् पदाच्या ठिकाणीं केली. ह्या समाकर्ष शब्दा तें घेऊन सत्-पदाच्या योगानें असत् पद निघून गेलें.

15. By substitution (this is proved)

15 Substitution is the process of putting one term for another, and then interpreting a text. This is called in Sanskrit Samâkarsa The following Vedânta-text is well known. "Well, the real alone existed first, and again, well, the false existed first," is a text which occurs in the Brahmavidâ Upanisad The same text occurs slightly varied in the Rig veda and Chhândogya-Upanisad The interpretation of this text is adjusted in the sûtra. At first sight there appears to be a serious discrepancy between the two texts But this discrepancy can be easily explained, and in doing so the term *Sat*, which means real, is substituted for the term *Asat* which means false This is called Samâkarsa By it the term real (*Sat*) takes

सत् हेंच ब्रह्म. असें ब्रह्माच्या अस्तित्वाचें निरूपण होतें. इतक्या सूत्रार्थावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं "ते जाणतात कीं त्यावरून हें सत् आहे" या उपनिषद्वाक्यावरून असताचा अपवाद झाला आणि अस्तित्व हेंच ब्रह्माचें लक्षण ठरलें. अन्नमय, प्राणमय असे जे निरनिराळे कोश त्यांचा क्रम बसून जीवात्मा अमक्या तऱ्हेचा असें ठरून "त्या (ब्रह्मरूप परमपुरुषा)नें इच्छा केली" यावरून तें सत् तेथून काढून प्रपंचरूप जी ही संसारसृष्टि याच्या ठिकाणीं तें सत् योजलें म्हणून "तें सत्च असें ते म्हणतात." हें वाक्य अतीं घातलें आहे. उपनिषद्वाक्यामध्यें असा क्रम आहे म्हणून केवळ उपचारानें सतालाच असत् हें नांव दिलें असा उपनिषदामध्यें उपक्रम-उपसंहार केला आहे. त्या वेळीं असें म्हटलें आहे कीं, ह्याच तत्संबंधीं श्लोक त्या आधारावरून पाहिला असतां "जें असत् (तेंच) हें सत् पूर्वी होतें" + + क्रियेचा विकल्प करतां येतो वस्तूचा विकल्प करतां येत नाहीं म्हणून उपनिषदामध्यें सत् म्हणून जें वर्णिलें आहे तें दृढ व्हावें आणि मंदबुद्धीच्या लोकांनीं असत् म्हणून जें काहीं पुढें आणिलें आहे त्याचें निराकरण व्हावें, म्हणून असताचा उपन्यास केला आहे. पुनः ह्या संसारसृष्टीचा अध्यक्ष परमेश्वर आहे तिजमध्यें आज नामरूपावरून जशा निरनिराळ्या व्यक्ति बनल्या आहेत तशाच आदि सृष्टीमध्येंहि निरनिराळ्या व्यक्ति

the place of the term false (*Asat*) But the real is Brahma itself Thus the existence of Brahma is described This is the sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —"hence they know it to be existing" is an Upanisad text which upsets all that is not existing (*Asat*,) and it is proved that existence itself is the definition of Brahma The sequence of the different envelopments of the spirit such as food enveloping it, breath enveloping it, is adjusted, and the nature of the human spirit is determined, and then the text—Brahma desired—is thus interpreted—"the real, being thence transferred, is employed in the creation and expansion of this active life Hence the text, "that real is concludes the Upanisad And because *of this sequence* in the Upanisad text the real (Sat) is metonymically called *Asat* This is the way the Upanisad begins and concludes And the following verse is mentioned in this connection The verse is—'the false (Asat) was indeed, first the real (Sat) There can be option in the case of acts But there can be no option in the case of things To substantiate that which is real (Sat) and to remove the doubts of the weak minded people as to the power of the false (*Asat*) which is often stated the false itself is expounded Again God presides over the creation Therefore in the *original primordial creation*, the different individual things, having their distinctive forms and names existed as they now exist, because it is not reasonable to make a supposition which mili

वनल्या असाव्यात असें दिसतें; कारण जें दृढ आहे त्या विरुद्ध कल्पना करणें हें सप्रमाण नाहीं. दुसऱ्या वेदामध्येंहि असच वर्णन आहे. "ह्या जीवात्म्यानें (प्रकृतीमध्यें) शिरून मी हीं नामरूपें व्यक्त करावीं." या वाक्यावरून जगत् जें व्यक्त झालें आणि त्याचा अध्यक्ष आहे असें सिद्ध होतें. शंकराचार्यांच्या या साऱ्या उपपादनाचा कटाक्ष असा कीं ह्या सर्व सृष्टीचा अध्यक्ष ब्रह्मरूप चैतन्य आहे. म्हणजे तें सृष्टीचा कर्ता, नियंता आहे. हें उपपादन सांख्यपंडितास अनुमत नाहीं. पुरुष म्हणून कोणी आहे असें सांख्यपंडित मानतात परंतु सृष्टीचा कर्ता आणि नियंता तो नाहीं असें ते मानतात. म्हणून उपनिषदांतील वाक्यें घेऊन "असत् हेंच पूर्वी होतें." या वाक्याची व्यवस्था वेदांती करतात, आणि निरनिराळ्या उपनिषद्वाक्यामध्यें परस्पर विरोध नाहीं असें दाखवितात. असतु यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं जितके म्हणून शब्द आहेत तितके सारे परमात्मवाचक आहेत म्हणून त्याचा दुसरीकडे समाकर्ष करता येतो

यावर रामानुज असें म्हणतात कीं नामरूपें व्यक्त केलीं, तीं परब्रह्मानें केलीं. जगताचें कारण सांख्याभिमत अव्यक्त प्रकृति नव्हे. सगळ्या जनाचा शास्ता जो सर्वात्मा त्यानें (प्रकृतीच्या) आंत प्रवेश केला कारण त्या अव्यक्त प्रकृतीचें नियमन व्हावें, आणि अव्यक्त प्रकृति जड आहे; म्हणून त्यानें प्रवेश केला असें

tates with the existing order of things. Other texts make the following statement. "This human spirit entering the noumenon (thought) that I should manifest names and forms" This text shows that this creation is a manifestation which has its president All this disquisition of Shankarâcharya emphasises that the highest spirit —Brahma—*is the president of* the whole creation, that is, he is the creator, he is the ruler These statements the Sânkhyas cannot accept Though they believe in the Supreme Spirit (Purusa), yet they do not recognize it as the author and the ruler of the universe The Vedântins therefore, take up the Upanisad text that "the false, indeed, first existed," and adjust its interpretation to show that different Upanisad-texts do not conflict with one another About this *sûtra* Madhvâchârya observes that all words are the names of the Supreme Spirit, and that, therefore, the process of Samâkarsa or substitution can be employed. About this Râmânuja observes — the Supreme Spirit or Brahma itself manifests names and forms The cause of all the worlds is not the latent noumenon as stated by the Sânkhyas The ruler of all the worlds, the moving spirit of all, entered the noumenon, that he might regulate it; because the latent noumenon is material, and it is not possible for a material substance to be moving The conclusion, therefore, is that the latent noumenon, as stated by the Sânkhyas, is not the cause of the universe. About this Vallabhâchârya observes — the Supreme Spirit assumes such

ह्मणणें संभवत नाहीं. यावरून सांख्य-सिद्धांताभिमत जड प्रकृतीचें ग्रहण क-रता येत नाहीं यावर वल्लभाचार्य असें ह्मणतात कीं जशी जशी त्याची उपासना जन करतात तसें तसें फल-प्रदानाक-रतां तो रूप घेतो तसा नसताहि तो तसा होतो यास दृष्टान्त—कंसादिकाचा तो मारणारा झाला. "तेंच रे हें असें ते ह्मणतात" या उपनिषद्वाक्यावरून असें स्पष्ट होतें कीं संसाराहून तो वे-गळा सर्वथैव विलक्षण असता संसार-रूप तो आहे. असा एक पक्ष आहे अव्यक्त जें परब्रह्म तेंच असतासारखें समजायाचें म्हणून असत् नव्हते असें उपनिषदांत वर्णिलें आहे म्हणून तें असत् तेंच तम आणि तम हेंच ब्रह्म असत झालें असें निरूपण आहे म्हणून सत् आणि असत् हीं स्पष्ट भिन्न दिसून येत नाहींत, कारण कर्मांच्या अंगीं दे-खील ब्रह्मपणा आहे. पुढें जीं उपनि षद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यामध्यें "असत् पूर्वी असत झालें" आणि "सत् पूर्वी असतें झालें" इत्यादि प्रथम दृष्ट्या जीं परस्पर विरोधी वाक्यें भासतात तीं सारीं आलीं आहेत आणि त्याची एक-वाक्यता करण्याकरताच वेदांती झटतात त्या उपनिषद्वाक्याचें भाषांतर एणप्र माणें "तसा नसतांनाहि तो तसा होतो नाहीं ब्रह्म असें म्हटलें तर तें असत् होतें आहे ब्रह्म असें म्हटलें तर तो आहे असें ते जाणतात" "असत् हेंच पूर्वी होतें" "हा तो या स्थळीं नखाग्रापर्यंत शिरला" "पाहणारा तो

a form as is necessary for granting the prayers of his worshippers. Though *essentially not of a particular form*, he merely assumes a form as occasion requires. The following illustrates *this* "He killed Kansa. They say that this is that. This Upanisad text shows that he is distinct from this world. Though distinct from the world in all respects yet he is of the form of the world. This is one side of the question. The latent Supreme Spirit or Brahma is *itself to be known to be the* non-existent (Asat). Hence an Upanisad states that non existent or false did not exist. *Therefore*, what is non existent or false is the quality of darkness, and *darkness was Brahma*. All these statements are made. Hence the existent or the real and the non existent or the false *do not seem* to be distinct, because there is the Brahma in every act we do. The Upanisad texts to be quoted include the two texts—"the false first existed" and "the real first existed". These texts appear to conflict with each other at first sight, and all the Vedantins exert themselves to harmonize them. The following is the translation of the Upanisad texts quoted. 'Not being so becomes so. If non-existent or false be said to be the Brahma, it becomes the false. They know it to be existent or real, when it is said to be real.' 'The non existent or the real alone first existed.' That he entered here even to the tips of his nails." Because he sees all he is the essence of seeing, because he hears (all) he is the essense of hearing, because he thinks, he is the essence of all

सूत्राणि.

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थः । कौषीतकिब्राह्मणे (४.१९.) बालाक्यजातशत्रुसंवादो विद्यते । तत्र बालाकिर्ब्राह्मणोऽजातशत्रुं क्षत्रियमुवाच । अहं ते ब्रह्म ब्रवाणीति । बालाकिना ब्राह्मणेन यदनेकधा निरूपितं तत् सर्वमप्यजातशत्रुणा खण्डितं । ततः स बालाकिर्ब्राह्मणोऽजातशत्रुं क्षत्रियं शरणं जगाम । तदा तेन ब्रह्म निरूपितं । तत्र यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति वाक्यं विद्यते । तत्र एतत्पदं विद्यते तस्य जगद्वाचित्वमिति सूत्रार्थः ॥ अत्र शंकरः तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः तल्लिङ्गाऽनवगमादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । + + + ये बालाकिना ब्रह्मत्वाऽभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानं । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारित इति ॥ अत्र मध्वः जगति व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानामिति ॥ अत्र रामानुजः यस्य वैतत् कर्मेत्यत्रैतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य परमपुरुषकार्यभूतजगद्वाचित्वात् । + + + ये त्वयाऽब्रह्मत्वेन निर्दिष्टाः पुरुषास्तेषां यः कर्ता ते च यत्कार्यभूताः किं विशेष्याऽभिधीयते कृत्स्नं जगद् यस्य कार्यं । उत्कृष्टा अपकृष्टाश्चेतनाश्च सर्वे पदार्था यत्कार्यत्वेन तुल्याः स परमकारणभूतः पुरुषोत्तमो वेदितव्य इति जगदुत्पत्तेर्जीवकर्मनिबन्धनत्वेऽपि न जीवः स्वभोग्यभोगोपकरणादेः स्वयमुत्पादकोऽपि तु स्वकर्मानुगु-

ण्येनेश्वरसृष्टं सर्वं भुंक्ते। अतो न तस्य पुरुषान् प्रति कर्तृत्व-मुपपद्येतेति ॥ अत्र वल्लभः एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते। पुरुषशब्देन च जीवः। तज्जडजीवात्मकं जगत् ब्रह्मकर्तृकमिति पूर्वं सिद्धं। तदनुरोधेनाऽत्राऽपि ब्रह्मपरत्वमेवोचितं। न तु सर्वविरुद्धोऽश्रुतकल्पना च। अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मृषा वै खलु मा सवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य. । + + + अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति + + + श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुजंत्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुजंति। कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) ॥ कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते ॥

१६. कारण (ह्या या पदाचा) जगत् असा अर्थ आहे.

आहे म्हणून (चक्षूचा) तो चक्षु ऐकणारा तो आहे म्हणून (श्रोत्राचा) तो श्रोत्र. विचार करणारा तो आहे म्हणून तो (मनाचे) मन" "या जीवात्म्याच्या रूपाने अव्यक्त प्रकृतीमध्ये मी शिरून नामरूपे व्यक्त करावी"

१६. कौषीतकिब्राह्मणामध्ये बालाकि आणि अजातशत्रु यांचा संवाद आला आहे. बालाकि ब्राह्मण आहे, अजातशत्रु क्षत्रिय आहे. ब्राह्मण त्या क्षत्रियाला म्हणाला ' ब्रह्म काय ते मला तुला सांगू दे " बालाकिब्राह्मणाने ना-

16. Because (this act) signifies the world.

thought" "In the form of this individual spirit entering, I may manifest names and forms"

16 A conversation between Bâlâki and Ajâtashatru is given in the Kousitaki Brâhmana Bâlâki is a Brâhmana and Ajâtashatru a Ksatriya The Brâhmana said to the Ksatriya—let me explain to thee what Brahma is The Brâhmana Bâlâki explained the Brahma in various ways, and Ajâtashatru refuted him Then Brâhmana Bâlâki surrendered to the Ksatriya. Then the Ksatriya explained what Brahma is In this connection there is the following text in the Kousi

नामकारें ज्याचें निरूपण केलें त्या सर्वांचें अजातशत्रूनें खंडन केलें तेव्हां तो बालाकि-ब्राह्मण अजातशत्रु या क्षत्रियास शरण गेला. मग त्या क्षत्रियानें ब्रह्माचें निरूपण केलें यासंबधानें कौषीतकि-ब्राह्मणामध्यें वाक्य आलें आहे. तें हें. "तेथें, अरे बालाकि, जो ह्या पुरुषाचा कर्ता, ज्याचें हें कर्म तो रे जाणायाचा आहे" या वाक्यामध्यें 'हें-कर्म' म्हणून जें पद आलें आहे त्या पदाचा अर्थ हें जगत् असा समजायाचा. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात — कोणी वाद करतात की जीव, किंवा मुख्य प्राण, किंवा वायु यांचें पुढील उपनिषद्वाक्यांत निरूपण झालें आहे. आणि परमेश्वराचें निरूपण नाहीं कारण परमेश्वर वाचक शब्द मिळत नाहीं यावर आमचें उत्तर असें आहे की, या सर्व पुरुषाचा कर्ता परमेश्वरच समजायाचा. बालाकीनें असें प्रतिपादन केलें की, आकाश आणि दुसरीं भूतें हीं ब्रह्म आहेत. तर तीं ब्रह्म नव्हेत असें सिद्ध करण्याकरतां विशेष प्रतिपादन केलें आहे या ठिकाणीं ब्राह्मणपरिव्राजक-न्याय लागू पडतो पूर्वी होता ब्राह्मण आणि पुढें झाला श्रमण म्हणजे तापसी म्हणजे परिव्राजक म्हणजे संन्यासी म्हणजे तो एकच पुरुष सामान्यतः ब्राह्मण, विशेषतः संन्यासी तसें तें एकच ब्रह्म सामान्यतः आणि विशेषतः सर्व जगताचा कर्ता आहे असें समजायाचें असें उपनिषदामध्यें निरूपण केलें आहे सर्व वेदांत-समुदायामध्यें परमेश्वर जगताचा कर्ता असें स्वीकारलें आहे. यावर म-

taki Brâhmana "Oh Bâlaki, he, who is the author of these persons and whose act this is, is to be known." "This act" is a phrase which occurs in this text, and the phrase signifies this world. About this Shankarâchârya observes —some argue that the human spirit or the air is described in the Upanisad text to be given, and not the Supreme Spirit, because there is no word in the Upanisad text signifying the Supreme Spirit In reply to this we have to state that the Upanisad mentions the author of these persons, and that is to be known as the Supreme Spirit Balaki states — æther and other elements are themselves Brahma But a special explanation is offered to show that they are not the Brahma The maxim called the Brâhmana-shramana nyâya applies to this case One was first a Brâhmana, then he became a Shramana A Shramana is an ascetic, a Parivrâjaka, or a Sanyâsin. That is, the same person is generally a Brâhmana and particularly a Sanyâsin In like manner the Upanisad states that the same Brahma is generally and particularly the author of the whole world All the Vedânta-schools recognize the Supreme Spirit as the author of the world About this Madhvâchârya observes — the people do not speak of the Supreme Spirit as they speak of the affairs of the world Hence words relating to the affairs of this world are well known This is the sense of the sûtra Yet the words themselves refer to the Supreme Spirit About this Râmânuja observes .—"whose this

ध्याचार्य असे म्हणतात —या जगताविषयीं लोकांचा जसा भाषणादि व्यवहार आहे तसा परमात्म्याविषयी नाहीं. म्हणून संसारसंबंधीं शब्द प्रसिद्ध फार आहेत. असा सूत्रार्थ. तथापि त्या शब्दाची योजना परमात्म्यास लागू पडते यावर रामानुज म्हणतात — 'ज्याचं हे कर्म' असे जे शब्द उपनिषदात आले आहेत त्याचा अर्थ परमपुरुषानें केलेलें हें जगत् अरे बालाकि, तू ब्रह्म नव्हे असे जे पुरुष दाखविले त्याचा जो कर्ता, आणि ते पुरुष ज्याचें कार्य, तेव्हढेंच कार्य परमेश्वरानं केलें नाही. साऱ्या जगताचा कर्ता परमेश्वरच सारें जगत् त्याचें कार्य. उत्कृष्ट आणि अपकृष्ट, सचेतन आणि अचेतन, सारे पदार्थ त्याच्या हातून सारखेच उत्पन्न झाले आहेत तो पुरुषोत्तम या जगताचें परम कारण आहे. जीवात्म्याच्या हातून सारे आपले भोग, आणि त्यांची साधनें हीं उत्पन्न झाली नाहींत जगताची उत्पत्ति आणि जीवाचीं सारी व्यवस्था ही ईश्वरानं उत्पन्न केली आणि जीव आपल्या कर्मांचें फल पावतो म्हणून उपनिषदात घातलेले पुरुष जीवाने उत्पन्न केले नाहीत. असा जीवात्मा आणि परमात्मा याच्या शक्तींमध्यें भेद आहे. यावर वल्लभाचार्य असे म्हणतात की हे जे पुरुष याचा जो कर्ता आणि हे ज्याचें कर्म असे जे उपनिषदात घातलें आहे त्यामध्यें जगत् उत्पत्ति सांगितली आहे पुरुष शब्दाचा अर्थ जीवात्मा हें जडजीवात्मक जगत् ब्रह्मानें निर्माण केले

act is" are the words which occur in the Upanisad, and they signify that this world is made by the Supreme Person "Oh Bâlâki, you show him to be the author of those persons which are not Brahma Those persons are made by him, but these are not the only beings that the Supreme Spirit has created He is the creator of the whole world" The whole world is only an effect The highest and the lowest, the animate and the inanimate, all these are created by the Supreme Spirit That most excellent person is the first cause of all this world The individual human spirit has not created the different enjoyments and their means God has created the world and the environment of the human spirit, and the human spirit obtains the fruits of its own deeds Hence the human spirit has not created the persons mentioned in the Upanisad This is the distinction between the powers of the Supreme Spirit and the human spirit About this Vallabhâchârya observes — the text which mentions the author of these persons and states that "this is his act," describes the genesis of the world The person mentioned in the Upanisad text is the human spirit It has already been proved that this world consisting of material and immaterial substances is created by Brahma In like manner in this place it is proper to refer to Brahma itself, that there may be no confusion. It is not fair to make a supposition which has no foundation in fact Hence Brahma is entirely absorbed in the condition of thorough sleep

सूत्राणि.

जीवमुख्यप्राणलिंगान् नेति चेत् तद् व्याख्यातं ॥ १७ ॥

भावार्थः । जीवमुख्यप्राणयोर्नाम जीववाय्वोरुपासना न तु ब्रह्मण इति पूर्वपक्षः कृतः। तस्य निरासः पूर्वमेव कृतः (१.१,३१.) इति सूत्रस्थतद्व्याख्यातपदयोरर्थः । निष्कर्षस्तु कौषीतकिब्राह्मणे मैंद्रकथा तस्यां जीववाय्वोरुद्देशः । तत्र या शंका कर्तुं शक्यते सैव ब्वालाक्यजातशत्रुसंवादे उदेति । तस्मात् तस्याः शंकायाः कृतनिरासपूर्वायास्तथैव निराकरणं ॥ तत्र शंकरः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्याऽवगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसंहारस्याऽपि निरतिशयफलश्रवणाद् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते इति ॥ मध्वस्य विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ अत्र रामानुजः । ब्रह्मण्येव प्राणशब्दप्रयोगनिश्चयेन च प्राणशरीरब्रह्मोपासनार्थं प्राणसंकीर्तनं लिंगं युज्यत इति ॥ अत्र वल्लभः। सर्वमेव कार्यं भगवत एव नाऽन्यस्मादिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेति । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) ॥ प्राणबंधनं हि सोम्य मन । छां० उ० (६.८,२.) ॥

आहे असं पूर्वीच सिद्ध होऊन चुकले आहे म्हणून या ठिकाणी देखील ब्रह्म परत्व अर्थ करावा हें योग्य आहे उगीच सारा घोटाळा करू नये आणि जे कधीं ऐकिलें नाही त्याची कल्पनाहि करू नये. म्हणून पूर्ण निद्रारूप जी सुषुप्ति-अवस्था तिजमध्ये ब्रह्माच्याठायीच लय होतो. म्हणून सर्व ब्रह्मच असें जा

known as *Susupti* Hence whatever is, is Brahma itself The following is the translation of the Upanisad-texts quoted "Well, do not argue, indeed, for argument's sake Shall I explain to you what Brahma is? Well Balâki, he, who is the author of these persons, and whose act thus is, is to bo known Next at the time of thorough sleep, the breath

१७. जीव आणि वायु यांचीं लक्षणें आढळतात म्हणून (ब्रह्म) नव्हे, असें म्हटलें तर याविषयीं व्याख्यान होऊन चुकलें आहे.

17. If it be said that Brahma is not described, because indications of the human spirit and of air are seen (in the Upanisad-text), then this is already explained.

गावें यासंबधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्यांचें भाषांतर एणेप्रमाणें. "उशीर रे बा सास याद घालीत बसू नको ब्रह्म काय ते मी तुला सांगू? अरे बालाकि, जो या पुरुषाचा कर्ता आणि ज्याचें हें कर्म तो अरे जाणायाचा + + पुढें ह्या सुषुप्तिकाळीं प्राण त्यामध्यें लय पावतो + + जसा कोणी शेटजी आपली सर्व मंडळी घेऊन भोजन करतो, अथवा जशी ज्ञातिमंडळी शेटजी करतां भोजन समारंभ करतात, तसा हा जीवात्मा सर्व इंद्रियांच्या सहवर्तमान विषयाचा उपभोग करतो. आणि अशीच ही सारी इंद्रियें ह्या जीवात्म्याकडून उपभोग करवितात." (या वाक्यामध्यें आत्मा-शब्दाचा प्रयोग इंद्रिय अर्थी केला आहे) "कोणता तो एक देव? तोच प्राण, तेच ब्रह्म असे म्हणतात." उपनिषदांच्या वेळी देखील आतां सारखे वैश्य ज्ञात-जमा करीत होते.

१७ संस्कृत सूत्रांत मुख्य प्राण पद आलें आहे त्याचा अर्थ वायु वायूची किंवा जीवात्म्याची उपासना करावी आणि ब्रह्माची उपासना करूं नये असें कोणी म्हणतात त्याचें खंडन पूर्वीच केलें आहे. सूत्र (१ १,३१.) पहा.

is absorbed in him Just as some merchant dines with all his castemen, or just as his caste men give a dinner to him, so the human spirit, together with the senses, has its experiences of the objects, and in like manner these senses present objects to the human spirit" (In this text the term Âtmâ signifies a sense) "Which is the one God? They say it is breath, it is Brahma" Even at the time of the Upanisads the Vaishyas gave caste-dinners as they do now

17 The term *Mukhya prana* is used in the Sanskrit sûtra It signifies air Some hold that the human spirit and air should be worshipped and not Brahma This position has already been examined and condemned See sûtra (I 1 31) The gist of the sutra is that in the Kousitaki Brahmana, a story of Indra is told—a story which refers to the human spirit and to air, and gives rise to doubts about its interpretation The same doubts in the same connection arise in the course of the conversation between Bâlâki and Ajâtashatru as it is given in the Brahmana-work. The doubts in the case of this conversation are to be solved in the same way as they are solved in the case of the story of Indra; and the worship of the human

सूत्राणि.

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

भावार्थः । एके वाजसनेयिनो बाल्याकयजातशत्रुसंवादस्य यां योजनां कुर्वंति तां योजनां जैमिनिर्दर्शयति । सैषा । प्रश्नव्याख्यानाभ्यां संवादस्थितस्य जीववाचकस्य विज्ञानमयपदस्याऽन्यार्थत्व नाम ब्रह्मपरत्वमिति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगत् जायत इति वेदांतमर्यादा । +++ अत्र सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरंतीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनंतः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनंतीति गम्यते इति ॥ अत्र मध्वः । परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिरिति ॥ अत्र रामानुजः । तस्मादस्मिन् वाक्ये पुरुषादर्थांतरभूतस्य निखिलजगत्कारणस्य परस्यैव ब्रह्मणो वेदितव्यतयाऽभिधानान्न तंत्रसिद्धस्य पुरुषस्य तदधिष्ठितस्य च प्रधानस्य कारणत्व क्वचिदपि वेदांते प्रतीयत इति ॥ अत्र वल्लभः स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाहेति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत् कुत एतदागादिति +++ यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति । अथाऽस्मिन् प्राण एवैकधा भवति +++ एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः । कौ० ब्रा० उ० (४.२०.) य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागात् +++ य एषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । बृ० आ० (२.१,१७.) ॥ दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः । छां० उ० (८.१,१.) ॥ यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । ऋ० सं० (१.१६४,३९.) ॥

१८. कोणाचें मत असें आहे कीं प्रश्न आणि व्याख्यान या दोहोंवरून जैमिनि दुसरा सिद्धांत करतो.

सूत्रार्थाचा निष्कर्ष इतकाच की, कौषीतकि ब्राह्मणामध्ये जी इंद्राची कथा आली आहे त्याच कथेमध्यें जीवात्मा आणि वायु याचा उल्लेख झाला आहे आणि तोच संशय आणि तीच शंका या बालाकि आणि अजातशत्रूच्या संवादांत उत्पन्न झाली आहे इंद्राच्या कथेची पूर्वी व्यवस्था करतांना त्या शंकेचें जसें समाधान केलें तसेंच आताहि जीवात्म्याच्या आणि वायूच्या उपासनेविषयी समाधान समजावें यावर शंकराचार्य असें म्हणतात -उपक्रम आणि उपसंहाराच्या दोन्ही कडे लक्ष दिलें असतां कौषीतकि ब्राह्मणांतील त्या कथेमध्ये ब्रह्माचेंच निरूपण झालें आहे असें समजतें उपक्रमामध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहेच उपसंहारामध्यें अति उत्तम फलाचें निरूपण केलें आहे म्हणून उपसंहारामध्यें ब्रह्माचें निरूपण आहे यावर मध्वाची विशेषव्याख्या नाहीं यावर रामानुज असें म्हणतात कीं प्राण शब्दाचा अर्थ निश्चयानें ब्रह्म म्हणून प्राणशरीररूप जें ब्रह्म त्याची उपासना करावी, म्हणून मुख्य प्राणाचें म्हणजे वायूचें निरूपण केलें आहे तस्मात् वायुरूप ब्रह्माची उपासना करावी हें योग्य आहे यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं हें सारें कार्य

18. Some hold that Jaimini lays down another proposition, because of the question and an explanation

spirit and of air is to be adjusted *in the same way* About this Shankaracharya observes — Brahma is described in the Kousitaki Brahmana as can be easily seen from the beginning and end of the conversation In the beginning Brahma is indeed described In the end the highest fruit is mentioned In the end, therefore, Brahma is described On this Madhvâchârya offers no special comments About this Râmanuja observes —the term *Prana* decidedly signifies Brahma, and, therefore Brahma, the form of which is *Prana*, is to be worshipped, that is, *Mukhya-prana* that is, air is described. But Mukhya-Prâna is air It is, therefore, reasonable to worship Brahma in the form of air About this Vallabhâchârya observes —all this has proceeded from the Lord and from none else All is an effect of that cause The following is the translation of the Upanisad texts. "He, who knows this, obtains supremacy independence, and superiority among all the elements, all his sins being destroyed' Oh Somya the tie of the mind is breath (Prâna)'

18 The term *Eke* used in the sûtra signifies some, and refers to the *Vâjasaneyas* Jaimini accepts the interpretation and adjustment of the conversation between Bâlâki and Ajâtashatru as

भगवानापासून निघाले आहे आणि दुसरे कोणापासून नाही यासंबंधी जीं उपनिषद्वाक्यें आली आहेत त्याच भा-षांतर एणेंप्रमाणें. "असें जो जाणतो त्याच्या सर्व पापाचा नाश होऊन सर्व भूतामध्यें श्रुष्ठानें श्रेष्ठपणा, स्वातन्त्र्य, आणि उत्तम अधिकार हीं त्याला प्राप्त होतात" "हे सौम्य, मनाचें बंधन प्राण '

१८ सूत्रामध्यें 'कोणाचें मत असें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ वाजसनेय शाखेचें मत असें समजायाचें बालाकि आणि अजातशत्रूच्या संवादाची व्यवस्था वाजसनेय शाखेचे पंडित जशी करतात तशी जैमिनि करतो इतका सूत्रार्थ ती व्यवस्था अशी त्या संवादामध्यें कांहीं प्रश्न केले आहेत आणि कांहीं व्याख्यान केलें आहे त्यामध्यें विज्ञानमय पदाचा प्रयोग केला आहे जरी या विज्ञानमय पदाचा जीव असा अर्थ आहे तरी त्याचा दुसरा अर्थ म्हणजे ब्रह्मपर अर्थ करायाचा इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं सुषुप्तिकाळीं परब्रह्माचा आणि जिवाचा एकत्र भाव होतो परब्रह्मापासूनच प्राणादि सर्व जगत् उत्पन्न होतें, हा वेदान्ताचा सिद्धांत जशा ठिणग्या अग्नीपासून निघतात तसे सर्व जीवात्मे परब्रह्मापासून निघतात असें उपनिषद्वाक्य आहे उपाधीमध्यें सांपडल्ले जीवात्मे इकडे तिकडे भ्रमतात असें म्हटल्यानें परब्रह्मच कारण आहे असें म्हटलेसें होतें यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात —कर्माधिकाराची व्यवस्था जी जैमिनीनें केली आहे ती पर-

made by the *Vijasaneyas* This is the sense of the sutra The adjustment made is as follows. In the course of the conversation between Bâlâki and Ajâtashatru some questions are asked, and some explanation is offered The term *Vijnânamaya* is used, and though the term Vijnanamaya usually signifies the human spirit, yet it is to be interpreted into Brahma About this Shankarâchârya observes —the highest Brahma and the human spirit are identical at the time of perfect sleep The doctrine of Vedânta is—*the whole universe, including air and every thing else, springs from the highest* Brahma An Upanisad text states —' as sparks fly off from a fire, so the human spirits come out of the highest Brahma, and the highest Brahma itself is said to be the cause when it is stated that the human spirits enthralled by accident (Upâdhi) wander to and fro About this Madhvâchârya observes —Jaimini discusses and adjusts questions about human activity to pave the way for the knowledge of the Supreme Spirit. *About this Ramanuja observes* — it is clear that the latent phenomenon which depends upon the spirit or person and the person himself or the Âtma are not the causes though they are described in the *Sankhya system of the* universe *yet* the person described by the Sânkhya-system is different from the highest Brahma, the cause of the universe A bout this Vallabha observes — Jaimini who expounds a system of righteous works and of definite righteousness seeks to refute the Sânkhyas just as much as the

आत्म्याच्या ज्ञानाकरितां. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं सांख्यमतांतील पुरुष निराळा आणि सर्व ब्रह्मांडाचें कारण जें परब्रह्म तें निराळें असें निरूपण झालें असल्यामुळें केवळ सांख्यतत्रामध्ये कल्पिलेला जो पुरुष किंवा त्याच अधिष्ठान करून वसलेली जी अव्यक्त प्रकृति, हीं दोन्हींहि जगताचें कारण नव्हेत असें स्पष्ट समजतें. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं वेदांती जसे आपल्या सिद्धांतावरून सांख्याचें खंडण करतात तसेंच निरतधर्मवाद करणारा जैमिनि सांख्यमताचें खंडन करतो असा सूत्रार्थ आहे. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणप्रमाणें "हे बालाकि, हा जीवात्मा असा कोठें निजला? हे (शयन) कोठें झालें? या (जागृती)प्रति (तो) कोठून आला? असे (हे प्रश्न) ++ पूर्ण निजला असतां त्याला स्वप्न किंवा दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. पुढें अशा प्रसंगीं प्राणाशीं (आणि त्याचा) एकता होते ++ या आत्म्यापासून प्राण निघून आपआपल्या स्थानास जातात. प्राणापासून देव निघून आपआपल्या स्थानास जातात आणि देवापासून लोक." "जो हा विज्ञानमय जीवात्मा तो तेव्हां कोठें होता? आणि कोठून इकडे आला? हृदयाच्या आंत जें हें आकाश आहे यांत तो निजतो. ++ या अंतर आकाशाचें नांव दहर." "ज्याने त्याला जाणलें नाहीं तो ऋचेच्या पाठानें काय करणार?"

Vedantins do. This is the sense of the sûtra. The following is the translation of the Upanisad texts quoted: "Oh Balâki, where did this human spirit thus sleep? Where has this been? Whence has this come? (These are questions.) In perfect sleep, he sees no dream and nothing else. Then in this (condition) he becomes one with breath. Coming out of this soul, the Prânas or breaths go to their own places. Coming out of the Prânas or breaths, (presiding) deities go to their own places, and coming out of deities these people go to their own places."

"Where was this person abounding in high intelligence? And whence has he come here? He sleeps in the æther which is in the heart. This inner æther is called Dahara." "What can he do with the Rik, who does not know him?"

सूत्राणि.

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

भावार्थः । वाक्यान्वयो नामोपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यानामन्वयनिर्णयः । तेन या या. कथा उपनिषदादिषूपलभ्यते तासां तासां कथानां व्यवस्थैव कर्तुं युज्यते । तत्र मैत्रेयीयाज्ञवल्क्ययोः संवादो बृहदारण्यके संगृहीतोऽनुसंधेयः । तस्मिन् संवादे न जीवस्य न वा सांख्यप्रकृतेर्निरूपणं किं तर्ह्यात्मत्वेन परब्रह्मणो निरूपणं स्पष्टतममेवेति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः । प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेंद्रियस्य सांतःकरणस्य प्रपंचस्यैकायनमनंतरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयतीति ॥ मध्वरामानुजयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥ अत्र वल्लभः । श्रुतिसहस्रैर्निःसंदिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितं । सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव । एवं सति सर्वमेव संगतं भवेदिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अमृतत्वस्य तु नाऽशास्ति वित्तेनेति । + येनाऽहं नाऽमृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि । + + + न वा अरे पत्युः कामाय + + + न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं । ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । + + + अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदः । + + + विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । बृ० आ० उ० (२.४,१९.) ॥

१९. वाक्याच्या अन्वयावरून असें सिद्ध होतें.

१९. उपक्रम आणि उपसंहार यांकडे लक्ष देऊन वाक्याचा अर्थ बसवायाचा म्हणून वेदादिकांमध्यें ज्या ज्या कथा येतात त्यांची व्यवस्था अशीच करायाची. या स्थळीं मैत्रेयी आणि याज्ञवल्क्य यांचा जो संवाद बृहदारण्यकांत वर्णिला आहे त्याचें अनुसंधान करायाचें. त्या संवादामध्यें जीवाचें किंवा सांख्यमतांतील प्रकृतीचें निरूपण नाहीं. तर आत्मा या नांवानें परब्रह्माचेंच निरूपण स्पष्ट आहे. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात—या जीवात्म्याचें नाम, रूप, कर्म हा जो विस्तार, त्याच्या कारणाचें व्याख्यान करतांना परमात्म्याचेंच व्याख्यान झालें आहे. तसेंच सार्‍यांचें एक स्थान ह्या सिद्धांताचें प्रतिपादन करतांना सारे विषय, सारीं इंद्रियें, अंतःकरण या सर्व प्रपंचाचें एक स्थान, जो आंत आहे ज्यांत अंतर नाहीं, जो सारे प्रज्ञानानें भरलेला आहे अशा जीवात्म्याचें व्याख्यान करतांना परमात्म्याचेंच व्याख्यान झालें आहे असें स्पष्ट आहे. या सूत्रावर मध्व आणि रामानुज यांची विशेष व्याख्या नाहीं. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात.—हजारों वेदवाक्यें आहेत; आणि त्यांच्या अर्थाविषयीं संशय नाहीं. त्यामध्ये ब्रह्माचें स्वरूप, ब्रह्माचें कार्य, ब्रह्माचे अंश, यांचें प्रतिपादन झालें आहे. म्हणून या वाक्या-

19. From the textual connection (this is proved.)

19. The sense of a text is determined by the examination of its beginning and its end. The stories given in the Vedic literature are to be adjusted in the same way. The sûtra refers to a conversation given in *the Brihadâranyaka Upanisad* between Maitreyî and Yâjnavalkya. In this conversation *the human spirit or the noumenon*, as expounded by the Sânkhyas, is not referred to. Then the highest Brahma is named Âtma and is explained. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâcharya *observes* —in describing the name, the form, and the functions in all their developments of this human spirit, the Supreme Spirit is described. Again, in laying down the proposition that the seat of all is one, it is stated that the seat of all the objects, of all the senses, of the inner organ or *Antahkarana* is one. He, who is inside, but in whom there is no inside, he, who is filled with pre-eminent knowledge—in describing the human spirit in this way, the Supreme Spirit is described. Upon this sûtra Madhva and Râmânuja do not offer any special comments. About this Vallabhâchârya *observes —there are thousands of Vedic texts and there is no doubt about their sense.* They describe the nature, the *function*, and the parts of Brahma, and, therefore, it is reasonable to state that the text under examination also describes Brahma. *It* has already been

मध्येंहि ब्रह्माचें प्रतिपादन आहे असें समजणें योग्य आहे. जितका प्रपंच म्हणून आहे त्या सर्वांचें मूळ ब्रह्म असें पूर्वींच वाणलें आहे. विषयाचें ग्रहण तेंच करतें; आणि जाणणारेंहि तेंच आहे" असें प्रतिपादन केलें असतां सर्व संगति नीट लागते यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर येणेंप्रमाणें "द्रव्यानें मोक्षाची आशा नाहीं असें याज्ञवल्क्य म्हणाला + + नी मैत्रेयी म्हणाली जेणेंकरून मी अमर होणार नाहीं तें मला घेऊन काय करायाचें आहे? म्हणून जें आपणास कळलें आहे तें मला सांगा + + नव त्याकरतां नवरा प्रिय नाहीं + + आपलें इष्ट साधावें म्हणून सर्व प्रिय आहे. दुसऱ्या सर्वांचें इष्ट साधावें म्हणून दुसरें सर्व प्रिय नाहीं म्हणून रे मी कोण हें पहावें, याविषयीं व्याख्यान ऐकावें, त्याविषयीं मनन करावें, त्याविषयीं निदिध्यास करावा हे मैत्रयी, आपल्या स्वताचे म्हणजे आत्म्याचे दर्शनानें, व्याख्यान-श्रवणानें, मननानें विज्ञानानें, हें सर्व कळतें आत्म्याहून भिन्न ब्रह्म आहे असें जो म्हणतो त्याला ब्राह्मण जातीनें दूर केलें + + हें जें मोठ भूत याचा श्वासोच्छ्वास ऋग्वेद आहे + + + विज्ञातृरूप जें ब्रह्म त्याला कसें जाणावें?"

stated that the root of all this expanse—this universe—is Brahma It sees all the objects and it also perceives them Such a proposition sets every difficulty at rest The following is the translation of the Upanisad texts quoted "Yâjnavalkya states that there is no hope of salvation by means of wealth Maitreyî says—what I am to do with that by which I should not become immortal Therefore, explain to me that then, which, indeed, your lordship knows The husband is not dear for his own sake Every thing is dear for one's own sake, and not for the sake of others Therefore, one's own self ought to be seen, ought to be heard ought to be thought of, ought to be constantly contemplated Oh Maitreyî, by the sight of one's self, that is, the soul, by hearing explanations about one's self, by thought of one's self, by thorough knowledge of one's self—all this is known The Brâhmana cast him off, who thinks that Brahma is distinct from the spirit What is the Rig Veda, is the breath of this great principal Well, how may the Brahma—the preeminent knower—be thoroughly known?'

सूत्राणि.

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

भावार्थः । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति बृहदारण्यकस्थवाक्यात्मिका प्रतिज्ञा । एषा प्रतिज्ञा जीवपरमात्मनोरैक्यं सूचयतीत्याश्मरथ्याचार्यस्य मतं ॥ तत्र शंकरः ,तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यत इति ॥ अत्र मध्वः नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगत्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्मरथ्य इति ॥ अत्र रामानुजः यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंति सरूपाः तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवाऽपियंतीत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्रवणात् तस्मिन्नेवाऽप्ययश्रवणाच्च जीवानां ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणैक्यमवगम्यत इति ॥ अत्र वल्लभः नियतधर्मवादिनामपिमतेन प्रकृते सिद्धांतं वक्तुं पक्षांतराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः संति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिंगवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिंतितन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति औडुलोमिराचार्यः ॥ काशकृत्स्नस्तु आसत्तया विषयभोक्तृत्वं भगवत एव जीव इति ॥ + + प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । तस्या लिंग अंशत्वाज्जीवः स्यात् तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंग भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातस्यैवाऽग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् । तस्या एतत् साधक यथा जीवो भगवानेव जड इत्येवमाश्मरथ्यो मन्यत इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितं । + + + इदꣳ सर्वं यदयमात्मा । बृ० आ० उ० (४.३,७.) ॥

२०. आश्मरथ्याचार्यांचें मत असें आहे (कीं जीव आणि पुरुष हे एक असें उपनिषद्वाक्यरूप) प्रतिज्ञेवरून सिद्ध होतें.

२०. हे सूत्रात वर्णिलेले प्रतिज्ञावाक्य एकच नाहीं असें निरनिराळे वेदांती समजतात आश्मरथ्यानें बृहदारण्यकातील वाक्य घेतलें आहे असें व्याख्याकार म्हणतात ते वाक्य हें. आत्म्याचें ज्ञान झालें कीं सर्वांचे ज्ञान होतें हें वाक्य बृहदारण्यक उपनिषदामध्यें आहे. या वाक्यावरून असें सिद्ध होतें कीं जीवात्म्याचें आणि परमात्म्याचें ऐक्य आहे इतका सूत्रार्थ. यावर शङ्कराचार्य असें म्हणतात कीं, परमात्मा आणि जीवात्मा याचा भेदहि मानायाचा आणि अभेदहि मानायाचा त्यामध्यें परमात्मा आणि जीवात्मा याचें ऐक्य सिद्ध व्हावें आणि उपनिषदातील प्रतिज्ञा सफल व्हावी म्हणून अभेदावर कटाक्ष ठेवून आश्मरथ्याचार्यांनीं उपपादन केलें आहे यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात —कर्माचें आचरण केलेंच पाहिजे हें सुचविण्याकरता उपनिषदामध्यें सिद्धांत केला आहे तो असा मुक्ती करतां दुसरा मार्ग नाहीं या सिद्धांतावरून यज्ञादि कर्म आचरलें पाहिजे असें सिद्ध होतें यावर रामानुज असें म्हणतात —अग्नि पेटला आहे, आणि त्यापासून हजारों ठिणग्या एकासारख्या एक निघताहेत तशीं अक्षररूप ब्रह्मापासून

20. Âshmarathya believes that there is a reason for establishing the proposition laid down.

20 Different schools of Vedântins refer to different Upanisad texts and lay down different propositions Commentators state that Âshmarathya quotes a text from the Brihadâranyaka, the text being—"the spirit being known, all this is known" This text proves that the human spirit is identical with the Supreme Spirit This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes —the human spirit is at once identical with, and distinct from, the Supreme Spirit Âshmarathya offers an explanation, laying stress upon the identity of the human and the Supreme Spirits that the proposition laid down in the Upanisad may find room and that the identity may be proved About this Madhvâcharya observes —Vedic acts must needs be performed To suggest this, a proposition is laid down in the Upanisad It is this. There is no other path for salvation. From this proposition it is evident that sacrificial acts must be performed This is the *Pratynâ* referred to in the sûtra. About this Râmânuja observes —a fire is kindled, and thousands of sparks like one another fly off in all directions. Thus from Brahma called *Aksara* a variety of beings come into existence, and fall into it after a time This is described in an Upanisad.

नाना जीव उत्पन्न होतात आणि त्यातच जाऊन मिळतात अशा ब्रह्मापासून जीवाची उत्पत्ति आहे; आणि ब्रह्मामध्येच जीव जाऊन मिळतात. असें उपनिषदांत निरूपण आहे. हाच सिद्धांत घेऊन ब्रह्म हें कारण आणि जीव हें कार्य म्हणून ब्रह्म आणि जीव यांचें ऐक्य आहे असें धरून यावर वल्लभाचार्य म्हणतात —आग्रहानें अमुक धर्म असा निश्चयानें वाद करणारे जे आचार्य त्यांच्या सिद्धांताचा विचार केल्यानें चालू प्रकरणास उपयोग होईल म्हणून त्यांच्या मतांचा एथें उपन्यास केला आहे. एकदेश घेऊन सिद्धांत करणारे वेदांती आहेत, त्यामध्यच असें एक मत आहे की अग्नीमधून जशी ठिणगी निघते तसे विषयांचा उपभोग करतां यावा म्हणून परमेश्वरानें आपल्या शरीरामधून जीव उत्पन्न केला असें आश्मरथ्याचार्यांचें मत आहे. औडुलोमि आचार्यांचें मत असें आहे की जीव अनादि आहे तो केवळ चैतन्यरूप शरीरासारखे आकार उत्पन्न झाले की तो त्यामध्ये वास करतो जीव मुक्त झाला की पुन तो चैतन्यच. यावर काशकृत्स्नाचार्यांचें मत असें आहे की विषयांचा उपभोग करावा अशी दृढ इच्छा परमेश्वरास उत्पन्न झाली की तोच जीव बनतो. संस्कृत सूत्रांत "प्रतिज्ञा–सिद्धे" असें पद आहे त्याची विभक्ति षष्ठी आहे तिजवरून असें निष्पन्न होतें की जीव ब्रह्माचा अंश आहे म्हणून जीव आणि परब्रह्म एक असें निष्पन्न होतें. कारण पुढें असें उपपादन हो-

This is a proposition or *Pratyná* referred to in the sûtra Brahma is the cause and the different beings are effects, and, therefore, both are identical. About this Vallabhâchârya observes —the doctrines of the different Âchâryas, who expound their own systems obstinately and vehemently, are examined here, because they throw light upon the questions discussed. There are Vedântins, who make assertions based upon a part only of the Upanisads. Âshmarathya is one of these. He states that as sparks fly from a fire, so from his own body the Supreme Spirit produced a variety of beings that *they might use the objects about* them. Oudulomi holds that the animal spirit is eternal, that it is entirely intellectual (Chaitanya), that when forms like our bodies come into existence the spirit abides in them, and that when finally emancipated, the spirit is pure spirit again. Kashakritsna holds that when the Supreme Spirit desires to use the objects created, he becomes the animal spirit. The term *Pratyná siddheh* is used in the Sanskrit sûtra. It is in the genetive case and shows that the animal spirit is a part of the Supreme Spirit, and, therefore, the animal-spirit and the Supreme Spirit are one and the same, because it will be shown in the sequel that when the Supreme Spirit is known all is known. All, *that has been said, supports* this view. It is evident from this that in the opinion of Âshmarathya, the animal spirit and all material existence are the Supreme Spirit itself. The fol-

णार आहे की त्या एका परब्रह्माचे ज्ञान झाले की सर्व विषयाचे ज्ञान होते. त्या उपपादनास हा विचार साधन आहे. यावरून आश्मरथ्याचार्यांनीं असें म्हणणें आहे की जीव जसा भगवान् आहे तसे जड भगवान् आहे. यासंबंधी जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे "हे मैत्रेयि, आत्म्याला जर पाहिलें, (त्याविषयीं) श्रवण केले, (त्याचें) मनन केलें, (त्याच) ज्ञान झाले म्हणजे हे सर्व विदित होतें + + हें जे सारे ते आत्मा" "मोक्षाकरता दुसरा मार्ग नाही" 'अग्नि पेटला आहे, आणि त्यापासून हजारों ठिणग्या एकासारख्या एक निघत आहेत, तसें अक्षररूप ब्रह्मापासून नाना जीव निघतात आणि त्यांतच जाऊन मिळतात"

lowing is the translation of the Upanisad texts quoted 'Oh Maitreyi, the Spirit being seen, being listened to, being thought about, being known, all this is known *All this—what this is*—is the Supreme Spirit" "There is no other path for salvation" "A fire is kindled and thousands of sparks like one another fly off from it In like manner a variety of beings come from Brahma or Aksara and fall into it (after a time)

सूत्राणि.

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

भावार्थः । औडुलोमिस्तु कर्मवादी मीमांसकः । एवभावात् ससाराहुत्क्रमिष्यतो जीवस्य ज्योतीरूपत्वमित्यौडुलोमिर्मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ अत्र शकर विज्ञानात्मन एव देहेंद्रियमनोबुद्धिसघातोपाधिसपर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यत. परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते इति ॥ अत्र मध्व· उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षो कर्मादिना भाव्य ज्ञानसाधनत्वेनेति ॥ अत्र रामानुज. यथा नद्य· स्यदमाना समुद्रेऽस्त गच्छति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्यमित्युक्तमिष्यतः परमात्मभावाज्जीवशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्मेति ॥ अत्र वल्लभः लिंगमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्त । तत् ससारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिंग । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापक । अन्यथा सैव कथममृता भवेत् । इति शब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणाप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद् भिन्नजीवपक्षेपि नाऽत्र दूषणमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते । छां० उ० (८.१२,३.) ॥ यथा नद्य· स्यदमानाः समुद्रेऽस्त गच्छति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात् पर पुरुषमुपैति दिव्य । मु० उ० (३.२,८.) ॥

२१. (जीव ज्योतिरूप आहे); कारण निघून जातांना त्याची अशी स्थिति आहे असें औडुलोमीचें मत आहे.

21. Oudulomi (states that the animal spirit is a flame,) because this is the condition of the animal-spirit departing.

२१. औडुलोमि कोणी कर्मवादी मीमांसक आहे. संसारातून निघून जाणारा जो जीव त्याचें रूप ज्योति आहे असें त्याचें मत. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं विज्ञानात्मा म्हणजे जीव. देह, इंद्रिय, मन, बुद्धि इत्यादि उपाधींच्या स्वाधीन जाऊन हा गढूळ झाला. पुढें ज्ञान, ध्यान इत्यादि साधनें योजलीं तेणेंकरून शुद्ध होऊन उपाधीतून तो सुटला. मग जीवात्मा आणि परमात्मा एक असें ठरलें. अशा रीतीनें जीवात्मा आणि परमात्मा यांचा अभेद आहे असें औडुलोमि आचार्य मानतो. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं जो कोणी मुमुक्षु त्यानें कर्मादिकांचें अनुष्ठान केलें पाहिजे, कारण कर्म हें ज्ञानाचें साधन आहे. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं नद्या वाहत वाहत जाऊन समुद्रास मिळतात. पुढें त्या नाहींशा होतात. त्यांचें नाव आणि त्यांचें रूप पुढें सुटतें. तसा जाणता पुरुष नाम आणि रूप यापासून मुक्त होतो, आणि परात्पर आणि दिव्य असा जो परम पुरुष त्यास जाऊन मिळतो. मेल्यानंतर पुढें परमात्म्याची प्राप्ति म्हणून जीव शब्दाचा अर्थ परमात्मा असें औडुलोमीचें मत आहे. यावर वल्लभा-

21. Oudulomi is some Mîmânsaka, who expounds sacrificial philosophy. He holds that the animal spirit departing this life has the form of a flame. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes — the animal spirit or the knowing one is obscured by its connection with such accidents as the material body, the senses of perception, the mind, the intellect, and others. When proper means are employed, such as knowledge, contemplation, and others, the animal spirit is delivered from all accidents, then next the identity of the animal spirit and the Supreme Spirit is determined. Thus Oudulomi shows the identity of the animal-spirit and the Supreme Spirit. About this Madhvâchârya observes —he, who seeks to be delivered from life and death must needs perform sacrifices, because such acts are the means of knowledge. About this Râmânuja observes —"rivers flow into the sea, and disappear." Their forms and names then cease to be known. Thus a knowing person is delivered from all name and form. One attains to the highest divine person, *the Supreme Spirit after death*. Hence Oudulomi interprets the term *animal spirit* into the Supreme Spirit. About this Vallabhâchârya observes,—the term *Jîvaa*, which signifies a person, should

चार्यांचें असें मत आहे कीं, लिंग म्हणजे सूचना, या पदाची अनुवृत्ति मागील सूत्रांतून करावी जीवापासून प्रारंभ करून भगवानावर नेऊन पर्यवसान केलें आहे यावरून असें दिसतें कीं संसारांतून जीव सुटला की तो परब्रह्मच होतो नाहीं तर जीव अमृत होतो असें म्हणणें कसें संभवेल? इति-शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ कारण स्त्रियांचा विश्वास बसावा आणि गौण आणि त्याज्य जें संसार-प्रकरण त्याविषयीं वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून जीव भिन्न असें प्रारंभीं उपपादन केलें आहे. असें औडुलोमि आचार्यांचें म्हणणें आहे म्हणून जीव भिन्न असें म्हटलें असता दोष नाहीं याविषयीं जी उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "हा जीव शरीराहून भिन्न आहे असें उत्पत्तिसमयीं जाणून परमज्योतिप्रत प्राप्त झाले असता आत्म्याचें स्वरूप कळतें." "नद्या वाहत वाहत जाऊन समुद्रास मिळतात पुढें त्या नाहींशा होतात त्यांचें नाव आणि त्याचें रूप पुढें सुटतें तसा जाणता पुरुष नाम आणि रूप यापासून मुक्त होतो, आणि परात्पर आणि दिव्य असा जो परम पुरुष त्यास जाऊन मिळतो"

be *borrowed from the preceding* sûtra Every thing from the animal spirit to the Supreme Spirit is included in the explanation offered From this it is evident that when the animal spirit is delivered from all life and death, *it is again the Supreme Spirit itself*, or else, how could it be stated that the animal spirit is immortal? The term *Iti* is used in the sûtra It signifies *because* In the beginning the animal spirit is stated to be distinct *from the Supreme Spirit that* women may be enabled to understand the Upanisad doctrine, and that they may be disgusted with the world which is to be quitted, being merely a secondary thing This is a statement of Oudulomi Hence there is nothing wrong in stating that the animal spirit is distinct *from the Supreme Spirit* The following is the translation *of the Upanisad texts quoted*

This spirit is distinct from the body When one dies knowing this, and attains to the highest flame, he knows what the Supreme Spirit is' Rivers flow into the sea and disappear

सूत्राणि.

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावार्थः। अवस्थाभेदस्तु जीवस्य लिंगमिति काशकृत्स्नमतमिति सूत्रार्थः । तत्र शंकराश्मरथ्यामाश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नानां यो मतनिष्कर्षः कृतः स संग्रहणीयः । यथाहि । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याऽविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतं । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेत तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्ष वाऽभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलोमिमते पुनः स्पष्टमेवाऽवस्थांतरापेक्षी भेदाभेदौ गम्येते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषिताऽर्थाऽनुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः । + + + सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपंचस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च । + + + महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्याचार्यो मन्यते । + + + उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाऽभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । + अस्यैव परमात्मनोऽनेनाऽपि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभेदाऽभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ॥ तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिंगवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति चौडुलोमिराचार्यः ॥ काशकृत्स्नस्तु आसक्तया विषयभोक्तृरूपं भगवत एव जीव इति ॥ तत्र शकरः अस्यैव परमात्मनोऽनेनाऽपि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । + + +

कूटस्थनित्य एवाऽयं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसंगोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेंद्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति । + + + विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इति ॥ तत्र मध्वः सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद् वचनमिति काशकृत्स्न इति ॥ अत्र रामानुजः अस्य जीवात्मन उत्क्रातेः पूर्वमनेवभावः किं स्वाभाविक उतौपाधिकः । तत्राऽपि पारमार्थिकोऽपारमार्थिको वेति । स्वाभाविकत्वे ब्रह्मभावो नोपपद्यते भेदस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेन रूपे विद्यमाने तदनपायात् । अथ भेदेन सह स्वरूपमभ्युपैति । + + + स्वशरीरभूतजीवात्मन्यात्मतयावस्थितेर्जीवशब्देन ब्रह्मप्रतिपादनमितिकाशकृत्स्न आचार्यो मन्यते स्म । जीवशब्दश्च जीवस्य परमात्मपर्यंतस्यैव वाचको न जीवमात्रस्येति पूर्वमेवोक्तमिति ॥ तत्र वल्लभः लिंगमित्येव भगवत एवाऽवस्था जीव इति । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा + + मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावादिति काशकृत्स्नो मन्यत इति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । छां० उ० (६.३,२.) ॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते । तै० आ० (३.१२,७.) ॥ आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदित । बृ० आ० उ० (४.३,६.) ॥ इदꣳ सर्वं यदयमात्मा । बृ० आ० उ० (२.४,६.) ॥ न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासꣳसर्गस्त्वस्य भवति । बृ० आ० उ० (४.३,१५.) ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतर पश्यति + + + । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन

कं पश्येत् । + + + विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । बृ० आ० उ० (२.४,१६.) ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं० छा० उ० (६.२,१.)॥ आत्मैवेदं सर्वं ॥ ब्रह्मेदꣳसर्वं । बृ०आ०उ०(२.५,१.)॥ नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा । बृ० आ० उ० (३.७,२३.) ॥ नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ ॥ वासुदेवः सर्वमिदं ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । भ० गी० (१३.२.) ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । भ० गी० (१३.२७.) ॥ अन्योऽसावन्योऽहमस्मि ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । बृ० आ० उ० (४.२,२२.)॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । बृ० आ० उ० (४.४,२५.) ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । मु० उ० (३.२,६.)॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । ई० उ० (७.) ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां । त०वि० (१)॥ तत् सृष्ट्वा । तदेवानु प्राविशत् । त० वि० (६.) ॥

२२. (आत्म्याच्या) निरनिराळ्या अवस्था आहेत हेंच सूचक आहे. असें काशकृत्स्नाचें मत आहे.

२२ आत्म्याच्या निरनिराळ्या अवस्था होतात त्यावरून जीवात्म्याचें आणि परमात्म्याचें ऐक्य आहे असें दिसतें असें काशकृत्स्नाचार्य प्रतिपादन करतात इतका सूत्रार्थ आश्मरथ्य, औडुलोमि, काशकृत्स्न इत्यादिकांच्या मताचा जो शंकर, आणि वल्लभ, यांनी निष्कर्ष केला आहे तो पहाण्याजोगा आहे म्हणून त्याचा आम्ही एथें अनुवाद करतो काशकृत्स्नाचें मत असें आहे की परमात्म्यास जेव्हां कांहीं एक विकृति नसते तेव्हां तोच जीव आणि दुसरें कांहीं नाहीं आश्मरथ्याचें म्हणणें असें आहे की जीवात्मा आणि परमात्मा दोन्ही एक खरें, तथापि सिद्धांत नीट मांडतां यावा म्हणून भेद मानून कार्यकारण संबंध दाखवून प्रतिपादन करण्याचा संप्रदाय आहे औडुलोमीचें म्हणणें असें आहे की जीवाच्या निरनिराळ्या अवस्था लक्षामध्यें ठेवून परमात्मा आणि जीवात्मा एक किंवा भिन्न असें प्रतिपादन करावयाचें यामध्यें काशकृत्स्नाचें जें मत तेंच उपनिषदांचें मत असें दिसतें कारण ज्या विषयाचें त्यांनीं प्रतिपादन करावयाचें आहे त्या विषयाची आणि त्याच्या मताची जुळणी बसते तसेंच "तो तूं आहेस" इत्यादि (९—४).

22 Kâshakritsna (holds that an inference can be drawn) from the conditions (of the spirit)

22 *The spirit is seen to be* in different conditions From this fact the identity of the Supreme Spirit and the animal spirit is proved This is what Kashakritsna expounds This is the sense of the sûtra About this Shankara, Vallabha, Âshmarathya, Oudulomi, Kashakritsna, and others make statements, a summary of which has already been laid before the reader And which deserve to be known We will reproduce their statements Kashakritsna holds that the Supreme Spirit, when it is not affected in any way is itself the animal spirit This is the essence Âshmarathya holds that though *the animal spirit and the Supreme Spirit* are identical, yet it is usual to describe them as distinct, and as connected by the relationship of cause and effect that the whole doctrine may be systematically stated Oudulomi states that the Supreme Spirit is to be known either as identical with or distinct from the animal spirit *according to the condition* in which it is seen Of all these doctrines that of Kâshakritsna seems to harmonize most with the Upanisads, because the explanation to be offered accords most with his doctrine In like manner such Upanisad texts as ' that thou art harmonize best with his doctrine "This development of *name*, *form*, and ac-

उपनिषद्वाक्यांची आणि त्याच्या मताची जुळणी बसते. हा जो नाम, रूप, आणि धर्म यांचा प्रपंच भासला आहे त्याची उत्पत्ति ब्रह्मापासून आणि त्याचा लयहि ब्रह्माच्या ठायीं आहे. महत् जें सूक्ष्म भूत म्हणजे बुद्धि, हिचें ज्ञान पृथ्व्यादि भूताच्या धोरणानें होतें इव समुत्थान. हें समुत्थान सिद्ध होण्याकरतां विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा हा थोर हें लक्षांत यावें म्हणून प्रतिपादन केलें आहे. असें आश्मरथ्याचार्य मानतात. मरणसमयीं विज्ञानात्मा म्हणजे जीवात्मा हाहि ज्ञान, ध्यान इत्यादिकांचे सामर्थ्यांवरून सात्विक स्थितीस पावतो. आणि त्याचा आणि परमात्म्याचा ऐक्यभाव होतो. म्हणून अभेदाचें निरूपण केले आहे असें औडुलोमि आचार्यांचे मत आहे. हा जो परमात्मा त्याचें आणि जीवाचें अवस्थांतर झालें म्हणजे अभेद होतो; असें काशकृत्स्नाचें म्हणणें आहे. आश्मरथ्य, औडुलोमि, आणि काशकृत्स्न हे निरनिराळ्या रीतीनं जीवात्म्याचा आणि परमात्म्याचा संबंध दाखवितात तो असा. आश्मरथ्याचें म्हणणें असें आहे कीं जशा अग्नीपासून ठिणग्या निघतात तसा विषयाचा उपभोग घरता यावा म्हणून भगवानानें आपला अंश जीव बनविला. औडुलोमीचें म्हणणें असें आहे कीं जीव अनादि सिद्ध आहे आणि चैतन्यरूप आहे. शरीरादिकामध्यें तो प्रवेश करतो तेव्हां संसार चैतन्यामध्येंच चैतन्यरूपानें प्रवेश केला कीं त्याचा मोक्ष. काशकृत्स्नाचें मत असें

tivity—this world springs up *from Brahma, and disappears in* Brahma. The knowledge of the intellect which is a subtle element, and which, known as *Mahân, is to be gathered from references* to such gross elements as the earth and others. This is called *Samutthâna*, that such a knowledge may be acquired—that the nature of the animal spirit may be known, the animal spirit abounding in knowledge—the Upanisads offer explanation." This is the doctrine of Âshmarathya. The doctrine of Oudulomi is—by the power of knowledge, contemplation, and other means, the human spirit, at the time of death, attains to a condition of purity and becomes identified with the Supreme Spirit itself, and, therefore, such identity is explained in the Upanisads. Kâshakritsna states that the animal spirit, undergoing a change of condition, becomes identified with the Supreme Spirit. Âshmarathya, Oudulomi, and Kâshakritsna explain the relationship between the human spirit and the Supreme Spirit in different ways. Âshmarathya states that the Supreme *Spirit becomes the animal* spirit as sparks fly from a fire, that objects in the world may be used. Oudulomi states that the animal spirit is eternal, that it is entirely spiritual, that it is worldly when it abides in a body, but that when it returns to spirituality, it is delivered. Kâshakritsna states that the Supreme Spirit desires. Then it assumes the form of a person—one who can use different objects, *that is, he becomes the animal-*

आहे की भगवानामध्यें आसक्ति उत्पन्न होते मग विषय भोगण्याचें तो रूप धारण करतो. याचेंच नांव जीव. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात —परमात्मा जीवात्म्याची अवस्था धारण करून संसारांत पडतो म्हणून जीवात्मा आणि परमात्मा यांच्या अभेदाचें प्रकरणाच्या आरंभीं उपपादन केलें आहे असें काशकृत्स्नाचें मत आहे. मुख्यी हा जीवात्मा नित्य आहे. हा कधींहि नष्ट व्हावयाचा नाहीं मात्रा, भूतें, इंद्रियें, इत्यादिकांशीं संबंध होऊन तो संसारांत पडला आहे. याचें कारण अज्ञान ज्ञान प्राप्त झालें कीं त्याचा संसाराशीं संबंध तुटला. नाम, रूप, देह या उपाधींमुळें विज्ञानात्मा आणि परमात्मा हे भिन्न असें वाटतें मात्र, परंतु असा हा भेद वास्तविक नाहीं.

यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं सर्वांची स्थिति परमात्म्यावर अवलंबून आहे असें दाखविण्याच्या उद्देशानें काशकृत्स्नानें उपन्यास केला आहे यावर रामानुजाचें मत असें आहे कीं हा जीवात्म्याची मरणानंतर पूर्वी सारखी स्थिति होते. ती स्थिति कां स्वाभाविक आहे किंवा उपाधीवरून होते? म्हणजे ती वास्तविक आहे किंवा कृत्रिम आहे? ती वास्तविक आहे असें म्हटलें असतां ब्रह्मभावाची उपपत्ति करतां येत नाहीं घटपटादि पदार्थांचा आणि ब्रह्माचा भेद आहे. तथापि त्या पदार्थांमध्यें स्वभावतः भेद आहेच पुनः, भेदाच्या योगानें स्वरूपाचें सांस ज्ञान होतें. आ-

spirit. About this Shankarâchârya observes —the Supreme Spirit falls into worldliness, when it adopts the state of the animal-spirit Hence at the outset of the explanations in the Upanisads, the identity of the two is explained This is the opinion of Kâshakritsna as stated in the sûtra. In the first place the animal-spirit is eternal It never ceases to exist On account of its connection with subtle elements, with gross elements, with senses of perception, and other accidents, it falls into worldliness The cause of this is ignorance. When it attains to knowledge, its connection with worldliness is broken. It is only imagined that because of such accidents as name, form, and body the animal-spirit is distinct from the Supreme Spirit But such a distinction is not real About this Madhvâcharya observes —every thing in the universe depends upon the Supreme Spirit To show this Kâshakritsna offers remarks About this Râmânuja observes —after death the animal-spirit returns to its former condition Is that condition natural or accidental? Is that condition essential or is it merely caused by circumstances? If it be stated that it is natural, then the nature of Brahma cannot be explained Every object is distinct from Brahma, and the distinction inheres in the objects themselves, and by means of the distinction the human spirit knows its own form The spirit obtains a body and thus embodied, it becomes the animal spirit The animal spirit, therefore, explains the Supreme Spi-

त्म्यास शरीर प्राप्त होऊन त्याची स्थिति सिद्ध होते म्हणून जीव शब्दाच्या योगानें ब्रह्माचें प्रतिपादन होतें जीव शब्दाचा अर्थ जीव आणि परमात्मा दोन्हीहि घ्यायाचा जीव म्हणजे केवळ संसारात गुतलेला जीवच घ्यायाचा नाहीं असें पूर्वींच सांगलें आहे. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतातः—सूत्रामध्ये सूचक वाक्य आहे, सूचक वाक्य आहे असें लिंगशब्दाचा प्रयोग करून जे म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा. भगवानाचीच काहीं एक अवस्था म्हणजे जीव म्हणून संसार दशेमध्यें जीव म्हणजे ब्रह्म म्हणून या स्थली उत्क्रमणहि नाहीं आणि उपचारहि नाहीं. पुढें काहीं करायाचें राहिलें नाहीं. म्हणून ज्ञान हाच मोक्ष असा काशकृत्स्नाचा अभिप्राय आहे यासबधीं जी उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषातर एणेंप्रमाणें "ह्या जीवात्म्याच्या रूपानें प्रकृतीमध्यें शिरून मी नामरूपें स्पष्ट करावीं" "सर्व रूपें निर्माण करून, त्यास नावें देऊन, तीं नावें उच्चारित जो धीर परमात्मा राहतो" "अरे आत्मा पाहिला, त्याविषयी श्रवण केलें, त्याविषयीं मनन केलें, त्याविषया विज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे हें सर्व कळून येतें" "जें हा आत्मा (ते) हें सर्व" "अरे हा आत्मा अविनाशी विकार किंवा नाश ज्याला नाहीं" "तन्मात्रांचा ससर्ग त्यास घडतो" "(असें म्हणता) मी काहीं भ्रमानें निरूपण करीत नाहीं रे नाहीं" "जेथें हि द्वैतभाव असतो तेथें एक दुसऱ्याला पाहतो. जेथें ह्याला सर्वच आत्मा हो-

rit The term *Jiva*, therefore, signifies the animal spirit and the Supreme Spirit The term *Jiva*, it has already been stated, does not signify the animal spirit only. About this Vallabhâcharya observes —the term *Linga*, which is used in the sûtra, signifies a reason, and the reason is—the Supreme Spirit or the Lord himself is seen in a particular condition, and that is the Jiva or the animal spirit Hence the animal-spirit in the condition of worldliness is the Supreme Spirit itself Hence in this condition there is neither death nor any modification, and because nothing has to be desired or done, knowledge itself is salvation This is the view of Kâshakritsna The following is the translation of the Upanisad texts quoted "In the form of the animal spirit entering the noumenon, I should manifest names and forms" "Creating all forms and giving them names, the Supreme Spirit unmoved continually pronounces them." "Well, the spirit being seen, being listened to, being thought of, being known, all this *is known*." "*This all is what* this spirit is" "Well, this spirit is indestructible, above modification of any kind." "I am not deluded when I state that he is touched by subtle elements" Where there is a feeling of duality (one thinks that he) sees another Where every thing has become unto him the Spirit itself there who sees whom?' "How can one know him, who knows (every thing?") 'Oh Somya, the existent, that is truth once was, that is, one and without an equal." "*All this is the spirit*;

ऊन राहिला तेथें कोणी कोणाला पहावें ?" "जाणणाराला कोणी जाणावें ?" "हे सोम्य, सत् म्हणजे सत्य हेंच पूर्वी होतें. तेंच एक आणि अद्वितीय." "हें सर्व आत्माच;" "हें सर्व ब्रह्मच." "दुसरा याहून पहाणारा नाहीं. याहून दुसरें पहाणारें नाहीं." "वासुदेवच हें सर्व." "हे भारत ह्या सर्व शरीरामध्यें मी आत्मा असें जाण." "सर्व भूतांच्या ठायीं सारखा वास करणाऱ्या परमेश्वराला." "हा निराळा आणि मी निराळा आहें. असें जो जाणतो तो जाणत नाहीं." "एथें जणों नानाप्रकार असें ज्यास दिसतें तो जन्ममरण पावतो." "तोच हा मोठा अज, आत्मा, अजर, अमर, अमृत, अभय, ब्रह्म." "वेदांतविज्ञानाच्या योगानें सुनिश्चित कळले आहेत विषय ज्यांना." "तेथें एकपणच पहाणाऱ्याला शोक कोणता, मोह कोणता ?" "सत्य, ज्ञान, अनंत, हृदयामध्यें वास करणारें ब्रह्म ज्यानें जाणलें" "तें उत्पन्न करून मग त्यामध्यें शिरला."

all this is Brahma." "None else sees (anything)." "Nothing else sees (anything)." "All this is Vâsudeva." "Oh Bhârata, know me to be the spirit in all these bodies." "Know the Lord equally abiding in all objects" "This is different and I am different—so knowing, one does not know. "He, who sees a variety of objects here, is subject to death and re-birth." "This he is the great unborn, the spirit; above decay, immortal, eternal, and above fear, Brahma." "Those, who have certainly known objects by means of the pre-eminent knowledge of the Vedânta." "What sorrow and what delusion is there into him, who sees unity only?" "One, who knows Brahma dwelling in the heart—(Brahma which is) truth, knowledge, (and) infinitude" "Having created it, he, indeed, entered it."

सूत्राणि.

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् ॥ २३ ॥

भावार्थः । छांदोग्यबृहदारण्यकोपनिषदोर्याः प्रतिज्ञाः कृता ये च दृष्टाता दत्तास्तत्सर्वेऽप्युपपत्तिर्ब्रह्मणः प्रकृतित्वांगीकारेण भवति । प्रकृतिर्नाम निमित्तमुपादानं च ॥ तत्र शंकरः एवं यथासंभव प्रतिवेदांत प्रतिज्ञादृष्टातौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । + + + तस्मादधिष्ठात्रंतराऽभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानांतराभावाच्च प्रकृतित्वमिति ॥ तत्रमध्वः इतैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदति । + + प्रतिज्ञादृष्टांताऽनुपरोधात् प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एवेति ॥ तत्र रामानुजः सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म कदाचिद् विभक्तनामरूपं कदाचिच्चाऽविभक्तनामरूपं । यदा विभक्तनामरूपं तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते । यदा चाऽविभक्तनामरूपं तदेकमद्वितीयं कारणमिति च । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपा या कारणाऽवस्था सा गौरनाद्यंतवती विकारजननी अजामेकामित्यादिभिरभिधीयते + + + अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं चेति ॥ तत्र वल्लभ अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणं । देहात्मबुद्धिरत्न सत्यां विकारबुद्धौ । + तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

स ईक्षांचक्रे । + + स प्राणमसृजत । प्र०उ० (६.४.) ॥ निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं । श्वे०उ०(६.१९.) ॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं । + यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं । यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद् + ए-

केन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् । छां० उ० (६.१,६.)॥ कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति। मुं० उ० (१.१,३.)॥ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं । बृ० आ० उ० (४,५,६.) ॥ स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । बृ० आ० उ० (२.४-७.) ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते । भृ० उ० (१.) ॥ एकमेवाऽद्वितीयं । छां० उ० (६.२,१.) ॥

२३. प्रतिज्ञावाक्यांची आणि दृष्टांतांची संगति वसते; म्हणून प्रकृति (हेंच ब्रह्म).

23 From the dependence on the propositions laid down, and the illustrations given, (in the Upanisads it is plain that) the term Prakriti signifies Brahma

२३. छांदोग्य आणि बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये "आत्म्याचें ज्ञान झालें की सर्वांचे ज्ञान होतें" असें जे प्रतिज्ञा वाक्य आहे आणि तत्संबधी जे दृष्टांत आहेत त्यांची उपपत्ति केव्हां होते? जेव्हां सा या ब्रह्मांडाचें निमित्त-कारण आणि उपादान-कारण ब्रह्म आहे असें मानावें तेव्हां. सूत्रांतील प्रकृति शब्दाचा अर्थ उपादान-कारण किंवा निमित्त-कारण. इतका सूत्रार्थ

यावर शंकराचार्य असें म्हणतात कीं प्रतिज्ञावाक्य आणि ते दृष्टांत जसा संभव असेल त्याप्रमाणें ब्रह्मपर लावून ब्रह्मच प्रकृति असें त्यावरून सिद्ध होतें असें जाणावें. आत्म्यावांचून दुसरें या ब्रह्मांडाचा अधिष्ठान नाहीं म्हणून आत्मा च कर्ता. आत्म्यावाचून ब्रह्मांडाचें दुसरें

23. The text—the spirit being known all is known—occurs in the Chhândogya Upanisad and lays down a proposition illustrated in different ways How is this text to be interpreted? Brahma itself is the efficient or the material cause of the universe, and the term Prakriti, used in the sûtra, is the material or efficient cause The term Prakriti, therefore, signifies Brahma This is the sense of the sutra About this Shankarâchârya observes —it should be known that Brahma itself becomes the noumenon, because the Upanisad texts and the illustration refer to it Nothing but spirit is the substratum of this universe The spirit, therefore, is the creator of the universe The spirit, therefore, is the matter, of which the

पद्वाक्यें आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. " तो अवलोकन करता झाला. त्यानें प्राण उत्पन्न केला." "त्याला कला नाहीं, तें शांत आहे, तें स्तुत्य आहे, तें निरंजन आहे." "तो आदेश विचारला का—ज्यानें न ऐकलें तें ऐकलेंसें होतें, जें अतर्क्य तें कळतें, जे न निश्चित तें निश्चित होतें. जसें, हे सौम्य, एका मातीच्या भांड्यावरून मृत्तिकेचें सर्व जें काहीं केलेलें तें कळून येतें. मातीचीं निरनिराळीं नावें हीं विकारावरून पडतात. ती बोलण्याची तऱ्हा. तसें खरी काय ती मातीच. पुन., हे सौम्य, जसें एका सोन्याच्या मण्यावरून सर्व सोनें म्हणजे काय हें कळून येते, + जसें एका नराणीवरून सर्व लोखंड म्हणजे काय हें कळून येतें, तसें जेणेंकरून न ऐकलें तें ऐकलेंसें होतें; जें न मनांत आणलें तें मनांत आणलेंसें होतें; जें न जाणलें तें जाणलेंसें होतें. असें जें शास्त्र तें शास्त्र काय हें तू विचारलेंस काय?" "हे भगवान्, काय एक जाणले कीं हें सर्व जाणलेंसें होतें." "अरे, खरेंच आत्मा पाहिला, त्याविषयीं श्रवण केलें, त्याविषयीं मनन केलें कीं हे सर्व कळून येतें. जसें दुंदुभि वाजविला असतां दुसरें काहींच ऐकूं येत नाहीं; अथवा दुंदुभीचा शब्द ऐकूं आल्यानें दुंदुभि वाजविल्याचा शब्द ऐकू येतो." "अरे, ज्यापासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात." "तें एकच अद्वितीय."

Brahma transformed. The following is the translation of the Upanisad-texts quoted. "He saw and he created breath." "It is above change or without any phase, tranquil, faultless, spotless; oh Somya, just as a ball of earth gives a correct idea of all that is made of earth, earth itself is real; all that is made of it are its mere modifications, each having a name of its own. This is, however, a mere form of speech. Again, oh Somya, just as a bead of gold shows the nature of *all that is made of gold*, just as a pair of nail-scissors shows the nature of all that is made of iron, so have you, Somya, inquired into that system of knowledge, by which what is not heard becomes heard? What is not thought of becomes thought of, what is not known becomes known." "Oh Lord, what being known all this becomes known? The spirit being, indeed, seen, listened to, thought of, and known, all this is known." "When *a drum is beaten, nothing else* can be heard, or when a sound of a drum is heard, the sound of *the beating of the drum can be* heard" "Well, (that) from which, indeed, all these elements rise" "*Well, indeed, that* one without any equal."

सूत्राणि.

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

भावार्थः । अभिध्या अभिध्यानं नाम संकल्पः । तत्पूर्वकमात्मनो जगत्कर्तृकत्वमिति वेदे उपदेशः । इद तु पूर्वसूत्रदार्ढ्याय ॥ तत्र शंकरः तत्राऽभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यत इति ॥ तत्र मध्वः महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनंत कथ्यत इति वचनात् तदभिध्यैव च प्रकृतिशब्देनोच्यत इति ॥ तत्र रामानुजः स्रष्टुर्ब्रह्मण स्वस्यैव बहुभवनसंकल्पोपदेशाद् विचित्रचिदचिद्रूपेणाऽहमेव बहुः स्यां तथा प्रजायेयेति संकल्पपूर्विका सृष्टिरुपदिश्यत इति ॥ तत्र वल्लभः तस्य जगद्रूपत्वेनाऽभिध्यानमुपदिश्यते तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति । चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥

अनुसधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । ब्र० वि० (६.) ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । छां० उ० (६.२,३.) ॥

सूत्राणि.

साक्षाचोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

भावार्थः । उपादानत्वं कर्तृत्वं च ब्रह्मणो वेदे साक्षात् निरूप्यैते इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः साक्षादिति चोपादानांतराऽनुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रसस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्ट इति ॥ तत्र मध्वः । एष स्त्री एष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैव ब्रह्मैव लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनंतोऽतः परमः परात् विश्वरूप इति पैंगिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानादिति ॥ तत्र रामानुजः। सकलेतरविलक्षणस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति ब्रह्मैवोपादानमुपकरणानि चेति ॥ तत्र वल्लभः ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव सृष्टिप्रलययोराम्नानात् । + + + तस्माद् भगवानेव समवायिकारणमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यंति । छा० उ० (१.९,१.) ॥

प्रकारचें आहे, तें विश्वतोमुख आहे यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "त्याला अशी कामना उत्पन्न झाली की, पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी त्यानें असें पाहिलें कीं पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी "

the people He saw that he should be many and produce the people"

२५. कारण साक्षात् दोहोंचे वेदामध्यें निरूपण आहे.

२५ ब्रह्म सृष्टीचें उपादान कारण आहे आणि कर्ता आहे असें साक्षात् वेदामध्यें निरूपण आहे म्हणून मागील सूत्रां केलेलें प्रतिपादन सिद्ध आहे. ह्या सूत्रार्थावर शंकराचार्य म्हणतात — आकाशापासून उत्पन्न होतात आणि आकाशाच्या ठायीं त्यांचा लय होतो असें पृथ्व्यादि भूतांचें निरूपण असल्यामुळें ब्रह्म हेंच दुसरें उपादान कारण नाहीं असा 'साक्षात्' शब्दाचा फलार्थ आहे. जेथें उपादान तेथेंच कार्य दृष्टीस पडतें असें उपनिषदावरून कळतें. यावर मध्वाचार्य म्हणतात — पैंगीश्रुतिमध्यें साक्षात् असें वर्णन केलें आहे कीं परब्रह्म प्रकृति आणि पुरुष दोन्ही हि आहे. तो प्रकार असा हरि हा आदि, हरिच अनादि, तो अनंत आणि तो सांत, तो परात्पर, तो विश्वरूप, जो हा हरि, तो ही स्त्री हा पुरुष ही प्रकृति, हा आत्मा हें ब्रह्म, हा लोक, आणि हा लोकविशेष. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं सगळ्यांहून विलक्षण असें जें ब्रह्म त्याच्या अंगीं सर्व शक्ति आहे असें म्हणण्यांत कांहीं विरोध येत नाहीं म्हणून ब्रह्मच निमित्तकारण आहे आणि उपादानकारण आहे. यावर वल्लभाचार्य म्हणतात — ब्रह्मापासून सृष्टि उत्पन्न झाली आणि ब्रह्माच्या ठायींच तिचा लय होतो म्हणून भगवान् हें समवायि-कारण आहे.

25. Because the Veda directly states both

25 The Veda *directly states* that Brahma is both the material cause and the creator of the world. The statements already made, therefore are valid. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes — the elements like the earth are said to proceed from æther and to be absorbed in them ultimately. Brahma, therefore, and nothing else is the material cause. This is the bearing of the term *Sâkshât* used in the sûtra. An effect is seen there where a material cause exists. This is described in the Upanishads. Madhvâchârya observes — the *Paingi-shruti* directly mentions that the Supreme Spirit is both the noumenon and the Person. This is its form. Hari is the beginning, Hari is without beginning, Hari is infinite and Hari is finite. He is higher than the highest. His form is universal. This Hari is both man and woman, the noumenon, the spirit, Brahma, this universe and this particular world. About this Râmânuja observes — Brahma unlike anything known or seen is omnipotent. Such a statement is unexceptionable. Therefore Brahma is the efficient cause and the instrumental. Vallabhâchârya observes — the world has sprung from Brahma and ultimately returns into Brahma. The Lord is therefore the material cause. The following is the translation of the Upanisad-text quoted "All these elements proceed from æther and ultimately return into it."

सूत्राणि.

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

भावार्थः । शंकररामानुजौ सूत्रविभागं कुरुतः । आत्मकृतेश्चेत्येकं सूत्रं । परिणामादित्यन्यत् । आत्मानमकुरुतेत्यात्मकृतिनिरूपकमुपनिषद्वाक्यं । तस्य कोर्थः । परिणाम इतीति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तांतरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं । तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनाऽय परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायत इति ॥ तत्र मध्वः प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । + + + अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविंदः प्रकृतिश्चाऽभिधीयत इति नारदीये । न चाऽन्यत्कल्प्यं अप्रामाणिकत्वादिति ॥ तत्र रामानुजः एवमेव हि परिणाम उपदिश्यते । अशेषहेयप्रत्यनीकं कल्याणैकतानं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पमवाप्तसमस्तकाममनवधिकातिशयानंदं स्वलीलोपकरणभूतसमस्तचिदचिद्वस्तुजातशरीरतया तदात्मभूतं परं ब्रह्म स्वशरीरभूते प्रपंचे तन्मात्राहंकारादिकारणपरंपरया तमःशब्दवाच्यातिसूक्ष्माऽचिद्वस्त्वेकशेषे सति तमसिच स्वशरीरतया विनिर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्ना स्वस्मिन्नेकतापन्ने तथाभूततमश्शरीरं ब्रह्म पूर्ववद् विभक्तनामरूपचिदचिन्मिश्रप्रपंचशरीरः स्यामिति संकल्प्य अव्यक्तक्रमेण जगच्छरीरमात्मानं परिणमयतीति सर्वेषु वेदांतेषु परिणामोपदेशः । + + + तन्मयः पुनस्सत्यशब्दवाच्यचिदचिन्मिश्रदेवादिस्थावरांतमगद्रूपोऽभवदिति तदेवाऽनुप्राविशत् । तदनुप्रविश्येति कारणावस्थायामात्मतयाऽवस्थितः

परमात्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाणद्रव्यस्याप्यात्मतयाऽवस्थाय तत् तदभवदित्युच्यते । इति । तत्र वल्लभ तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षण कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्ध ॥

अनुसंधेया-न्युपनिषद्वाक्यानि ॥

सच्च त्यच्चाऽभवत् । निरुक्त चाऽनिरुक्त च । + + + तदात्मान॰ स्वयमकुरुत । ब्र० वि० (७) ॥

२६. (तें परब्रह्म निमित्त आणि उपादान कारण आहे) कारण आपण आपणाला उत्पन्न करता झाला, कारण तो परिणाम आहे.

26 (That Supreme Spirit is the efficient and material cause) because He created Himself (and) because He is the modification

यासवधीं ज उपनिषद्वाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें अर ही सब भूते आकाशापासून उत्पन्न होतात आणि आकाशाच्याच ठायीं लय पावतात

२६ शंकराचार्यांच्या आणि रामानुजाच्या मतें ही दोन सूत्रें आहेत "आपणाला उत्पन्न केल्यामुळे" इतकें एक सूत्र, आणि 'परिणामामुळें' हें दुसरें सूत्र आपणाला उत्पन्न करता झाला असें उपनिषद्वाक्य आहे त्याचा अर्थ काय ? आपण परिणाम पावता झाला इतका एकंदर सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात – परिणाम म्हणजे काय ? माती किंवा दुसरीं द्रव्य हीं प्रकृति असें समजावें त्यामध्येच काहीं विकार करावा तो परिणाम उपनिषद्वाक्य कसें आहे ? • ६

26 In the opinion of Shankarâcharya and Râmanuja it is not one sûtra but two independent sûtras Because He created Himself is one sûtra and because He is the modification is another sûtra An Upanisad text states that He created Himself What is the meaning of this? He underwent a modification This is the general sense of the sûtra About this Shankarâchârya observes —what is meant by a modification? Let earth or any other substance be considered original When its original nature is affected it is modified Well what Upanisad text is referred to? He himself created himself Because the term *Himself* is used it is plain that nothing else is the efficient cause of the creation Because He is the modification is an indepen

त्यानें स्वतां केलें " 'स्वतां' शब्दाचा प्रयोग असल्यामुळें दुसरें काहीं निमित्त कारण झालें नाहीं, असा अर्थ निष्पन्न होतो 'परिणामात्मुळें' इतकें हें स्वतन्त्र सूत्र मानावें त्याचा अर्थ काय ? ब्रह्म हीच प्रकृति हेंच उपादान कारण त्या मध्येंच विकार झाला हाच परिणाम ब्रह्म हेंच कारण, आणि ब्रह्म हेंच कार्य अशी सृष्टि उत्पन्न झाली यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात कीं विशेष पुढें होऊन जी करते तिचें नाव प्रकृति असा प्रकृति शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ आहे परब्रह्म तें निर्विकार आहे प्रकृति ही विकार उत्पन्न करणारी आहे परब्रह्म हेंच गोविंद तो गोविंद प्रकृतीमध्यें शिरला म्हणून त्याला प्रकृति असें म्हणतात दुसऱ्या रीतीनें उपनिषदर्थ लावला असता तो प्रामाणिक नव्हे यावर रामानुज असें म्हणतात कीं परिणाम शब्दाचा प्रयोग शास्त्र आहे तो असा परब्रह्म परिणाम पावलें तथापि त्याज्यांश परब्रह्मामध्यें काहीं नाहीं तें कल्याणाची एक राशिच जितक्या म्हणून जगतामध्यें वस्तु आहेत त्या सर्वांहून तें निराळें तें सर्वज्ञ त्याचा संकल्प नित्य सत्य जितक्या म्हणून त्याच्या कामना तितक्या परिपूर्ण झाले त्या, ज्याला मर्यादा नाहीं आणि जो अतिशयच असा त्याचा आनंद जगतामध्यें जितके म्हणून विषय आहेत तितक्याचा आत्मा होऊन राहिला आहे, कारण ते सर्व विषय त्याच्या *लीलेचीं साधनें आहेत ते विषय चैतन्य* आणि जड आहेत हा जो सारा प्रपंच

Brahma is the noumenon Brahma is the material cause It was affecte l It was *modified* Brahma itself is the cause and Brahma itself is the effect the world is thus created. About this Madhvâchârya observes — that, which springs forward and creates is named Prakriti. This is the etymological sense of the word The *Supreme Spirit* is above all modification The Prakriti produces all modifications The Supreme Spirit himself is *Govinda* Govinda entered the Prakriti He is therefore called Prakriti. Any other interpretation of the Upanisad text is not reliable About this Ramanuja observes —the term *Parinâma* is used Though the Supreme Spirit is modified yet there is nothing in it to be rejected He is one whole heap of blessedness He is unlike anything seen in this world He is omniscient He is eternally true He desires are ever gratified to the fullest extent He is boundless and His happiness is also beyond all bounds He is the soul of all things in this world because they are the means of his sport These things are either spiritual or material This vast expanse of existence has sprung from Brahma and He holds in himself the power of individualization up to the subtle elements and gross elements The original cause is the formal Supreme Spirit and the Supreme Spirit is described as pure and abounding in true intentions In Him the gross elements the subtle elements and the power of individualization exist They move in Him they are amalgamated with

तो ब्रह्मापासूनच उत्पन्न झाला आहे. आणि त्यामध्यें अहंकारापासून तों तन्मात्रा स्थूल भूतापर्यंत सर्व आलीं आहेत असें एक परमात्मस्वरूप आदिकारण आहे. त्यामध्ये परमात्मा शुद्ध, सत्यसंकल्पादि गुणविशिष्ट असे पूर्वी वर्णलेंच आहे त्यामध्यें महाभूतें, तन्मात्रा, अहंकार हीं सारीं त्याशीं एक जीव होऊन त्यामध्येंच मिळून गेलीं आहेत ही प्रलय झाल्यानंतरची अवस्था. त्यांतून अतिसूक्ष्म, जड, अमुकें असें सांगता येत नाहीं. त्याचें नांव तम, असलें एक निघालें; आणि तेणेंकरून ब्रह्मानें असा संकल्प केला कीं आपणामधूनच चैतन्य आणि जड असा मिश्रित प्रपंच आपणच बनावें जसा निरनिराळ्या विषयांचा परमात्म्याच्या ठायीं प्रलयकालीं लय झाला तसाच एकेक विषय जगदुत्पत्तीच्या वेळीं त्यामधूनच बाहेर पडला म्हणजे त्या विषयाच्या रूपानें परमात्माच बाहेर पडला. असा प्रपंच हा परमात्म्याचाच परिणाम आहे असें सर्व वेदांतशास्त्रामध्यें निरूपण केलें आहे नंतर सत् हें ज्याचें नांव, ज्यामध्यें चैतन्य आणि जड अशीं दोन्हींहि मिसळून राहिलीं आहेत, ज्यामध्यें देव आणि स्थावर पदार्थ आहेत असलें हें सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न झालें तें ब्रह्मांड केवळ प्रकृतिरूप अतिसूक्ष्म स्थितीमध्यें होतें या प्रकृतीमध्यें परमात्मा शिरला आणि शिरून तिजमध्यें वास करता झाला ही पहिली कारणावस्था यामुळेंच परमात्म्याचें कार्यरूप आहे असें म्हणतात. वस्तुतः

Him. This is His condition after the destruction of the whole world From Him an extremely subtle and material something, that cannot be stated in words, proceeded Its name is *Tama* or the quality of darkness When it sprang forward, the Supreme Spirit intended that it should out of itself form a universe at once intellectual and material. As different things were absorbed into the Supreme Spirit at the time of the distraction of the world, so at the time of the recreation of the world the different things sprang out one by one Then the Supreme Spirit sprang out of itself in the form of these things Hence the Vedânta system states that all existence is the Supreme Spirit itself modified What is called *Sat* or the existent in the Supreme Spirit includes both the intellectual and the material, that is gods and material objects Thus the whole universe was created But this universal existence is the most subtle form of the pure and unmixed noumenon This noumenon or the Prakriti the Supreme Spirit entered and dwelt in it This is the first stage of causation, and the Supreme Spirit, therefore, is said to be an effect. Properly speaking, the noumenon returns into the Supreme Spirit, springs out of the Supreme Spirit, and when the Supreme Spirit enters it, the universe is produced The Supreme Spirit spiritually dwells in this world About this Vallabhâchârya observes —Brahma modified is an effect Brahma itself is the material cause The following is the

सूत्राणि.

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

भावार्थ । योनिशब्देन प्रकृतिर्वर्ण्यते ॥ तत्र शंकर यत् पुनरिदमुक्तं । ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि । तत् प्रत्युच्यते । न लोकवदिह भवितव्यं । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात् त्वस्याऽर्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यमिति ॥ तत्र मध्व' । व्यवधानेन श्रुतिस्तु पुरुष विद्वद्भिरुच्यते । श्रुतिरव्यवधानेन प्रकृतिर्नामिति स्थिति । उभयात्मकश्रुतित्वाद् वासुदेव. परः पुमान् । प्रकृति पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति ब्रह्माण्ड इति ॥ तत्र रामानुज. । योनिशब्दश्चोपादानवचन इति ॥ तत्र वल्लभ. । तस्माद् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति इदं सर्वं यदयमात्मेति सिद्धमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । मु०उ० (३ १,३.) ॥ यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा. । यथोर्णनाभि. सृजते गृह्णते च । मु०उ०(१,१,७.)॥ योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि । ऋ० सं० (१.१०४,१.) ॥

प्रकृतीचा रूप परमात्म्याच्या ठायीं होता, परमात्म्यापासूनच ती प्रकृति उत्पन्न होते, तिजमध्येंच परमात्मा प्रवेश करता मग जगत् उत्पन्न होतें आत्म रूपानें या जगताच्या ठायीं परमात्मा वास करतो यावर वल्लभाचार्य म्हणतात – ब्रह्माचा जो परिणाम त्याचें नाव कार्य. ब्रह्म हें जगताचें समवायि कारण आहे यासबधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं

translation of the Upanisad text quoted "He became tangible and intangible (the earth the waters the light—these are tangible or Rûpi, the air and æther are intangible or Arûpi The reader will perceive that the Jains adopt the same division) It is describable and non describable It itself created itself"

२७. कारण तें योनि असें वर्णितात.

27. And because it is sung as the source.

आहेत त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें. "तो रूपी आणि अरूपी झाला (पृथ्वी, आप, तेज हें रूपी द्रव्य. वायु आणि आकाश हीं अरूपी द्रव्यें. जैनहि असाच विभाग करतात हें वाचकांनी लक्षांत आणावें.) वर्णनीय आणि अवर्णनीय तें आहे. ते रचता आपणाला करते झाले."

२७. योनि-शब्दाचा अर्थ प्रकृति असा करायाचा. इतका सूत्रार्थ यावर शंकराचार्य म्हणतात.-कर्तृत्व म्हणजे विचारपूर्वक आणि संकल्पपूर्वक जें करणें तें हें निमित्तकारण. जें कुंभारासारखें निमित्तकारण तेंच मातीसारखें उपादान कारण असें म्हणता येत नाहीं. कारण ब्रह्माचें सृष्टिनिर्माण करणें विलक्षण आहे यासंबंधीं अनुमानादिकांची योजना करायाची नाहीं. या ठिकाणी शब्दप्रमाणाची योजना करायाची. यावर मध्वाचार्य असें म्हणतात -परंपरेनें उत्पत्तीला जो कारण तो पुरुष, आणि प्रत्यक्ष जी कारण ती स्त्री. दोन्ही स्वभाव वासुदेवाच्या अंगा आहेत. प्रकृति आणि पुरुष इत्यादिकांनी त्याचेंच निरूपण होतें. यावर रामानुज असें म्हणतात -सूत्रांतील योनि-शब्दाचा अर्थ उपादानकारण असा करावा. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात -भगवान् हाच प्रकृति म्हणजे योनि हाच पुरुष हाच सर्व वीर्य. हाच जीव हा जो आत्मा तोच हें सारें, असें सिद्ध झालें. यासंबंधीं जी उपनिषदां

27. The term *Yoni*, used in the Sanskrit sutra, though interpreted into the source, really refers to the noumenon. This is the sense of the sûtra. About this Shankarâchârya observes — creation, that is, doing something after intending it thoughtfully, is *the efficient cause*. A potter is the efficient cause. He cannot be at the same time said to be the material cause such as the earth. But Brahman is in no way like a potter. Its powers are extraordinary. Our inferences cannot reach them. We must accept the testimony of others. About this Madhvâchârya observes —he who indirectly helps procreation is male. A female is its direct cause. Vâsudeva possesses both the powers. The terms *Prakriti* (noumenon) and *Purusa* (an agent) and similar characterizations refer to him alone. About this Râmânuja observes —the term *Yoni* used in the sutra signifies a material cause. About this Vallabha observes —the Lord is the noumenon, that is, the *Yoni*. He is the male. He is all vigour. He is the soul. This spirit, it is proved, is, therefore, all. The following is the translation of the Upanisad texts quoted. "Unto the creator, the Lord, the Purusa, Brahma, and the source." "The wise knows which to be the source of the universe, as a spider draws a thread out of itself and draws it into itself." 'Oh Indra, *Yoni*, that is, the

सूत्राणि.

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

भावार्थः । उपनिषद्वाक्यशेषाः सर्वे प्रथमाध्यायेन व्याख्याताः । तत्र सांख्यसिद्धांतः खडितः । जगत् कथं सृष्टं पुरुषप्रकृत्योः कः संबंधः किं पुरुषत्वं किं प्रकृतित्वमित्यपि निरूपितं । अद्वैतसिद्धांते शुद्धचैतन्यस्याऽस्तित्वं । भ्रांत्या विवर्तात्मकं जगत् । प्रकृतिर्भ्रमः । शुद्धचैतन्यरूपस्य ब्रह्मण उपादानकारणत्वं ॥ द्वैतसिद्धांते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं । कथं तर्हि जगदिदं । अव्यवधानेन परमेश्वरेण हरिणा उपाधिर्निर्मितः ॥ विशिष्टाऽद्वैतसिद्धांते ब्रह्मण उपादानत्वं निमित्तत्वं च ॥ शुद्धाद्वैतसिद्धांते ब्रह्मणः समवायिकारणत्वं । अत्र प्रथमसिद्धांते उपाधिः प्रकृतिर्भ्रांत्यात्मिका अनित्या ज्ञानेन नश्यति । द्वितीयसिद्धांते उपाधिर्नित्या ज्ञानेन हरिः साक्षात्क्रियते । तृतीयसिद्धांते उपाधेर्नित्यत्वे सति ज्ञानेन जगत्कर्तृत्वं लक्ष्मीपतित्वं च विहायेश्वरस्य सर्वान् गुणान् मुक्ताऽवस्थायां जीवः प्राप्नोति । चतुर्थसिद्धांते चिदचिदात्मकं जगद् ब्रह्मणः परिणामः । यदा तमः प्रभवति तदा जगत्सृष्टिः । इति चतुर्णां सिद्धांतानां प्रकृतिविषयको निष्कर्षः ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

नयें आलीं आहेत त्याचे भाषांतर एणें प्रमाणें. " कर्ता, परमेश्वर, पुरुष, ब्रह्म, योनि " जें सर्व ब्रह्मादाची योनि असें पंडितजन जाणतात. जसें कोळी-किडा आपणच उत्पन्न करतो आणि आपणच गिळून टाकितो." " हे इन्द्रा, योनि म्ह-

altar is the place prepared thy seat "

उपसंहार.

या पादामध्ये विशेष विचार काय झाला आहे हें दाखवून सर्व अध्याया-मध्ये सामान्य विचार काय आहे याचें निरूपण करायाचें. चवथ्या पादाच्या सात सूत्रापर्यंत एक अधिकरण वर्णिलें आहे त्यामध्यें महान्, पर, अव्यक्त हीं जीं पदें उपनिषदांत योजिलीं आहेत त्यांचा अर्थ सांख्यशास्त्रांतील जड प्रकृति असा करायाचा किंवा चैतन्य असा करायाचा? असा विचार होऊन चैतन्यरूप परब्रह्म असा त्या पदाचा अर्थ करायाचा. पुढील आठ, नऊ, आणि दाहा या सूत्रामध्यें अजा या पदाचा अर्थ काय करायाचा हा विचार झाला. अजा म्हणजे सांख्य-सिद्धांतांतील जड प्रकृति नव्हे. अजा म्ह-णजे चैतन्यरूप ब्रह्माचीच एक अवस्था. ती अवस्था ही सृष्टि निर्माण होण्याच्या पूर्वींची म्हणून तीस प्रागवस्था असें म्हटलें आहे. ती तांबडी, काळी, पांढरी असून तेज, पाणी, आणि अन्न याची बनली आहे असें उपनिषदांत वर्णिलें आहे. पुन अकरा, बारा, आणि तेरा या सूत्रामध्यें "पंचपंच जना" या वाक्याच्या अर्थाचा विचार केला आहे. त्याचा अर्थ सांख्य सिद्धांतांतील पंचवीस तत्वें नव्हे. तर पांच प्राण असा अर्थ ठरविला आहे. चवदाव्या आणि पंधराव्या सूत्रीं सत् आणि असत् या दोन पदाच्या अर्थाची व्यवस्था केली आहे. सत् म्हणजे विकृत ब्रह्म, आणि असत् म्हणजे अविकृत ब्रह्म

SUMMARY.

We will first show what the particular subject of this Fourth Chapter of the First Adhyâya is, and then examine the subject matter of the Adhyâya as a whole. The first seven sûtras of this Fourth Chapter form a group in which the interpretation of the terms *Mahân, Para, Avyakta*, used in the Upanisad, is discussed. Are these to be interpreted as referring to the material noumenon recognized by the Sânkhyas or merely to the spirit? The conclusion established is that these terms signify the Supreme Spirit alone. The next group of the eighth, ninth, and tenth sûtras discusses the interpretation of the term *Ajâ* used in the Upanisads. The conclusion established is that the term *Ajâ* does not signify the material noumenon recognized by the Sânkhyas. It signifies the Supreme Spirit, which is pure knowledge or intellection. This condition is premordial. It is described in the Upanisads as red, black, and white, and consisting of light, water and food. Again, the next group of the eleventh, twelfth, and the thirteenth sûtras discusses the interpretation of the phrase *Panchapanchajanâh*. The conclusion established is that the phrase does not signify the twenty five elements recognized by the Sankhyas, but the five breaths. The fourteenth and fifteenth sûtras interpret the terms *Sat* and *Asat* used in the Upanisads, and state that *Sat* is impure Brahma, and *Asat* is pure

सोळा, सतरा, आणि आठरा सूत्रामध्यें कर्म, पुरुष, इत्यादि शब्दांचा विचार झाला आहे. त्यामध्यें परमात्माच कर्ता असें सिद्ध केलें आहे. " आत्मा पहावा, त्याविषयीं श्रवण करावें, त्याविषयीं मनन करावें " इत्यादि वाक्य आहे. त्यामध्यें हा आत्मा जीवात्मा किंवा परमात्मा, कोणता समजावा असा संशय पडला. परमात्मा समजावा असा सिद्धांत ठरला. तेवीस, चोवीस, पंचवीस, सव्वीस, आणि सत्तावीस या सूत्रामध्यें ब्रह्म हें निमित्त-कारण आहे आणि उपादान कारणहि आहे असा सिद्धांत केला आहे. अठ्ठावीसव्या सूत्रीं वैशेषिक सिद्धांताचें, बौद्धादि सिद्धांताचें खंडन झालें आहे, असें वर्णिलें आहे अशीं हीं अधिकरणें अद्वैत सिद्धांताप्रमाणें रचलीं आहेत. हाच विषय घेऊन द्वैत, विशिष्टाद्वैत, आणि शुद्धाद्वैत आचार्यांनीं आपआपल्या मतांस अनुसरून उपन्यास केला आहे. तीं तीं विशेष सूत्रें पाहिलीं म्हणजे तो लक्षात येईल

एकंदर या पहिल्या अध्यायामध्यें, सर्वदशोपनिषदांत जे जे नाना विचार झाले आहेत त्याच्या व्यवस्थेवर कटाक्ष ठेवला आहे तो प्रकार असा जैन, बौद्ध, वैशेषिक, सांख्य यांच्याशीं वेदांताचा विरोध आहे. वेदांताचा सिद्धांत काय आणि यांचा सिद्धांत काय हें सांगण्याकरितां एक तक्ता बनविला असतां यांचें त्यांच्या सहज लक्षात येईल, तो तक्ता हा.

Brahma. The group of sixteenth, seventeenth, and eighteenth sûtras explains the meanings of the words *Karma*, *Purusa* and others used in the Upanisads, and states that the Supreme Spirit alone is the creator The Upanisad text—"the spirit ought to be seen, ought to be listened to, and ought to be meditated upon," —is to be interpreted The question raised is—does the word *spirit* signify the human spirit or the Supreme Spirit? The solution is that the Supreme Spirit is meant The sûtras from the twenty third to the twenty-seventh state that Brahma is both the efficient cause and the *material cause of the universe. The* twenty-eighth sutra refutes the *Vaishesika*-doctrine and the Bouddha-doctrine This is the way the *Adraita* Vedântins arrange the subject-matter of the sûtras of this Chapter. The same *sûtras in their order, are taken* up by the *Dvaita*, *Vishistâdvaita*, and *Shuddhâdvaita* Âchâryas, and interpreted in conformity with their own doctrines The notes on the sûtras referred to give detailed information

The first Adhyâya adjusts the interpretation of terms used in the ten Upanisads and discusses the questions which this interpretation raises The Vedântins, no matter to what school they belong, are opposed to the *Jains*, the Bouddhas, the Vaisheṣikas, that is, the dilecticians, and the Sânkhyas *The following* table shows the points of difference between these and the Vedântins.

विषय	अन्यसिद्धांत			साधारण
	१ जैन	२ बौद्ध	३ सांख्य	४ वैशेषिक
परब्रह्म	स्वतंत्र परब्रह्म मानीत नाहींत जे तीर्थंकर ते सर्वज्ञ आहेत ते आणि मुक्त झालेले जीव स्वतंत्रतेनें सिद्ध शिखरावर वास करीत आहेत नैगम नयावरून एक चैतन्य आहे असें पाहिजे तर मानावें जैन हे एकांत वादि नाहींत एकांत म्हणजे अमुकच एक सिद्धांत	निर्वाण म्हणून एक विशेष अवस्था मानतात त्या अवस्थेचें निरूपण धर्मार्थसंग्रहामध्यें केलें आहे तें असें तें अच्युत पद आहे तें अनंत आहे ज्याला उत्पत्ति स्थिति,लय नाहीं, जें जड नाहीं, जें सर्वोत्तम आहे	परब्रह्म मानीत नाहींत पुरुष आहे आत्मा स्वताच्या ठायीं रत होतो अशी कैवल्यस्थिति मानतात	स्वतंत्र परमेश्वर आहे, आणि त्यानें स्वसंकल्पानें ही जड सृष्टि उत्पन्न केली आहे
जीवात्मा	जीव अनादि आहेत आणि अनंत आहेत	जीवात्मा नाहीं	जीवात्मा तोच पुरुष	जीवात्मे अनंत आणि अनादि आहेत
सृष्टि	परमाणुरूपानें जड अनादि आहे दोन परमाणु एकत्र होऊन त्याचें द्व्यणुक होतें, आणि तीन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें त्र्यणुक होतें हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत आणि केवळ स्वभावाच्या योगानें सृष्टि उत्पन्न होते तिची स्थिति होते	कर्मांच्या योगानें ही रूपें दिसतात मात्र तथापि पृथ्वी धातु, तेज धातु वायुधातु इत्यादि विरत आणि अविरत अशा स्थितीमध्यें असतात	जीवात्मा स्वतंत्र आणि प्रकृति स्वतंत्र. ती प्रकृति जड आहे ती रजोगुण, तमोगुण सत्त्वगुण यांची बनली आहे पुरुषाच्या सान्निध्यानें या प्रकृतीपासून ही पंचभूतात्मक सृष्टि उत्पन्न होती तर मूळ प्रकृति आणि पुरुष दोन्हीही अनादि आहेत	दोन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें द्व्यणुक झालें, आणि तीन परमाणु एकत्र मिळून त्यांचें त्र्यणुक झालें हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत तथापि परमेश्वर त्यांस उत्पन्न करतो आणि तीच नियमन करतो

वेदांत.

अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
चैतन्यरूप परब्रह्म मात्र आहे. दुसरें का हीं नाहीं. जड जे जे दिसतें तें सर्व केवळ भ्रांति आहे.	वैशेषिकाचा आणि याचा सिद्धांत एक.	सत्यसंकल्प सर्व मंगळ गुणनिधि परमेश्वर आहे. त्यानें सृष्टि निर्माण केली आहे.	परब्रह्म आहे, आणि तेंच सर्व ब्रह्मांड बनलें आहे.
परब्रह्म तेंच उपाधींत सांपडलें की जीवात्मा. उपाधि म्हणजे संसार.	...	अग्नीपासून जशा ठिणग्या निघतात तसे जीव नारायणापासून निघतात	जीवात्मा हा परमात्म्याचा परिणाम आहे.
परब्रह्माच्या ठायीं एक कांहीं अवस्था-विशेष आहे. तीचें नांव प्रागवस्था. ती कांहीं परब्रह्माची शक्ति आहे. तीच माया. तिजपासून चिदचिदात्मक हें जगत् उत्पन्न होतें.	...	नारायणापासूनच प्रकृति उत्पन्न होते, आणि तिजमध्यें नारायण प्रवेश करतो आणि आपण पृथक् व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी असा संकल्प करतो. आणि त्यापासून सृष्टि उत्पन्न होते.	जड हा ब्रह्माचाच परिणाम, चैतन्य हा ब्रह्माचाच परिणाम, जसा जसा आविर्भाव होईल त्याप्रमाणें सृष्टमध्यें रूपें दिसून येतात.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
	असा ससार अनादि चालला आहे.			
कर्म.	कर्म आहे. तें जडाचा गुण. जड संयोगासपुद्गल असें म्हणतात. जडाचा गुण आहे. म्हणून कर्महि जड आहे. तें आंत वाहत वाहत जाऊन जीवात्म्याला चिकटतें. याचें नाव आश्रव. मग जीवाचा बध होतो आणि तो ससारात पडतो.	कर्म मोठें प्रबळ आहे. तें अनादि आहे. त्या कर्मांपासून अविद्या उत्पन्न होते आणि तेणेकरून वेदनादि पचस्कध उत्पन्न होऊन बंध होतो.	कर्म आहे त्यापासूनच अविद्या उत्पन्न होते; आणि तिजमुळें जीव बधामध्यें पडतो.	कर्म आहे. अज्ञानामुळें जीवास दु.ख होते आणि तो बधात पडतो कर्म अनादि.
पुनर्जन्म.	जें जें कर्म करावें त्या त्यापासून सस्कार उत्पन्न होतो तो सस्कार कर्मभोगावाचून जायाचा नाहीं. म्हणून जीवाला पुन. पुन. जन्म घ्यावा लागतो. आणि पुन पुन. मरण-दु.ख भोगावें लागतें.	कर्म आहे. जें जें काही या जन्मीं करावें तें तें कर्म मात्र अवशिष्ट राहतें. मरतेवेळीं सर्वांचा नाश होतो केवळ कर्म अवशिष्ट राहतें मग पुनर्जन्म झाला की त्या कर्माभोंवतीं पचस्कंध मिळतात त्यामध्यें सस्कार उत्पन्न होतात. त्यापासून विज्ञान उत्पन्न होतें. विज्ञानापासून नाम रूपें उत्पन्न होतात. त्या-	प्रकृति आणि पुरुष यांचा सयोग झाला म्हणजे ससार उत्पन्न होतो. त्याचें कारण कर्म. त्याचें कारण अविद्या अमुक आत्मा आणि अमुक प्रकृति यांविषयीं जो अविवेक त्याचें नाव अविद्या. या अविद्येपासून जीवास कर्म जडतें आणि कर्मापासून ससारबध उत्पन्न होतो	जीवात्म्यास कर्म जडतें अज्ञानामुळें. अज्ञान म्हणजे जगतातील पदार्थाविषयीं अज्ञान.

वेदांत.			
अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
कर्म आहे. त्यामुळें जीव बंधांत पडला आहे.	कर्म अनादि बंध अनादि काहीना. तम अनादि काहीना संसार अनादि काहींना	कर्म आहे त्यामुळें जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बंधात पडला आहे	कर्म आहे. त्यामुळें जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बंधात पडला आहे.
कर्म अनादि आहे त्यापासून जन्मांतर.	पुनर्जन्म आहे त्याचें कारण कर्म त्याचें कारण अविद्या	पुनर्जन्म आहे त्याचे कारण कर्म त्याच कारण अविद्या.	पुनर्जन्म आहे. त्याचे कारण कर्म. त्याचें कारण अविद्या.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
		पासून षडायतन उत्पन्न होतें. तीं षडायतनें ही पंच ज्ञानेंद्रियें आणि मन. षडायतनापासून स्पर्शादि उत्पन्न होतात. त्यापासून वेदना होते. वेदनेपासून तृष्णा उत्पन्न होते. तृष्णेपासून उपादान रूप कर्म उत्पन्न होतें. आणि त्यापासून संसार. संसारमध्यें दुःख रे दुःख.		
धर्म	संसार करू नये प्रव्रज्येनें कर्मांचें खंडन होतें. म्हणून प्रव्रज्या म्हणजे संन्यास हा मुख्य धर्म. संन्यास केल्यानें अहिंसारूप तप साधतें. गृहस्थानें देखील संन्यासाची चवदा उपकरणें नेहमीं नजरेपुढें ठेवावीं "अहिंसा परमो धर्म" चित्तखंडन मुख्य. तुकखंडनात काहीं एक नाहीं पुरुष साधु होतात. स्त्रिया साध्वी होतात तप हा मुख्य धर्म.	ध्यान हा मुख्य धर्म. श्रमण होऊन संन्यास घ्यावा, विहारामध्यें वास करावा, समाधि लावून ध्यान करावें. म्हणजे इंद्रियांवर जय मिळतो, आत्मदमन होतें, वैराग्य सिद्ध होते यति अहिंसा स्वीकारतात. गृहस्थ नीतीनें वागण्यास प्रयत्न करतात. बुद्ध गौतमाचें सेवन आणि सत्कार	संसार करावा. त्यापासून श्रौतकर्मांचे साधन सिद्ध करावें, श्रौतकर्मापासून चित्तशुद्धि होते. त्यापासून ज्ञान उत्पन्न होतें. धर्माचरण नेहमी करावें.	संसार करणें योग्य आहे संसारामध्यें ज्ञान संपादन करून घ्यावें.

वेदांत			
अद्वैत	द्वैत	विशिष्टाद्वैत	शुद्धाद्वैत
ससार करून श्रौतादि कर्मे करावी तगकरून चित्तशुद्धि होते वैराग्य प्राप्त होतें जरी सर्व जगत् भ्रांति आहे तरी सदाचरण करणे आवश्यक आहे मूर्तीची पूजा गुरुद्वारेकरून सगुणाची पूजा	ससार करावा हरिभक्ति करावी सदाचारानें वागाव मुख्यत्वेंकरून विष्णूची पूजा मठाचा अधिकार शिरसा मान्य	ससार करावा, श्रौतकर्मे करावा, नीतीनें वागाव, नारायण, याचा पूजा	ससार मुख्य, कृष्णाची पूजा - गुरुभक्ति फार

विषय	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	वैशेषिक.
	हा पूर्ण उत्सर्गमार्ग. जितकें ज्याच्या हातून होईल तितकें त्यानें आचरण करावें हा अपवाद मार्ग तीर्थंकराची पूजा			
स्वर्ग नरकादि लोक.	पुण्यपापप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापप्रमाणे प्राप्ति.	पुण्यपापप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापप्रमाणें प्राप्ति.
मोक्ष.	कर्माचा निरोध करावा अथवा तें धुऊन धुऊन नाहीसें करावें याचें नाव संवर आणि निर्जरणा तेणेंकरून कर्म नाहींसें होतें आणि तप सफल होतें. मग संसारबंध सुटला जन्ममरण सुटलें मग जीव सिद्ध शिलेवर सतत निरतिशय आनंदानुभव करीत बसतो	कर्माचा नाश म्हणजे अविद्या सुटते मग पुनर्जन्म नाहीं मग निर्वाणपद-प्राप्ति	ज्ञानापासून कर्मनाश तेणेंकरून स्थूलभूताचा तन्मात्रात लय होतो. तन्मात्राचा ज्ञानेंद्रियाचा कर्मेंद्रियाचा आणि मनाचा अहंकारामध्यें लय होतो. त्याचा बुद्धीमध्यें लय होतो. बुद्धीचा प्रकृतीमध्यें लय होतो शुद्ध अव्यक्त प्रकृति नित्य आहे. तिचा आणि जीवाचा वियोग झाला म्हणजे बंध सुटला.	ज्ञानापासून कर्मनाश त्यापासून निश्रेयस म्हणजे निरतिशय सुख जड जगत् सतत चाललेंच आहे
प्रळय	ब्रह्मांडाचा प्रळय झाला असता परमाणु राहतात म्हणून परमाणुरूप जड द्रव्याचा प्रळ	निर्वाण म्हणून अतिउत्तम चिरंतन स्थिति आहेच तिची आणि सांख्यशास्त्रातील पु-	प्रकृतीचा आणि पुरुषाचा संयोग झाला म्हणजे जगदुत्पत्ति वियोग झाला कीं सर्व संपलें	कारणरूप परमाणु नित्य आहेत जीवात्मे अनंत नित्य आहेत परमेश्वर स्वतंत्र आहे.

NAMES.	Rs.	A.	P.
Mr. G M. Hasubnis.	37	2	0
Dr Bhau Shirke	5	6	0
Mr. Sadashiva B Bhate	17	4	0
„ A. Sankariah	0	12	0
Babu Navina Chandra Rai.	16	2	0
Mr V N. Narsimmayengar	5	6	0
H. H. Thakorsaheb of Wadhwan	21	8	0
Mr. Gurunath B. Phatak.	10	12	0
Babu Shrinath Datt.	5	6	0
Rao Saheb K B Marathe	16	2	0
Babu Ramkali Choudhary.	5	12	0
Mr Shriram B Jattar.	5	6	0
Mr Keshava S Deshpande.	5	6	0
R B Bechardas Ambadas, C. S I	5	6	0
Mr. P. Chintsal Raw.	5	6	0
Dr. G. Thibault	5	6	0
Pandit Shaligram G Misar	5	6	0
Mr V. Krishnaya	10	12	0
Rao Saheb Ragho N Kondvikar.	6	2	0
Lalla Jawala Purshad.	5	6	0

NOTICE TO SUBSCRIBERS.

Gentlemen, who have not as yet sent in their subscription, are hereby requested to kindly remit it as early as possible.

As we are compelled, on account of the ill-health of the Editor, to stop "the *Sad*darshana-Chintanika" for some time from January 1883, we hereby notify that subscriptions, in advance for 1883. will not be received until further notice. The remaining numbers of 1882 are ready and will be duly sent to the subscribers.

INDIA

		Rs.	A.
For one year, in advance		5	0
Single copies		0	8

Besides six annas for postage at the rate of half an anna for a copy

		Rs.	A.
Rates including postage for	England	7	0
	Ceylon	6	0
	America	7	0

N. B. The subscription is to be paid *in advance*. No accounts of arrears can be kept.

All letters connected with this periodical should be addressed to the Manager *Saddarshana* Chintanikâ No. 641, Sâdâshiva Petha Poona.